БУДО СИМОНОВИЋ

ЛИЈЕВЕ ГРЕШКЕ

Библиотека
СВЈЕДОЧАНСТВА

Издавачи
ЈУМЕДИА МОНТ Д.О.О.
13. јула бб, Подгорица, Црна Гора

ШТАМПАР МАКАРИЈЕ
Београд

За издаваче
МЛАДЕН МИЛУТИНОВИЋ
РАДОМИР УЉАРЕВИЋ

БУДО СИМОНОВИЋ

ЛИЈЕВЕ ГРЕШКЕ

ИСТИНЕ И ЛАЖИ О СУМРАЧНОМ РАЗДОБЉУ НОБ У ЦРНОЈ ГОРИ ОД СЕПТЕМБРА 1941. ДО МАЈА 1942. ГОДИНЕ

ПОДГОРИЦА
2023.

*Ако **Заратустрина** тврдња да пређутане истине временом постају отровне и није можда увијек и до краја тачна, нема никакве сумње да свака пређутана лаж законито временом постаје отровна истина.*

Будо Симоновић

„На свакој је револуцији печат одсуства милости, печат проклетства..."

Николај Берђајев

„Револуција и тоталне идеје не познају и не признају никоје до самоје себе..."

Милован Ђилас

„Кад пишем никад не мислим на критичаре и политичаре.Тако је било и са овом књигом — слушао сам само свој народ, свој бол и своју савест."

Душан Ђуровић,

(мото романа „Туђа биљежница")

Проф. др
Драшко Дошљак

ЈЕЗИК РАТА

(Над рукописом
„Лијеве грешке"
Буда Симоновића)

Рукопис Буда Симоновића „Лијеве грешке", са подназловом „Истине и лажи о сумрачном раздобљу НОБ у Црној Гори од септембра 1941. до маја 1942. године", како и у уводном дијелу пише, „нема претензија да буде историја, цјеловита, свестрана и свеобухватна прича о ономе што се током Народноослободилачке борбе с јесени 1941. и до прољећа, до маја 1942. године, збивало у Црној Гори". Садржај рукописа је ограничен просторно и временски. Три годишња доба и простор Црне Горе.

Пјесник Бранко Миљковић, 1959. године, пише:

Револуцијо, оно што остане је човек
Оно што прође је прошлост
Прошлост која не прође је будућност и будност
Свака ствар сваки човек је деташ твоје наде
Ево тако је почела у дан своје нужности.

Жан-Пол Сартр вели: „Јесу ли мртви пали узалуд? Ако свијет треба да остане какав јест — онда јесу". Гинис: „Не знам шта бих све дао кад бих тачно знао за кога

су стварно учињена дјела о којима се у јавности говори да су била учињена за домовину". Жозеф де Местр: „Нико не зна шта је рат ако у њему нема сина". Довољно мотива, уз завичајност и континуирано праћење ових тема, вјерујемо, да је опредијелило аутора Буда Симоновића да са „завидне временске дистанце, изнова завири истини у очи (...) без острашћености у било ком смјеру, без навијања за било коју страну, осим за истину, исприча барем дио те приче". Прича и због предака и због потомака. Истина никада није и не смије да шкоди. Истина је увијек мјера важности. Истина ослобођена „страсти и мржње може бити мелем и лијек".

У различитим студијама наилазимо на мноштво дефиниција фашизма. Али свака дефиниција укључује сљедеће аспекте: тоталитаризам, расистичку компоненту, компоненту реваншизма и борбе за животни простор и коначно идентификацију с ратом. С друге стране, обичан човјек фашизам везује за геноцидне идеје, за логоре, депортације, гасне коморе, крематоријуме и тематику Трећег Рајха, за тековине Хитлера, Мусолинија.

Умберто Еко (1932–2016), један од најзначајнијих свјетских интелектуалаца свога доба, у есеју „Вјечни фашизам" наводи сљедеће индикаторе „вјечног фашизма": култ традиције; одбацивање модернизма; ирационализам, који се заснива на одбацивању тековина просвјетитељства и распиривању сумње према свим облицима критичкога мишљења као и тековина модерне културе; неслагање као издаја; страх од разлика; индивидуална или социјална фрустрација; опсесија завјером; осјећај понижења због моћи непријатеља; ослонац на синтагму „Живот је перманентно ратовање"; презир према слабијем; култ хероизма и херојска смрт; мачизам; селективни/квалитативни популизам; новоговор.

Као реакција на фашизам настао је антифашизам као покрет свјетских размјера. Циљ антифашизма је очување мира, равноправности и слободе. Антифашизам је супротност и борба против свега онога што је фашизам у свим својим појавним облицима и то не само оружана борба, већ континуирана и програмска борба образовањем, културом, медијима, позитивним утицајем на свијест људи.

Ратко Крсмановић пише да се у посљедње вријеме у јавности много говори о антифашизму, али се мало тога каже, па би тај „говор могао слиједити онај примјер са дјечаком који је пречесто упозоравао на појаву вука, па када је опасност била стварна, нико му више није вјеровао. Нерijетко се самим флоскулама тобожњег антифашизма, маскира злодјело у виду рехабилитација квислинга и колаборациониста фашизма. Нека заступници таквог разумијевања антифашизма дођу до још живих бораца НОР-а или чланова СУБНОР-а и питају преживјеле учеснике антифашистичке борбе да им кажу шта је за њих значио антифашизам прије 77 година. А значио је живот, слободу и братство са онима који друге нијесу остављали саме, независно од њихове националности и вјероисповести".

Први дио рукописа Буда Симоновића насловљен **„ОВАКО ЈЕ ПОЧЕЛО"** садржи цјелине: Од партизанске до четничке Црне Горе *(Тито није идејни творац „лијевих грешака", Убиство Вукосава Станковића и Милана Булатовића, Прва жртва, Убиство Стевана Мрдака Полемика Брковић — Лакић, Није признао „лијеве грешке", Ђилас тражио смјену Покрајинског комитета)*; Улога Моша Пијаде *(Показивао знаке опортунизма, Први на листи уцијењених, Професор-робијаш са црвеним кајцима);* Марушић, Павићевић, Анђелић *(Ђиласова прозивка, Убио га Ђилас, Осамнаест рана, „Крвомутник"*

градитељи, Ројство за пројектанта, Стријељање Милића Јауковића).

Трећи дио под насловом **„ЦАКОВИЋ, ТОМИЋИ, СИМИЋЕВИЋИ"** чине цјелине: Синови Синана Цаковића *(Гомиле, Дуго припремана акција)*; Надали су се у Ђавоље лази *(Убила га истина);* Спасио их Бранко Перовић *(Осумњичени и Симићевићи, Погром на Алуџама)*; Трагедија Томића *(Подвала),* Пресуда прије суђења *(Један у четнике, други у партизане)*; Није ни било праве борбе; Убили су и мајку Николе Бојовића *(Осветио стрица);* Све лупежи, шпијуни и издајници *(Наод вођвода, Није им се дао жив у руке, Моралне казне, конфискације...)*; Синан Цаковић се није истражио *(Сирочад, „Политички нестабилан...", Убили су ми и дједа Гавра)*; Криви су људи а не вријеме; Томићи нијесу заборавили кумство *(Трагедија браћа Милуна).*

Четврти дио „КРВАВА ВЕЧЕРА У СЕЛУ ЗАВРХ" је прича о трагедији породице Радуловић под насловом Милосава је пуцала прибрано *(Целати, Конфискација, Пјесма, Велика радост на дан трагедије).*

Пети, завршн дио „ИСКОПАЊЕ КИЋА ЈАСЕНОВЦА" посвећен је страдању Радојевића из Ускока, а наслов прича је: Обистинио се сан Гране Кићове *(Ликвидације, Освета четничка, Чојство Кића Радојевића)*

Црвена нит овога рукописа Буда Симоновића јесте ријеч. Рат! Али, и она клетва коју аутор наводи: „Ко га волио у кући му био"! Рат! Порука ове књиге мора бити и јесте: Далеко нам од куће! И закључно: „Само су мртви видјели крај рата" — вели Џорџ Сантајана. Много их је! Потврђује то и овај рукопис Буда Симоновића.

У првој цјелини књиге, која је и најобимнија, аутор најприје пише о општем амбијенту на почетку Другог свјетског рата у Црној Гори, устанку, периоду 1941–1942. године, када је „Црна Гора била несрећна земља јер су јој

и „соко сиви", Неко је побркао датуме, Судбина Ђукана и Марије, Лалић није ћутао, „Наставиће се..."); Како је убијен Радован Влаховић *(Да ли су лагали генерали и народни хероји?, Судбина заробљених Италијана, Ни гори ни бољи револуционар од других);* „Пасје гробље" *(Лицитирање бројем жртава, „Историја" попа Џомића, Изгубили само два човека, Ђилас и „псеће гробље");* Трагедија Тадића и осталих *(Убиство Муја Сочице, Муке Душана Бајагића, Писмо, Фингирано хапшење, Слутио је шта му се спрема, Ниједном није промашио, „Издајничка банда", „Ушуци ову поган...", Најтежи задатак, Судбина Мићановића);* Засједа у Латичном (*Пуцао је себи у чело, Сјећање Видоја Жарковића)*; Стричеви и синовци; Голгота седам Мојковчана *(Трагедија Којовића, Гротуља);* Вријеме безумља и бесућа *(Чојство Младена Обрадовића, Страдање Дурмитораца, Смртна казна изречена на весељу?, Тринаесторо Јововића, Рамовићи, „Вадише им очи...", Убиство Горчина Стојовића)*; Убиства у Ровцима и Морачи *(Челина)*; Злотворства Сава Јоксимовића *(Подвала, Пали у истом јуришу)*; Посљедња „лијева грешка" *(„Могли су да се убију", Усијела и неусијела бјекства)*; „Гордо посртање" Душана Ђуровића *(Жртвовао супругу због љубавнице, Став писца, Тито).*

Други дио рукописа посвећен је **ЈАУКОВИЋИМА** из Дробњака, а садржи поглавља: Од Босне до Придворице (*Друга себа због Милице*); Гавран; Убиство Миливоја Јауковића *(Порука, Сирочад);* Голгота Мијата Јауковића *(Нијесу промијенили кума, Моша о Павлу Пекићу)*; Мноима се не зна ни гроба ни мрамора *(Убиство Секуле Јауковића, Погибија Велимира Јауковића, Сукоб са Крцуном), Беришина лука, бунар и клачунар, На суд због споменика);* Синови Милосава Станишина *(Како судиш, судиће ти...);* Војин Крстов Јауковић и остали *(Страдање осталих);* Легенда о мосту и рушитељу *(Неустрашиви*

искључив политички избор били партизани и четници". Убиства, жртве, проливање крви, стријељања, „лијеве грешке, Милован Ђилас, Иван Милутиновић, одлуке, одговорности, улога Моша Пијаде, Покрајински комитет и разрјешења и нова именовања, и друго, кроз очувану ријеч свједока и консултовање литературе, која је и наведена на крају рукописа, аутору Буду Симоновићу су теме о којима језгровито и стилски уједначено пише и прилаже цјеловитије описе ових догађаја.

У другом дијелу, аутор пише о судбинама Јауковића, о братским расколима, онима којима се не зна ни гроба ни мрамора, о траумама потомака, о времену које не желимо да се понови.

Трећи дио књиге посвећен је судбинама Џаковића, Томића, Симићевића и погубљењима у Шаранцима и Дробњаку...

Четврта цјелина, Крвава вечера у селу Заврх, исповијести о убиствима, са покајничким ријечима Саве Ковачевића о стријељању Милосаве Радуловић. Он каже: „Радуловићи нијесу издајници, они су јунаци, и вјеруј да ми је жао због тога што смо ти сестру убили...". Ријеч је о догађају из Заврха који је постао мотив романописцима и пјесницима, о чему свједочи и Симоновић.

Ископање Крста — Кића Радојевића, из Бара Тушинских показује јединствен примјер у дурмиторском крају. Ово је тема коју аутор Будо Симоновић обрађује у посљедњем дијелу свог рукописа „Лијеве грешке". Порука на крају текста остаје: „Рат није никоме брат и никоме никада никаква добра није донио...".

Рукопис „Лијеве грешке" треба да смири страсти, предрасуде, јер — како вели Михаило Лалић — „тешко да је ико остао без кривице". Жан Де Ла Брујер има једну мисао: „Истине које најмање желимо чути јесу оне које би нам највише користиле да их знамо".

Проф. мр
Зора Јестровић

ПРВА КЊИГА О „ЛИЈЕВИМ ГРЕШКАМА" ЗАСНОВАНА НА ЛИЈЕВИМ И ДЕСНИМ ТУМАЧЕЊИМА

Циљ моја стваралаштва, или боље рећи писања, је да отмем од заборава колико то може писац и његова крхка средства, да задржим на видјелу нека дјела и недјела наших људи из времена револуције. Те да једне истакнем за углед, а друге прикујем ђе им је мјесто.

Михаило Лалић

Књига документарно-историјске прозе *Лијеве грешке (Истине и лажи о сумрачном раздобљу НОБ у Црној Гори од септембра 1941. до маја 1942)* представља стваралачку и људску мисију свога аутора. Читаоци су одавно уочили да Будо Симоновић, кад је у питању књижевна проблематика, увијек изненади нечим, у први мах, већ познатим. Али, улазећи у садржајну структуру његове књиге, оно што се чинило познатим постепено се освјетљава новим релевантним подацима и сазнањима те се читалац осјећа као путник који из мрачног лагума излази на свјетлост дана.

Ова књига је специфични вид реактуелизације догађаја из мрачне прошлости НОБ-е, који су се одиграли прије осам деценија, који су се негативно рефлектовали на почетак, ток и крај антифашистичког покрета у

Црној Гори за вријеме Другог свјетског рата, а који у виду деструктивних сила зла поново оживљавају у нашем времену.

Почетак сваке револуције се може датирати, али завршетак је, како каже Михаило Лалић, „у несагледивој будућности". И ова књига је прилог о револуцији која се, изгледа, није још завршила. Гете, један од најславнијих њемачких писаца, констатовао је да ће се један рат завршити када се заврше животи свих његових учесника. Чини се да се ратови и револуције на балканским просторима никада не завршавају јер се нови фронтови старих ратова отварају у душама покољења.

Иако аутор у свом пролошком тексту „Ријеч на почетку" саопштава да његова књига нема претензије да буде „цјеловита, свестрана и свеобухватна прича" о ономе што се током НОБ-е, с јесени 1941. до прољећа 1942. дешавало у Црној Гори, њена тематска разноликост, укупна садржина као и дубине емоција са којима је описивао одређене трагичне слике и догађаје, говоре супротно. Пишући о трагичним људским судбинама, аутор је овој историјски профилисаној књизи дао једну лирску ноту која је великим дијелом чини историјским лирским романом. И *цитатима* на почетку књиге, који чине њен *мото*, аутор открива парадигматски образац своје књиге и наглашава њену хуманистичку страну.

Кад се књига у цјелости прочита, онда се може закључити да се управо основна интенција аутора ове књиге заснивала на свјесној одлуци да на основу релевантних чињеница, заснованих на изворним документима свих супротстављених страна у рату, покуша дати што објективнију истину о догађајима и људима. Истовремено, и да се оповргну нека савремена тумачења — произвољна и научна, писана са тезом и за потребе политичке

рехабилитације познатих профашистичких структура на просторима Црне Горе и шире.

Књига је структурирана по принципу *pro et kontra*, односно *за и против* неке ствари, односно помоћу прилога за неку ствар, али и против ње (еклатантан примјер у књизи је опис лика и дјеловања Милована Ђиласа). Аутор ништа чињенично не препушта субјективности и произвољности већ све поткрепљује различитим подацима и наводи тачне изворе својих сазнања и цитата у контексту књиге. Евидентирана библиографска грађа на крају књиге, коју је аутор користио у покушају откривања цјеловите и беспристрасне истине о ономе што пише, даје овој књизи јединствен епитет — прва књига о „лијевим грешкама", заснована на употреби и лијевих и десних тумачења.

Разлог таквог приступа стваралачкој грађи је ауторов став да се у име све три временске категорије, у виду објективне реактуелизацује једнг мрачног и болног доба, покушају свести чисти рачуни са историјом, оном која је била историја зла и смрти. Објективном и неострашћеном читаоцу је пружена могућност да и он буде судија и самостално оформи свој унутрашњи суд части, да самостално пресуди у име истине, правде и будућности неоптерећене злим усудом који се на овим просторима увијек понављао и пролонгирао у нечију личну корист. Јер, ако је истина прва жртва у рату, онда јој треба дати право гласа у миру.

Симоновић није имао намјеру да прави „равнотежу" злочина, што није могуће ни урадити, јер је и један угашени људски живот планета бола, али је имао намјеру да све евидентне, и њему знане злочине, његошевски речено, доведе „к спознанију права", у име њихове непоновљивости и опомене, јер „што даље погледаш уназад, то

ћеш даље видјети унапријед" (Винстон Черчил). Има ли посвећеније и више људске дужности?

▫ ▫ ▫

Ова књига је веома опширна, садржајно разнолика и богата аргументалним *цитатима* у служби аутентичног *документа*, јер је аутор желио да изнесену проблематику освијетли, не сам са свог, већ и са различитих аспеката — свјестан да се у оваквој врсти проблематике нико не може ослонити само на властита виђења, опажања и суђења. Упоредо са историјатом и генезом „лијевих грешака" исписао је истините животне примјере — посљедице различитих догађања, стварајући успут *кратке приче* и *новеле* прожете трагичношћу каква се ријетко може срести у фиктивној литератури. *Приче* о масовном страдању и тортурама породица, као и гласовитих појединаца, превазилазе границе људског заума.

Начин убијања људи је будио посебан страх и стварао негативан утисак о комунистима. Долазили су најчешће ноћу, убијали кроз прозор или врата, упадом патроле у кућу, у кревету, међу члановима породице, бацали у јаме — најчешће убијали без суђења и саслушања. То је довело до идеолошких подјела међу устрашеним људима, до тога — да су неки замркли са звијездом на капи, а осванули са кокардом на шубари.

Читање књиге се одвија по засебним тематским и садржајним круговима који су прецизно насловљени, а који се на глобалном нивоу текста уклапају у јединствену значењску цјелину. Уношењем *антрфилеа* (краћи текст у главном тексту) као засебних *причица* или *цртица*, бацано је допунско свјетло на догађај у главном тексту, иако се у први мах чини да није у вези са главном темом.

Упоредо са консултовањем великог броја жанровски различитих књига, идеолошки и политички различито

опредијељених аутора, које представљају историјски или произвољни третман догађаја и времена о којима пише, аутор је освијетлио те исте догађаје и са аспекта књижевних дјела оних књижевника који су се конкретно бавили том ратном драмом и њеном крвавом перипетијом (Душан Ђуровић, Михаило Лалић, Милован Ђилас, Јеврем Брковић, Миле Кордић, А. Ден Долард, Радован Марков Карацић, Будо Симоновић...).

Посљедња „лијева грешка" је, поред осталих, описана и на основу казивања Михаила Лалића који је Симоновића, као новинара, примио у свој дом, у Херцег Новом, само 38 дана прије изненадне смрти (30. децембра 1992. године). Било му је веома драго да се сретне и поразговара са сином свога сапатника, Влајка Симоновића, са којим је био, прво у колашинском четничком затвору, а потом у њемачком логору Павлос Мелас у Грчкој. Резултат тог разговора је био и тај посљедњи интервју славног писца објављен у „Илустрованој Политици" мјесец дана прије Лалићеве смрти, а Симоновић је потом 2002. године, на десетогодишњицу Лалићеве смрти, у Подгорици објавио књигу *Никад краја тамницама — Лалићеве поруке и подуке,* у којој су, уз остало, сабране Лалићеве аманетне поруке (књига је 2018. године доживјела и друго издање).

▫ ▫ ▫

Једна од интенција аутора је да покуша разријешити неке историјске и људске дилеме у вези са одређеним личностима, односно карактером њиховог учешћа у „лијевим грешкама" и осталим значајним збивањима у НОР-у (Милован Ђилас, Иван Милутиновић, Моша Пијаде, Саво Јоксимовић...). Желио је разријешити и дилему око броја невиних жртава и начина њиховог погубљења на „Пасјем гробљу" код Колашина те тиме негирати

разлоге за давно започету антикомунистичку хистерију која је своју погубну кулминацију доживјела у 21. вијеку, и не губи на тензији. Напротив! Посебну пажњу посвећује и нагађањима око погибије седам Мојковчана, односно групе познате под називом „седам официра" (тај злочин је, иначе, неоправдано приписан Ђиласу који тада није био у Црној Гори). Коначно је, поред осталог, дата и тачна верзија погибије народног хероја Буда Томовића.

Када се прочитају записи о Моши Пијаде и његовом дјеловању за вријеме „лијевих грешака" добија се утисак да аутор покушава да са њега скине одговорност за злочине који су му приписани, и истински разријеши каракер његове политичке личности и дјелатноси. Он констатује да се Мошино име у периоду „лијевих грешака" ријетко помиње, док се у лаичкој, а данас и стручној јавности, он проглашава идеологом тога зла. Да је приписивање кривице М. Пијаде покушај да се прикрију стварни кривци и њихове свјесне кривице, односно да се избришу трагови зла домаћега, које су оставили идеолози тога зла из редова црногорских револуционарних лидера са Милованом Ђиласом и Иваном Милутиновићем на челу. Аутор даје образложење узрока Ђиласовог сукоба са Мошом и његове интенције да се Моша у потпуности изолује из партијског руководства и не позива на важне састанке Покрајинског комитета.

Симоновић појашњава са колико су се негативности црногорски револуционари односили према Моши. На њихов захтјев Мјесни комитет партије у Жабљаку је написао његове карактеристике у којима је оптужен за опортунизам у вријеме ликвидације шпијуна и петоколонаша, чак и да их је пуштао на слободу.

Описани су и Мошини контакти са Титом, захваљујући којима је Тито добио прави увид у збивања у Црној Гори, као и објашњење зашто „земља без четника

доживљава праву четничку офанзиву". Коришћењем низа прилога, и једне и друге стране, аутор је сагласан са тврђењем Ђура Вујовића — да се Моша у свом нерву револуцинара на најбољи начин потврдио у Црној Гори.

Коначна истина о контраверзној личности Милована Ђиласа тешко да ће се још дуго успоставити. Иако је од његове смрти прошло више од двије деценије, он је остао предмет различитих спорова и полемика, вјечни политички и књижевни изазов на широким просторима. Ђилас је парадоксална личност од самог почетка рата, то је остао и по његовом завршетку и касније у миру.

Зна се да је упућен у Црну Гору да као главнокомандујући подиже борбени морал бораца против италијанског окупатора, али се мање зна да је само четири дана по избијању устанка „командовао" на свој начин, супротно ставовима најужег партијског и војног руководства које му је повјерило задатак челника. А какву су штету наносиле његове пресуде, свједоче примјери жртава његовог „бољшевизма и једноумља" међу којима је, примјера ради, и Горчин Стојовић из Мартинића, чији је отац послије Горчиновог убиства, са шесторицом осталих синова приступио четницима и под њиховим барјаком сви изгинули.

У овој књизи је аутор дао себи задатак да Ђиласа и ослободи од неких тешких оптужби које су му нечасно приписане за злочине у вријеме „лијевих грешака" — што не значи да жели да га ослободи и за злочине које је свјесно иницирао или учинио као револуционар у току саме револуције, нити да умањи њихову бруталност и број. На основу истраживања Веселина Павлићевића, публицисте из Подгорице, који се свестрано бавио личношћу М. Ђиласа, Симоновић, у прилог Ђиласовог ослобођења за злочине које није наредио или учинио, цитира Павлићевићев истраживачки закључак из кога се види да

Милован Ђилас у вријеме „лијевих грешака" или „бољшевичких егзекуција" није био у Црној Гори, односно у периоду од 4. новембра 1941. до 15. марта 1942. (када се по Титовој одлуци враћа да управо сузбије „црвене егзекуције" које су се раширили у његовом одсуству). Самим тим, не може се довести у директну везу са злочинима на „Пасјем гробљу" који су извршени у његовом одсуству.

Ипак, умјесто сузбијања ликвидација и заштите недужних људи, због чега је враћен, Ђилас је и даље штитио идеју комунизма и жртвовао људе по својим револуционарним принципима који подразумијевају да је револуција најнемилосрднија управо према револуционарима (судбина Тадије Тадића и осталих из Пиве).

Иако је Ђилас био иницијатор бројних злочина у току рата, и неке касније јавно и осудио (у својој књизи *Револуционарни рат* критикује ликвидације у својим Пољима Колашинским, у прољеће 1942), историчар Ђ. Вујовић сматра да је Ђилас у свом *аутобиографском* писању избјегавао све оно што би га компромитовало, јер је дуга листа и попис његових грешака, бездушних поступака и злочина који су трајно упамћени. Није, поред осталог, поменуо ни трагедију породице Рамовић јер је смртну пресуду самостално донио прије било какве истраге. Као један од најсуровијих примјера је и нечасно убиство Слободана Марушића, Алексе Павићевића и Милована Анђелића, што се може сматрати почетком „лијевог застрањивања".

Полемика о „Пасјем гробљу" никада није изгубила своју актуелност, а посебно је јачала и данас јача за потребе одређених актуелних друштвенополитичких профила или ускоинтересних група и појединца. Главни проблем спорења и данас представља број жртава које су комуниси бацили у мочварни луг поред ријеке Таре, код Колашона, у који су раније бацани лешеви угинулих

животиња, касније назван „Псеће или пасје гробље", као и начин на који су жртве убијане. Да би читаоцима предочио истину о „Пасјем гробљу", Симоновић је консултовао различите документарне изворе и ауторске књиге. Стиче се утисак да су се неки „истраживачи" утркивали ко ће исписати већи број жртава и навести више бруталних начина убијања. Међу њима предњачи Вучета Рајић у својој књизи *„Пасје гробље" у Колашину* (1999) који тврди да је убијено 250–300 особа, али наводи само 15 имена. Свештеник, др Велибор Џомић, који лицитира и бројем 500, је у својој тротомној књизи уз то описао начине мучења и убијања да се добија утисак као да се то дешавало у хеленском, римском, османлијском или средњовјековном времену. А Драгољуб Шћекић наводи чак 43 начина мучења, 37 начина убијања уз коришћење 23 различите алатке, чак и гас цијанид! Толико различитих начина убијања људи и егзекуторских алатки није било ни у најзлогласнијем усташком логору Јасеновац. Књижевник — афористичар, Александар Чотрић, један од најагилнијих поборника идеје за рехабилитацију четничког генерала Драже Михаиловића, пише да су свим жрвама на „Пасјем гробљу" (тврди да их је било 240) извадили срце и ставили у властиту шаку.

У прилог утврђивању стварног броја жртава на „Пасјем гробљу", Симоновић изражава чуђење и осуђује прећуткивање да је списак стријељаних људи у лугу поред Таре објављен, по имену и презимену, већ у прољеће 1942. године, и то у четничком листу „Пакао или комунизам", а потврдили су га озбиљни историчари послије Другог свјетског рата.

Упоређивањем четничких и комунистичких извора, наводи аутор, Радомир Л. Ракочевић је ставио тачку на спекулације о броју жртава на „Пасјем гробљу". Поимените је исписао 37 и њима додао још три. Укупно 40.

Много за људе, а мало за нељуде који су бројеве свјесно злоупотријебили.

Да би успоставио објективни суд о злочинима комуниста и четника, и безусловно осудио и једне и друге, Симоновић наводи податке из којих се види да су четници за вријеме своје страховлде у Колашину и Црној Гори вишеструко осветили своје жртве. Само на Брези, недалеко од „Пасјег гробља", постријељали су двоструко више људи — претежно младих људи и жена. Али, о томе њихове присталице ни данас никада не пишу, нити говоре.

Аутор је изричит у свом ставу — четништво не може имати антифашистички карактер како га данас покушавју рехабилитоват неки нови историчари, литерате и теоретичари, међу којима су чак и неки који су до скоро уважавали Тринаестојулски устанак и улогу КП у њему.

Сагласан је аутор књиге са антифашистички оријентисаном историјском истином да нијесу постојала два антифашистичка покрета у Југославији. У одбрану тога става позива се и на полемичко тумачења историчара Димитрија Вујовића са др Александром Драшковићем који је тврдио да су се партизани, односно комунисти борили за власт:

„Разлика је између партизана и четника само у томе што су се партизани борили за власт, борећи се против окупатора, завојевача, европског нацизма и фашизма (...). Дочим, четници су се борили за власт, сарађујући са окупатором, европским фашизмом, постајући тако војска против ослободилачке борбе свога народа и војска против савезника и антифашистичке коалиције, јер су замјењивали знатне италијанске и њемачке снаге, које су се тако могле ангажовати на другим фронтовима..."

О злотворствима Сава Јоксимовића, политичког секретара Окружног комитета КПЈ Колашин (послије-

ратног полицијског генерала и народног хероја), злотвора чије је пресуде извршавао берански партизански батаљон, много се знало, али мало причало. Михаило Лалић га је у својим медитативно-мемоарским записима *Прутом по води* (1992), које је потајно водио од 1959. године, назвао „убицом комуниста" због чега се са њим не поздравља. Он је главни инспиратор његове драме *Дани мржње* и романа *Одлучан човјек* у коме у први план избија демонизам човјека, који је у рату имао неограничену моћ одлучивања о животу и смрти, који ужива и у својим сјећањима на ликвидације људи, каје се што није био одлучнији и да би све то опет са уживањем поновио кад би се нашао у истој ситуацији. А у причи „Славље" (збирка *Први снијег*) Лалић обрађује мотив стријељања браће Пејовића пред постројеним партизанским батаљоном, које је наредио Јоксимовић.

Ђилас је у литерарној форми, у приповијеци „Туђинка", из збирке *Губавац и друге приче* (1989), оставио најпотпуније свједочанство о трагедији породице Дамјановић из његовог Подбишћа, односно о смрти супруге Малише Дамјановића, Рускиње Валентине, врсне интелектуалке, коју је убио њен муж, а по Јоксимовићевој пресуди и наредби.

Симоновић изражава чуђење да су хроничари и историчари задуго послије рата ћутали о злочинима С. Јоксимовића и пита се зашто га Милован Ђилас не помиње у својој обимној књизи *Револуционарни рат* (1990). Могуће разлоге налази у чињеници што се знало да је и Ђилас био сагласан са неким одлукама о ликвидацијама које је доносио Јоксимовић, поред осталог и са ликвидацијом Валентине Дамјановић.

У прилог нељудских поступака С. Јоксимовића, аутор се позива и на свједочење првоборца и познатог сликара Саве Лабана о трагичној судбини двојице Васојевића,

партијских и скојевских руководилаца Радомира Јованчевића и Миордрага Меда Ђулафића, који су доспјели у четнички затвор у Колашину, гдје су осуђени на смрт, али су ноћ уочи стријељања, са још двојицом другова успјели да побјегну из затвора. Њиховој слободи се једино није порадовао С. Јоксимовић. Основао је пријеки суд и осудио их на смрт зато што су „дозволили да живи падну у руке класном непријатељу".

Смрћу стријељаних васојевићких партизана бавио се и Ђилас у својим аутобиографским записима, (из којих је Б. С. издвојио примјерене *цитате*), али нигдје не помиње Меда Ђулафића. То наводи на закључак, сматра аутор а ни Ђилас то не крије, да је био сагласан са Јоксимовићевом одлуком. Очито је да је Јоксимовић, цио послијератни период и цио свој живот, био парадигма Голог Отока — о коме се са страхом ћутало.

Историјске и људске истине ради, аутор књиге *Лијеве грешке* доноси и праву верзију погибије адвоката Буда Томовића, секретара Покрајинскг комитета СКОЈ-а за Црну Гору — проглашеног за народног хероја. На основу приче о ауторовом стрицу Светозару Симоновићу, једном од Томовићевих пратилаца, коју је до краја живота причао Светозаров стриц Мирко, јасно је како је било. Дан послије борбе партизана са четницима на Црквини код Колашина, 20. марта 1942. године, Мирко је нашао свог погинулог синовца на лугу поред ријеке Бистрице, а одмах до њега и Буда Томовића у доњем вешу, пошто су четници са њега мртвог скинули другу одјећу. Аутор ове књиге тако негира писање, Томовићевог ујака, „четничког пуковника" Велимира Пилетића, који тврди да је његов сестрић још прије битке био осуђен на смрт од своје партије, заједно са својом трудном женом и онда су на дан битке ту доведени и ликвидирани. Уз све бесмислице и лажи у овој конструкцији, које

аутор књиге негира, као непобитну чињеницу он истиче и то да Томовић уопште није био ожењен!

У Ровцима и Морачи партизани су почетком 1942. починили низ убистава која нијесу била политичке природе. Поред осталих и Милене Дрљевић, мајке четничког првоборца Вучете, чију је смрт, сматра Симоновић, злоупотријебио најприје свештеник Велибор Џомић, тврдећи да је она спаљена као вјештица пред Морачким манастиром, а касније и многи други. Али, нико и не спомиње стравичну судбину тројице браће Дрљевић, који су ноћу изведени из колашинског четничког затвора, и због освете за Миленину смрт, сатански побијени...

▫ ▫ ▫

О посљедицама „лијевих грешака" и подјела међу браћом, говоре бројни *зайиси*, *йриче* и *исйовијесйи* о трагичним судбинама многих породица које су доведене скоро до ископања. Аутор је неке преузео из докумената и литературе, а највећи број представљају они које су му судионици и потомци лично испричали. Примјетна је ауторова намјера да обзнани што цјеловитију и свестранију слику узрока, начина и посљедица страдања. У том смислу се упушта у полемику са различитим опонентима и често цитира опширне кључне доказе у прилог истинитости — без обзира која је страна за то одговорна (партизани или четници).

Аутор, са задовољством, наглашава позитивну улогу Тита у вријеме „лијевих грешака" и констатује да и најљући његови непријатељи „не могу да прећуте његову позитивну улогу у тој причи, то да је непрестано, директно упозоравао на штетност 'лијевих застрањивања' и њихове несагледиве штене посљедице". Због тога је Тито, несумњиво, и иницирао смјену Покрајинскг

комитета КПЈ и војног вођства у црногорском партизанском покрету, почетком априла 1942.

Миле Кордић је у свом роману *Раскол* описао крваву драму у пивском селу Шљивовици, коју је некадашњи комитски војвода Спасоје Ташов Тадић (учесник оба Балканска и Првог свјетског рата) извео у марту 1942. године. У самоодбрани од патроле петнаестак партизанских војника, које је претходно родитељски упозорио да ће страдати ако крену на њега, он убија четворицу, а двојицу рањава.

Посљедице крвавог чина Спасоја Тадића, животима су платили Тадићи, синовац му Тадија, Радоје, Блажо и Раде и Јовица Јововић, а Обрен Вукосављевић је стријељан само зато што се отворено побунио против неправедног прогона Тадије Тадића и осталих.

Пресудну ријеч у пријеком суду групи око Тадије Тадића водио је М. Ђилас уз подршку Саве Ковачевића и Радоја Дакића (касније проглашених за народне хероје). Своје учешће и пресудну улогу у овом злочину, Ђилас, међутим, никад није признао. Симоновић иначе истиче да је овај догађај у новијим интерпретацијама „новоисторичара" добио лажно свјетло, јер је Ђиласу приписана и бруталност какву, упркос евдентним злочинима и тврђењу да је револуција најнемилосрднија према револуционарима, ипак није починио.

Посебна тематска цјелина „Стричеви и синовци" почиње причом како је Милош Јелић, студент права и предратни комуниста, одбио партијски задатак да убије стрица Милутина Јелића, добровољца оба Балканска и првог Свјетског рата, вијећника Подгоричке скупштине, поборника уједињења Црне Горе и Србије, директора подгоричке гимназије. Сличну судбину је доживио и његов рођак Вуксан Бакић коме је за егзекутора одређен, такође синовац, Радун Жујо Бакић — исто предратни

комуниста. Одбио је наредбу, бацио петокраку и стао под четнички барјак.

Тема о синовцима који одбијају да, по наредби партије и њених челника, убију своје стричеве, иако их за неизвршење чека смрт, присутна је и у дјелу Михаила Лалића и Душана Ђуровића. Симоновић, као примјер, опширно цитира одломак на ту тему из Ђуровићевог романа *Туђа биједа наша* и истовремено говори о Ђуровићевом „гордом посртању" током цијелог живота, јер је био одан само истини.

Други дио књиге је у знаку детаљног описа страдања дробњачког братства Јауковића чије је братоубилаштво, и раскол који је почео одмах по капитулацији Југославије, подстакао пораз партизана у Пљеваљској бици 1. децембра 1941. године. Прича о братоубилаштву Јауковића је једна од најтрагичнијих у Другом свјетском рату — 22 мушке главе и њихова родица, човјек-жена, Мирјана Делић, на једној, и 14 на другој страни, све из Придворице која је уочи рата, у тек нешто мало више од двадесет домова имала више од 40 академски образованих младих људи. У тој братоубилачкој трагедији свакако је најтрагичнија прича о Мијату Јауковићу и свим посљедицама које је његово стријељање произвело, што је Симоновић до детаља истражио и разјаснио.

Легенда о мосту на Ђурђевића Тари и његовом рушитељу представља спој литературе и документарности, а у вези је са Јауковићима. То је јединствена истинита прича која је прешла у легенду — прича о страдању инжињера Лазара Јауковића, једног од осморо дјеце Димитрија Јауковића, који је прије рата био међу првим писменим чиновницима у Шавнику. Четници су Лазара заробили, предали га Италијанима и заједно с њима га, на Илин дан 1942, стријељали на мосту на Тари, на мјесту гдје га је Јауковић прекинуо експлозивом, рушећи 44 метра

моста и при том не оштетивши главну конструкцију. Тако је закратко био ометен прелаз Италијана и четника пема Дурмитору.

Истог дана, 2. августа 1942, на Мљетичку, ту гдје је у октобру 1840. погубљен злогласни турски зулумћар Смаил-ага Ченгић, четници су стријељали Лазаревог блиског рођака Милића Јауковића.

Симоновић у ову сторију о Јауковићима наново уноси причу о Војину Крстовом Јауковићу и осталим дурмиторским герилцима, иако ју је претходно објавио у књизи *До смрти и натраг* (1988). Написана је на основу сјећања једног од њих, Момира М. Јакића. Њена тема је голгота Јакића, који је на стрелишту код Невесиња, гдје су четници стријељали његове другове Војина Јауковића и Бранка Мирковића, и он задобио три тешке прострелне ране, али и тако рањен успијева да побјегне. У томе му је помогао Хасан Разић, стари хоџа из Главатичева. Захваљујући њему, сачувао је главу и преживио рат. То је доказ да вјера и нација нијесу препрека за чојство и јунаштво, да је најснажнија и највреднија религија човјек са великим Ч.

Трећи дио књиге је посвећен страдању четири брата Џаковића и њиховог оца Синана, страдању браће Томић, с посебним освртом на трагедију рођака Теодора Томића и његове мајке. У ту антички трагичну причу из јануарских дана 1942. године невољно су уплетана и браћа Симићевићи, Радош и Војин, од којих ће један отићи у партизане, други у четнике и оба погинути у рату.

А потресну причу о страдању Џаковића и судбини дјеце сирочади, коју је и сама искусила, аутору је својевремено испричала др Љубица — Беба Џаковић, позната пљеваљска љекарка и дугогодишња посланица Црногорског парламента. У тој причи је најупечатљивија

улога њене мајке која никад није дала ни да се помену они који су јој убили мужа, три дјевера и свекра и увијек је понављала да су криви људи, а не вријеме.

Истинити крвави догађај у селу Заврх код Никшића, када је 8. марта 1942. године у кућу породице Радуловић, потомака гласовитог Крста Радуловића, барјактара са Вучијег дола, ноћу упала партизанска тројка и убила осамдесетшестогодишњег Крстовог сина Спасоја и Спасојевог сина, капетана Станка. На то је присебно реаговала Станкова кћерка Милосава, потегла оружје и једног од нападача убила а другог ранила, што ће, наравно, потом главом платити, описао је и Михаило Лалић у свом роману *Одлучан човјек*.

Симоновић је уочио да је овом догађају једну епизоду у свом роману *Туђа бињекташа* (постхумно објављен 2001, приређивач академик Слободан Калезић) посветио и Душан Ђуровић. Он констатује да је ова прича, од те стравичне ноћи до данас, доживјела небројене интерпретације широм свијета и да није било емигрантскг или антикомунистички опредјељеног гласила које се није њоме бавило. А изнова је нагло васкрснула у вријеме коначног пада комунизма.

У контекст прозе *Лијеве грешке*, Симоновић је, практично у служби *поенте* цијеле књиге, унио и причу *Ископање Кића Јасеновца* (коју је такође раније објавио), потресно свједочанство о неизмјерној срећи и несрећи Крста-Кића Радојевића, званог Јасеновац, из подсињавинског села Баре Тушинске. Несвакидашња судбина његове породице је могућа само у безумном времену и рату. Зато је ова *прича* истовремено и туга и опомена за нека будућа времена у којима би људи, вођени мржњама и подјелама, могли поновити старе грешке и унапријед пресудили сами себи.

О судбинском проклетству човјека црногорског тла, које се непрестано кретало између *истраге* и *издаје*, опомињућу поруку је оставио и Михаило Лалић у књизи фрагментарне прозе *Прутом по води*:

„Тако нас ни ђаво не натјера да пођемо истим путем, да заједнички понесемо исти терет, да схватимо и усвојимо исти завјет. Радије ћемо се посвађати, закрвити, пребјећи, издати, потурчити, пошвабити — јер је то већ провјерен пут да се постане и остане ђубре историје или ново робље нечије".

На почетку приче о трагичној судбини Џаковића, Томића и Симићевића, Будо Симоновић гласно размишља о братоубилачком рату и цитира Андрићеве асоцијације о томе „шта је навело људе да се кољу и туку преко ограде преко које су у дјетињству прелазили у истом смјеру и за сличним потребама". Сагласан је са Андрићевом мишљу да ће „остати поука и позив за све нас; поука да се то више не понови, позив да се исприча бар дио истине о томе".

У тим Андрићевим разборитим и опомињућим мислима, као и ауторовом цјелокупном животном и списатељском опредјељењу, садржана је и главна *порука* књиге *Лијеве грешке* — да се више никад не понове стари расколи и братоубилачка страдања на овим нашим, вјечно завађеним и закрвљеним просторима.

РИЈЕЧ НА ПОЧЕТКУ

Књига ова нема претензија да буде историја, цјеловита, свестрана и свеобухватна прича о ономе што се током Народноослободилачке борбе с јесени 1941. и до прољећа, до маја 1942. године, збивало у Црној Гори. Ни амбиција да суди, а поготову не да прави некакву ревизију онога што се до сада знало о том најкритичнијем периоду НОБ-а на просторима Црне Горе, кад је под видом одбране тековина Тринаестојулског устанка и учвршћивања нове, партизанске власти под руком Комунистичке партије Југославије, несумњиво почињен велики број трагичних грешака, па и класичних злочина, који се не могу ни бранити ни правдати „вишим циљевима револуције". Не могу се ни, рачунајући на фактор времена и неминовног заборава, забашуривати упорним понављањем већ одавно превазиђених флоскула и изанђалом причом о такозваним „лијевим грешкама", „лијевим застрањивањима", „лијевим скретањима...", али се, исто тако, ни сада нити икада, не могу умножавањем, удесетостручавањем, домаштавањем, провидним лажима и најгрубљим измишљотинама, користити у сврху антикомунистичке пропаганде, а све с циљем и у жељи да се оцрне и облате оне непорециве, свијетле тековине НОБ-а и све оно што је та борба донијела и у Црној Гори.

Циљ ове књиге је да се сада, са, чини се, завидне временске дистанце, изнова завири истини у очи, да се још једном, хладна чела и без острашћености у било ком смјеру, без навијања за било коју страну, осим за истину, исприча барем дио те приче. Јер, без тога нема вјечног смираја за жртве, нити ће, што је још важније, бити смиривања узаврелих страсти међу њиховим потомцима, а то у крајњем значи, да неће бити ни сигурне и тврде бране и гаранције да се зло у неком погодном тренутку неће и не може и поновити.

Само истина, пуна и непобитна, ослобођена страсти и мржње, може бити мелем и лијек за све ране које је оставило то паклено вријеме безумља, појачаног страхом за сопствену главу и позицију и подупрто чудовишним схватањем да је само мртав противник и неистомишљеник добар и безопасан. Може зауставити пробуђене атавистичке нагоне и жеље за осветом које распламсавају самоникли, самозвани, почесто полуписмени „историчари" и „истраживачи" по систему: стопут поновљена лаж постаје истина. У свему је најтрагичније што те „истине" неријетко, здраво за готово, без ријечи коментара, као факат узимају и преносе и неки чија су имена урешена титулама магистара и доктора историјских наука.

У првом, уводном дијелу књиге описано је како је почело, ко је идејни творац, ко је, кад и како распирио овај пожар и починио прве „лијеве грешке". Није, наравно, било могуће макар и набројати, споменути све примјере тих крвавих застрањивања, описати сва непочинства појединаца почињена у име партије и револуције, а у суштини у слијепој послушности и беспоговорном извршавању наредби и ставова „одозго". У овим случајевима то „одозго" је ишло до Главног штаба црногорских партизанских снага и Покрајинског комитета КПЈ за Црну

Гору, Боку и Санџак, односно оних који су, супротно ставовима Централног комитета Партије и Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије, у овом периоду ведрили и облачили у Црној Гори — прије свих Милован Ђилас и Иван Милутиновић као продужене руке, ударне песнице врховних партијских и војних руководстава, челници чија је ријеч у том периоду у Црној Гори дријешила и везала, дизала и скидала с вјешала.

Аутор је, стога, уз сав ризик да погријеши и неминовно, без икакве зле намјере, почини неправду, неправедно заобиђе неки случај који није смио бити заобиђен, нехотице изостави име неке жртве, по сопственом избору, за илустрацију тог зловакта, одабрао и описао неке најдрастичније случајеве, за које је имао колико — толико сигурне и опипљиве податке и доказе, ограничавајући се само на простор Црне Горе и убиства почињена од краја августа 1941. до 1. маја 1942. године.

Остале четири цјелине су шире, детаљније приче о страдању познатих дробњачких братстава Јауковића из Придворице и испод Дурмитора, Џаковића из Шараница, Симићевића са Синјавине, Томића из дробњачког села Буковица, Радуловића из села Заврх код Видрована и Радојевића из Ускока.

Не улазећи у њихове могуће кривице, у разлоге који су их довели на губилиште, да ли су и у којој мјери заслужили тако драконске казне, односно погубљење, страдања свих ових породица представљају директну или индиректну последицу „лијевих грешака", парадигму зла које се никад не смије заборавити нити икад игдје више поновити.

Коначно, за све вријеме дугогодишњег, вишедеценијског истраживања и рада на овој књизи, на уму сам стално имао мудрост из древног *Талмуда*: „Није твоје да завршиш посао, али није ни да га се одрекнеш."

Аутор

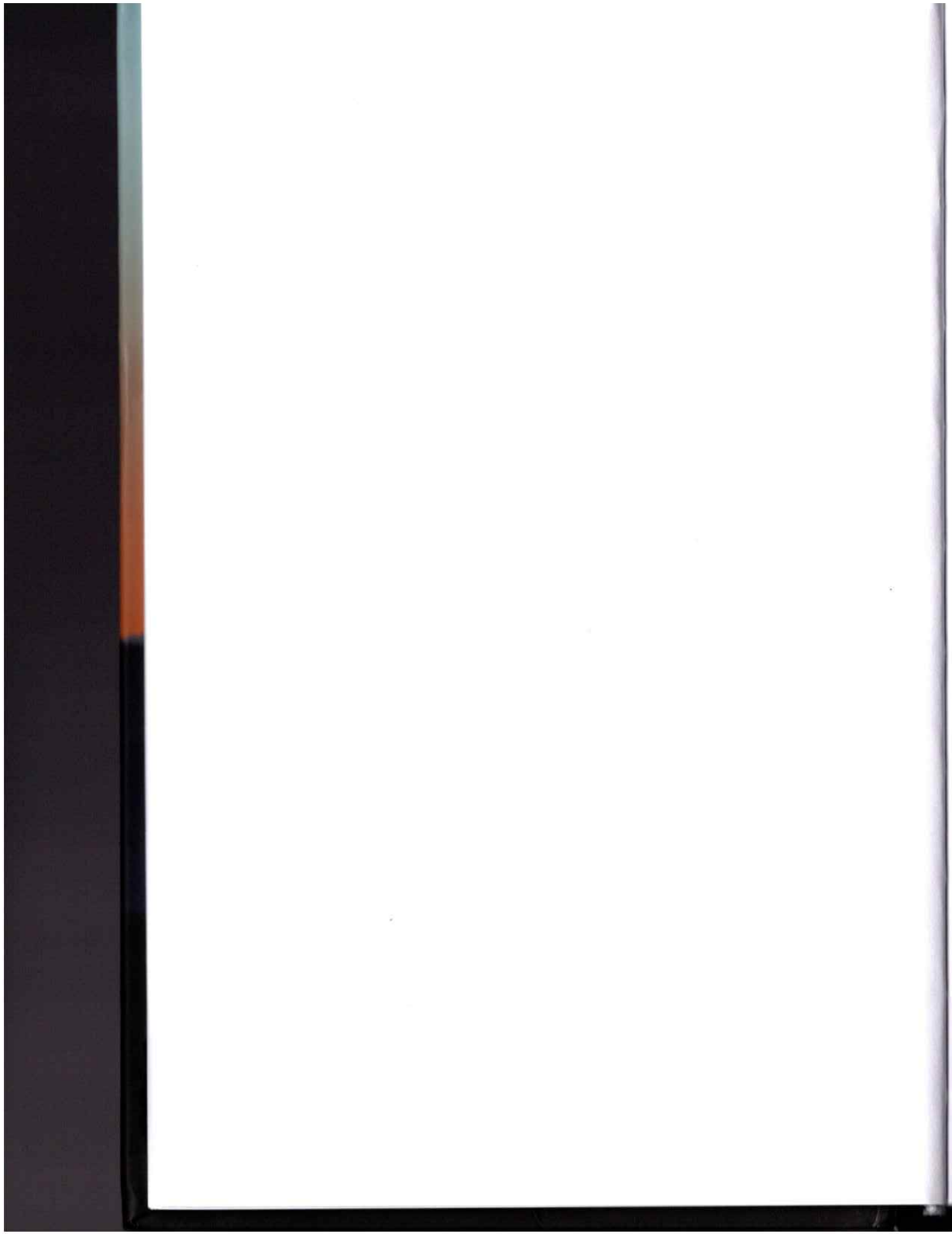

Први дио

ОВАКО ЈЕ ПОЧЕЛО

ОД ПАРТИЗАНСКЕ ДО ЧЕТНИЧКЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Одмах након састанка Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије, одржаног 4. јула 1941. године у вили Владислава Рибникара у Београду, чланови најужег партијског руководства су упућени „на терен" да припремају и што прије крену са оружаним акцијама против окупатора. Милован Ђилас је упућен у Црну Гору, да у том од искона слободарском гнијезду, буди и подиже борбени морал бораца против италијанског окупаторског ропског јарма, са задатком да се одмах почне и са оружаним акцијама.

Добро је знано како су само девет дана касније,13. јула у зору, широм Црне Горе плануле устаничке пушке и како је општенародна устаничка плима за само неколико дана ослободила готово цијелу територију Црне Горе и окупаторске снаге сатјерала у неколико утврђених градова. Гласовити Жан Пол Сартр је својевремено, говорећи на француској телевизији истакао Тринаестојулски устанак као „најфрапантнији и највеличанственији тренутак европске историје тога доба", а историчар, генерал и један од актера тог устанка, Милија Станишић, оквалификовао га је као „јединствени феномен Другог свјетског рата" јер је то био први оружани устанак једног народа против фашистичког окупатора у Европи, „подигнут у вријеме када су фашистичке силе биле на

врхунцу моћи и када је поробљена Европа погнуте главе и у страху ишчекивала даљи ток догађаја на свјетској сцени".

У борбу за слободу се кренуло под оном Његошевом крилатицом: „Младо жито навијај класове, прије рока дошла ти је жњетва", односно са увјерењем да „све оно што је вриједно да се за њега живи, вриједно је за њега и умријети" — како је то много касније срочио неуропсихијатар Тодор Баковић.

Мање је, међутим, познато да је само четири дана по избијању устанка, 17. јула, у јеку највеће еуфорије и одушевљења устаничким побједама, управо Милован Ђилас, тада тридесетогодишњи момак из познате патриотске и слободарске куће из Подбишћа код Мојковца, потпуно супротно ставовима највишег југословенског партијског руководства, „командовао" да се у Црној Гори не иде у фронтални напад на утврђења окупатора, већ да се он герилским акцијама држи у блокади и тако присили на повлачење и капитулацију. То је наишло на незадовољство и негодовање, првенствено искусних партијских функционера и прекаљених ратника.

Штетност тог „заокрета" посебно се осјетио у августу и септембру 1941. године када је, под притиском окупатора и његових страховитих одмазда и репресалија према устаницима и леглима отпора, дошло до кризе и осјеке устаничког заноса, односно његовог осипања. А онда, умјесто усмјеравања свих снага на окупљање, подизање морала поколебаног и уплашеног народа и омасовљење народноослободилачког покрета, почео је лов на петоколонаше, шпијуне, слуге окупатора, разбијаче и подриваче устанка, не само на оне отворене и потврђене. Почело је проглашавање непријатељима и цртање мета на челу свих који се нијесу одмах латили устаничке пушке по принципу: ко није с нама, тај је против

Тито није идејни творац „лијевих скретања"

На питање проф. др Бранислава Ковачевића (његова књига *Ђилас, херој – антихерој,* објављена 1991. године) да ли се у Титовим ријечима: „Стријељај свакога, макар био и члан покрајинског руководства, ако испољи колебање или недисциплину!", које је, наводно, рекао Милована Ђиласу у Београду почетком јула 1941. године пред његов пут у Црну Гору, крију клице лијевих скретања, односно да ли то значи да је Тито њихов идејни творац, Ђилас је одговорио:

„Сматрам да се у том Титовом ставу не крију корени 'лијевих скретања', него чврстина и непомирљивост према евентуалним колебањима и недисциплини. „Лијевих грешака" није било само у Црној Гори и не само у то вријеме, али моје знање није довољно да о томе поуздано и тачно говорим."

„На почетку народноослободилачког рата КПЈ је прокламовала начело: 'Ко није с нама, против нас је'. Такву оријентацију задржаће и касније (она је и данас жива). То подсјећа на ону Исуса Христа: 'Ко није са мном, против мене је'. Христос није спасио човјека, али му је дао вјеру (Добрица Ћосић). Шта је Партија дала?" – инсистирао је Б. Ковачевић у том питању упућеном Ђиласу 1991. године.

„Наша партија никад није прокламовала: 'Ко није с нама, против нас је'. Где сте у одговорним званичним документима то моглим прочитати, а могли сте у 1001 документу прочитати супротно. На таквој основи не вреди, јер није ни могуће, разговарати" – био је категоричан Ђилас.

нас. Ријечју, на нишану су се нашли не само стварни непријатељи и они који су отворено харангирали против устанка и народноослободилачког покрета него и сви који би по нечијој личној процјени, или само сумњи,

потенцијално могли бити противници. Такви су тражени и олако налажени међу бившим официрима и подофицирима, жандармима, државним службеницима уопште, свима који су на овај или онај начин били везани за бивши, „ненародни" режим.

„Такозвани 'лијеви заокрет' у Црној Гори и Југославији, није био опасан по НОП, већ начин како је изведен — сматра академик професор др Зоран Лакић, један од црногорских историчара који је међу првима проговорио о овој теми, око које су његове колеге дуго послије Другог свјетског рата обигравале као око вреле каше и прихватале партијску терминологију и настојање да се под именом 'лијеве грешке', 'лијева скретања' и слично сакрију класични злочини који су, логично, нанијели велику штету НОП-у и оставили тешке, далекосежне посљедице. — Револуционарна рјешења је тражио сам народ, није их се бојао — вели даље академик Лакић у једном интервјуу објављеном прије четрдесет година, а интерпретираном и касније у његовој књизи *Дијалози у историографији*. — Али, кад су у име револуције проглашавани непријатељима и патриоте, кад су почела стријељања и неких чланова КПЈ, без стварне кривице, то је унијело неспокојство и код чланоја КПЈ и код народа, који окреће леђа НОП-у у моменту његове кризе. Тако је преко ноћи била изгубљена партизанска Црна Гора или, како је Моша Пијаде извјештавао Тита *да* „земља без четника доживљава праву четничку офанзиву" *(по подацима историчара др Радоја Пајовића, једног од најбољих познавалаца и најсвестранијих истраживача четничког покрета у Црној Гори, Павле Ђуришић је, рецимо, крајем марта 1942. године под својом командом имао око 3.600 организованих четника и националиста, да би се тај број за само три наредна мјесеца повећао на око 15.000, напомена Б. С)."*

Др Драгутин Папović, историчар млађе генерације, иде и корак даље и тврди да је „злочин био константа политике коју је КПЈ спроводила током 1941. и 1942. године". По његовом мишљењу, „Црна Гора је 1941–1942. била несрећна земља јер су јој искључив политички избор били партизани и четници". „За двије године — додаје он — ове злочиначке идеологије су успјеле да Црној Гори оставе у насљеђе два геноцида, два злочина који су угрозили њен биолошки и духовни опстанак." Он сматра да је жеља за влашћу била главно извориште злочина који је изведен у режији КПЈ.

„Иако су такозвана 'лијева скретања' у Црној Гори почела августа, а била чешћа од септембра 1941 године — истиче академик Зоран Лакић — тек послије четничких покоља над партизанима у Краљским Барама 20. јануара и Лубницама 24. јануара 1942. године *(погинуло је укупно 86 бораца, углавном младића, од којих је већина, по дубоком снијегу и страховитој хладноћи заробљена, а потом су, без суда и суђења, немилосрдно побијени, напомена Б. С),* ликвидације непријатеља НОП-а видније су дошле до изражаја. Прво су физички ликвидирани шпијуни окупатора — нижи чиновници бившег полицијског и државног апарата, нижи официри, подофицири и др. и жене које су контактирале с Италијанима. Од септембра 1941. г. ликвидирани су и појединци који су се изјашњавали против НОП-а, иако се на други начин нијесу огријешили о покрет."

▫ ▫ ▫

У том погледу је, примјера ради, можда посебно карактеристичан случај Николе Јовановића, учитеља из ровачког села Међуријечје, тада једног од најугледнијих Ровчана, познатог предратног народног посланика са листе Јерезе, човјека којем је уочи рата био подигнут

споменик на улазу у кањон Платије у знак захвалности за његове заслуге да се кроз овај вјечити непроход пробије пјешачка стаза и отвори какав-такав прозор у свијет, излаз из заскока и невиђбога ровачког, па и Морачког. И он је апострофиран у једном злослутном чланку из првог броја „Народне борбе", гласила Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, од 15. септембра 1941. године, да се попут предратних судија из Колашина Љуба Минића и Нова Меденице, „латио прљавог издајничког посла", да је као „грлати петоколонаш позвао Ровчане на збор на којем је требало да буде објављен крсташки рат комунистима, у ствари, национално-ослободилачкој борби црногорског народа, а за рачун окупатора". Пришивено му је, упркос великим и непобитним, већ споменутим заслугама, да у Народној скупштини кад се требало борити за народне интересе, „данашњи грлати разбијач борбе црногорског народа није био тако грлат..." Никола Јовановић је, како пише Стеван Поповић у својој књизи *Ровца и Ровчани,* јахао на крилатици „прије свега племенска слога", покушавајући тако да придобије па и застраши Ровчане и одврати их чак и од помисли на устанак и отпор окупатору.

Фактички изречена смртна пресуда је недуго потом стигла Јовановића. Убијен је 20. октобра 1941. на кућном прагу — ликвидиран је из засједе која га је, сви су изгледи, данима чекала у шуми на брду изнад куће, као „разбијач НОП-а и отворени непријатељ устаника".

Занимљиво је да је задатак да ликвидира Николу Јовановића, прво био дат његовом племенику Душану Влаховићу, најстаријем сину чувеног Милинка Влаховића са Трмања, брату такође знаменитих револуционара, Вељка, шпанског борца, и Бранка, који је пао у Лубницама од четничке каме. Као већ прекаљени и доказани комуниста и уз Јовановића један од најпопуларнијих

Убиство Вукосава Станковића и Милана Булатовића

За разлику од Николе Јовановића, који је настојао и залагао се да ровачко племе изолује и сачува тако што се неће активно укључивати у народноослободилачки покрет, али ни шуровати са италијанским окупатором, Вукосав Станковић, пензионер из доњоморачког села Осреци, Гајо и Радуле Радовић, бивши официри из Бара, и још неколико бивших официра, учитеља и државних чиновника из Доње Мораче, окупили су бројне истомишљенике и пошли у Колашин на поклоњење Италијанима. Станковић се потом чак и појагмио за мјесто предсједника доњоморачке општине под скутом и патронатом окупатора, баш као и Милан Веков Булатовић у Колашину. Тиме су, наравно, оба потписали и своје смртне пресуде:

„У октобру *(1941. године, напомена Б. С),* колашинска партијска организација је — пише Љубо Анђелић — пречистила рачуне са једном групом издајника, која је у јулу, августу и септембру нанијела велику штету устанку. У Морачи је убијен Вукосав Станковић, предсједник општине (Стеван Поповић вели да је био „отворени окупаторски шпијун у Доњој Морачи"). У Смаилагића Пољу Милан Веков Булатовић, предсједник општине и познати паликућа, док је у Ровцима завршио своју 'политичку каријеру' Никола Јовановић. Стари 'ровачки политичар' ликвидиран је у тренутку кад је највише штетио."

Ровчана млађе генерације, Влаховић је дошао у директни сукоб са Јовановићем на већ поменутом збору Ровчана на којем је Јовановић објавио и своју резолуцију о јединству племена и држању по страни од комунистичких антиокупаторских акција. Влаховић је, ипак, без двоумљења одбио партијски задатак да ликвидира Јовановића, али не из кукавичлука већ стога што је добро знао

Прва жртва

Прочетничка и антикомунистичка пропаганда, коју пред самозваних, приучених, прихватају и шире чак и неки историчари са озбиљним титулама и научним референцама, тврде да је „прва жртва комуниста у Црној Гори" био архимандрит Никодим Јањушевић, настојатељ манастира Свети Лука у Жупи Никшићкој. Он је убијен крајем јуна 1941. године, а јерej Велибор Џомић у својој тротомној „историји" *Страдање српске цркве од комуниста*, не позивајући се, наравно, ни на какве изворе и доказе, недвосмислено тврди: „**Партизани су га убили 29. јуна 1941**. *(нагласио Б. С)* без икаквог разлога", иако — то макар није спорно и то знају и основци — у том тренутку још није било ни помена имена партизан, јер је тек пет дана касније вођство Комунистичке партије Југославије донијело одлуку о дизању устанка, а прве устаничке пушке у Црној Гори се огласиле тек 15 дана послије убиства Јањушевића. Уз то, одмах је било бјелодано јасно да је у питању класични злочин из користољубља, пошто је починилац систематски опљачкао манастир и, поред осталог, однио и низ вриједних личних ствари убијеног.

„Прва жртва комунистичког терора био је архимандрит Никодим Јањушевић, настојатељ манастира Светога Луке у Жупи никшићкој још прије отпочињања Тринаестојулског устанка и то 29. јуна 1941. године — без двоумице понавља и Миљан Станишић у књизи *Братоубилачки и грађански рат у Црној Гори 1941. године*, једном од најновијих издања на ову тему (објављена у Никшићу 2022. године). — Овај 66-годишњи свештеник, који је учествовао и у ратовима, доживио је да буде убијен не од спољњег непријатеља већ од распамећене (раз)браће у манастирском конаку, тј. од стране више комуниста у току ноћи, под окриљем мрака" — досољава и употпуњује ову лаж Станишић, не нудећи ниједан доказ да су то заиста били комунисти а не разбојници.

Бранко Н. Филиповић, међутим, у својој књизи *Мртви не говоре*, објављеној 2005. године као нека врста полемичког одговора ауторима књиге *Поменик пострадалих у братоубилачком рату 1941–1945 у ондашњем Даниловградском срезу*, објављене двије године раније, доказује да је Гавро Дрекалов Лакић из Подглавице — Мартинићи, прва жртва која је пала по налогу Партије и партизанске команде. Овај потврђени патриота, добровољац који је дошао из Америке да помогне својој отаџбини у балканским и Првом свјетском рату, ратни војни инвалид, који је са три сина учествовао и у Тринаестојулском устанку, осумњичен је да је, бајаги, прошпијао Италијанима 12 устаника који су погинули у некој пиперској кући од окупаторских граната. Стријељан је, наводно, по одлуци Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак.

Занимљиво је да су ту, као и бројне друге ликвидације које су се дешавале на овом простору до пролећа 1942. године, обавили, како тврди Б. Филиповић, припадници Мартинићко- брајовићког партизанског батаљона под командом Ивана Минића, капетана прве класе бивше југословенске војске, који ће у априлу 1942. године промијенити капу и стати уз скут Павла Ђуришића са којим ће и погинути 1945. године.

какве ће тешке и тешко поправљиве посљедице, не само у Ровцима, имати та ликвидација. Прошао је, чудом, само са блажом партијском казном, а колико је био у праву показало се убрзо кад су Ровчани послије убиства Николе Јовановића листом стали под четнички барјак...

Историчари су, да још једном нагласим, дуго послије рата околишили и избјегавали да широм отворе ову сумрачну страницу у историји Народноослободилачке борбе у Црној Гори, упркос чињеници да су те појаве осуђене одмах послије рата, на конгресу КПЈ. То је практично све до осамдесетих година прошлог вијека,

Убиство Стевана Мрдака

Као и у случају архимандрита Јањушевића, „новоисторичари" на исти начин преузимају и причу о убиству Стевана Мрдака у Шаховићима децембарских дана 1941. године, коју је лансирао емигрант Вукосав Радовић у књизи *Од судије до чистача*, објављеној у Аустралији 1970. године. По тој причи, злочин су починила тројица наводних партизанских курира, које је Мрдак претходно најео и напио, а они га потом, кад је изашао из куће да их испрати и покаже им пут, звјерски ликвидирали:

„Прво су му пребили и ноге и руке — пише Радовић, а здраво за готово цитира Станишић — а онда ишчупали клештима све нокте. Онда су му одсекли уши и нос, а потом очи извадили. Кад је издахнуо на мукама, делови тела су збијени у гомилу са једном цедуљицом — 'Овако ће проћи сви, од кмета до краља'."

односно до смрти Јосипа Броза Тита, остало табу тема. Било је премало оних који су се усуђивали да такну у ту вјечито живу рану југословенске револуције, па и ако би се усудили све је углавном увијано у обланде „лијевих грешака", „лијевих скретања," и слично — несумњиво из страха да не дођу на тапет и не буду проглашени противницима Револуције — иако су и ратни Централни комитет КПЈ, па и Тито лично, веома рано, такорећи у самом зачетку, прво у јесен 1941, а нарочито у прољеће 1942. године јасно и недвосмислено осудили та револуционарна застрањивања црногорског политичког и војног вођства и секташку политику да су непријатељи сви они који нијесу уз народноослободилачки покрет, да су издајници сви који нијесу одмах узели партизанску пушку.

Подробније и комплетније анализе „лијевих грешака", ослоњене и на сигурне аргументе и свједочанства из

Полемика Брковић — Лакић

Како је већ речено, један од оних који су међу првима отвореније и конкретније проговорили о „лијевим грешкама", био је академик Зоран Лакић. Један његов интервју објављен почетком јула 1982. године у листу *Четврти јул*, гласилу југословенске борачке организације, у којем је тек овлашно и рекло би се готово безазлено поменуо ту болну и прећутно забрањену тему, на нож је дочекао Саво Брковић, народни херој, ратни политички и војни руководилац, члан Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку. Његов „утук" се свео углавном на одбрану црногорског ратног, војног и политичког руководства, да напад на њих „безгрешне" није ништа друго до удар у темељ револуције и бацање блата на Народноослободилачку борбу, односно Комунистичку партију као њену водећу снагу.

Брковић је, међутим, евидентно остао кратких рукава у тој полемици, јер је Лакић потегао необориве аргументе и показао да Брковић, уствари, са задоцњењем од четрдесет година полемише са ставовима Централног комитета КПЈ и Тита лично из 1941. и 1942. године, оцјенама и закључцима који су, поред осталог, као епилог имали смјену Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку, у којем је био и Саво Брковић.

оног времена и не мање на сјећања непосредних учесника у Народноослободилачкој борби, првенствено оних који су имали и неке руководне функције у том покрету, појавиле су се средином деведесетих година прошлог вијека. Како је у овој прилици просто немогуће макар и споменути ауторе свих тих текстова, опредјелио сам се првенствено за сјећања првобораца, истакнутог ратног руководиоца, академика Обрена Благојевића, објављена у његовој књизи *Пива,* и студију историчара др Ђура

Вујовића објављену у књизи *Црна Гора у Народноослободилачком рату 1941–1945,* под насловом *Орјентација на „другу етапу" борбе и тежак промашај политике Народноослободилачког покрета на тој основи.*

„Већ рано, зими и у прољеће 1942. године — пише академик Обрен Благојевић — почело се говоркати да се прешло из буржоаско-демократске фазе револуције у њену пролетерску, социјалистичку фазу, у 'другу фазу', како се говорило. Посљедице тога схватања, биле су, наравно, тешке, па и кобне. Дио маса отпадао је од борбе, ликвидације појединаца вршене су не само по основи издаје или саботирања Народноослободилачке борбе, већ и по основи простог сумњичења да је неко класни непријатељ, непријатељ пролетерске револуције. При том, умјесто политичког разобличавања стварних народних непријатеља, указивања на њихову конкретну непријатељску дјелатност и извођења пред јавни суд маса, они су ликвидирани, понекад и без претходне одлуке партијске организације и на начине сличне убиству: из засједе, кроз прозор у кући, позивом у штаб, па чак и у борбеном ланцу. То је у народ уносило не само незадовољство, па и гнушање, већ и масовни страх од те нове власти..."

Ђ. Вујовић, пак, сматра да је курсом који је подразумијевао „другу етапу" борбе, уствари „подстакнут и протежиран грађански рат у Црној Гори, који је добио доминантан карактер".

„Сва партијска и војна руководства — вели даље Вујовић — и читава партијска организација били су под преокупацијом борбе против пете колоне. 'Пета колона највећи непријатељ — окупатор, другостепени противник', постала је девиза дана. Зато се у првој половини 1942. године, хоћеш-нећеш, ратовање свело углавном на два домаћа фронта: партизански, на једној, и националистички, на другој страни. Са Италијанима, изузев борби према Херцег-Новом и нешто према Даниловграду и Никшићу, готово да није било већих сукоба..."

Централни комитет КПЈ и његов челни човјек Јосип Броз Тито од почетка су изражавали неслагање и упућивали директне критике црногорском партијском и војном руководству. Критици је посебно била подвргнута њихова пропагандна прича о социјалистичкој револуцији, а нарочито лов на шпијуне и петоколонаше, њихово тражење и налажење и тамо гдје их нема — то што је у неку руку борба против окупатора и за национално ослобођење у извјесној мјери стављена у други план. На удару су се, тако, нашли ставови црногорског политичког и војног вођства утврђени на партијском савјетовању 8. августа 1941. године. Вјероватно због отежаних и веома успорених комуникација, Централни комитет КПЈ је реаговао тек 22. октобра када је та документа ставио ван снаге, „у првом реду — сматра академик Зоран Лакић — због неправилне оцјене Тринаестојулског устанка, а затим и због погрешних оцјена даље борбе." „Било је погрешно, наглашава се поред осталог у том писму ЦК КПЈ, називати Народноослободилачку борбу антифашистичком револуцијом."

Др Ђуро Вујовић је још конкретнији:

„На догађаје у црногорској партијској организацији — пише он у књизи *Црна Гора у Народноослободилачком рату 1941–1945* — Централни комитет је реаговао кад је добио материјале Покрајинског комитета — оноликo колико је из тих материјала могао да их види. То је било два мјесеца након што су ти материјали настали, а три мјесеца откако Централни комитет није имао везу са Покрајинским комитетом. Чим је материјале добио, Централни комитет је оштро реаговао: свога делегата у

Није ӣризнао „лијеве ӣрешке”

Милован Ђилас је у својој књизи *Револуционарни рат* прецизирао да је Иван Милутиновић, члан Политбироа ЦК КПЈ 5. новембра 1942. године стигао у Главни штаб партизанских снага у Црној Гори, који се тада налазио на Гостиљу и да је донио писмо „с печатом и Титовим потписом, којим сам ја смијењен због 'грешака,' а умјесто мене као делегата ЦК и Врховног штаба именују Милутиновића.”

Ђилас каже да је црногорско партијско и војно вођство истог дана засиједало и расправљало о грешкама наглашеним у писму и да је „било јединствено у побијању Титове критике”. Истовремено, он тврди да „левих скретања није било” док је он „био на челу у Црној Гори...”

Ђилас ће то углавном поновити и 1991. године у одговору на опширно питање проф. др Бранислава Ковачевића:

„Данас Вас оптужију за лијева скретања у Црној Гори. Написали сте да нијесте 'партијски егзекутор' него 'револуционар'. Па ипак, како објашњавате екстремна застрањивања у Црној Гори и Херцеговини која су имала трагичне посљедице. Многи су људи ликвидирани без суђења а понеки тек са формалним суђењем у партизанским штабовима. Ликвидације људи вршене су завјеренички, из засједе, некад и у кући, међу члановима породице и на други изопачен и нехуман начин.

Послије убијања, најчешће недужних људи, бацани су у јаме, ријеке и шкрипове или тек формално затрпавани, без икаквих ознака мјеста сахране. Ту су и незаобилазне приче о тзв. пасјем гробљу.

Убијања људи вршена су под девизом 'класне борбе'. Најбројније ликвидације у Црној Гори биле су у првом тромјесечју 1942. године, када је, према расположивим подацима, убијено више стотина особа. Најбројније убијање људи било је у Црмници, Грахову, Ријечкој нахији, Пољима Колашинским, Морачи, Бјелопавлићима и др.

– питао је Б. Ковачевић, детаљно истичући ко се све нашао на мети и како је Главни штаб партизанских снага једно вријеме објављивао и спискове ликвидираних па кад је у марту 1942. године увидио да то у народу има супротан ефекат, престало се са том праксом под изговором „помањкања простора и потребе да се пише о важнијим стварима”:

„Нисам био у Црној Гори кад су људи бацани у јаме, шкрипове и слично” – одговорио је Ђилас. – Нисам био у Црној Гори од новембра 1941. до средине марта 1942. године. У почетку није било судова, него став да се шпијуни и активни петоколонаши погубе: Покрајински комитет, у коме сам био, није сва та погубљења, којих је било релативно мало (10–15), контролисао, него су их могла вршити и вршила, локална (среска) руководства. Остало, као ни слична накнадна сољења и досољавања – послије мог истеривања из Централног комитета Савеза комуниста Југославије и одвајања од партијске идеологије – не коментаришем. Ваљда Вам је то јасно – рекао сам и због чега!”

Црној Гори је опозвао, а на његово мјесто је упутио Ивана Милутиновића и Покрајинском комитету је у три маха, у размаку од два мјесеца, указао на природу и озбиљност његових грешека, односно на погрешна схватања испољена у материјалима покрајинског савјетовања. У првом писму које датира од 22. октобра, Централни комитет је писао: 'Примили смо ваше материјале: писма, резолуције, као и писмо Вељково *(псеудоним М. Ђиласа, најомена Ђ. В)* Покрајинском комитету. Ми се сада овде не можемо подробно изјаснити о вашим писмима и резолуцијама. Ваша резолуција као и ваш став у другим материјалима, садрже тако крупне политичке и војне грешке које нас присиљавају да поништимо те ваше резолуције и тражимо од вас да сместа обуставите

прорађивање тих резолуција у партијским организацијама, као и Вељково писмо'. У слиједећим писмима (од 10. новембра и 22. децембра) Централни комитет је детаљније изложио своје ставове и објаснио суштину грешака партијског руководства у Црној Гори: анализу догађаја и оцјену грешака из јулског устанка изложених у резолуцији и писму делегата ЦК, назвао је потпуно погрешним, став о општенародном устанку као 'мушевитом ударцу' илузорним, а схватање о 'антифашистичкој резолуцији' политички штеним за народноослободилачку борбу."

Смјеном Милована Ђиласа и доласком Ивана Милутиновића на његово мјесто, међутим, ништа битније се није промијенило. Напротив! Настављено је са ловом на „вјештице" и „истрагом потурица", али и са форсирањем фронталних сукоба са окупатором, односно са очигледним прецјењивањем својих моћи а подцјењивањем снаге непријатеља.

У том погледу свакако најтрагичнија грешка је била напад на утврђена Пљевља 1. децембра 1941. године, борба у којој је и наивно и непотребно, по, чини се најпотпунијим и најподробнијим подацима пуковника Драгомира Делибашића објављеним својевремено у *Пљеваљским новинама*, изгубљено 217, претежно младих живота, док су теже и лакше рањена 272 борца.

Тежак и тако трагичан пораз у нападу на Пљевља и 117 ликвидација које су се догодиле до половине децембра 1941. године, представљали су претежак камен о врату Комунистичке партије у Црној Гори, чији је углед вртоглаво опадао. Црногорско партијско и војно вођство, по ријечима Милије Станишића, иако од почетка свјесно „колико домаћа издаја, не тако ријетка у црногорској прошлости", може да нанесе невоља и штете народноослободилачкој борби, било је изненађено појавом

четништва, његовом снагом и брзином ширења. И даље је, међутим, вјеровало да употребом своје војне силе може зауставити ту лавину и, упркос упозорењима и критикама које су стизале из југословенског партијског и војног врха, упорно истрајавало на том курсу и није одустајало ни од секташења ни од убистава оних који су се иоле, можда и случајно и сасвим безазлено, на неки начин замјерили или огријешили о народноослободилачки покрет.

Ликвидације су посебно интензивиране у зиму и рано прољеће 1942. године, у периоду кад је снага четништва мушевито расла, кад је и главнокомандујући тог покрета Дража Михаиловић са својим штабом стигао у Црну Гору и кад је глад почела да поприма застрашујуће размјере, па су Централни комитет КПЈ и Врховни штаб половином марта 1942. поново у Црну Гору упутили Милована Ђиласа, упркос грешкама због којих је четири мјесеца раније смијењен и повучен (неки хроничари и историчари му приписују и неке грешке и промашаје које је направио и током та четири мјесеца избивања из Црне Горе, поред осталих и неуспјели, самоубилачки напад на Сјеницу у којем је за једну ноћ изгубљено више од 50 бораца). Као испомоћ су му овог пута придодати и Митар Бакић и Светислав — Ћећо Стефановић.

„Ђилас заиста није био погодна личност да исправља 'лијеве грешке' у Црној Гори. Мада су његова запажања из 1942. године о 'лијевим грешкама' углавном добра, извјештаји које је он у то вријеме слао из Црне Горе су били мотивисани и жељом да се докаже Титу, у нади да ће се његова позиција у Политбироу ЦК, која није била најбоља, поправити" — сматра др Ђ. Вујовић, који оцјењује да је у тим извјештајима „било и доста пренаглашених акцената, нереалних оцјена, контрадикција и сл."

Сличан је став и Вујовићевог знатно млађег колеге Д. Паповића, који истиче да је Ђилас у тим извјештајима, поред осталог, сматрао да је лошем стању у црногорском народноослободилачком покрету у прољеће 1942. године допринијело то што су се у партизанским редовима нашли и „пета колона и колебљивци и наши дојучерашњи непријатељи". Он у то вријеме, рецимо, у једном писму (цитира га Д. Паповић), упућеном Пеку Дапчевићу, Блажу Јовановићу и Милинку Ђуровићу, тадашњим партијским и војним руководиоцима у Црној Гори, одобрава ликвидације петоколонаша и тражи да се оне интензивирају.

О томе најконкретније ипак пише Милија Станишић:

„Крајем марта и почетком априла *(1942. године, напомена Б. С)* — пише он у другој збирци радова *Токови револуције у Црној Гори* — делегат ЦК КПЈ и ВШ Милован Ђилац послао је овим руководствима три опширна извјештаја. У њима је стање НОП-а у Црној Гори оцијењено као веома незадовољавајуће и критично. У извјештајима се каже 'да се свуда осјећа дезорјентација и расуло', да су 'наши другови прешли већ на другу етапу', да је 'Партијом глупо и бездушно руковођено и да риба смрди с главе'...Ускоро потом, у извјештају од 11. априла, говори друкчије, наводећи да 'ситуацију овдје не треба ни у ком случају сматрати безизлазном него ни критичном, иако је ситуација заиста тешка и озбиљна' — што указује на његову неодмјереност и колебање у процјени ситуације."

Чини се, ипак, да је најкомплетнија, најауторитативнија и истини најближа оцјена коју је о овом периоду и конкретно о дјеловању најодговорнијих људи изрекао револуционар, књижевник, истакнути предратни, ратни и поратни партијски функционер, народни херој

Ђилас тражио смјену Покрајинског комитета

„Чим је Ђилас стигао у Црну Гору *(половином марта 1942. године, напомена Б. С)* — пише М. Станишић — сукобио се са Милутиновићем око тога ко је од њих двојице крив за новонасталу ситуацију, покушавајући да на њега свали одговорност. Уз то, његова оцјена у извјештају који је упутио Централном комитету да 'риба смрди од главе' односила се свакако и на Милутиновића.

Делегат ЦК КПЈ Милован Ђилас је у свом писму од 27. марта 1942. године захтијевао да Централни комитет смијени ПК КПЈ за Црну Гору и Боку због неуспјешног руковођења, и да партијском чланству упути отворено писмо у којем би се објаснила суштина политичких застрањивања и војних недостатака у вођењу НОБ-а. Централни комитет је на свом састанку 4. априла 1942. године — којем је присуствивао и Иван Милутиновић, који је у Црној Гори дјеловао од почетка новембра 1941. године — анализирао ситуацију у Црној Гори и прихватио је предлоге свога делегата."

Пуниша Перовић, а цитира га Ђ. Вујовић у својој већ споменутој студији.

„У оцјењивању тежине одговорности због 'лијевих грешака' у Црној Гори — пише Вујовић — полази се од премисе: што већи руководилац то већа одговорност, а то значи да се тражена одговорност (и кривица) креће по вертикали — од делегата Централног комитета КПЈ па наниже. Пуниша Перовић је то у једном свом раду рекао на слиједећи начин: 'А лијевих грешака у Црној Гори било је и те како. Њих су наметнули и за њих највише одговорни делегати Централног комитета. Прво је то био М. Ђилас, који је секташки сузио политичку платформу и увео праксу неприхватљивих 'ликвидација'

'пете колоне'. Иван Милутиновић, који је смијенио Ђиласа са задатком да исправи почињене грешке, ускоро је, по доласку у Црну Гору, још и више сузио партијску линију и заоштрио ситуацију. Истина, и непријатељ је свјесно наметнуо линију грађанског рата, али руководство устанка није било дорасло да му супротстави широку платформу Народноослободилачке борбе, него је често губило орјентацију, прибјегавало и ликвидацији 'потенцијалних' непријатеља и сл."

Имајући у виду све већ споменуте критичке закључке, уважавајући и Ђиласову оцјену стања у Црној Гори у рано прољеће 1942. године „да риба смрди од главе", Централни комитет КПЈ је 8. априла упутио директивно писмо својим представницима у Црној Гори и тамошњем Покрајинском комитету. У њему је указано на четири кључне грешке у раду и дјеловању Партије у Црној Гори, односно на четири облика изразитог „лијевог застрањивања" и одступања од генералне линије Партије:

— ускакање у етапу борбе за власт пролетаријата;

— свакодневна пракса ликвидирања петоколонаша по често врло сумњивим и чудним критеријумима;

— занемаривање рада Партије и деградирање њене улоге у пракси;

— што све, законито, за посљедицу има неповољно стање у партизанским одредима.

Истовремено, Централни комитет КПЈ је, због набројаних слабости и грешака смијенио тадашњи Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак који су чинили Божо Љумовић (политички секретар), Блажо Јовановић (организациони секретар), Радоје Дакић, Саво Брковић, Периша Вујошевић, Будо Томовић (погинуо двадесетак дана раније у борби са четницима на Црквини код Колашина) и Видо Ускоковић (петнаестак дана раније пао у руке окупатора и стријељан 10.

Расцјеп је био неизбјежан

Најсуптилнију, истини најближу анализу збивања у Црној Гори у тих првих десетак мјесеци Народноослободилачке борбе, онога што ће имати одјека и далекосежних, непоправљивих тешких посљедица, не само до краја рата, него чак и до данас, више од осамдесет година касније, дао је, чини се, генерал Милија Станишић:

„Највећи успјех у разарању народног јединства *(ријеч је о окупаторској контраофанзиви која је услиједила као реакција на општенародни Тринаестојулски устанак у Црној Гори, напомена Б. С)*, окупатор је постигао отклањањем несугласица између сепаратиста и бројних унитаристичких грађанских снага, из којих ће настати четнички покрет — пише између осталог Станишић у својој књизи *Дубински слојеви Тринаестојулског устанка у Црној Гори.* — Гувернер Пирцио Бироли је успио да новембра 1941. окупи на Цетињу представнике обје групације. Постигнута је сагласност да се удруженим снагама, под вођством окупатора, крене у борбу за уништење НОП-а *(ову тврдњу је, иначе, први изнио др Радоје Пајовић, несумњиво водећи историограф црногорске контрареволуције, напомена Б. С)* ...Са друге стране прочетничке и сепаратистичке вође су знале да НОП не могу уништити без обимне помоћи окупатора и стога су понуђено савезништво обједручке прихватили..."

Он наглашава да је Дража Михаиловић 15. октобра 1941. године издао наредбу којом је генералштабног мајора Ђорђија Лашића поставио за команданта свих четничких снага у Црној Гори, а капетана Павла Ђуришића за команданта четника у андријевичком, беранском, бјелопољском, пријепољском и пљеваљском срезу:

„Тиме су постављени темељи четничкој организацији у Црној Гори, и то у вријеме кад партизанске снаге нијесу ликвидирале своје политичке противнике из редова домаћег становништва. Стога историјске чињенице

оповргавају да је партизанско насиље изазвало настанак четничког покрета" – закључује М. Станишић.

Потпуне истине ради, треба рећи да се неколико убистава јесте догодило прије 15. октобра, али то није била масовна појава нити је могло бити разлог за такав размах четничког покрета. Сам Станишић ипак указује да су „секташтво и радикализам 'љевичарења' доприносили јачању и експанзији четничког покрета и одгурнули у њихове редове многе којима тамо није било мјесто", односно да су четници, захваљујући умногоме томе, успјели да знатан дио народа одвоје од НОП-а. Он сматра да је расцјеп у устаничким редовима био неизбјежан, а као разлоге наводи снагу и политичку вјештину окупатора, антагонизам идеолошко – политичког карактера партизанског и четничког покрета и разлике у војним стратегијама:

„А жестина и суровост сукоба је условљена и отрашћеним радикализмом црногорског менталитета и темперамента. И једне и друге усмјеравао је путоказ њихових идеја и хитали су ка циљу са намјером да се противник уништи... Уосталом, у свим земљама у којима се одиграла оружана револуција обрачун са противничким снагама био је суров и немилосрдан" – вели М. Станишић.

Уз све ово ваља подсјетити да се договор четника и сепаратиста у Црној Гори о колаборацији са Италијанима догодио само неколико дана пошто је Дражa Михаиловић 1. новембра 1941. године командовао својим четничким јединицама да крену на Ужице, гдје се тада налазио Централни комитет КПЈ и Врховни штаб партизанских снага, чиме је фактички отпочео грађански рат у Србији.

априла, два дана пошто је услиједила смјена Покрајинског комитета).

Само неколико дана након смјене старог, именован је нови, боље рећи реорганизовани Покрајински комитет, у којем су били Радоје Дакић (политички секретар),

Вељко Мићуновић (организациони секретар), Блажо Јовановић, Јагош Ускоковић, Ђоко Вујошевић и Велимир Кнежевић.

Недуго затим, именован је и нови Главни штаб народноослободилачког покрета и добровољачких одреда за Црну Гору и Боку. За команданта је постављен Пеко Дапчевић, за политичког комесара Митар Бакић, за његовог замјеника Блажо Јовановић, а у Главни штаб су именовани и Сава Ковачевић и Саво Оровић.

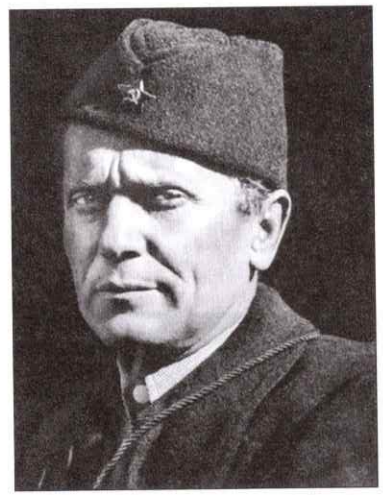

Јосип Броз Тито као врховни командант партизанских снага Југославије (снимио Жорж Скригин)

Милован Ђилас из првих ратних дана

Иван Милутиновић

Моша Пијаде

Архимандрит Никодим Јањушевић

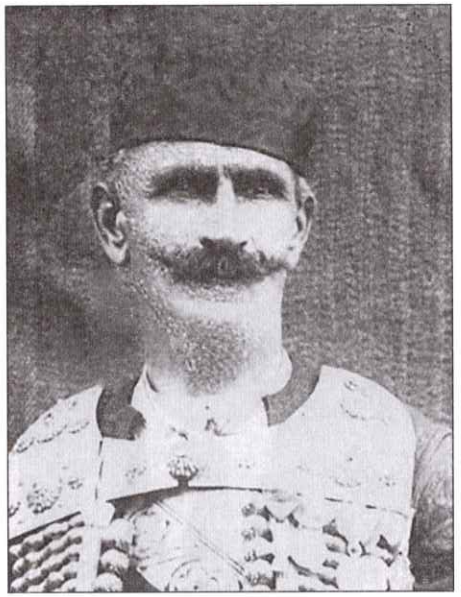

Гавро Лакић

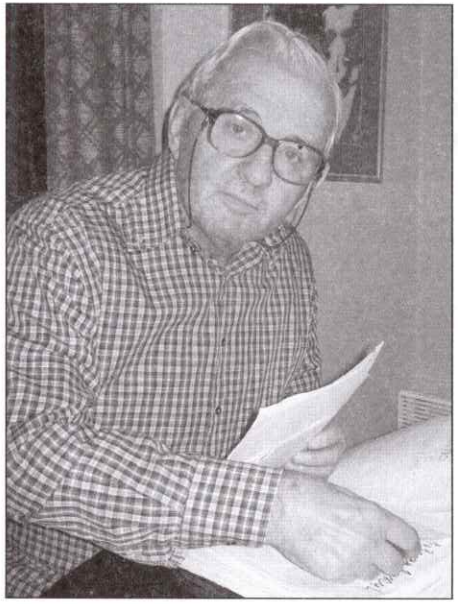

Академик Зоран Лакић

Саво Брковић

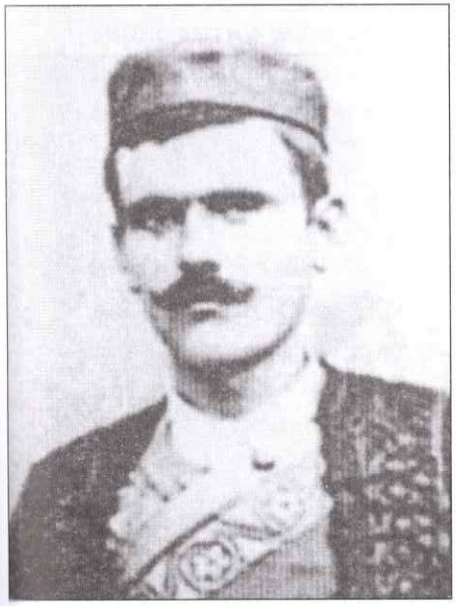

Милан Булатовић

Капетан Иван Минић

Академик Обрен Благојевић

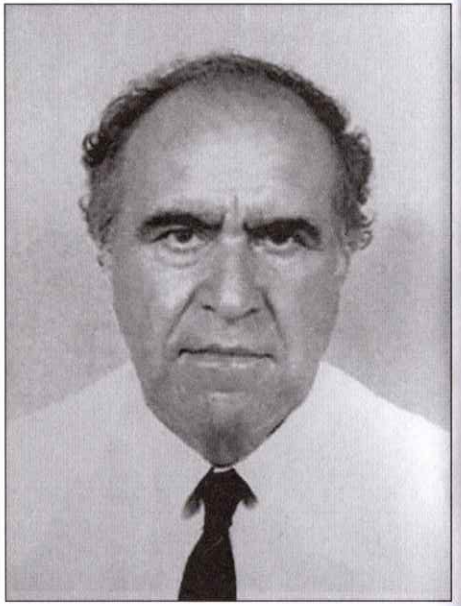

Др Бранислав Ковачевић

Генерал Милија Станишић
из ратних дана

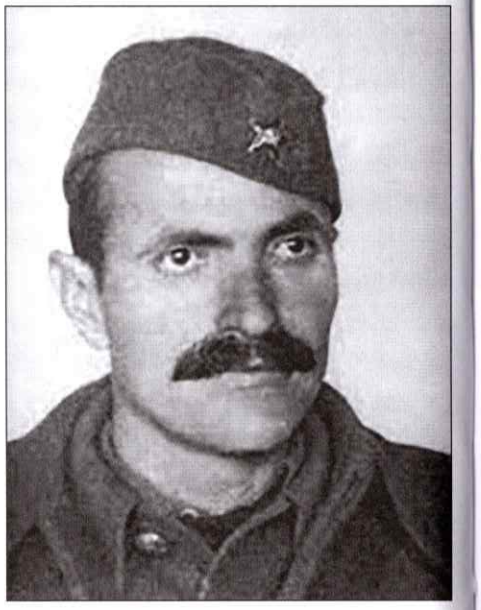

Блажо Јовановић

УЛОГА МОША ПИЈАДЕ

У озбиљним хроникама и историјским, научним расправама о овом најмучнијем, па и најмрачнијем поглављу историје Народноослободилачке борбе у Црној Гори, периоду од септембра 1941. до маја 1942. године, ријетко се спомиње име Моша Пијаде, иако он од тада па све до данас у лаичкој (у новије вријеме и не само лаичкој) јавности слови као зачетник и идеолог зла званог „лијеве грешаке". То је свакако посљедица безобзирне антикомунистичке пропаганде коју ће до врхунца довести творци и организатори четничког покрета у Црној Гори, а данас је васкрсавају њихови веома агилни потомци и истомишљеници и, нажалост, не само они.

Они су тада, посљедњих мјесеци 1941. године, односно кад је почело да буја четништво, јахали на ономе што се најбоље и најбрже примало у поколебаним па и озлојеђеним народним масама, што ни до данас није искоријењено, са чим и даље витлају острашћене националистичке перјанице и њихови сљедбеници: ето, комунистички идеолог, иновјерац, Јеврејин, „ђаво у виду човјека", дошао у Црну Гору да мути и завађа, да убија и пали, да разбраћује браћу, да „не да ником крстом да се крсти"...

По свему судећи, све то је тада, па и до данас, осим антикомуниста и противника покрета који су комунисти

организовали и предводили, годило и онима који би да прикрију трагове „зла домаћега", да ублаже кривицу стварних криваца и идеолога зла из редова црногорских револуционарних лидера, водећих партијских и војних руководилаца са Милованом Ђиласом и Иваном Милутиновићем на челу.

▫ ▫ ▫

Моша Пијаде, „сликар, писац, преводилац, илустратор, графичар, новинар, келнер, Србин Мојсијеве вере, али и тврдокорни комуниста и револуционар", како га у једној реченици 2022. године описује Наташа Анђелковић, новинарка ББС-а, рођен је 1890. године у Београду, у породици Сефардских Јевреја, потомака оних који су крајем 15. вијека прогнани из Шпаније и Португалије. Мошов дјед је половином 19. вијека доспио из Бугарске у познато београдско насеље Дорћол, гдје ће његов син, Мошов отац Самуило, основати бројну породицу и постати богати трговаца, дотле да је Моша, једног од својих синова, поштујући његов веома рано изражени сликарски дар, могао послати на студије сликарства у Минхен. Иако му је отац недуго потом банкротирао, Мошо се није вратио у Београд, већ је отишао у Француску, гдје је у Паризу и Ломбардији наставио сликарско усавршавање.

Ипак, по повратку у Београд 1910. године, умјесто кичице, латио се пера и постао новинар у таблоиду *Мали журнал*. Због преоштрог пера, често је мијењао редакције, да би се 1913. године обрео у Охриду, гдје је добио посао наставника цртања, али и њемачког и француског језика. А кад је годину дана касније плануо Први свјетски рат, он се враћа у Београд и као добровољац јавља у српску војску. Нијесу га, међутим примили, да ли због нескривених политичких увјерења или његове физичке

неспремности, тек он се у ратном вихору нашао на цједилу, остављен да се сналази и преживљава, не бирајући послове. Његови биографи су записали да је у том период једно вријеме радио чак и као келнер у Ћуприји.

Ослобођење и крај Првог свјетског рата је дочекао као млади човјек „затрован" социјалистичким и комунистичким идејама, одушељен Октобарском револуцијом и идејама јужнословенског јединства. У том духу је и писао кад се поново латио пера, жестоко критикујући режим српске монархије. Он ће, тако, већ 1920. године постати комуниста и као непоколебљиви комунистички трибун и неуморни активиста 1925. године је осуђен на 20 година робије. Поред београдских апсана Главњаче и Топчидера, он ће потом укупно 14 година и 46 дана тамновати у Лепоглави (дје се срео и упознао са двије године млађим Јосипом Брозом), Сремској Митровици и Билећи. Његов револуционарни и стваралачки дух, међутим, није сломила ни дуготрајна робија, ни пакао кроз који су пролазили политички заточеници његове боје и кова. Нијесу га сломили ни страховити сваковрсни притисци најпознатије и најопасније ултра лијеве фракције у Комунистичкој партији Југославије на челу са Петком Милетићем, некадашњим чланом Централног комитета КПЈ, која је дјеловала у затвору, гдје се Милетић наметнуо и постао секретар казниоичког партијског комитета. Разумљиво, М. Пијаде, као најстарији, најобразованији (поред осталог, говорио је неколико европских језика) и најутицајнији комунистички лидер на робији, био је главна мета Милетића и његових бројних присталица, али је он све стоички издржао, свему одолио, и дочекао да Централни комитет КПЈ 1937. године коначно реагује, Милетића смијени и развласти, а за свог повјереника постави Моша. Он ће потом у затвору основати прави мали универзитет

за школовање партијских кадрова, а у тамници превести Марксов *Капитал* (заједно са Родољубом Чолаковићем), *Комунистички манифест, Биједу филозофије и Критику политичке економије.*

Мошини биографи (прије свих Слободан Нешовић, који је 1968. године у Београду објавио књигу *Моша Пијаде и његово време,* опсежну и до сада најпотпунију биографију овог револуционара), истичу да је он изашао из затвора само два дана прије напада Њемачке на Југославију и познатог бомбардовања Београда 6. априла 1941. године. Како у опширној студији о боравку М. Пијаде у Црној Гори 1941–1942. године пише др Ђуро Вујовић, да би избјегао дохват злотворске руке специјалне полиције и Гестапоа, он је, заједно са својим пријатељем, адвокатом Бором Продановићем, одмах побјегао из разореног Београда. Продановић је остао у Рисну, а Моша се 12. априла 1941. обрео у Котору. Ту су га прихватили и о његовој безбједности се од тада почели старати партијски активисти. Представљајући се као Марко Ђуровић, професор Универзитета у Скопљу, он ће преко Петровца, Црмнице, Цетиња, потом Љешкопоља, Доње Горице, Момишића и Рогама (све насеља у околини Подгорице), доспјети у Пипере, у село Церовицу, а петнаестак дана прије Тринаестојулског устанка у заселак Равни Лаз, у кућу Николе Милутиновића:

„Мада је — пише др Ђуро Вујовић — као стари и врло запажен комуниста и члан Централног комитета КПЈ, Пијаде веома пажен од стране партијског руководства у Црној Гори... не може промаћи оку чињеница да је он у овом периоду **био изван главних токова партијског и политичког живота** *(наїласио Б. С).* Као и много пута у животу, сурова страна судбине као да се и овог пута почела играти са њим. Он је тога већ помало постајао свјестан, а још више ће постати по доласку у Црну Гору

Милована Ђиласа, члана Политбироа Централног комитета КПЈ и делегата ЦК КПЈ...”

Ђ. Вујовић затим објашњава да је Моша на брзу руку напустио Београд, толико да се није поздравио ни са бројном породицом (која ће, иначе, као јеврејска, готово сва настрадати већ на почетку рата: сестре Шелика и Мицика и браћа Јосиф и Давид уморени су у логору на београдском Сајмишту, а трећи брат Велизар је стријељан у Нишу — преживјеле су само двије братанице, једна која се на вријеме прикључила партизанима и друга коју је рат затекао у Швајцарској!). Није се јавио никоме ни из партијског врха, што ће по њега касније имати озбиљне посљедице. Неко је, наиме, то потом злурадо протумачио и посијао сумњу да је окренуо леђа партији и имао тобож намјеру да се некако домогне запада и побјегне из ратног пакла у Југославији. Ту сумњу је по доласку у Црну Гору сијао и Ђилас, стварајући у покрајинском партијском руководству климу за потпуну Мошину изолацију:

„Због тога се — вели Ђ. Вујовић, не треба чудити што *(Ђилас)* није нашао за потребно да Мошу позове на састанак Покрајинског комитета КПЈ који је одржан 8. јула 1941. у засеоку Равни Лаз, у Пиперима на коме је пренесена историјска одлука Централног комитета КПЈ о устанку, иако се Моша тог дана налазио у том засеоку!”

Вујовић сматра да су коријени таквог Ђиласовог односа према Моши знатно дубљи и да тај анимозитет потиче још из времена њиховог заједничког тамновања у казаматима Лепоглаве и Сремске Митровице:

„Таква претпоставка још више изгледа вјероватна кад се узме у обзир да ни Иван Милутиновић, члан Политбироа Централног комитета КПЈ, који је у Црну Гору дошао почетком новембра 1941. године у својству новог делегата ЦК КПЈ, није имао готово ништа више

толерантан однос према Моши, иако је и он Мошин стари друг и сапатник из сремскомитровачког затвора, а уочи рата и из билећког логора" — каже Вујовић ослањајући се и на тврдњу С. Нешовића да су „робијашки другови и њима најближи знали да корени ниподаштавајућег Ђиласовог става према популарном чика-Јанку потичу још из времена тамновања у Лепоглави и Сремској Митровици."

▫ ▫ ▫

У првим устаничким данима Моша се, свакако по Ђиласовом налогу, затекао у Колашинском срезу, али без икаквог конкретног задужења и улога. Ту ће, међутим, доћи до њиховог отвореног сукоба. Наиме, кад су устаници потпуно блокирали италијански гарнизон у Колашину, кад су Италијани већ били истакли бијелу заставу, стигла је Ђиласова контраверзна директива која је подразумијевала заустављање општенародног устаничког вихора и његово свођење на герилске акције. Прва, за устанике поражавајућа посљедица била је деблокада већ пораженог окупаторског гарнизона. Иако је брзо увидио штетност те директиве и одмах срочио нову, дијаметрално супротну претходној, иако је Колашин 20. јула ипак ослобођен, Моша није пропустио да веома оштро замјери Ђиласу на таквом понашању кад су се крајем јула срели управо у Колашину, а њихово неслагање ће кулминирати у отворени, веома озбиљни сукоб десетак дана касније на покрајинском партијском савјетовању, одржаном на Каменику. Стари револуционар, за разлику од већине осталих који су очигледно мислили као и он, није ћутао, није пропустио прилику да оштро критикује Ђиласа и његове ставове. Ђилас му није остао дужан. Не бирајући ријечи, не презајући ни од увреда, није пропустио да отворено алудира и на

наводну Мошину намјеру да побјегне на запад. А то што је Моша потом упућен у Пиву било је очигледна Ђиласова намјера да га удаљи „од главних токова револуције."

Иако су и његова каснија „премјештања" (Мала Црна Гора, Жабљак), била сличног карактера, без конкретних задужења и улога које су му као старом комунисти и члану најужег партијског руководства објективно припадала, он није пристајао на пасивност већ се свесрдо залагао око успостављања власти на простору такозване Дурмиторске републике и нарочито око организовања болнице и смјештаја рањеника.

▫ ▫ ▫

Половином децембра 1941. године, на поновљени Титов позив, Моша одлази у Врховни штаб, што су, како наглашава Ђ. Вујовић, „неки чланови ужег руководства у Црној Гори доживјели непријатно и са гњевом."

„То је — каже Вујовић — у дијелу партијске јавности још више открило јаз који је између њих и Моше постојао... У Црној Гори делегат ЦК КПЈ тада је био Иван Милутиновић, али је однос према Моши био исти као и раније."

Чим је сазнао за Мошину намјеру да оде, Милутиновић је веома оштро реаговао код руководства на Жабљаку, а кад је чуо да је он отпутовао, Покрајински комитет је, свакако на Милутиновићеву иницијативу, од Мјесног комитета КПЈ у Жабљаку званично затражио да достави карактеристике и податке о Пијадином раду и понашању, што је одмах и учињено. Из поменуте студије Ђ. Вујовића, међутим, дознаје се да није остало на томе, да је крајем децембра на Жабљак дошао један члан Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак (на основу мемоарских записа Момчила Д. Полексића и Обрада Цицмила, Вујовић закључује да је у питању био

Показивао знаке опортунизма

О Моши и његовом понашању у Црној Гори током 1941. и 1942. године, доста говоре и те карактеристике које је на захтјев Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, односно Ивана Милутиновића, срочио Мјесни комитет партије у Жабљаку:

„Друг Чича – пише у том акту – док је био у нашем срезу, показивао је извјесне знаке опортунизма, а то се нарочито огледа у погледу ликвидације шпијуна и петоколонаша, тако да је неке шпијуне саслушавао када су се они сами пријавили Штабу да нешто изјаве, он их је пуштао да оду и загарантовао им сигурност живота док оду кући, чак извјесним давата је и пратња од партизана да их пропрате до њихове куће..."

Д. Вујовић наводи и један сасвим конкретан примјер Мошиног „опортунизма" испољеног у марту 1942. кад се по други пут нашао под Дурмитором. Кад је Батрић Жугић, замјеник команданта такозваног Сињавинског сектора *(проглашен за народног хероја, напомена Б. С)*, 22. марта у болници на Жабљаку подлегао ранама задобијеним три дана раније у борби са четницима у Липову, један његов рођак се налазио у затвору због неког гријеха према НОБ. Кад су двије жене из тог братства дошле код Моше да га моле да заточеника пусти на Батрићеву сахрану, он га је сасвим ослободио. Тај се, међутим убрзо поново нашао у затвору због неког сличног гријеха, али га је Моша поново спасио да не оде на губилиште у злогласне клеке. А на чуђење, па и негодовање осталих из партизанске команде, објаснио је да је „грешни" Жугић уочи рата био замјеник команданта логора у Билећи и да се коректно понашао према заточеницима. Због тога није допустио да буде стријељан јер би се могло посумњати да му се он због нечег свети. Показало се да је био у праву: „грешник" није изневјерио Мошино повјерење, остао је до краја доследно привржен партизанском покрету.

Будо Томовић) и на састанку са члановима Мјесног комитета КПЈ, штаба Дурмиторског одреда и Среског народноослободилачког одбора, поставио питање „штетног утицаја Моше Пијаде на неке другове у овом крају, истичући да његов рад није био у духу директива које су преносили или давали делегати ЦК КПЈ и Врховног штаба као ни оних које је давао ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, да је он дуго година био на робији, те да је због тога задржао заостала гледања, да се није сродио с новим генерацијама и новим стилом рада..."

Један од присутних (ни Вујовић, ни они на чија се сјећања ослања, не наводе његово име) дрзнуо се ипак да стане у одбрану старог револуционара и уствrди да је Моша, „бар откад је дошао на Жабљак, радио потпуно у духу директива и да је много помогао жабљачком крају и друговима у раду".

Иако је добио подршку већине присутних тај је, на инсистирање „друга одозго" ипак партијски кажњен због иступања супротног ставу Покрајинског комитета КПЈ.

То што је Тито призвао у штаб старог друга, старијег и по годинама а поготову по партијском стажу, било је довољно да утрну шпекулације о наводним Мошиним слабостима, односно да његов „случај", исфабрикован за тих седам — осам мјесеци боравка у Црној Гори, падне у воду. А кад је он крајем фебруара 1942. године опет стигао на Жабљак, овог пута с Титовим бефелом, односно у својству делегата Врховног штаба, све се промијенило. Било је, истина, и даље неспоразума и неслагања, првенствено са Ђиласом, али је Моша сада имао директну комуникацију и нескривену Титову подршку, пошто је захваљујући Мошиним извјештајима имао редован и потпун увид у све што се збива у Црној Гори, па дакако и сазнања о односима међу руководиоцима, посебно

о односу Ђилас — Пијаде. То је сасвим јасно из једног Титовог писма Ђиласу у којем га, почетком маја 1942. године, упозорава на штетност „сталног трвења" између њега и „Шикија" (један од Мошових надимак из предратног и ратног времена).

Није, дакле, ни логично ни тачно да је човјек, који се ту први пут нашао, могао знати ко је ко у Црној Гори боље од рођених Црногораца, Милована Ђиласа, Ивана Милутиновића, Радоја Дакића, Божа Љумовића, Блажа Јовановића, Саве Ковачевића, Арса Јовановића, Сава Брковића, Сава Јоксимовића..., да и не спомињем ниже политичке и војне руководиоце и команданте и толике друге нижерангиране, али не мање одговорне, јер су слијепо спроводили наредбе које су долазиле „одозго". Није логично да је Моша Пијаде, човјек без

Први на листи уцијењених

Пишући о лику М. Пијаде у очима непријатеља, Ђ. Вујовић сматра да се та слика заснива искључиво на ономе што је о њему ширила предратна буржоаска пропаганда: дугогодишњи робијаш, бунтовник, отпадник... „Тим карактеристикама – додаје Вујовић – непријатељска пропаганда у току рата (окупаторска и квислиншка, посебно четничка), нарочито у току прве године народноослободилачког рата, док је био у Црној Гори, придодала је нове, још гнусније и безочније лажи, које су од Моше направиле неку врсту фантома, привиђења у људском облику итд. Како је непријатељ, особито у првој фази рата, Моши придијевао да је најглавнија личност у партизанском покрету, да води тај покрет, да се пита за све, да одлучује, а уз то је још и 'Јеврејин' – јасно је чему су имале да воде ове коинциденције: непријатељска пропаганда против Моше била је срачуната на компромитовање народноослободилачког покрета. У Црној Гори она је добила извјестан стимуланс у

грешкама које су тамо у току зиме и прољећа 1942. године прављене, а које је Моши превасходно стављала у гријех" – сматра Ђ. Вујовић који додаје да је Моша био живо присутан у окупаторској и квислиншкој пропаганди чак и након повлачења партизанских снага у Босну с прољећа 1941, привиђао им се у групицама партизанских герилаца остављених на терену Црне Горе након повлачења главнине. Све ово постаје бјелодано јасно кад се погледа један окупаторски списак „уцијењених одметника" с краја 1942. године (објелоданио га је академик Зоран Лакић). На том списку се налазе 84 имена, а на првом мјесту је Моша Пијаде за чију се главу нуди 500.000 лира. То је пет пута већа уцјена од оне која се нуди за главе Ивана Милутиновића, Блажа Јовановића, Пека Дапчевића и још неких, „иако би се – како вели Ђ. Вујовић – могло рећи да је у погледу власти и компетенција, које су имали у почетку НОР-а, однос између њих био управо обрнут, нарочито када је ријеч о Милутиновићу." Да се и не говори о осталима чије су главе у неким случајевима и сто пута јевтиније.

икаквих формалних партијских или војних овлашћења, могао секташити и наређивати убиства, тим прије што је он у децембру 1941. године, недуго послије Пљеваљске битке, отишао из Црне Горе и Титу рапортирао како и зашто „земља без четника доживљује праву четничку офанзиву." Биће ипак да је истини ближе да су ЦК КПЈ и Тито лично, управо захваљујући и том Мошином „рапорту" предузели све оне мјере и потезе на заустављању зла и даљег „лијевог скретања", које је попримило застрашујуће размјере кад Моша више није било у Црној Гори.

Иако је прошло више од 65 година откад Моша Пијаде вјечно почива у алеји народних хероја на Калемегдану поред Ђура Ђаковића, Ива — Лоле Рибара и Ивана Милутиновића, неки јари историчари и самозвани

„истраживачи", идеолози и острашћени гласноговорници, првенствено великосрпског национализма, још га не остављају на миру. Тако су у новије вријеме, позивајући се на некакве само њима знане и доступне „тајне архиве", снитили причу како је Моша, бајаги, у сремскомитровачкој тамници 1935. године, са усташким коловођом Милем Будаком срочио „устав Српске Цркве у комунистичком законодавству!" Ту, тобож, поред осталог стоји *(дословце цитиран протојерej ставрофор др Велибор Џомић, напомена Б. С)* „да до комунизирања Балканског Полуострва не може доћи док се не сломи кичма Српства и Православља, јер је познато да су то два фактора који су омели продирање Османлија на запад и Аустрије на Исток!"

Откако је ову, најблаже речено, бесмислицу прије двадесетак година лансирао поменути поп В. Џомић, објављујући једно памфлет-писмо које је првог дана 1944. године упутио „свештеник Јован Тодоровић" „распопу Јову Радовићу", тада „вјерском референту у покрајинској Комунистичкој влади за Црну Гору", папагајски је понављају као сигурну чињеницу, не само злуради и неписмени, самоникли „историчари", већ и неки који се диче титулама доктора историје.

„Годинама се у јавности помиње документ упитне аутентичности — пише Наташа Анђелковић у већ поменутом тексту, осврћући се на ову ујдурну — да је 1935. године у затвору у Сремској Митровици Пијаде потписао споразум о сарадњи тада илегалне 'Комунистичке странке' са хрватским усташама Милета Будака 'чији је циљ распадање југословенске државе и свега што је српско и православно'."

Умјесто коментара, Анђелковићка цитира историчара Бобана Никитића, који се помно бавио „ликом и дјелом" Моша Пијаде:

„Не само да се Комунистичка партија Југославије није звала 'странка' и да је усташки покрет имао други назив од наведеног у споразуму, већ постоје и историјски подаци који говоре деа је Будак баш у то време боравио у Италији у камповима за обуку... По свему судећи, тај документ, који се често појављује на друштвеним мрежама, уствари је плагијат (квислиншке владе Милана Недића" — закључује Никитић и истиче да је Моша Пијаде сигурно знао како се зове странка којој припада.

Н. Анђелковић подсјећа и на пашквилу новијег датума како је Моша Пијаде, бајаги, на Првом засиједању АВНОЈ-а тражио да се људима пале куће како би остали без ичега и потом приступили партизанима, и закључује да је и то пропаганда, поготову што се као извор наводи „четнички архив".

▫ ▫ ▫

У причи о Мошу Пијади, па и његовом боравку и улози у Црној Гори у првој години НОБ, истини је, чини се, ипак најближе оно што је у закључку своје студије о томе написао др Ђуро Вујовић:

„Моша Пијаде — чича Јанко Перовић — у свом нерву револуционара и хуманисте потврдио се на најбољи начин и за вријеме док је био у Црној Гори, у првој години народноослободилачког рата, као уосталом и у току читаве своје животне и револуционарне каријере".

Професор — робијаш са црвеним капцима

Упричи Михаила Лалића „Дуга пећинска ноћ" из његове постхумно, 1994. године објављене збирке *Опраштања није било* (приредио академик Бранко Поповић), описана је судбина тројке дурмиторских партизанских илегалаца Јакова Остојића, Милована Даниловића и Зелена Ковачевића, који су се крили у једној плиткој пећини изнад Змињег језера. Кад су у децембру 1942. године дознали да су четници открили њихово склониште и да припремају хајку, Остојић је одлучио да остане у пећини, а Ковачевића и Даниловића је наговорио да се склоне и покушају се спасити по дубоком снијегу. Остојић је сјутрадан пред пећином и погинуо (или се убио?), а Даниловића и Ковачевића су по трагу лако открилим и заробили, спровели у колашински четнички затвор гдје су оба завршили на стрелишту на Брези.

Зелен Ковачевић, којег је Лалић преименовао у Мелем Ђедић, те ноћи је дошао до своје куће у нади да ће тамо наћи супругу и кћеркицу. Нашао је отворена врата и пусту опљачкану кућу. Ту, у леденој ноћи, сам, озлојеђен и ојађен сумњама и бригом за дјететом и женом, на вјетрометини и голометији поддурмиторској, на нишану оних који би му се слатко крви напили, који преже да му дођу главе и лове га као гладног, онемоћалог вука, препуштеног ћудима негостољубиве планине и осуђеног да плати и своје и туђе грехове — док му у ушима одлијежу гусле и стихови: „Ако тамо нема пролазишта, ни назад ми нема повратишта" — почињу у сјећању да врве и море га успомене. Посебно оне скорије које су се намножиле откад је рат почео и он стао у строј непокорних, занесен причама о слободи и благостању, које треба да донесе побједа над окупатором, идеалима који сад одједном почињу да се руше и изгледају тако далеки и недостижни:

„Нешто дуже — пише М. Лалић — задржа му се пред очима слика професора-робијаша, малог, ружног, кривоногог старца, погрбљеног над књигама и осорног. О том кратковидом човјечуљку с наочарима, црвених капака и дубоких бора, о његовим знањима и лукавствима причале су се чудне приче, али се ипак показало да су му памет помутиле године робије и самице. Наредио је Стојану Жугићу *(послије рата био познати генерал из дурмиторског краја, напомена Б. С)* да стријеља младића, јединца, веселог Гојка Даниловића — не толико због кривице, колико за опомену осталима. Кривица није била тешка: радећи на пошти, у телефонском разговору са својим колегом из Шавника, младић је нехтећи, у незнању, открио већ јавну тајну: 'Очекујемо руске авионе...' „

Мелем се даље сјећа како је Жугић за „џелате" одабрао њега и Јова Брадовића, али их и научио како да изврше задатак, а да Данилов остане жив и здрав... У леденој тишини, раздиран сумњама и дилемама да ли је изабрао прави пут и гдје би стигао да је кренуо оним другим, путем издаје, у сјећање му се изнова враћа „професор са црвеним капцима":

„Угађали су му колико су могли: дали му стан власника пилане, одредили му чистачицу да му спрема, набављали млијека и проје да барем он не гладује. Само му власти нијесу дали, или не барем колико је хтио, а баш ње је био жељан — волио ју је и за њу се отимао више од свега. Мрзовољан и заједљив — чинило му се да је под неком врстом старатељства које неће и не може да подноси. Писао је дебела писма, жалио се, гласно псовао, мучила га несаница — до зоре му је прозор свијетлио, али ни дању није спавао..."

У једном тренутку Мелем почиње гласно да се обрачунава са онима који су му долазили у сјећање: он су га гурнули у ћорсокак у који је доспио. Међу њима је и професор-робијаш са црвеним капцима:

„Крив си, крив си професоре — говорио је Мелем, толико гласно да су га чули и четници-хајкачи који су стезали обруч око његове куће. — Можда и не знаш да си допринио да се заведе мода страха, да се запали кућа Бојовићу *(ријеч је о четничком војводи Николи Бојовићу, напомена Б. С)*, да му убију стару мајку... Нека сте први пут стријељаше гладнога Мијата *(у питању је Мијат Јауковић, напомена Б. С)* — ухватили су га у кривици; но могли су да га поново не стријељају — умро би брзо и без тога..."

Хајкачи у том тренутку упадају у кућу, заробљавају беспомоћног Мелема, а Лалић нигдје до краја ове опширне приче, малог романа, не каже изричито да је „професор-робијаш са црвеним капцима", уствари Моша Пијаде. Није га, међутим, тешко препознати по веома увјерљивом и пластичном, не само физичком опису, али је исто тако јасно да се и славни писац више ослонио на податке и негативне пропагандне приче, које су острашћено ширили — и које и до данас шире — не само противници НОБ и револуције са ових простора, него и они други који су временом подлегли тој пропаганди. Упорно се — они први из јасних и сасвим разумљивих разлога, ови други из несхватљивих и тешко објашњивих — прећуткују непорециве чињенице: Моша Пијаде током свог првог боравка у Црној Гори од половине априла до половине децембра 1941. године, није имао никаквих, ни партијских ни војних задужења и овлашћења и од њега су се више питали и сносе сву одговорност, не само Милован Ђилас и Иван Милутиновић као опуномоћени делегати ЦК КПЈ, него и сви остали који су се у том периоду налазили у партијском и војном врху Црне Горе, Боке и Санџака. Све то су тако убједљиво показали и доказали његов биограф Слободан Нешовић, а потом и историчар др Ђуро Вујовић и за минулих пола вијека се не нађе мајчин син који ће их убједљиво, аргументовано, демантовати.

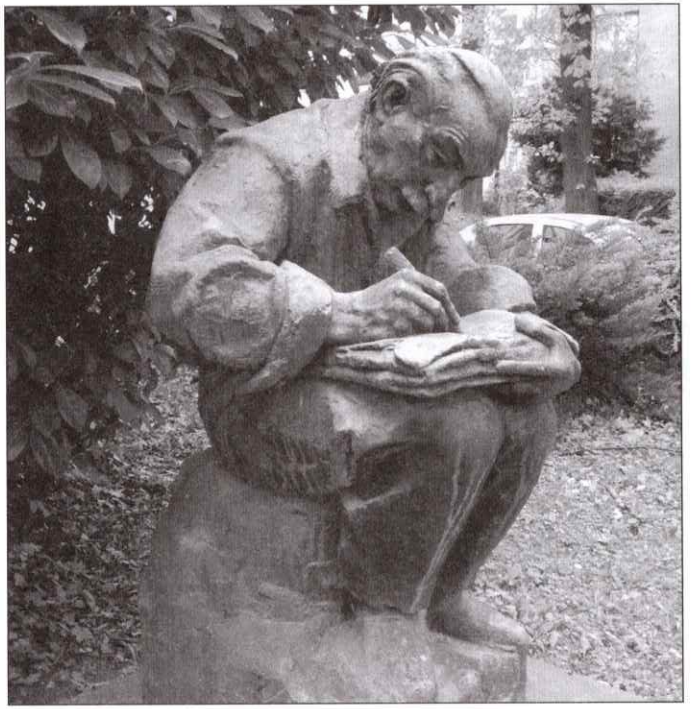

Моша Пијаде, споменик у Загребу

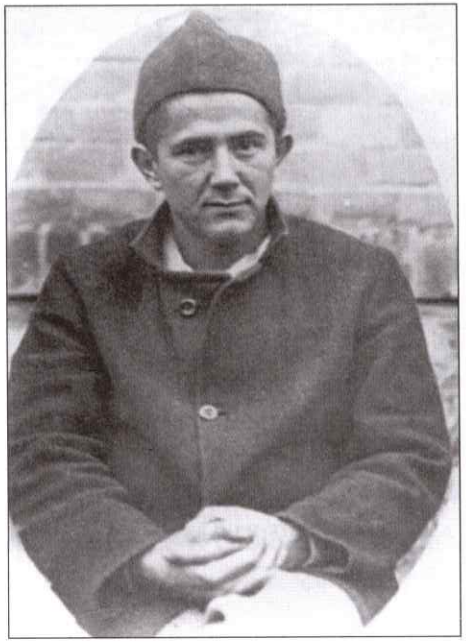

Милован Ђилас из робијашких дана

Иван Милутиновић

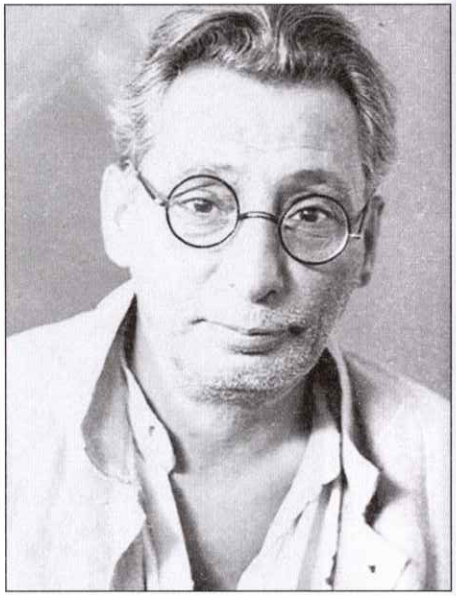

Моша Пијаде из раних робијашких дана

Споменик на Калемегдану

МАРУШИЋ, ПАВИЋЕВИЋ, АНЂЕЛИЋ

Прича која слиједи није вјероватно најдрастичнији примјер „лијевих грешака", али јесте један од првих случајева, слика како је у том зловакту спровођена сулуда директива: ко није са нама, тај је наш противник и непријатељ.

▫ ▫ ▫

У Миокусовићима, стотинак метара од Вуковог моста на Сушици према Острогу, крајем 1941. године, убијен је Слободан Марушић, предратни правник, побједнички посланички кандидат на листи опозиције у срезу даниловградском на парламентарним изборима 1938. године, листи коју је снажно подржавала Комунистичка партија Југославије.

Био је родом из Вражегрмаца (село Дабовићи), син доктора Милована Марушића, једног од првих и најпознатијих љекара Краљевине Црне Горе, али и великих опозиционара и противника апсолутистичке власти краља Николе. То је вјероватно и било пресудно да се и његов син веома рано опредијели за напредни комунистички покрет и да још у студентским данима постане један од вођа, трибуна тог покрета у Београду. Уман, одважан и храбар, он се и својом стаситошћу истицао и био на нишану жандарма док су се по београдским

плочницима тукли са студентима (у неком од тих сукоба Слободан Марушић је, кажу, био и рањен у врат, неки жандарм га је убо бајонетом).

Као прекаљени комуниста и већ угледни и популарни правник, прихватио се и посланичке кандидатуре на изборима уочи Другог свјетског рата, што је, поред осталог, подразумијевало и велику храброст, јер је заљуљани режим добро знао откуд му пријети највећа опасност и посебно је на оку држао комунистичке вође. Марушића је, међутим, штитила велика подршка, прије свега младих људи, чија се пјесма тих дана проламала уз острошке стране:

„Слободане, дични сине,
ти си вођа омладине...”

Након априлског слома 1941. године и капитулације Југославије, Слободан Марушић се вратио у родни крај и одмах се укључио у припреме народног отпора и тринаестојулског устанка. А колик је и какав био његов допринос у томе, можда најбоље говори податак да су га италијански окупатори, након великих пораза које су јулских дана 1941. доживјели и у Бјелопавлићима, у одсуству осудили на смрт као једног од вођа „комунистичких рибела”.

▫ ▫ ▫

Иако заклети комуниста и тој идеји свим срцем предан, Слободан Марушић ипак није желио да стане иза свих одлука и потеза које су комунисти вукли те прве ратне године, посебно у данима осјеке устанка крајем љета и с јесени 1941. и великог терора и одмазда окупатора, када је дошло до осипања народноослободилачког покрета и колебања многих, заплашених снагом и

немилосрдношћу непријатеља. Марушић није био један од тих којему је понестало куражности, којега је напустио устанички полет и занос, који је подржавао слабиће, кукавице и колебљивце, нарочито не оне који су се приклонили и стали под скут окупатора и почели да му служе — који су крочили у отворену издају.

Он, међутим, није био ни један од оних који је вјеровао да се народноослободилачки покрет може учврстити и повјерење у Комунистичку партију као организатора и вођу устанка вратити убијањем противника, посебно идеолошких. Он је сматрао да Партија мора испољити више стрпљења, мудрости и тактичности, да се повјерењем и пријатељством и непријатељи могу преобратити у пријатеље, а неповјерењем, мржњом и непријатељством и од најтврђег, најоданијег пријатеља створити непријатељ.

Било је то у најдиректнијој супротности са „Наредбом Привремене врховне војне команде Националноослободилачких трупа” од 27. јула 1941. године о формирању пријеких војних судова „при већем одреду (мјесној команди)”, коју су потписали Милован Ђилас, књижевник, и Арсо С. Јовановић, ђенералштабни капетан. Овај суд је имао задатак да изриче „само смртне пресуде” и то над онима који „врше шпијунску службу у корист непријатеља, покушавају да трупе деморалишу или отворе фронт непријатељу, дигну оружје или агитују да се дигне оружје против Народноослободилачке војске, или раде шпекулације намирницама.”

Супротстављајући се пренагљеним и исхитреним осудама људи, убијању као опомени и превентиви, и сам Марушић се нашао на црној листи за одстрел. „Пресуда” је извршена у децембру 1941. године.

По једној верзији, он се тог дана враћао из Виша гдје је посјетио неколико пријатеља. Засједа га је сачекала

код Вуковог моста, у грмљу око пута, а по плотуну који се проломио и ранама које су остале на његовом тијелу, могло се закључити да је у засједи учествовала већа група бораца.

▫ ▫ ▫

Бошко Радоњић, првоборац из Миокусовића, међутим, нешто другачије представља убиство Слободана Марушића и тврди да је он ухапшен у селу Рошца, а потом при спровођењу ликвидиран „близу речице Сушице на мјесту званом Гребен-Гостиша". Радоњић у својој књизи *Порушени идеали* пише да је Марушић „послије неуспјелог устанка живио на терену општине вражегрмске и припадао теренској партизанској чети као борац без функције" и да је „партијска организација имала од почетка према њему резервисан став„:

„Ми чланови КПЈ — пише Радоњић — добили смо строго повјерљив *Билтен* од Главног штаба партизанских одреда Црне Горе и Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, у којем се раскринкавају три личности као фракционаши и противници политике партије. На првом мјесту је био Милован Анђелић, стари предратни комуниста, који је био комунистички посланик још 1920. године у Београду, родом је из среза Колашинског. Затим Алекса Павићевић, такође стари комуниста, предратни организациони секретар Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку, а који је био искључен из Партије, наводно због фракционаштва. Као трећи, био је Слободан Марушић.

У том повјерљивом допису — наставља Радоњић — за Слободана Марушића је стајало да је антипартијски елеменат, анархиста и троцкиста, и да припада фракционашкој групи Петка Милетића. Свима нама је било јасно да се припрема ликвидација тројице поменутих

Ђиласова прозивка

Тај „повјерљиви *Билтен*" у којем су „прозвани" Слободан Марушић, Алекса Павићевић и Милован Анђелић, а о којем говори Бошко Радоњић, по свему судећи није био друго до један чланак под насловом „О активностима антипартијских елемената", који је објављен у *Народној борби*, органу Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку, 15. септембра 1941. године, гласилу које је Ђилас, како јасно наглашава у својој књизи *Револуционарни рат*, „сам уређивао и највећим делом писао". У том чланку, уз јасно истицање имена Анђелића, Марушића и Павићевића, дата је и препорука да такве треба „раскринкати пред народним масама као народне издајнике и слуге окупатора."

Револуционар Батрић Јовановић у својој књизи *Колашински крај у социјалистичкој револуцији*, па и у монографији *Колашин*, сматра да један овакав опаки текст није могао бити објављен без знања и сагласности Милована Ђиласа, који је уређивао овај лист и тада у Црној Гори ведрио и облачио, „или, што је вјероватније – додаје Јовановић – на његову иницијативу, уколико га није и сам написао."

комуниста. Како су у народу били популарни и познати као револуционари, то је овим обавјештењем дат задатак партијској организацији да их раскринкају."

▫ ▫ ▫

Бошко Радоњић тврди да је Слободан Марушић знао за овај повјерљиви билтен, да је јавно коментарисао његову садржину и отворено причао да му је тај колач замијесио Милован Ђилас као човјек који је у име Централног комитета КПЈ задужен за развој Народноослободилачке борбе у Црној Гори, да он жели да га

Убио га Ђилас!?

Не зна се да ли је аутор једног написа у „Погледима", објављеног 1992. године (цитира га др Вучета Рељић седам година касније у својој књизи *„Пасје гробље" у Колашину*) знао за ову предратну „чегрст" између Марушића и Милована Ђиласа, тек он тврди да је Ђилас „лично, иза једне камене ограде код Даниловграда, убио Слободана Марушића, дипломираног правника" и додаје да га је убио „зато што му је Марушић претходне вечери, на конференцији, рекао да ликвидацијама недужних људи неће омасовити покрет НОБ-а." Уз то, у истом напису се Ђиласу у бисаге грехова трпа и оптужба да је у то вријеме у Бјелопавлићима „побио деветочлану породицу заставника Токовића..."

Све, наравно, без јасних и ваљаних доказа.

ликвидира из личних разлога и сукоба који датира од прије рата, али да се ипак нада „да то неће допустити Блажо Јовановић."

Ову причу Радоњић поткрепљује тврдњом да је Марушић у некој прилици, у његовом присуству, причао како је у Београду, за вријеме организовања неких студентских демонстрација, дошао у сукоб са Ђиласом, и тада моћним партијским функционером, задуженим од Централног Комитета К П Ј за Београдски универзитет. Ђилас му је том приликом, наводно, запријетио: „Платићеш ми ово, Слободане..."

„Није прошло много дана од првог саопштења — пише даље Радоњић — дошао је налог да се Марушић убије и то на терену Вражегрмаца. За организацију овог убиства задужена је партијска организација прекосушичка. Она је обухватала терен Вражегрмаца од Сушице до Дабовића. Они су тамо одредили повећи број партизана, међу којима је поред неколико задужених чланова

Осамнаест рана

По неким и данас „живим" причама у Дабовићима и другим подострошким селима, они који су сахрањивали Марушића, на његовом тијелу су, избројали осамнаест улазних рана. Наводно, у групи која га је ухапсила и спроводила, било је осамнаест бораца, претежно голобрадих младића, а када је неко од оних који су били директно задужени за то, пуцао у Марушића у близини моста на Сушици, пала је команда да и сви остали опале по метак у њега како нико касније не би могао да каже да није учествовао у његовој ликвидацији.

партије било највише младића — скојеваца. Било им је речено да ће га послије хапшења спровести Главном штабу Црне Горе, тако да већина није ни знала да га треба ликвидирати."

▫ ▫ ▫

А убиству Слободана Марушића претходила је мучка ликвидација његовог комшије, великог пријатеља и партијског друга, чак и узора, Алексе Павићевића, из села Лалевићи на лијевој обали Зете. Он је, како у књизи о свом оцу под насловом *Човјек који је видио даље* пише његов син, др Владислав Павићевић, убијен 17. новембра 1941. године на Студенцима између Лалевића и Богићевића.

Он није завршио велике школе попут Марушића, али је овај тада четрдесетпетогодишњи земљорадник са најосновнијим образовањем, стасао до истинског трибуна којег су уважавали и неистомишљеници. Са само шеснаест година, као добровољац је 1912. кренуо у Први балкански рат, заједно са оцем Максимом, који је погинуо на Скадру. Пуних шест година је потом Алекса ратовао и тамновао, преживљавао голготу балканских и

Првог свјетског рата, али и стасавао и калио се као човјек, припремао да понесе бреме живота, тим теже што је био јединац, па уз то још и сироче без оца.

Потврдило се, међутим, још једном неписано правило да су сирочад тврђа, упорнија и сналажљивија од друге дјеце. На пристојном имању које му је у долини Зете оставио отац, он се брзо прочуо као узорни домаћин, одличан пчелар и још бољи воћар — дотле да су га прозвали Мичурин. Уз то, много је и непрекидно читао и као слободоуман човјек одмах се одушевио идејама Октобарске револуције, а за то је не мало био „крив" др Вукашин Марковић са којим се лично знао и у чијем је ослобађању из затвора, заједно са Адолфом Муком из Котора, имао великог удјела.

Није стога било никакво изненађење што се Павићевић међу првима нашао у новоформираној Комунистичкој партији, која је, захваљујући и њему и његовој агитацији и утицају, постигла изванредан успјех на изборима организованим у новоствореној Југославији 1920. године.

▫ ▫ ▫

А шта је Павићевић значио за Комунистичку партију у Црној Гори и Боки, можда најбоље говори то што је, послије смрти Јована Томашевића, он изабран за организационог секретара Покрајинског комитета, а на Трећем конгресу КПЈ, одржаном у Бечу, и за члана Централног комитета.

Познато је да је као добровољац кретао чак и у Шпанију да се бори противу фашизма и Франкове диктатуре, али је полиција на вријеме открила и осујетила укрцавање добровољаца на брод и више их похапсила. Павићевићу је ипак успјело да умакне и преко једног рођака да се извуче из Котора и врати у Бјелопавлиће.

Иако је стално био на нишану режима и власт на њега гледала с подозрењем, њему је у народу растао углед, колико стога што је по природи био масовик и умио са људима, толико и због његове природне бистрине и спремности да свакоме несебично помогне. Он се, рецимо, временом извјештио и постао нека врста народног адвоката, поред којег његови мјештани, не само из Лалевића него и из многих других горњобјелопавлићких села, нијесу тражили другог адвоката ако је требало написати какву жалбу, тужбу, замолницу и слично. Веле да није запамћено да је неко изгубио какав спор ако је Алекса Павићевић у то умијешао прсте. Уз то је неуморно и писао и његови чланци под разним псеудонимима пунили су ступце напредне штампе између два свјетска рата.

На парламентарним изборима 1938. године, Павићевић је био предложен за посланичког кандидата на листи опозиције са Комунистичком партијом на челу. Он се, међутим, добровољно повукао и учинио мјесто млађем и ученијем Слободану Марушићу. Био је потом и један од најактивнијих у агитацији за Марушића, но ту је изгледа дошао и у сукоб са неким утицајним партијским руководиоцима и почело његово политичко страдање. Никада му нико није отворено рекао чиме се замјерио Партији, никада о њему јавно није расправљано нити му изрицана каква казна, већ су његови стари партијски другови једноставно почели да га заобилазе и клоне га се.

▫ ▫ ▫

Павићевић за то није много хајао. Своју дјецу је васпитавао и усмјеравао на пут ка слободи и демократији, а сам се и незван укључио у припреме Тринаестојулског устанка и потом био у првим редовима устаника, стално се надајући да ће и неправда која се чини према њему једном минути као и свако зло.

А то што се супротстављао злу, што људе никада није цијенио по капама него по главама, што није умио да ћути кад су сви други ћутали ни да говори кад се глас других до неба чује, коначно га је, изгледа, и живота коштало. Мада више није у Партији био оно што је био, мада се његова више није питала колико се питала, он се и даље енергично супротстављао свему што је крњило углед КПЈ и наносило јој штету. Зато је јавно жигосао и застрањивања и грешке које су чињене, нарочито када се стишала еуфорија првих устаничких дана и борбених успјеха. Када се показало да је рат много озбиљнија ствар и да нема ништа од илузија које су ширили, чак и неки утицајни комунисти, да ће рат бити брзо окончан и да ће лећи њемачке и италијанске галије чим се Бањушка накашље и Русија објави рат силама фашистичке осовине:

„Алекса је био противник љевичарења. Није се слагао са убијањем људи без суђења. Говорио је да ће то неспорно компромитовати нашу борбу, довести до формирања непријатељских формација које ће искористити окупатор" — каже Бошко Радоњић у својој већ споменутој књизи и тврди да је Павићевић у том смислу упутио и једно писмо црногорском партијском и војном врху.

Све то га је довело на списак оних чија је имена тадашњи црногорски партијски врх са Милованом Ђиласом на челу, прецртао црвеном оловком, очигледно несвјестан какве ће то посљедице имати — да ће убиство Павићевића, Анђелића, Марушића и осталих, не само некадашњих угледних чланова Партије, нанијети несагледиву и непоправљиву штету и Партији и Покрету.

▫ ▫ ▫

У оном већ споменутом чланку из „Народне борбе" од 15. септембра 1941. године, Алекса Павићевић је посебно апострофиран:

„На крају треба истаћи случај Алексе Павићевића, који заборављајући на своје антипартијске подвиге у прошлости, данас се појављује као пријатељ Партије, а у ствари злонамјерно критикујући њен рад, наставља са роварењем..."

Ипак, непосредан повод за убиство Алексе Павићевића свакако лежи у једном конкретном догађају, гдје је он остао доследан свом ставу немирења и нећутања пред злом и злочињењем. Наиме, 9. октобра 1941. године, у Велетима, селу до Лалевића, убијен је Петар Милатовић. Био је учитељ. Због своје строгости не много омиљен међу младима, али несумњиво образован и добар учитељ чији су ђаци постизали одличне резултате у даљем школовању. И он је био са устаницима 1941. године, али су га млади борци — углавном његови некадшњи ђаци — избјегавали и заобилазили. Он им, по прилици, није остајао дужан тврдећи да мора бити ђорав сваки посао који воде „пропали ђаци и студенти". У тој причи је прекардашио, изгледа мало и под утицајем алкохола, на неком скупу у селу Фрутак. Увече, кад се вратио са збора, такорећи на кућном прагу, сачекала га је засједа...

Сјутрадан, на његовој сахрани, проговорио је Алекса Павићевић (његове ријечи је у свом ратном дневнику записао Јован — Лола Вујошевић, а цитира их Алексин син др Владислав Павићевић):

„Није био шпијун! Није био петоколонаш! — викнуо је одједном Алекса. — Биће зло ако се овако продужи. Ничији живот више није у сигурности. Ко су ти људи у чијим је рукама судбина свију нас!? Каква је то партија која допушта такве самовољне и непромишљене поступке! Може ли се она сматрати народном!? Какви су то руководиоци који издају таква наређења да се уништавају животи честитих људи? Гдје су они сада да погледају жену и дјецу овог покојника чији је једини гријех био у

томе што је мислио својом главом и што није хтио да ради како му заповиједају. Биће крвав епилог свему овоме, ако се не стане на пут убиствима из засједе!... Нека добро поразмисле они горе о кобним посљедицама ове сулуде игре! Може се лако догодити да се браћа дигну један против другог, да отпочне међусобно обрачунавање. Одговорност за то пашће на главе оних који руководе!..."

Четрдесетак дана потом, како пише Алексин син Владислав, наоружани људи су опколили његову кућу. Десило се то 17. новембра 1941. године, сјутри дан пошто је на мосту на Тари код Мојковца убијен Милован Анђелић, такође један од најстаријих комуниста, који је био комунистички посланик још 1920. године („Народна борба" је, међутим два мјесеца прије тога јавила да је он само „велики апостол комунизма на ријечима", а „уствари народни издајица на дјелу"). У кућу је ушла патрола Алекси познатих бораца, и казала му да мора са њима поћи у штаб. Он је мирно одложио књигу коју је читао, спремио се и кренуо. Пошто у кући тог тренутка није било никога од његове породице, он је у пролазу мирно довикнуо једноме рођаку:

— Лазо, реци мојима да не брину. Дошли су ови момци за мене. Зову ме у штаб, брзо ћу се вратити...

Никад се није вратио, јер се мало потом са Студенаца, једне увале између Лалевића и Богићевића, разлегао плотун...

▫ ▫ ▫

Убиства Алексе Павићевића и Слободана Марушића имало је врло негативног одраза и утицаја на даљи развој народноослободилачког покрета, не само у бјелопавлићком крају и одјекнула су баш онако како је предвидио Павићевић у оном говору над мртвим Петром Милатовићем:

„Када су четници овладали овим тереном — пише Бошко Радоњић — дошло је до хапшења свих партизанских активиста и дијелом њихових породица. Међу њима је било доста и оних који су учествовали у хапшењу Слободана Марушића. Под окриљем окупатора тражено је да се таквима суди. Италијански окупатор је забранио да се суди у вези убиства Марушића, због тога што је он од њихове стране био осуђен на смрт у одсуству као партизан-устаник."

▫ ▫ ▫

Већина ових, углавном недужних младића, ипак је постријељана и четници су се постарали да им дођу главе тако што су их приликом италијанских репресалија и одмазда вјешто стављали на спискове за ликвидацију, које су потом достављали Италијанима. Стога вјероватно убиства Марушића и Павићевића нијесу превише користили у својој пропаганди, можда и зато што су њихове породице и родбина, упркос свему, остале наклоњене и везане за народноослободилачки покрет. Син и кћерка Алексе Павићевића, рецимо, иако веома млади и непунољетни, остали су у Народноослободилачкој војсци до посљедњег дана, уз оне који се боре за слободу и отаџбину, онако како их је отац учио и васпитавао, и обоје су носиоци „Партизанске споменице 1941" (четничка пропаганда је, додуше, покушала чак да им припише да су управо они по налогу Партије ликвидирали оца!).

▫ ▫ ▫

Била је недјеља, 16. новембар 1941. године. Као и сваке недјеље, педесетогодишњи Милован Анђелић, комуниста од 1919. године, човјек који је живот посветио тој идеји — кажу да је вазда носио црвену машну као знак и симбол припадности Комунистичкој партији — враћао

се лагано из Мојковца пут родних Поља. Тај стари и доказани комунистички идеолог и узданица, у том тренутку је за Комунистичку партију био не само дисидент и отпадник, пета колона и издајник, него и опасни идеолошки противник, разбијач устанка који је грлато пропагирао да Комунистичка партија дижући устанак у невријеме, гура народ у катастрофу и пропаст.

Све то је Анђелић добро знао, да се његово име налази на самом врху списка опортуниста, колебљиваца и отворених противника, али се није крио, сигуран да никоме није дужан и увјерен да ће му неко одобрити право да мисли својом главом и да ће се он, упркос свему, поново наћи у крилу Партије.

Док се лагано примицао мосту на Тари, читајући квислиншке новине које му је редовно обезбјеђивала крчмарица и трговац Марија Миљевић, удовица трговца Мира Миљевића, негдашњег предсједника мојковачке општине (убијен је у атентату 1929. године у једној кафани у Мојковцу), није ни обратио пажњу на групу наоружаних младића која му је долазила у сусрет. Изговорили су, изгледа, нешто као поздрав, а онда одмах припуцали...

Атентатори су се одатле запутили ка кући Марије Миљевић (остала је прича да је између ње и Милована Анђелића постојала и нека емотивна веза). Намјеравали су да ликвидирају и Миловановог најмлађег брата Ђукана, који се у том часу, знали су изгледа, налазио у Маријиној кући, али их је у томе осујетила велика група наоружаних Пољана, која се, чим су одјекнули пуцњи на мосту, брзо организовала и пожурила у помоћ Анђелићима. Атентатори су се повукли према положајима, на територију коју су држали партизани, а Пољани су, уз громогласну галаму, псовке и пријетње однијели мртвог Милована и повели Марију и Ђукана.

□ □ □

Убиство Милована Анђелића се, какве ли ироније, догодило само два дана прије него што је у Подбишће и на терен Мојковца стигао Милован Ђилас, смијењени и ражаловани делегат Централног комитета КПЈ, човјек који је, по свему судећи, најзаслужнији за ликвидацију овог изузетно популарног и, не само у Пољима омиљеног човјека.

Ђилас је о томе оставио опширан запис у својој исповиједној књизи *Револуционарни рат* (објављена је у Београду 1990. године, али је вјероватно написана знатно раније):

„Комунисти су дан или два прије тога *(прије његовог доласка у Мојковац, напомена Б. С)* били убили Милована Анђелића, личност аскетске моралности и комунисту гласовитог у периодима пре 'бољшевизације' — пише Ђилас. — Био је из задружне и угледне породице. Није се женио, одрекао се државне службе и с браћом подигао угледно имање. Али, он се био већ неколико година окренуо противу партије, а у време послеустаничког продора Италијана чак наговарао своје сељаке да предају оружје. Покрајински комитет није — колико ја памтим — непосредно наложио убиство Анђелића: то је, вероватно, наложио Милутиновић у пролазу *(ријеч је о Ивану Милутиновићу, делегату ЦК КПЈ који је тих дана упућен у Црну Гору да замијени опозваног Ђиласа, напомена Б. С),* или неки члан Покрајинског комитета, ако не и Окружни комитет. То не значи да им ја не бих одобрио убиство Анђелића, иако би ме то тиштало, јер ми је у основној школи кратко време био учитељ: он је уствари већ био осуђен нападима у штампи Покрајинског комитета, односно својим отвореним и непромишљеним иступима против партије и оружане борбе: револуција и тотална идеја не познају и не признају никог до саме себе..."

„Крвомутник" и „соко сиви"

„То убиство се – пише даље Ђилас у већ поменутој књизи, како би истакао дубину раздора међу комшијама и дојучерашњим пријатељима – сплело са убиством мог брата Алексе *(најстарији од браће Ђилас, учитељ Алекса – Бећо, предратни комуниста, први и најугледнији устаник 1941. године у мојковачком крају, погинуо је четрнаест дана прије Милована Анђелића; убијен је на Слијепач мосту, мучки, из засједе, коју су му поставили црногорски „крилаши", квислиншка формација коју је васкрсла и наоружала италијанска окупациона власт за борбу против комуниста – проглашен је, баш као и брат му Милован за народног хероја, напомена Б. С).* А како је моје Подбишће било комунистичко, прву смрт *(Милована Анђелића, напомена Б. С)* је славило, а другу оплакивало. Говорили су за Анђелића: Полокала је кучка што је и заслужила! Требало му је и браћу. Најмлађи Ђукан је поганији но и он. Крвомутник, своје је село покварио и постао барјактар издајника!... А за мог брата: Онај соко сиви! Да барем погибе од људи, но га погани украдоше! А платиће нам га па да ће се у Мусолинијеву задњицу крити!"

▫ ▫ ▫

Не признајући народну мудрост да свршену послу нема мане и не презајући да јавно и отворено говори и о великим грешкама и злочинима који су почињени у име Партије и Народноослободилачке борбе, револуционар и публициста Батрић Јовановић је у критици љевичарења и секташења у Црној Гори крајем 1941. и почетком 1942. године, наопаке праксе олаког осуђивања и потезања ороза чак и на невине људе или оне чија кривица није ни доказана ни сигурно утврђена, у случају убиства Милована Анђелића отишао и корак даље:

Неко је побркао датуме

Након смјене, 5. новембра 1941. године, Милован Ђилас је кренуо да се из Црне Горе пребаци на Златибор и прикључи Главном штабу. У родно Подбишће и на терен Мојковца је, како сам прецизира у својој књизи *Револуционарни рат*, стигао „дан или два" **послије убиства Милована Анђелића** *(нагласио Б. С)*, што значи 17. или 18. новембра, ако је атентат на Анђелића изведен 16. новембра, мада се у неким четничким документима тврди да се то десило 7. новембра.

Ђиласов ратни „биограф" Милош – Мидо Миликић, међутим, уноси одређену, сасвим конкретну забуну по којој испада да је неко побркао датуме, што у овом случају није неважно и небитно, јер ако је тачна Миликићева тврдња изречена „са пуном моралном одговорношћу", испада да је Ђилас, не случајно, заборавио кад је у јесен те 1941. године заиста дошао у Мојковац. Иако он сасвим одређено и јасно каже да нема везе са убиством Анђелића, да се оно десило „дан или два" прије његовог доласка, Миликић то, свјесно или несвјесно, оповргава:

„Са пуном моралном одговорношћу тврдим – пише Миликић – да је дан прије вићења са нама у основној школи у Подбишћу, тј. 15. новембра 1941. године *(дакле дан прије убиства М. Анђелића, прим, Б. С)*, Ђидо свратио у Мојковац да обиђе ударну чету 'Нећељко Мердовић'."

Ђиласа су тамо обавијестили да су командир чете Саво Дрљевић *(касније генерал ЈНА и народни херој, напомена Б. С)* и комесар Томаш Жижић *(касније командант Четвртог батаљона Треће санџачке пролетерске ударне бригаде, убили га четници почетком октобра 1942. године у Трнову код Мркоњић Града, заједно са командантом бригаде Владимиром Кнежевићем – Волођом и замјеником комесара бригаде Рифатом Бурџовићем – Тршом – сва тројица су проглашени за народне хероје, напомена Б. С)* пошли на ручак код Зорке Станић, удовице негдашњег

предсједника општине Томе Станића, па се и он запутио тамо да их тражи. Тамо се, како вели, запутио и Миликић, тада четрнаестогодишњи дјечак, у намјери да моли Дрљевића и Жижића да га приме у њихову чету. Тако је случајно био свједок сусрета Ђиласа са Жижићем и Дрљевићем и све, наводно, чуо шта им је рекао:

„Још са врата Ђилас се развикао на Томаша и Сава: 'Зашто нијесте код чете, зашто не једете на казану са борцима, зашто вам Милован Анђелић шири четничку пропаганду и формира четнички батаљон под вашим носом, а још у октобру је осуђен на смрт? Каква сте ви команда чете? Знате ли да на његову интервенцију Италијани пуштају многе из колашинског затвора...?"

Овдје је, чини се, сваки коментар излишан, јер је јасно да је сјећање, та најнесигурнија и најварљивија категорија, очигледно некога издало. Како је Ђиласово казивање објављено 19 година прије појаве књиге Милоша – Мида Миликића, умјесно је питање зашто је Миликић све то вријеме ћутао, поготову за оних пет година колико је Ђилас поживио по објављивању своје аутобиографске књиге, зашто му је тек, готово 15 година послије смрти, свјесно или несвјесно, „притоварио" озбиљну оптужбу да је он директно подјарио и наложио ликвидацију Милована Анђелића?

А дилему око тога ко је непосредно наредио да Анђелић буде убијен, ипак, чини се, разрјешава управо М. Миликић, који у књизи *Ратна и револуционарна прошлост* открива да је Покрајински комитет КПЈ, 8. октобра 1941. године упутио директиву Окружном комитету КПЈ Колашин да одмах „без оклијевања и одлагања, приступи ликвидацији Милована Анђелића, Ђукана Анђелића, Јована Вуковића, Љуба Минића, Блажа Раденовића... Исто тако ликвидирајте и све остале шпијуне за које се зна, па иако овдје нијесу поменути" – додаје се у директиви.

„Стари комуниста и предратни члан КПЈ, Панто Малишић — пише Јовановић у монографији *Колашин*, пријатељ и друг Милована Анђелића од најраније младости, био је, на сопствену иницијативу, код Милована пред његову погибију. Малишић је записао у свом дневнику да је у вишедневним разговорима са Анђелићем, у првој половини новембра *(1941, дакле пред саму Анђелићеву погибију, напомена Б. С)*, дошао до увјерења да је могуће и неопходно да Партија успостави контакт са Анђелићем. По Малишићу, Милован Анђелић је био 'комуниста старог кова', који жели да се истиче. Малишић је записао да је Анђелић прихватио да се повеже са Партијом..."

Атентатори су, нажалост, били бржи...

▫ ▫ ▫

И Алекса Павићевић, и Слободан Марушић, баш као и Милован Анђелић и многи од оних 117 (ако их је заиста било толико!?) који су те мучне прве ратне године ликвидирани у Црној Гори по одлуци Партије, до данас су углавном остали „ничији људи". Партија готово никада у ратним и првим поратним годинама није смогла снаге да отворено призна грешку чак ни тамо гдје је било евидентно да су страдали невини људи, или макар да њихове кривице нијесу биле за смртну казну — какав је, по свему судећи, био случај и са Павићевићем и са Марушићем и са Анђелићем (то потврђују двојица понајодговорнијих партијских и војних руководилаца из тог ратног времена у Црној Гори, чији се одговор на питање о ликвидацији ове тројице свео на пребацивање одговорности — Милован Ђилас: „То Блажо најбоље зна", Блажо Јовановић: „То Ђилас најбоље зна").

Њих, дакако, не прибирају ни они из „супротног табора" и са њима не барјаче као са жртвама комунистичког терора. Примјерице, аутори *Поменика пострадалих у*

Судбина Ђукана и Марије

Ђукан Анђелић, најмлађи брат Милована Анђелића, за којег постоје тројаки подаци — да је био студент, правник, новинар — такође је (иако нема сигурних података да је био предратни комуниста) подржавао став најстаријег брата да Комунистичка партија, дижући устанак у невакат, гура народ у неминовну катастрофу.

Кад се тог 16. новембра 1941. избавио и избјегао судбину брата, Ђукан се неко вријеме крио у Пољима и варакао са засједама оних који су били наканили да и њему дођу главе, а онда се, заједно са професором, уз то и резервним поручником, Бећиром Томовићем (наводно је и он био предратни члан Комунистичке партије) и још неколицином Пољана склонио под скут Павла Ђуришића. Анђелић ће потом постати главни човјек за пропаганду у Ђуришићевом четничком штабу, а Томовић један од његових највјернијих и најелитнијих команданата. Оба су подијелили Ђуришићеву судбину када су се у априлу 1945. године, приликом трагичне одступнице ка Словенији, спустили на уже Секуле Дрљевића и доспјели под усташки нож...

Марија Мињевић, пак, унука гласовитог сердара Мира Влаховића, послије атентата на Милована Анђелића, са троје дјеце се склонила у Колашин. Након поновног ослобођења Колашина почетком јануара 1942. године и успостављања партизанске власти, она је кренула да се врати у Мојковац, наумна да настави са трговином. У Подбишћу је, међутим, ухапшена и код ње је пронађено некакво писмо, наводно обавјештајног, прочетничког пропагандног карактера. Уз то, за њену несрећу, у Подбишћу се у том моменту затекао делегат Главног штаба партизанских јединица (хроничари му, прије свих Милош — Мидо Миликић, не спомињу име, али је, по свој прилици, у питању био Пеко Дапчевић). У злодобу, у којем су и за много мање и безазленије грешке и кривице летјеле главе, ни Марија Мињевић се није могла наносити своје...

братоубилачком рату 1941–1945. у ондашњем даниловградском срезу, о драстичним ликвидацијама Слободана Марушића и Алексе Павићевића, несумњиво врло познатих и прибраних Бјелопавлића у своме времену, ни ријеч није-су прозборили нити их уврстили на списак страдалника.

Лалић није ћутао

Случај Милована Анђелића Алексе Павићевића, Слободана Марушића и Петра Милатовића није спокојним оставио ни Михаила Лалића, који о томе пише у свом роману *Докле гора зазелени* у вријеме кад се о томе још само говоркало испод гласа и није баш било упутно дирати у ту живу рану црногорског комунистичког покрета, јер су многи, тада још увијек моћни актери били и даље на животној, политичкој па и властодржачкој позорници:

„Некад ме охрабре догађаји, те ми се учини да нам краја нема док је сунца иза облака, али онда однекуд наиђе Вуко Букур и све ми поквари за трен ока. Морађу да се чувам њега: фаталан ми је и тајанствен. Кад је све уреду — њега нигдје нема; али чим се појавио — могао бих се опкладити да има некакво зло и грдило да ми каже или предскаже.

Јутрос вели: „Знаш ли кога су убили ваши џелати ових дана?"

„Прво ми кажи који су то наши?"

„Зна се који: комунисти, које ти браниш колико можеш. Убили су син доктора Марушића."

„Па ја сам чуо да је он с њима?..."

„Био јесте, али сад није. Не важе код њих старе заслуге, но само нове. Тако су и Милована Анђелића, поштенога, и учитеља Врановића *(свакако је ријеч о Петру Милатовићу, напомена Б. С)* и некаквога Павићевића, Брђанина, исто старог комунисту. Кад западне циганина царство, каже народ, он прво свога оца тукне мађем по глави, а ови, изгледа, нијесу бољи. Нема код њих дискусије, но ко

се мало успротиви, ил' му се учини да је устанак прерано почео, или би хтио да нешто ублажи — добија метак у потиљак и смири се. Одавно се каже да револуција једе своју дјецу; ова овдје је прождрљива — појешће и старце, своје и туђе. И једе их унапријед, жури јој се."

„Из које кујне добијаш те посластице?", упитах га. „Ето си почео да се гојиш од њих."

„Знам ја како ћу се угојити, али ти провјери је ли истина ово што кажем, па размисли куд то води..."

▫ ▫ ▫

Др Ђуро Вујовић, иначе, тврди да је од друге половине августа до средине децембра 1941. године, по евиденцији партизанске штампе, која је, како вели, то прецизно и поименично регистровала, у Црној Гори убијено 117 лица, а историчари „новог кова", додуше без ваљаних аргумената, доказују да је тај број немјерљиво већи.

Милован Ђилас, пак, у својој књизи *Револуционарни рат* каже да је „у току сређивања партије и оживљавања устанка убијено у Црној Гори око 20 људи" (М. Миликић тврди да је до Ђиласовог одласка из Црне Горе половином новембра 1941. убијено 26 особа). И Ђилас потврђује да су имена свих ликвидираних објављена у тадашњим комунистичким публикацијама. Додаје, међутим, да је међу убијенима „било и неколико угледних људи, за које се не може рећи да су сарађивали с окупатором, али су неспорно иступали против комуниста и оружане борбе — било као прваци реакционарних партија (народни посланик Никола Јовановић), било као отпадници комунистичке партије (Милован Анђелић, Слободан Марушић)".

За чудо, овдје се не спомиње Алекса Павићевић?!

„Наставиће се..."

„Иако убрзавања темпа ликвидација — пише др Ђуро Вујовић — Покрајински комитет није био задовољан ни темпом ни обимом ликвидација, ни оштрином са којом су вођене, о чему свједочи његово стално инсистирање на новим ликвидацијама, указивање на то да су ликвидације од примарног значаја, да се са ликвидацијама заостаје итд. Ако би нека од партијских организација на питање које јој је постављено о броју ликвидираних петоколонаша одговорила: два или пет, као по аутоматизму слиједио би одговор да је то мало, да је то опортунизам и недопустиво и сл.

У циљу популаризације ликвидација, *Саопштење*, орган Главног штаба, објављивао је имена ликвидираних особа са додатком на крају списка 'Наставиће се'. Са том праксом се престало са бројем 8 *Саопштења* (објављено је 10. марта 1942. године) 'усљед помањкања простора и потребе да се пише о важнијим стварима.

Да је простор у листу био угрожен, може се без сумње прихватити јер су спискови ликвидираних бивали све већи, али биће да је главни разлог за прекид праксе објављивања имена ликвидираних особа лежао у уочавању негативних ефеката тог објављивања. Према томе, не треба се чудити што је у постојећим условима не само ликвидиран велики број особа него што су и многе од њих биле невине или барем нијесу биле за смртну казну. Међу ликвидиранима се нашло доста обичних, политички неурачунљивих особа: сељака, жена и других, разних доба старости. Било их је испод 20 али и изнад 80 година. Нека од ових лица су била жртве опортунизма и слабости партијских организација на терену, које се нијесу смјеле ухватити у коштац са јаким противником — политички јаким личностима, које су имале ослонац у братству и племену. Ликвидирајући 'ситне рибе', те организације су се 'откупљивале' код старијих руководстава која је првенствено интересовао број ликвидираних" — истиче Вујовић.

Слободан Марушић

Насловна страна књиге
о Алекси Павићевићу

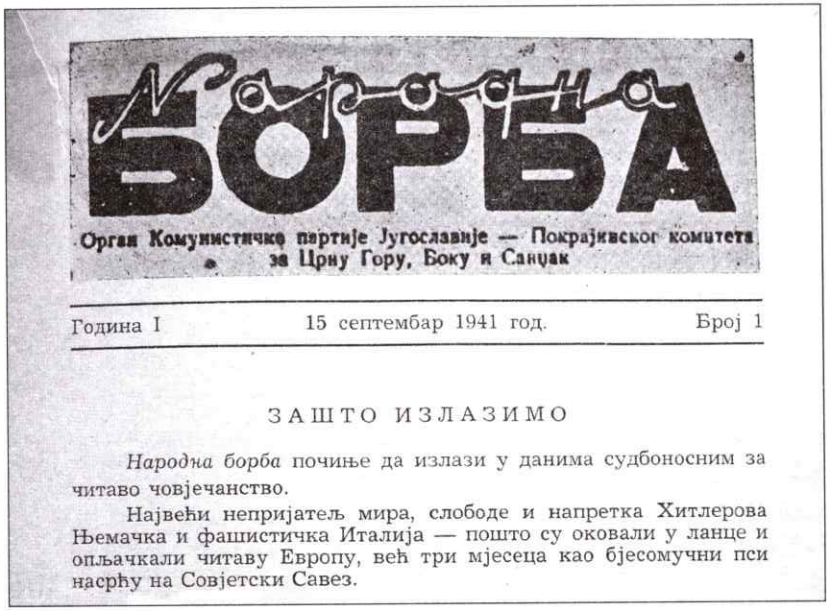

Народна
БОРБА

Орган Комунистичке партије Југославије — Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку и Санџак

Година I | 15 септембар 1941 год. | Број 1

ЗАШТО ИЗЛАЗИМО

Народна борба почиње да излази у данима судбоносним за читаво човјечанство.

Највећи непријатељ мира, слободе и напретка Хитлерова Њемачка и фашистичка Италија — пошто су оковали у ланце и опљачкали читаву Европу, већ три мјесеца као бјесомучни пси насрћу на Совјетски Савез.

Факсимил насловне стране првог броја „Народне борбе"
од 15. септембра 1941. године

КАКО ЈЕ УБИЈЕН РАДОВАН ВЛАХОВИЋ

Миле Кордић је у свом роману *Раскол,* литерарној причи заснованој на стварним догађајима и аутентичним личностима из тог злодоба „лијевих скретања" у Црној Гори 1941. и 1942. године (објављен у Београду 1991. године, дакле за живота Милована Ђиласа), објелоданио сасвим конкретне и директне тешке оптужбе на Ђиласов рачун.

Он, тако, истиче да се Ђилас, као свемоћни и свепитајући делегат Централног комитета КПЈ и члан најужег, врховног политичког и војног руководства, залагао да тринаестојулску „народну буну" у Црној Гори треба прогласити за „антифашистичку револуцију, која није ништа друго но нужна етапа пролетерске револуције." То је, уз остало, подразумијевало „заоштравање класне борбе" и „прелазак на јавно и што масовније ликвидирање кулака, пете колоне и свих могућих потенцијалних непријатеља."

Кордић му на душу ставља и директиву врховне команде партизанских снага за Црну Гору, Боку и Санџак да се при сваком већем одреду (мјесној команди) одмах формира пријеки народни суд који ће изрицати „само смртне пресуде". Потом и он понавља овдје већ споменуте категорије оних које треба ликвидирати и додаје да је „наредио окружним комитетима Партије да нареде

комунистима у сваком селу да сачине спискове кулака, петоколонаша, 'сумњивих пријатеља и потенцијалних непријатеља', односно да се примијени 'тактика освитања гробова угледних класних непријатеља пред сваком црквом црногорском'."

Најтежа је ипак оптужба да је Ђилас директно учествовао у убиству Радована Влаховића, чиновника, дјеловође, односно општинског благајника из Колашина. Он се половином октобра 1941. године затекао у Подгорици, дошао да подигне плате за службенике у проиталијанској општинској администрацији, па се 18. октобра 1941, да би се превезао, нашао у моторизованој италијанској колони која се запутила ка Колашину. Колона је, међутим, упала у вјешто припремљену партизанску заседу у Братоножићима, у опасним кривинама на Јелином Дубу, из које није било спаса. Уништена су 43 возила, а, према званичним и до данас валидним подацима, убијено, рањено и заробљено 213 војника и официра.

Њих око 150 је доведено на Радовче гдје се тих дана налазио Главни партизански штаб са Ђиласом на челу. Међу заробљеницима је био и Радован Влаховић.

Кордић описује како је Ђилас испитивао Влаховића и присиљавао га да каже ко су шпијуни у Колашину. Како овај није знао одговор на то питање и кад је схватио да би му због тога могла глава одлетјети, он се обратио Божу Лазаревићу (касније познатом генералу ЈНА, чувеном пилоту и народном хероју), којег је препознао међу присутним штаблијама:

„Лазаревићу! Бог ти и свети Јован, спашавајте ме, убиће ме. Ђилас очима даде знак својим чаушима. Двојица без ријечи испалише по метак Радовану у груди. Он паде. Вјероватно кад је дотакао земљу да није био жив.

Ђилас театрално извади свој наган, приђе мртвом Радовану па му испали метак у чело:

— Овако ће проћи сваки онај ко изда револуцију! — вели повишеним гласом, окрећући се заниједљелим партизанима..."

▫ ▫ ▫

А причу о бици на Јелином Дубу и свему ономе што се потом дешавало, па и убиство Радована Влаховића, и Ђилас је детаљно описао у својој већ помињаној меморарској књизи *Револуционарни рат*:

„Заробљених је било око седамдесет официра и војника, а не сто педесет, као што се данас објављује: победе су у службеним историјама веће него и у извештајима с бојног поља" — каже Ђилас и прецизира да је било „петнаестак мртвих и рањених Италијана, а од наших један мртав и један рањен *(који год од ова битно различита података да се узме као тачан, остаје дилема шта је било са осталим италијанским војницима, јер ако је тачан званични податак, уписан и на споменику на Јелином Дубу, да је тог дана из строја избачено 213 италијанских војника, нејасно је шта се десило са њих готово 50, ако их је заробљено 150, односно шта је било са осталих готово 130 ако је тачан Ђиласов податак да је на Радовче доведено само 70 заробљеника, а недоумица је још већа кад се овоме дода податак који стоји у биографијама неких од команданата у бици на Јелином Дубу, да је тог дана убијено 270 италијанских војника, прим. Б. С).*

▫ ▫ ▫

„Међу Италијанима је био и један Црногорац — пише даље Ђилас — такође заробљен у акцији, који је носио плату службеницима проиталијанске управе и имао револвер с италијанском дозволом. Већ Блажо Јовановић нас је известио о њему, а огорчење на њега је

и борцима и нама вођама било неоспорније и природније него на Италијане: Црногорац с италијанском дозволом на оружје, с италијанским лирама за црногорске службенике окупаторског апарата!... Наредили смо, без двоумљења, куририма да га стрељају — они су то без колебања и учинили: пуцњи су заглушили богорађење изумљеног човечуљка и он се превалио на камен на коме је седео...

Још увек је било у партији неодважности и спорости у убијању шпијуна и сарадника окупатора — пише даље Ђилас. — Како смо ми вође могли бити колебљиви и недоследни, а истовремено критиковати и кажњавати своје подређене? Убијање је функција рата и револуције... Али, ко хоће рат и револуцију мора пре тога у идеји, у себи, бити решен на убијање људи, на погубљење својих сународника, па и пријатеља и братственика..."

▫ ▫ ▫

Није Миле Кордић ни први ни једини који се бавио овом причом. Тиме се, поред осталих, посебно бавио Мојковчанин, пуковник Милош — Мидо Миликић, првоборац и изгледа најмлађи носилац Партизанске споменице у Југославији, који је свом мјештанину посветио обимну књигу *Ратним стазама Милована Ђиласа.* Иако Миликић — то је јасно од првог ретка — нескривено брани и оправдава све Ђиласове ставове и поступке, иако то каткад чини доста субјективно и некритички, почесто аргументима које у своју „одбрану" не потрже ни сам Ђилас, књига је ипак занимљива страница у биографији једне од најсамосвојнијих, најконтроверзнијих личности на свијету у другој половини двадесетог вијека.

И Миликић се, дакако, опширно бави „случајем Радована Влаховића." И он, као и Ђилас, објашњава да је

глас о великој побједи на Јелином Дубу у штаб донио Блажо Јовановић који је директно са бојишта пријечцима стигао на Радовче прије осталих бораца који су водили заробљене Италијане и носили богати плијен. И Миликић, као и Ђилас, вели да је Блажо испричао да се међу заробљеним Италијанима налази и „цивил, Црногорац, Влаховић из околине Колашина", али додаје како је тај, наводно, изјавио „да је нека својта Божу Љумовићу (*у том тренутку је био политички секретар Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку и члан Главног штаба, најомена Б. С)* и зет Ђура Меденице *(тада секретара Окружног комитета КПЈ Колашин, најомена Б. С),* те да га стога нијесу одмах, на лицу мјеста стријељали, већ га са заробљеним Италијанима спровели на Катун Каменик изнад Радовча.

„Блажо и Ђилас су сјутрадан пошли на Каменик гдје су чувани заробљеници и плијен — пише Миликић. — Тамо су били и руководиоци акције: Блажо Јовановић, Радован Вукановић, Радомир Бабић, Божо Лазаревић, Драгиша Ивановић, Божо Божовић и др. Тамо их је чекала вијест да су Италијани три пута полазили да пале села у Кучима и Братоножићима и за одмазду због губитака на Јелином Дубу ухватили код кућа и стријељали 52 сељака из околине Биоча *(на спомeнику на Биочу стоје 54 имена, прим, Б. С).*"

Истина је да су Италијани брзо реаговали и направили крваву одмазду за пораз на Јелином Дубу, да су заиста постријељали 54 заробљена мјештанина, понајвише из кучког села Рађи, али се све то није десило истог, па ни сјутрадан послије битке, како пише Миликић, тако да то није ни могао бити разлог за срџбу Милована Ђиласа и његову одлуку да стријеља Влаховића, којег је, по свему судећи, заиста бранио и против његовог смакнућа био само Божо Љумовић. Само је он убјеђивао Ђиласа

Да ли су лаїали їенерали и народни хероји?

„Поред Јеврема Брковића, који описује како је Ђилас убио Влаховића – каже М. Миликић – мени је још 4–5 генерала и народних хероја потврдило да је Ђилас заиста пуцао у Влаховића, Влаховићевим пиштољем. Узимајући у обзир да су те изјаве дате у вријеме хајке на Ђиласа и за вријеме док је Тито био жив, посумњао сам у њихову тачност. У то вријеме изјавити да Ђилас није пуцао у Влаховића, без сумње би повлачило губитак чина, а можда и пензије. Поред тога, нико од њих није потврдио да је видио сам чин убиства, иако тврде да су били на лицу мјеста. Зато сам послије упоређења свих података и доказа, стекао јак утисак да је стријељање Влаховића извршено како га је Ђилас описао".

и остале који су били за стријељање да је то „веома добар и безопасан човјек."

Миликић сам чин стријељања Влаховића описује мало другачије и од самог Ђиласа, да се и не говори о осталима, који су то чинили дијаметрално супротно и од њега и од Ђиласа. Кључна разлика је у томе да ли је и Ђилас пуцао у Влаховића и чијим оружјем.

Наспрам Ђиласа који каже да је Влаховић имао „револвер с италијанском дозволом", Миликић прецизира да је у питању био италијански пиштољ 'берета', али ни један ни други не кажу да је Ђилас пуцао ни из свог „нагана", како вели М. Кордић, ни из „пониклованог колта", како је написао Јеврем Брковић, нити из оружја које је нађено код Влаховића.

„Са друге стране — пише М. Миликић — Љумовић је, описујући тај догађај, написао да је Ђилас Влаховићу 'држао **револвер** (нагласио Б. С) пола сата наслоњен на чело, а онда осуо рафал у главу'."

Судбина заробљених Итаалијана

Занимљиво је, иначе, да је та маса италијанских заробљеника са Јелина Дуба, која се, изгледа, постепено осипала већ на путу до Радовча, јер су фашисти и црнокошуљаши, на које су указивали и сами заробљеници, успут стријељани, што може бити и објашњење откуд разлика између званичних података о броју погинулих и заробљених и онога што саопштава Ђилас. Он тврди да је у први мах одлучио да постријеља све заробљенике, поготову кад су почели да пристижу извјештаји о окупаторској одмазди и покољу који врши над недужнима. Потом је ипак одустао под притиском већине чланова Главног штаба, али и бораца који су се у међувремену готово спријатељили са Италијанима и схватили да су многи ту мимо своје воље. Коначно је одлучено да се војници пусте на слободу, а да се официри размијене за заробљене партизане (поред осталих, тако је избављена и позната партизанска љекарка Саша Божовић).

У нововременој хајци на НОБ и такмичењу у пљувању на њене тековине и „извођаче", појавиле су се и шпекулације да Италијани заробљени на Јелином Дубу ипак нијесу ослобођени, већ да су, ту на Радовчу, држани све до одступнице партизана ка Босни у пролеће 1942. године, када су, наводно, сви постријељани и бачени у јаму на Радовчу, односно Каменику.

Јеврем Брковић је по ријечима Миликића, отишао и корак даље па вели како је Ђилас Влаховићу у уста испалио свих пет метака из свог пониклованог колта, пазећи „да му не оштети зубе".

— О овом догађају, послије одласка Ђиласа са власти, разни шићарџије, каријеристи, антикомунисти, четници, информбировци и по мојој процјени неки болесници и лажљивци, измишљали су своје приче и

Ни гори ни бољи револуционар од других

На једној трибини у Титограду, првом јавном иступу Милована Ђиласа у Црној Гори, тридесет и пет година пошто је дефинитивно сишао са политичке и властодржачке сцене, он није одговорио на питање новинара *Вечерњих новости*, Момира Чабаркапе, да ли је тачно да је, „неком Колашинцу" признао да је он можда човјек који је потписао највише смртних пресуда, односно шта мисли о тврдњи Владимира Дедијера да је Ђилас џелат:

— Нећу да одговарам на провокативна питања булеварске штампе, био сам револуционар као и друге вође, ни гори, ни бољи! — одговорио је Ђилас и додао да је он изван и изнад тога:

— Препуштам историчарима да истражују. Нисам, наравно, равнодушан, али сам на прљавштине навикао. Сада тога има много више него раније. Неки се, изгледа, плаше да ћу одиграти неку политичку улогу која ће неке њихове намере осујетити. Не мислим да се политички ангажујем...

непостојеће детаље о тобожњем Ђиласовом садистичком иживљавању приликом убијања 'невиног и доброг човјека Влаховића', којег су Италијани тобоже успут примили у камион пошто је путовао код породице у Колашин. У десетинама таквих измишљених, контрадикторних, лоше исконструисаних клеветничких прича нијесам нашао да је било икаквог садистичког иживљавања... Десетине интервјуисаних су ми рекли да Ђиласа за ово убиство могу критиковати само они који су одобравали сарадњу са окупатором тј. противници антифашистичке борбе, јер је Ђилас, без сумње, наредио да се убије сарадник и важни помагач окупатора, а не поштени и невини путниик који је стопирао на путу за Колашин" — закључује М. Миликић.

Радован Влаховић

Милован Ђилас: убица или наредбодавац?

Милош Мидо Миликић 1946. године као питомац ваздухопловне академије

Миле Кордић

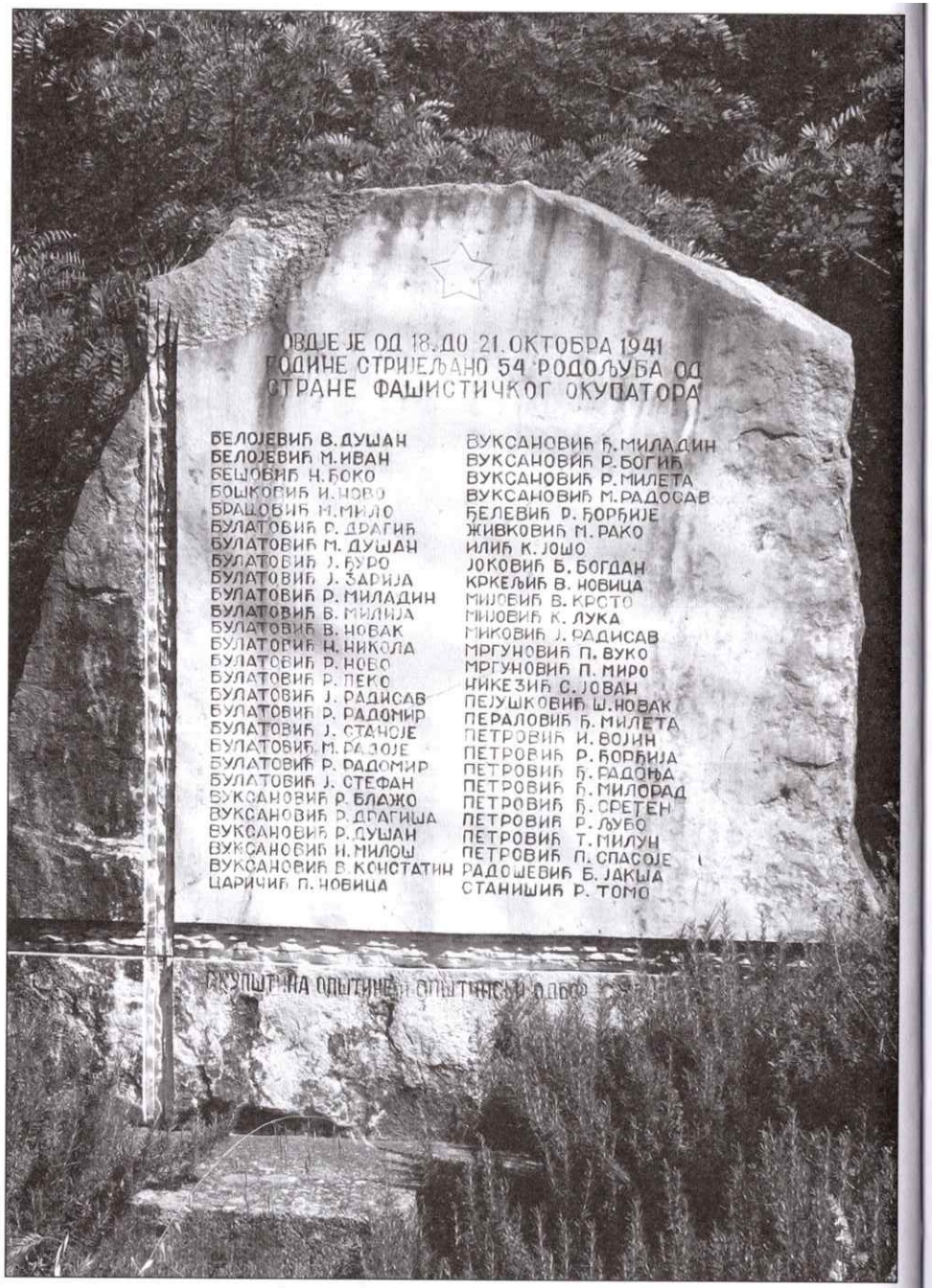

Споменик жртвама италијанске одмазде у октобру 1941, подигнут на Биочу

Споменик на Јелином Дубу

„ПАСЈЕ ГРОБЉЕ"

Та наопака директива о „истрази потурица", о којој говори академик Обрен Благојевић и други хроничари и историчари који се озбиљно баве овим периодом Народноослободилачке борбе у Црној Гори, означеним као „лијева скретања", најдоследније је, изгледа, спроведена у Колашину гдје је у децембру 1941. и првих дана јануара 1942. године у лугу испод вароши, на десној обали Таре, убијено 40 људи.

Ту су на Бадње вече 1942. стријељани Михаило Мандић, некадашњи црногорски барјактар, јунак са ожиљцима од рана са Мојковца и других бојишта у балканским и Првом свјетском рату, носилац бројних највиших одличја за храброст, затим његови синови, Радосав, Машан и Јово и Зорка Жугић, супруга Михаиловог шурака Мирка Жугића. Најмлађи Јово — није имао ни пуних осамнаест година — остао је неким чудом неповријеђен након стрељачког плотуна и док су остале полагали у већ припремљену раку, он је искористио тренутак и под окриљем ноћи успио да утече са стрелишта. Готово го и бос, у зору је избио у Скрбушу близу Матешева, десетак километара од Колашина, гдје је поново ухваћен, опет доведен на луг поред Таре, и стријељан!

▫ ▫ ▫

То мјесто, тај мочварни луг на десној обали Таре, одавно, много прије Другог свјетског рата, у народу је називано „пасје гробље" јер су ту одвајкада закопаване цркотине угинулих животиња. Неко је у новије вријеме вјешто искористио ту чињеницу и снитио морбидну причу како су комунисти оне ноћи кад су стријељали Мандиће, убили и њиховог торног пса, који је са Сињавине дошао за њима на губилиште (што је изгледа тачно), потом га, бајаги, разапели на крст и написали: „Ово је пасје гробље"!

У безобзирној и чудовишној машти оних који су лансирали ову грозоморну измишљотину и број жртава је каткад више него удесетостручаван. У том погледу је, примјерице, „понајскромнији" Александар Чотрић, (тада је био посланик у српском парламенту и предсједник Републичке асоцијације за његовање тековина Равногорског покрета). Он је својевремено уствrдио да су „уочи Божића 1942. године партизани на обали Таре убили 240 цивила. Свима убијенима била су извађена срца и потом стављена у руке" — тврдио је Чотрић и додао да су „починиоци масакра убили и једног пса, разапели га на крст и истакли натпис 'пасје гробље'."

Новоисторичари типа Александра Чотрића до данас се утркују у лицитирању око броја жртава на лугу поред Таре. Међу њима, нажалост, има и неких са титулама доктора историјских наука и озбиљним научним атрибутима, који прецизирају да су ту убијене 373 особе (то је, иначе, податак који је лансирао Војин Грубач позивајући се на изјаву Вучића Илинчића, „капетана Југословенске краљевске војске").

Тај податак користи и Радован Калабић из Бијељине (представљен је као „српски магистар књижевности, историограф, новинар, публициста и политичар"). Ево

једног одломка из његове „историје" „пасјег гробља", коју преноси *Портал ИН4С*:

„На Бадњи дан, 6. јануара 1942, следбеници Јосипа Броза Тита у Црној Гори — вели Калабић — починили су један од најмонструознијих злочина у Другом *(свјетском, напомена Б. С)* рату, који је по својим размјерама и начину извођења попримио сва обележја колективног, ритуалног и сатанског смакнућа. Партизани су на тај свечани дан, уочи најрадоснијег хришћанског празника по православном календару, зверски убили 373 потпуно недужна цивила у Колашину. Као типичан пример планираног комунистичког злочина и убијања највиђенијих и угледних Срба у народу може се узети пример стрељања Михаила Мандића, црногорског барјактара и носиоца многих ордена за храброст у Балканским и Првом светском рату, који је позван на разговор у партизанску команду у Колашину, а потом убијен са три сина: Радосавом, Машаном и осамнаестогодишњим Јовом. Они су убијени на Бадњи дан 1942. г. у лугу поред Таре, на месту које се звало „Пасје гробље", јер је један Михаилов син, Миљан, био у четницима. Масакр је извршен маљевима и тупим предметима. Неке од уморених накнадно су касапили, пошто би опљачкали све највредније ствари на њима до златних круница у вилицама. Жртве су биле оба пола, свих узраста и занимања, а највише их је било из редова угледних домаћина, судија, трговаца и занатлија. Нису била поштеђена ни деца, ни најстарији. Како би их додатно понизили, њихови џелати оставили су их све несахрањене и нико им није смео прилазити. У Лугу, на десној обали реке Таре, поред побијених подигли су и један дрвени крст, на који су разапели убијеног пса. По томе је ово ваљда јединствено гробље у свету добило име 'Пасје'. А управо они комунисти који су направили то 'пасје гробље' јесу монструми и животиње.

Лицитирање бројем жртава

У лицитирању бројевима убијених на „пасјем гробљу" најупорнији је био др Вучета Рељић у својој књизи *„Пасје гробље" у Колашину* (објављена у Београду 1999), који искључиво на основу података из ратних четничких листова и поратних емигрантских памфлета, закључује да тај број „није мањи од двјеста." Он најприје, поред осталих, истиче тврдњу Ратка Парежанина, који каже да је „највеће убијање било на Бадњи дан и Божић... да су тада побили 250–300 особа", али при том наводи само 15 имена побијених. Милија Лашић прецизира: 262, а „Српска реч" 373, уз напомену да нико од њих „не бејаше убијен ватреним оружјем!" Никола Зец (у тексту објављеном 1962) каже да је „само у једној рупчаги *(на „пасјем гробљу", напомена Б. С)*, затрпаној са нешто грана, нађено око 240 лешева."

„Још се не зна, али се претпоставља — пише 'Глас Црногорца' у јесен 1942. године — да је из Среза колашинског убијено око 500 људи, жена и дјеце." А лист „Обнова", који такође цитира Рељић, у новембру 1943. године пише да је извађено 213 лешева, али и тај лист наводи само 17 имена жртава! Драгољуб Шћекић, пак, готово шездесет година касније, вели да је на лугу поред Таре убијено 370 људи, а потом цитира извјештај комисије која је надзирала ископавање жртава. На том списку су само 34 имена, колико је објавила и оновремена четничка штампа.

Све је било брижљиво испланирано од стране комуниста на високом положају, јер овај злочин је имао и за циљ да разбукта братоубилачки рат у српском народу, у чему су и успели" — тврди Калабић.

Пред питањем како је било могуће у маленом Колашину који тешко да је тада имао много више стасалог и за оружје способног становништва, организовати толико џелата да у леденој јануарској ноћи доведу и побију

373 човјека, да се над њима иживљавају, касапе их и ваде им срца; пред питањем ко су и одакле биле све те жртве, имају ли оне имена и презимена, икога од рода ко би до дана данашњег потврдио њихов идентитет — да ли је, заиста, потребан икакав коментар? Тим мање, ако је тачна прича умотвораца ове „историје", попут Михаила П. Минића, који у књизи *Расуте кости* говори о жестоким борбама „комунистичке војске" са

„Историја" попа Џомића

Међу онима који у новије вријеме удесетостручују број убијених на лугу поред Таре, свакако предњачи поп Велибор Џомић. Он у свом трокњижју *Страдање српске цркве од комуниста*, „открива" да је на „Пасјем гробљу" за двије ноћи убијено између 350 и 500 људи! Он се, по свему судећи, узда у податак из књиге једног од четничких првобораца, „витеза Павла Ђуришића", Михаила П. Минића, *Расуте кости – 1941–1945* (објављена у Детроиту 1965. године), који каже да су „на Бадње вече, 6. јануара 1942. године и наредних дана комунисти побили и бацили у 'Пасје гробље' преко 350 особа идеолошких бораца против комуниста", или опскурног памфлета др Вучете Рецића *„Пасје гробље" у Колашину*, који вели да је у Колашинском лугу убијено „до 500 грађана".

Но, ево у цјелини тог „маштовитог" пасуса из Џомићеве књиге, „великог доприноса истини" о злочинима комуниста, јер, поред осталог, „открива" и на које су све начине они морили своје жртве:

„Углавном су – вели овај „богобојажљиви богослужбеник" – практиковали следеће:

– стрељање жртве у потиљак,
– черечење
– сечење на парче,
– растрзање трком колима,
– вађење очију и терање жртве да једе сопствене очи,
– печење усијаним гвожђем,
– стављање руку и ногу жртве у кључалу воду,
– тестерисање живих људи,
– набијање на колац,
– кастрирање,
– вађење нерођене деце из мајчинских утроба,
– закопавање живих људи у земљу,
– бацање живих људи у јаме,
– клање,
– убиства маљем."

Ову „слику и прилику" комунистичких злотворстава, поп Џомић допуњава и тврдњом да се „један од убица касније, у пијаном стању, хвалио да је Митрополиту Јоаникују, непосредно пре убиства, донео пун путир свеже крви од убијених четника и на силу га причестио том крвљу; да су комунисти Милену (Грујичину) Дрљевић, кћерку познатог црногорског официра Оташа Меденице, спалили као вештицу пред Морачким манастиром", те да су, коначно, „на тзв. Пасјем гробљу, у Лугу поред Таре, у Колашину, на Бадње вече и Божић 1942. године, партизани убили између 350 и 500 недужних људи..."

Ни овоме, увјерен сам, није потребан никакав коментар. Михаило Лалић би рекао: ко би му вјеровао, у вјеру му уљегао...

Поп Џомић, ипак, није првак у измаштавању мука и начина на које су комунисти, бајаги, одузимали животе жртвама – Драгољуб Шћекић је „открио" 37 начина убијања, 43 начина мучења и злостављања, при чему су користили 23 различите алатке. Он тврди да су користили чак и цијанид!

„националним борцима" Љуба Минића и тврди да је вођена управо на Бадње вече, у ноћи између 6. и 7. јануара 1942. године, а на другој страни да су „извршиоци злочина" те ноћи „правили пир и разврат у хотелу 'Бошковић' у Колашину... приводили из града жене и дјевојке ради увеселављања..."

▫ ▫ ▫

Сада се упорно прећуткује чињеница да је списак стријељаних на лугу поред Таре, по именима и презименима, углавном објављен већ у пролеће 1942. године и то у четничком памфлету *Пакао или комунизам*, а у више наврата су га у потпуности потврдили и озбиљни историчари, хроничари и истраживачи послије Другог свјетског рата. Један од најсвестранијих и најупорнијих међу њима био је Колашинац Милорад Булатовић, савременик тих догађаја и робијаш из колашинског четничког затвора, који је о томе својевремено објавио опширан фељтон са тачним именима и подацима погубљених, а чини се, коначни, поименични списак је објавио Радомир Л. Ракочевић 2002. године у својој књизи *Између заблуде и издаје — четништво у мојковачком крају 1941–1945.*

Чим су успоставили власт у Колашину, односно након одступнице партизана у Босну, у пролеће 1942. године, четници су извршили ексхумацију жртава са луга поред Таре. Тачније, дотјерали су заточенике, заробљене партизане и комунисте, да то они обаве, а четничка медицинска екипа која је прегледала лешеве, закључила је да су, уз набрајање бројних других наводних повреда, сви убијени ватреним оружјем и није нашла никоме срце у рукама!

Консултујући и упоређујући и комунистичке и четничке изворе, и оне из времена рата и оне послератне, Радомир Л. Ракочевић је у својој већ поменутој књизи, чини се, коначно ставио тачку на ову дилему и обесмислио све шпекулације острашћених који не маре за истину да би оцрнили противнике, односно оне којима је до истине стало. Он је поименице набројао имена 37 већ познатих жртава са овог губилишта и придодао им још три нова имена (Радоја Божовића, сељака из Раките,

Вељка Микоњина Булатовића, бившег официра, родом из Равне Ријеке и двадесет петогодишњег Шпира Мићова Ђуришића из Папа), до којих је у својим истраживањима дошао Ново Томовић и објавио их у књизи *Погинули, страдали и одступили припадници Краљевске војске у отаџбини — четници и цивилне жртве у срезу Бјелопољском 1941–1948. године.*

▫ ▫ ▫

Наравно, није занемарљива ниједна невина жртва, на било којој страни, а камоли 40 (ако су, заиста, сви били невини!?), али никоме од „рецића", „чотрића," „калабића", „џомића", „шћекића" и иних њима склоних „историчара" који се баве „пасјим гробљем" не пада на памет да макар спомену да су и четници током своје страховладе у Колашину и Црној Гори 1942. и 1943. године, крвнички, вишеструко осветили све те жртве: да је само на Брези, на свега неколико стотина метара праве линије од луга поред Таре, постријељано двоструко више, претежно момака и дјевојака, заробљених партизана и њихових симпатизера, и да су се, поред осталог, у центру Колашина на срамотним четничким вјешалима зањихале млада партизанска љекарка, Јеврејка Ружа Рип, родом из Сомбора, и непунољетна чобаница Ђурђа Влаховић из оближњег села Бабљак. (Занимљиво је да то није учинио ни Коњичанин Сретен Јаковљевић који се у својој, прије двије године објављеној, *Скривеној историји о страдању Срба на простору НДХ 1941–1945"*, по обиму, формату и по звучности титула рецензената, репрезентативној књизи, на таласима „истина" већ поменутих „историчара", „очешао" и о „Пасје гробље" иако Колашин нема никакве везе са НДХ.)

▫ ▫ ▫

У антикомунистичкој хистерији и утркивању у бацању блата на партизански покрет и Комунистичку партију као његову водећу снагу, односно у покушајима да се и четнички покрет прогласи за антифашистички и изједначи са партизанским, нико неће ни да спомене то злодоба кад је у Колашину, па и у Црној Гори уопште, ведрио и облачио Павле Ђуришић. Био је несумњиво најспособнији и најоданији официр и командант Драже Михаиловића, а све што је учинио током своје крваве владавине у граду на Тари, учинио је уз његову директну подршку и благослов. Дражa Михаиловић се у то вријеме пуних једанаест мјесеци са својим штабом гостио у оближњем Липову и крчмио државно и краљевско благо из Острога (у Липово му је Ђуро Вукотић, „маршал двора", у три наврата донио из Острога по хиљаду златника — око 20 килограма жеженог злата) и није ни прстом мрднуо да заустави Ђуришићеве злочине (Ђуришић је, иначе, лично отишао у светињу под острошким гредама и од игумана Леонтија Митровића за себе силом изнудио сандук златника, по неким подацима тежак око 50 килограма).

И на овом мјесту понављам да се ниједан партизански злочин не смије ни заборавити ни прећутати, али се исто тако нити може нити смије ни прећутати ни сакрити да су, рецимо, четници петнаестак дана по Божићу, 20. јануара 1942, за освету побијених на лугу поред Таре, у Барама Краљским, односно у пилани Ђуровића на лугу поред ријеке Дрцке на Матешеву, заробили и до једног побили 44 партизана на челу са Вукманом Крушчићем; да су четири дана потом Павле Ђуришић и Љубо Минић са силом од 750 четника у Лубницама заробили 42 премрзла партизана, углавном Ровчана и Горњоморачана, на челу са Милом Радуловићем, Бранком Влаховићем

„Изгубили само два човека..."

Ликујући над великим побједама „оружја четника" на Матешеву, Барама Краљским и Лубницама, у којима су четници звјерски побили 116 партизана, углавном голобрадих младића, Михаило П. Минић цинично закључује: „У осталом, комунисти су изгубили само два човека, Вукмана Крушчића у Баре и Бранка Влаховића у Лубнице. Остале губитке комунисти не сматрају за своје, јер су то присилно мобилисани и натерани у борбу..."

и Новаком Лакетићем, и све их побили, а готово ниједан није био старији од 22 године (Стеван Поповић каже да су заробљена 44 партизана, да су се спасили „један Бојић из Горње Мораче и Новица М. Влаховић из Рованца", а да је међу стрељанима било 20 Ровчана, од тога 6 јединаца, и 13 Горњоморачана). Током фебруара 1942. године у великој хајци четника на Буковој Пољани, Барама Краљским и Планиници убијено је равно 30 партизана, а исто толико 20. марта 1942. у познатој борби на Црквини гдје су, поред осталих, погинули челни људи Комског одреда Будо Томовић, Бајо Секулић и Лука Симоновић. Па покољ који су Павле Ђуришић и колашински четници направили на Синјавини у априлу 1942. када су у борби побили 11 партизана, а од 38 заробљених седам су убили на лицу мјеста (партизанку Љубицу Тошић су буквално заклали и искасапили). Остале су повели у Колашин, већину предали Италијанима и ни од њих се многи нијесу наносили главе.

▫ ▫ ▫

Јасно је, наравно, да је бесмислено сада правити некакву „равнотежу" злочина и данас лицитирати ко их је више починио, ко је пролио више братске крви, четници

или партизани, чији су злочини тежи и стравичнији, ко је, коначно, и зашто почео и заиграо то крваво коло, али, истине и правде ради, ниједан од тих злочина се, опет понављам, не смије никада прећутати ни заборавити, како се не би поновили. Мора се признати, јер то је горка истина, да су и четници на несумњиве злочине партизана у Црној Гори одговорили — мало је рећи истом мјером — злом и злочином на зло и злочин.

Поред већ споменутих из околине Колашина из периода који је обухваћен овом књигом, треба ли спомињати друге сличне акције и погубљења која су четници починили у дурмиторском крају, око Никшића, Пљеваља, Цетиња, Херцег-Новог, Берана, Андријевице, Мојковца, Шаховића и Павина Поља, Бара, Црмничке, Катунске и Ријечке Нахије, покоље партизанских герилаца на Гротуљи код Мојковца, Калудри код Берана, Подима изнад Херцег Новог...

Ко, уз све поменуто, може и смије заборавити и ћутати о масовним хапшењима која су у овом периоду предузимали четници и предајама заробљених Италијанима који су њима потом пунили логоре у Албанији и Италији, или их масовно стријељали (само у јуну 1943. године, из логора у Бару је изведено и широм Црне Горе, у Цетињу, Подгорици, Даниловграду, Никшићу, Беранама, Андријевици... за опомену и наук „рибелима" — побуњеницима, партизанима, постријељано је тачно 180 припадника и симпатизера народноослободилачког покрета које су четници заробили и предали Италијанима)...

▫ ▫ ▫

Ништа од свега овога се не може наћи у „новоисторији", тако наметљиво и уочљиво прочетништвом обојеној и срачунатој на правдање свега онога што свугдје на бијелом свијету има једно те исто име: издаја и

Ђилас и „псеће гробље"

Четничка пропаганда за вријеме рата и прочетничка од тада до данас, и ликвидације у Колашину упорно везују за име Милована Ђиласа. Он се и на то осврнуо у својим ратним мемоарима *Револуционарни рат:*

„Легенду о мојим репресалијама су најпре лансирали четници – пише Ђилас – вероватно не само због пропаганде него и необавештености: знајући да сам био на челу у време устанка, они нису знали да сам опозван и да за време репресалија нисам био у Црној Гори. Тако четничка и друга емигрантска пропаганда наводи да је моје дело тзв. „Псеће гробље" у Колашину (тј. закопавање стрељаних четничких симпатизера где су бацани цркнути пси), премда су Колашин држали Италијани кад сам ја напустио Црну Гору (почетком новембра 1941. г.), а четници и Италијани кад сам се поново у њу вратио (марта 1942. г.). 'Псеће гробље' се, дакле, збило у међувремену (децембар 1941 – јануар 1942. г.) – пошто су се Италијани повукли, а пре него што су четници преотели Колашин од партизана."

Ово су све познате, историјски тачне и непобитне чињенице, којима није потребан кадија, али то не смета онима који не бирају средства, не стиде се ни очигледних лажи да би што више оцрнили и тековине НОБ и руководеће људе у њему. Тако је лансирана и скарадерија како су комунисти тобож, уочи Божића 1942. узели бадњак испред општинске зграде у Колашину, побили га у глиб луга поред Таре, а Ђилас лично приковао даску на њега и направио крст. Онда су, по тој грозоморној маштарији, негдје у вароши ранили нечије пашче, донијели га и рањено објесили на крст да би цвиљело док они убијају, па на крају написали: ово је пасје гробље!!!

колаборација. Ево и једног најновијег од сијасет конкретних примјера:

„Да би се могли ослободити комунистичке страховладе — пише Миљан Станишић у својој недавно објављеној књизи — они (четници) су са италијанским представницима успоставили одређени *modus vivendi* (на основу сугестија Савезника и Југословенске краљевске владе), који је тада одговарао и једнима и другима, иако су били сигурни да је то било привременог карактера и да ће касније неминовно међу њима доћи до сукоба."

Милан Вујаклија вели да то *modus vivendi* значи „сношљив живот у заједници противничких страна", али на овом педљу слободарског балканског поднебесја онај ко се хранио са окупаторског, непријатељског казана, примао његову плату и оружје са задатком да истријеби оне који не пристају на такво понижење, од искона се звало и тумачило као издаја, као немјерљива, најпрљавија срамота и гријех.

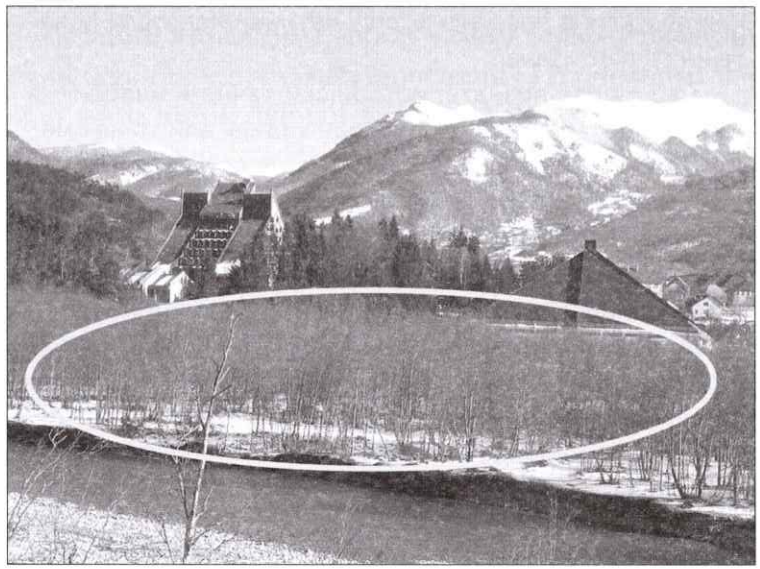

Мјесто злочина, луг поред Таре, прозван „пасје гробље", гдје су партизани у зиму 1942. вршили ликвидације

Са сахране једне од жртава са „Пасјег гробља"

Јово Мандић

Машан Мандић

Радосав Мандић

Павле Ђуришић

„Новоисторичари" више готово и не спомињу сусједну Брезу иако су четници ту побили знатно више људи него партизани на „пасјем гробљу"

Љубо Миниħ

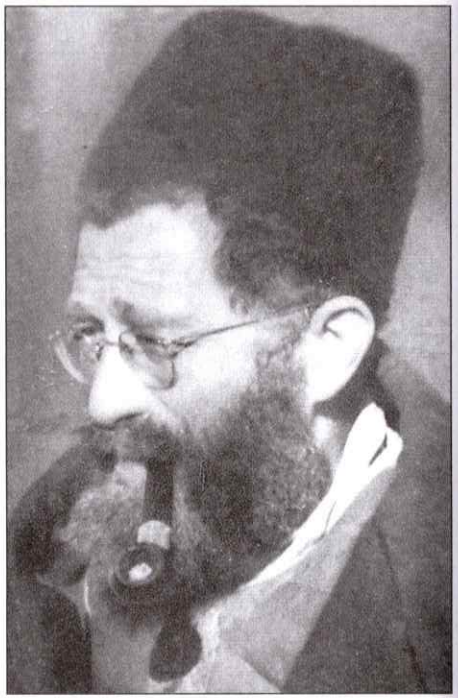

Дража Михаиловић

Љубица Тошић. звјерски је убијена на Сињавини

Докторка Ружа Рип-Лакићевић на вјешалима у Колашину

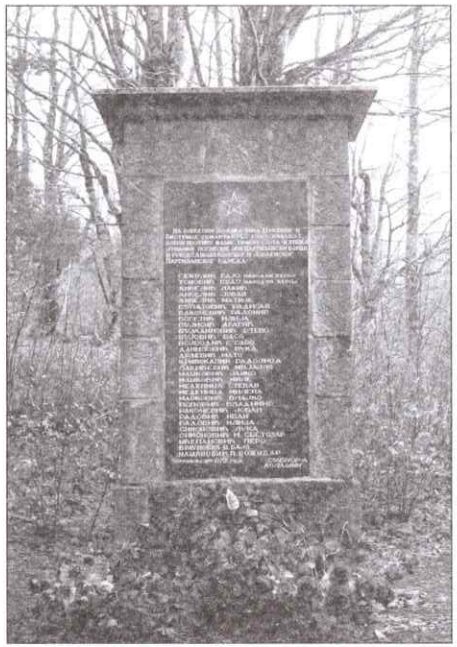

Споменик на Црквини

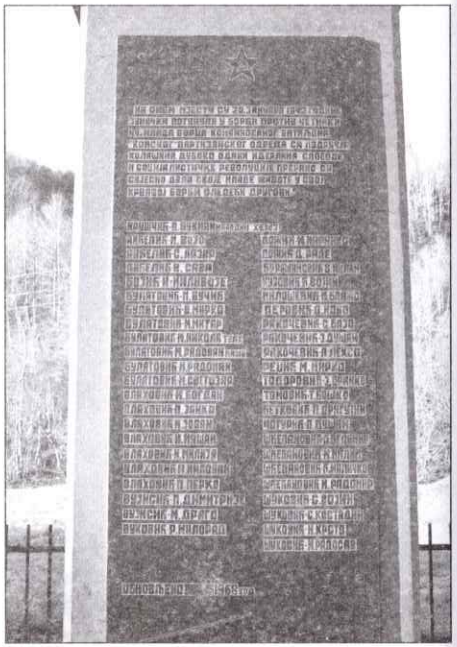

Споменик погинулим партизанима на Матешеву

Бранко Влаховић

Мило Радуловић

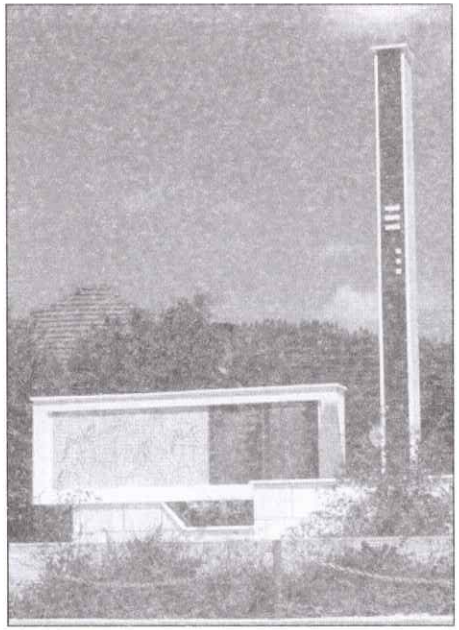

Споменика у Лубницама

Вукман Крушчић

Новак Лакетић

Будо Томовић

Бајо Секулић

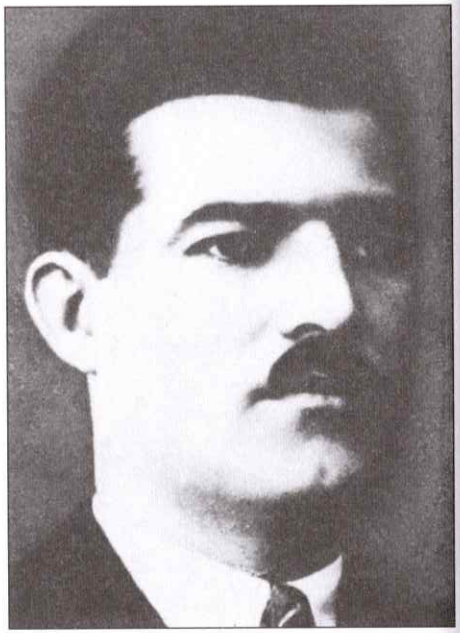

Лука Симоновић

ТРАГЕДИЈА ТАДИЋА И ОСТАЛИХ

Један од најдрастичнијих примјера љевичарења и застрањивања које је имало тешке, несагледиве и далекосежне посљедице за цио народноослободилачки покрет у Црној Гори била је трагедија и страдање пивске породице Тадић из села Смријечна и неколико њој блиских рођака, комшија и пријатеља, истомишљеника и неистомишљеника.

Како о том случају постоји више, почесто и дијаметрално супротних прича, тај догађај ни послије осамдесет година није, чини се, добио прави епилог, није у потпуности и до краја, без примјеса, ни „љевичарења" ни „десничарења", разјашњен.

По свему судећи истини је најближе оно што је написао академик Обрен Благојевић у свом капиталном дјелу *Пива,* а несумњиво најкомплетнију и најсвестранију сторију направио је професор др Божидар Тадић у својој постхумно објављеној књизи *Пивско село Смријечно.*

По оцјени Благојевића, свакако најтеже политичке посљедице, не само у Пиви, изазвало је стријељање петорице веома угледних и у народу омиљених чланова Партије: Тадије, Радоја, Блажа и Рада Тадића и Јовице Јововића, које се десило у у Горњем Пољу код Никшића, и Обрена Вукосављевића, водника сељанског вода, код Пивског манастира.

Иако је и Благојевић описао шта се и како десило, професор др Божидар Тадић је, чини се, то ипак најдетаљније учинио. Он је, прво, убијеђен да се тај „крвави комунистички терор" у првој и првих неколико мјесеци друге године Народноослободилачког рата тешко игдје драстичније испољавао него у Пивској жупи, дакле на подручју које је покривао Жупопивски рејонски комитет Партије.

▫ ▫ ▫

У том братоубилачком колу прва жртва у Пиви је био педесетчетворогодишњи капетан прве класе Војин Јефтов Мићановић са Горанска, који је мучки ликвидиран почетком новембра 1941. године.

О убиству Мићановића, стрица челног комунисте у Жупи пивској, Вељка Мићановића, Миле Цицмил је у својој књизи *Крв Пиве* записао детаљно казивање најмлађе Војинове кћерке Милице, која је у том часу имала петнаест година (Војин је, иначе, тада имао два већ ожењена сина и још двије удате кћерке, а у соби се те кобне ноћи, сем њега и Милице затекла и остарјела Војинова мајка Митра).

Милица је испричала да је, четири ноћи прије злочина, на врата, у глуво доба, банула група младића из села, који су позвали Војина да изађе. Кад је он то одбио, њих четворица су ушли у кућу, све комшије и кумови из села, и један од њих је издекламовао:

— Војине, дођосмо да ти кажемо да су друга времена дошла. Неће више бити к'о што је било да неко прима плату и има, а други ништа, но свима једнако. Од ноћас нећеш ићи на посао.

Војин се тог трена придигао из кревета и поред осталог им, по сјећању кћерке Милице, рекао:

— Знајте, тешко ће се мијењати стара, „вазда су волови орали а коњи зоб зобали..."

Убиство Муја Сочице

Кад је сазнао да се и он налази на списку за ликвидацију, Војинов рођак, изнад свега велики пријатељ, Мујо Сочица, син гласитог Лазара Сочице, предратни бан Зетске бановине, одмах се склонио са Горанска и отишао у Никшић, али га је тамо убрзо, кажу 11. новембра, на градском тргу убио неки Почек, наводно из освете због жртава палих 1936. године у чувеном обрачуну демонстраната са жандармима на Белведеру код Цетиња.

По запису М. Цицмила, Милица је овако описала крваву драму која се одиграла четири ноћи касније:

„Баба је скупљала клупка и плетиво кад је отац устао иза астала, бацио опушак у ложару, прешао до испред кревета, скинуо сако и шешир. Кад је хтио потурити шешир на даску испред прозора, проломи се пуцањ и угаси лампа. Завриска и закука баба, кажу да сам и ја вриснула.

Утрчаше брат и сна за њим, а је укресао упаљач, прије но ужди лампу, видим оца на патосу и баба на њега пала ко да га диже, једнако га зовући и кукајући. Да га дигне а није ни јекнуо. Е, одвојише бабу, поче се бити у прса, држи је сна. Подиже му брат главу, на бијелој кошуљи ширила се крвава мрља, а испод плећи низ даску читав цурак крви. Ја се скаменила и непомична сједим на кревету. Онако висок, био је заклонио прозор, крвник га је гађ'о из ниже по сред срца. Оно несрећно зрно не бјеше у прси заprло, између плећи избило, ударило у плафон, одбило се и пало ми у крило, како сам сиђела..."

▫ ▫ ▫

„Крајем 1941. и почетком 1942. — пише даље др Божидар Тадић — звјерски је ликвидиран велики број угледних људи само зато што се сумњало у њихову

Муке Душана Бајагића

У самом Смрићечну се на Бадњи дан, 6. јануара 1942. године, догодио један из серије злочина почињених тога дана у Црној Гори по безумној партијској директиви о „истрази потурица":

„Патрола од тројице скојеваца из Смрићечна и Забрђа — пише Б. Тадић — по налогу секретара рејонског комитета *(Тадић му не спомиње име, а ријеч је о Вељку Мићановићу, напомена Б. С)*, ухапсила је Душана Бајагића, капетана југословенске војске, у његовој кући у Зукви, и повела га свезаногa преко Јасена, Ораха и Смрићечна ка Пивском манастиру. Но кад су стигли у Смрићечно, већ је пао мрак, а у смречанској школи је било заказано весело вече, како је то био обичај уочи Божића. Патрола са свезаним Бајагићем свратила је у кућу једнога од ове тројице скојеваца, не много далеко од школе, да би се мало одморила иза дугог пјешачења узаним зимским пртинама. Сиромах Бајагић, и даље свезан, затражио је мало воде. Једна од дјевојака која се тамо затекла потом је вриснула: 'У овој кући нема воде за издајнике!' Онда су Бајагића на путу према Горанску, наспрам смречанске школе, везали за неку крушку. По један од скојеваца остајао је да стражари поред њега, док су се по двојица осталих смјењивала да судјелују у општенародном весељу приређеном у школи — тамо се играло и пјевало, чуле су се гусле, клицало се Партији и револуцији (и данас говорка како су Бајагићеви џелати, наводно пјевали: „Што вечерас нас тројица знамо, да у црну земљу закопамо").

Испред поноћи, повели су Бајагића даље. Но испод села, код мјеста што се зове Скакавац (јер ту поток прави високи водопад) има дубока јама *(дубока је седамнаест метара, напомена Б. С)*, убили су га обичним коцем, па га онако окрвављеног и већ мртвог бацили у јаму. Надали су се да ће снијег, што је те ноћи помало трусио, убрзо покрити трагове злочина. Али је снијег престао и цијело је село, кроз дан — два сазнало за овај ужас..."

привржености народноослободилачком покрету и што се претпостављало да ће се у погодном тренутку отворено ставити на страну четника или окупатора... Тако су у Безујачком бријегу, на путу од Пивског манастира за Шавник, ликвидирана тројица веома угледних Пивљана: Данило Радојичић, учесник Подгоричке скупштине и дугогодишњи посланик у парламенту Краљевине Југославије, Илија Кецојевић, официр југословенске војске са Боричја и Милан Делић, популарни предратни школски надзорник за пивске основне школе, са Борковића.

▫ ▫ ▫

Спасоје Ташов Тадић, био је у то вријеме несумњиво најгласовитији, не само Смречанин. Он се у Првом свјетском рату прославио као комитски четовођа и непокор без мане и страха. Имао је непуних двадесет година кад се 1912, у Првом балканском рату, латио оружја, потом и у Другом и није га одлагао све до 1918, док и посљедњем швапском војнику није угледао плећа, односно до посљедњег дана Првог свјетског рата. Потом је био бескомпромисни и ватрени присталица безусловног уједињења Црне Горе и Србије и огорчени противник оних који су се, чак и оружјем, противили том уједињењу.

Кад је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1927. године коначно додијелила солунским добровољцима дуго обећавана имања у Војводини, на том списку се, колико је познато, као једини из тадашњег Никшићког округа који је добио тај статус, нашао и Спасоје Тадић. Убрзо потом он се населио у Бачкој, у Бајмоку, и засновао породицу — са супругом Славком Хорватовић, родом из Земуна, добио је три сина — Бошка, Стевана и Слободана — и кћерку Јелену.

„Но, иако је живио далеко од Пиве — пише Б. Тадић у већ поменутој књизи — Спасоје је овамо често

долазио, нарочито ради изборних кампања, јер је, као угледни члан Земљорадничке странке, иако већ пензионер, политички био веома активан +, мада се сам никада није кандидовао за посланика нити за коју другу изборну функцију."

Спасоје је у Смријечну, иначе, имао три старија брата: Мира (звали га Шурко), Павла и Станка и три сестре, Дуњу, Миру и Василију и сви су већ били угледни и прибрани породични људи. Међутим, 1934. године догодила им се несрећа: у једном баналном сукобу са Цицмилима око сеоског комуна, погинуо је Станко. Као већ имућан и добростојећи човјек, Спасоје је тада братски притекао у помоћ братовој породици, снахи Зорки (била је од Бајагића), којој је о врату остало петоро нејаке сирочади (најстарија Милена је имала тек 12 година, Милица 10, Крсто 5, Љепосава двије, а Гојко тек пола године). Стриц Спасоје им је, поред осталог, саградио и нову кућу — била је, кажу, једна од љепших у селу у оно вријеме.

Двије године касније умро му је и брат Павле, па је Спасоје потом још активније притицао у помоћ браћи, односно њиховим породицама.

▫ ▫ ▫

Као стари и искусни ратник, Спасоје је тих година прије од других наслутио какво се зло заваљало Европом, да ће опет бити рата и несреће, па је одлучио да га дочека ближе својима, у родном крају. Распродао је имовину у Бачкој и купио двије куће у Никшићу, гдје се са породицом настанио уочи самог Другог свјетског рата.

По капитулацији, кад је све пропало и Црна Гора пала у ропство, Спасоје се скрасио у Никшићу. Ту су га негдје у јесен 1941. године ухапсили Италијани и заточили у скамијама испод бедема. Незнано како, успио је ипак

Писмо

„Априлски рат је Спасоја, који је тада имао четрдесет девет година — пише Б. Тадић — затекао на Цетињу. Већ другога дана рата, 7. априла, Спасоје писмом обавјештава породицу у Никшићу како је формирао 'једну малу чету српских четника' ради убацивања на албанску територију, у позадину непријатеља... Ноћас, ако бог да, између 7/8. априла прећи ћемо у позадину непријатељске војске и нападнути је с леђа, а наша војска ће кренути напријед. Ако буде судбине ми ћемо се тамо код Скадра или даље састати. Ако буде суђено да погинем — знадните да вам је тата пао бранећи отаџбину и вас. **Са мном иде Вељка Мићановића отац, Божо из Пиве, с Горанска** *(нагласио Б. Симоновић због онога што ће се касније десити и улоге коју ће Вељко Мићановић имати, не само у судбини Спасоја и осталих Тадића).*"

да из тамнице прокријумчари писмо породици у којем их обавјештава да му се спрема стријељање, или, у најбољем случају, интернација у Албанију:

„Стога је — вели Б. Тадић — тражио од Славке *(супруге, најомена Б. С)* да преко Данила Додера, дјеловође никшићке општине, и Луке Мијушковића, који су добро стајали код Италијана, тражи интервенцију ради његовог ослобођења. Почетком 1942. већ се увелико у Црној Гори организовао четнички покрет. Дража Михаиловић је неке своје људе послао и у Никшић да се у том циљу договоре са италијанским окупационим властима и са једним бројем Никшићана на које би се могло рачунати као на четничке политичке активисте. Њиховом интервенцијом — сматра Б. Тадић — Спасоје је ослобођен и убрзо је, ради организовања четничког покрета у Пиви, негдје почетком 1942. дошао у Смријечно."

□ □ □

Божидар Тадић тврди да је Спасоје у Смријечно „дошао наоружан до зуба — с пушком, с пиштољем и доста муниције. Прича се да је имао и бомбу крагујевку." До данас је, међутим, остало загонетно како се и гдје наоружао. Шпекулише се да је успут свраћао у Горње Поље код Саве Ковачевића, свог старог, предратног познаника (Б. Тадић прецизира да то познанство датира од 1936. године кад је Спасоје са никшићким комунистима, међу којима је имао доста пријатеља иако се са њима никада политички није слагао, учествовао у организовању демонстрација против Милана Стојадиновића кад је дошао у Никшић да пусти у саобраћај пругу Билећа — Никшић), те да се, бајаги, ту и наоружао. Други, пак, доказују како је Спасоје, из Никшића изашао наоружан, односно да је у Пиву стигао са италијанским оружјем. Чини се, ипак, да је истини најближе да је он имао и из потаје потргао своје оружје сачувано послије априлског слома и капитулације Југославије и њене војске.

„Интересантно је — пише даље Б. Тадић — да се Спасоје на овоме путу до Смријечна, током зиме 1942. кретао сасвим слободно, што помало зачуђује, ако се мора имати у виду да му је политичка ситуација у тадашњој Пиви била добро позната. Морао је знати и за она убиства која су по Пиви већ била почињена — али је опет ишао у Пиву и сретао се са Пивљанима и отворено разговарао, нимало не презајући од великог ризика коме се био изложио. Вјероватно се то може објаснити чињеницом што је, како се види из оног његовог цитираног писма, познавао Вељка Мићановића и његовог оца Божа, а поготово смречанске комунисте — Тадију, Радоја, Обрена и остале, па је рачунао на њихову заштиту... У свјетлу ових околности и није толико чудно што је Спасоје, идући према Смријечну, прво свратио у Рејонски

Фингирано хапшење

Постоје сумње, а Љубо Жарковић их прихвата и као реалне и могуће, да је хапшење Спасоја Тадића у Никшићу и његово тамновање у италијанском затвору, било, уствари, фингирано, односно срачунато на то да се одагна свака сумња да је он наклоњен четничком покрету Драже Михаиловића, те да му се на тај начин обезбиједи несметани улаз на партизанску територију, односно на терен Пиве, гдје је требало да развије прочетничку дјелатност. Захваљујући причи о страдању у окупаторској тамници, он не само да је добио наклоност појединаца и надлежних партијских руководстава, него су га чак и наоружали и дали потребну пропусницу за несметано кретање по Пиви. Жарковић тврди да је и Спасоје Тадић био један од утицајнијих људи који су се крајем 1941. године у Никшићу тајно састали са специјалним изаслаником Драже Михаиловића Лазаром Тркљом и направили план и стратегију антикомунистичког дјеловања у Црној Гори и Херцеговини, а у корист равногорског четничког покрета.

Ова тврдња има упориште у једном писму које је из Пиве, крајем јануара 1941. године, Спасоје упутио супрузи Славки и у којем је обавјештава да је ишао у Невесиње заједно са Бошком Тодоровићем, „представником војске Драже Михаиловића..."

комитет партије код Пивског манастира, код Вељка Мићановића. Зна се да се у том моменту код Вељка случајно нашао и Тадија Тадић *(Спасојев синовац, најомена Б. С)* и још неколико пивских комуниста. Ипак, како се прича, Вељка је збунио Спасојев изненадни долазак, али иза тога као да је повјеровао да је Спасоје одлучио послије свега, а нарочито послије тамновања у никшићком затвору, да се прикључи партизанском покрету. Зна се да су њих двојица — Вељко и Спасоје — водили тада

подуг разговор. При томе је Спасојев став према партизанском покрету остао некако нејасан, загонетан. Вељку је више од свега остала сумњива Спасојева алегорија: 'Овце никада не предводе шиљеж, већ увијек овнови'!"

▫ ▫ ▫

Послије тог сусрета и разговора са Вељком Мићановићем, Спасоје је стигао у Смријечно код родбине, првенствено најстаријег и тада још јединог живог брата Мира — Шурка, оца Тадије Тадића, у том тренутку, једне од водећих личности у народноослободилачком покрету у Пиви, и у политичком и у војном смислу. Млади правник, којег је „од малих ногу" школовао и до факултетске дипломе довео стриц Спасоје, био је, кажу, за разлику од многих других Пивљана из његовог друштва, првенствено Вељка Мићановића, мелем-човјек, који је умио с народом, који је уживао изузетан углед и поштовање, не само међу саборцима и рођацима.

Божидар Тадић каже да се Спасоје у Пиви задржао „свега неколико дана," али да није мировао:

„Посјетио је и Петра Амзинога Тадића, који му није био у неком ближем сродству, али се зна да га је Спасоје високо уважавао као једног од најугледнијих Смречана. О том њиховом сусрету причао ми је Петров син Војислав, који је тада имао четрнаест година, али је запамтио доста занимљивих детаља из њиховог разговора. Спасоје је отворено рекао Петру да је дошао у Пиву због организовања четничког покрета и изложио му начин како то намјерава да уради. Петар је био десетак година старији од Спасоја (рођен је 1882), али, особито док је посљедњих предратних година живио у Никшићу, како би лакше школовао дјецу, готово свакодневно се сусретао са Спасојем, па су њих двојица и овом приликом

могли до краја искрено и отворено разговарати, и као дањи рођаци, и као стари пријатељи.

— То је глупост што си планирао да радиш, Спасоје. Није овдје сада вријеме ни за какав четнички покрет. Таквим непромишљеностима наложићеш и село, и читаву Пиву на ватру, а и сам срљаш у велику несрећу, но одма се, док није још касно, враћај у Никшић и окани се твоје политике — говорио му је разборити Петар капетан. Али га Спасоје није послушао.

Рејонски комитет и партијски активисти су, очигледно, помно пратили кретање Спасоја Тадића и његову активност у Пиви и кад су се увјерили шта је његов циљ, одлучили су да га у томе осујете по било коју цијену:

„Његовом *(Спасојевом)* синовцу Тадији — пише о томе академик Обрен Благојевић — дат је задатак да његов рад прати, па да га по потреби и ухапси и ликвидира, што је само по себи било непаметно, јер не само што је Спасоје био рођени стриц Тадијин, већ и човјек који га је школовао, па би, чак и остављајући сродство по страни, народ такво дјело са Тадијине стране несумњиво сматрао нечовјечним. Зато је Тадија некако покушавао да Спасоја приволи да се окани таквога рада и да барем сједи мирно. Међутим Спасоје се, иако је Тадији давао таква обећања, смирио само привидно..."

Спасоје се, нема сумње, није дуго задржао у Смријечну већ је отишао у Равно, у Шљивовицу, код сестре Дуње и зета Јована Ђоровића. Није се при том крио па су партијски активисти могли лако пратити његово кретање, тим прије што је био дубок снијег и у пртини се лако препознавао траг његових клинцима поткованих цокула.

Ту се, по прилици, задржао неколико дана по ваздан сједећи, играјући карте и разговарајући са зетом и његовим комшијама и пријатељима, међу којима је било и

Слушио је шта му се сйрема

Породица Спасоја Тадића чува једно писмо које је он из Шљивовице упутио супрузи Славки 30. јануара 1942. године:

„Драга Славка,

Ево ме жива и здрава, био сам до Невесиња са мајором Бошком Тодоровићем из Београда. Он је представник војске Драже Михаиловића, сада Министра.

Ја ти се немам чиме похвалити, велики су неспоразуми и братоубилачки рат. Ја сам сву памет и снагу залуду уложио да се избјегне та несрећа Српска, али за вајду. Но ме оптужују као најгорег! Овдје не помаже ни памет ни здрав разум. Свијетом је овладао неки зао дух и Бог зна кад ће разум овладати и хоће ли.

Проклињем дан кад сам се пустио из затвора па макар да сам у њему и главу изгубио. Ваљда не би ову несрећу Српску и народну гледао и нико ме бар не би непосредно за њу кривио иако нијесам ништа крив – но што ме боли и мучи као и човјека и Србина.

А колико је патња и мисли за вама тамо јесте ли живи? И хоће ли једно претећи? И хоће ли Бог дати да вас једном видим?

Да ти упутим какав савјет, не знам – но шта ви Бог да.

Мују *(Сочици, напомена Б. С)* завидим на његовој смрти.

Ја сам сад овдје, има неколико момчади одавде који су готови за мене у одбрану погинути ако до тога дође! Ваљда неће..."

Након још неколико породичних савјета и подука како и преко кога да држе везу са њим, Спасоје Тадић закључује:

„Ето такво је вријеме и стање овамо, а ја морам на стражи бити са пушком док они дођу. Ђецу ми пољуби и поздрави и све наше пријатеље поздрави, ако који још има жив.

Тебе грли воли и љуби, твој увијек,
Спасоје."

партијаца. Међу њима је био и Ђорђије Радојичић чија је мајка била од Тадића и он је стога Спасоја звао ујаком. Сви они су, изгледа, Спасоја убјеђивали да нема разлога за бригу, да је он слободан и да се може слободно кретати, али је опрезног комиту све то још више наводило на сумњу и још већу опрезност.

▫ ▫ ▫

Једног јутра — хроничари су несагласни да ли је то било баш 8. марта 1942. године или који дан прије или послије — он или неко од укућана, примијетио је ланац наоружаних људи који се лагано примиче кући. Стари хајдук је, наравно, одмах схватио ко су и шта су наумили, да су то његови „црни сватови". Не часећи, зграбио је оружје и кроз подрум искочио на супротну страну, а онда, заклоњен кућом, потрчао кроз цијелац ка оближњем потоку обраслом шумом. За њим је с пушком у рукама потрчао и Петар Ђоровић, седамнаестогодишњи синовац Спасојевог зета Јована. Спасоје га је, кажу, свесрдо одвраћао, али је он био упоран. Кад су стигли до потока, загазили су водом уз поток у нади да ће тако заварати траг потјери.

Патрола у којој је било петнаестак војника, међу њима и већ поменути Спасојев „сестрић" Ђорђије Радојичић и још неки који су претходног дана са њим и његовим зетом играли карте, приспјела је и опколила кућу Ђоровића. Кад су се увјерили да им је Спасоје умакао и кад су у пртини препознали отиске његових цокула, узели су испред себе Јовановог сина Милисава и кренули трагом за њим.

Увиђајући да им не може умаћи, Спасоје је нашао и заузео сигуран положај у једној извали, одакле је вјетар некада ишчупао букву. Одатле је имао јасан преглед цијелог брисаног простора којим је у стрељачком строју

Ниједном није промашио

Занимљиво је како је ову епизоду крваве драме у Шљивовици описао Миле Кордић у свом роману *Раскол:*

– Хеј ви доље! Станите! (*довикнуо је Спасоје потјери кад је у снијежној бјелини примијетио црне силуете гонилаца, напомена Б. С).*

– Предај се, Спасоје! – повика Вељко.

– Нијесам се ја предавао ни бољима од тебе, па нећу ни теби, но да се вратите откуд сте и дошли.

– Спасоје, предај се да не пуцамо!

– Боље би било да не пуцате, јер док ми баста и ја ћу, а моја никад промашила није.

Међу партизанима примијети и свог кума Ђорђија Радојичића *(у питању је, наравно, био већ спомињани „сестрић", а не кум Спасоја Тадића, напомена Б. С).* Обрадова се. Можда ће их он вратити.

– О, куме Ђорђије! – повика Спасоје.

– Чујем те куме!

– Кумство те наше не губало, врћи те људе назад да братску крв данас не пролијевамо!

– Предај се куме, судиће ти суд Партије!

– Ја, куме, суд Вељка Милушина *(у питању је, дакако, Вељко Мићановић, млади, двадесетогодишњи секретар Реонског комитета и члан Среског комитета КПЈ – Шавник, напомена Б. С).*

– Предај се куме, ја ти се кунем да ће ти праведно бити суђено.

– Нијесам ја, куме, ништа учинио да ме хапсите и да ми судите. Судити треба ономе који вас је овамо посло. Но те још једном кумим богом и светим Јованом мичи се одатле! Води те људе!

– Куме! Наређено је ако се не предаш да те ликвидирамо.

– Стојте људи, све вас Богом кумим! Пола ће вас мртво бити док стигнете до мене. Кунем вам се Богом ко први крене овамо мртав је!

Пријети Спасоје, а још није сигуран хоће ли пуцати

– Кога ћеш, бре, ти да убијеш! – повика Вељко. Хајмо да га ухватимо!

Потрчаше према њему.

– Стани куме, стани кумим те Богом!

Нико се више не обазире на његове вапаје.

– Стојте људи!

Сви и даље трче.

Спасоје повуче ороз. Први паде његов кум Ђорђије. Остали се не обазиру на то, него трче. Сљедећи паде Војин Косанић *(Косановић, напомена Б. С)* из Пивске чете.

– Станите! Станите! – виче Спасоје и даље, а они опет трче.

Трче, а Спасоје их обара једног за другим. Четворицу уби на мјесту а двојицу рани.

Тек тада стадоше.

– Људи! Рекао сам вам не прилазите.

Сад виде да ће их Спасоје преполовити ако се не врате. Далеко је још до њега, а пушка му не промашује

– Врћите се људи, доста је крви за данас!

Вратише се. Однијеше мртве и рањене.

Кад одмакоше низ село, Спасоје устаде из заклона и запути се према Гацку. Више није имао шта да бира. Морао је код попа Перишића...

наступала потјера. Гониоци су изгледа прво запазили Петра Ћоровића, који је заузео несигурнији положај подаље од Спасоја. Вођа патроле, или неко други од војника, мислећи ваљда да је то Спасоје, хитнуо је бомбу и на мјесту усмртио злосрећног младића. Увјерени да је Спасоје мртав, хајкачи су безглаво сунули даље.

Спасоје им је, међутим, прво гласно довикнуо да се врате и не гину улудо, а кад га нијесу послушали већ још брже потрчали према њему, огласила се његова пушка. Пуцао је шест пута и сваки пут је неко од оних из

потјере пао у цијелац и под њим се у снијегу указала црвена мрља. Првим метком је, по прилици, усмртио баш Ђорђија Радојичића, потом и Пивљанина Војина Косановића и још двојицу Никшићана, док су двојица осталих били рањени.

Кад је схватио да ће их све побити, пред гониоце је истрчао Спасојев сестрић Милисав Ђоровић и почео да куми богом ујака да престане. Послушао га је, а Милисав је потом раширио кабаницу коју је имао на себи и једног по једног преживјелог из патроле заклањао и изводио са брисаног простора на сигурно. Потом су извукли и мртве и рањене, а Спасоје је изашао из заклона и запутио се ка Гацку да спас потражи код већ оглашеног четничког вође, војводе попа Радојице Перишића.

▫ ▫ ▫

Несумњиво је да је Тадија Тадић, искусни и омиљени партијски руководилац, на све начине покушавао да приволи свог горопадног стрица на сарадњу или да се барем примири и не иступа отворено против НОП-а и Комунистичке партије. Исто тако је сигурно да се гласовити комита и комитски војвода није дао лако поколебати у свом тврдом антикомунистичком ставу и опредјељењу да је Народноослободилачка борба преурањена и осуђена на пропаст, тим прије што је воде неискусни и неуки, вјетрогоње залуђене илузијама Октобарске револуције, они који су заумили да од њих свијет почиње.

Плаховити и назлобрзи секретар Реонског комите Вељко Мићановић и његова десна рука Неда Божиновић, делегат — инструктор Окружног комитета КПЈ Никшић за подручје Пиве, међутим, сву кривицу су свалили на Тадију и оптужили га да је издао Партију и НОП — да је он на вријеме упозорио стрица на

опасност. По њиховом налогу Тадија је одмах ухапшен, свезан и спроведен у штаб. Он би вјероватно одмах, прије спровођења у штаб, био и стријељан да се међу борцима, не само Тадијиним рођацима и члановима његове партијске организације, није јавио жесток отпор томе, заснован на тврдом увјерењу да он није крив или не барем толико да своју кривицу може само главом подмирити.

Остало је упамћено, рецимо, како је Лале Цицмил, Спасојев друг и пријатељ, али и отац борца — партизана, кад су Тадију свезаног довели у Плужине наредио да му се распуте руке, јер не може бити да је он издајник и кривац за погибију у Шљивовици. За разлику од Цицмила, Тадијин саборац и партијски друг Обрен Вукосављевић је своје негодовање животом платио. О томе пише Обрен Благојевић:

„Секретар Реонског комитета *(Вељко Мићановић, најомена Б. С)* извијестио је Окружни комитет у Никшићу, који је послао свог делегата *(Неду Божиновић, најомена Б. С)*, па је Тадија ухапшен и требало је да буде стријељан, али се због отпора партијског чланства, од тога одустало, па је спроведен у Горње Поље. Због јавно израженог негодовања против хапшења и спровођења Тадије, код Манастира *(йивскоī, најомена Б. С)* је, напречац, стријељан водник Обрен Вукосављевић..."

▫ ▫ ▫

Рејонски комитет Партије, односно Вељко Мићановић и његова савјетница из надлежног вишег партијског органа, Неда Божиновић, ипак су, у први мах, попустили под притиском партијских другова и сабораца Тадије Тадића и он се на неколико дана вратио у Смријечно. Иако је, по свему судећи, предосјећао да се неће на томе завршити, да они који му раде о глави неће тако лак

„Издајничка банда"

У овој мучној причи посебно су занимљива два писма Вељка Мићановића и Неде Божиновић Окружном комитету КПЈ Никшић, која се чувају у Историјском институту Црне Горе. У првом, датираном четири дана послије покоља у Шљивовици, поред осталог стоји:

„Расположење маса у почетку је ишло у прилог мишљењу да га *(Тадију Тадића, напомена Б. С)* треба стријељати, али послије његовог доласка у штаб, ситуација се донекле измијенила. Наиме, јединица у којој је он радио... показала се апсолутно колебљива и заузела издајнички став по питању ликвидације Тадијине. Иста је састављена од Тадића, блиских Тадијиних рођака, а већином интелектуалаца; она је натурала масама став да га не треба ликвидирати... Држање осталих партијаца било је исто тако колебљиво... Стријељање нисмо извршили не због расположења маса, већ због издајничког држања партијаца... Из свега овога излази да наш став није могао бити спроведен у живот као партијска одлука. Другим ријечима, значи да су чланови Партије отказали послушност према Партији".

Петнаестак дана касније, у другом писму, оптужбе су још теже, дотле да Мићановић и Божиновићка Тадију и његове истомишљенике називају „издајничком бандом"!

једноставно одустати, није ни покушао да се некуд склони ван домашаја руке немилосрдника, јер би то значило признање и прихватање кривице.

Божидар Тадић у својој сторији преноси и сјећање Косте Мићановића, једног од оних који су хапсили и од Равног до Пивског манастира спроводили Тадију Тадића, што у потпуности потврђује овај његов непоколебљиви став:

„Знали смо — испричао је Мићановић својевремено Б. Тадићу — да ће Тадија бити стријељан, па смо се договорили да на неком згодном мјесту, негдје испод

Жагрице, предложимо Тадији да скрене у шуму, а ми ћемо кобајаги пуцати преко њега, као да је побјегао. Али када смо овај план изложили Тадији, он га је одбио и рекао да ће радије умријети него да се назове бјегунцем".

Било је како је Тадија и слутио. За неколико дана је поново банула патрола за њега и спровела га, најприје у Пивски манастир, а одатле у Горње Поље, гдје се тада налазио штаб и Окружни комитет.

„Остали чланови Тадијине партијске јединице — пише О. Благојевић — мимо којих се то радило, изразили су редовним путем своје неслагање са Тадијиним стријељањем, нашто су, мало касније, скоро сви били позвани у Горње Поље и тамо безбрижно отишли. Међутим, тамо су стријељани, не само Тадија, већ и Радоје, комесар чете, Блажо, скојевски руководилац, Раде Тадић и Јовица Јововић, врло храбри и истакнути борци — сељаци, док су искључени из Партије и лишени партизанске части Обрен Тадић *(био је рођени брат стријељаног Блажа Тадића, напомена Б. С)*, касније стријељан од Њемаца на Матешеву, и Јован и Милорад Јововић *(био је сестрић Спасоја Тадића, напомена Б. С)*, касније виши официри наше Армије."

▫ ▫ ▫

По свједочењу Милорада Јововића, једног од тројице преживјелих, које су записали и Божидар Тадић и Миле Кордић, пријеки суд који је у Горњем Пољу осудио Тадију и остале на смрт, чинили су Милован Ђилас, Радоје Дакић и Сава Ковачевић, а да је Ђилас водио главну ријеч.

Ђилас је, ваља подсјетити, управо тих дана, половином марта 1942. године, поново дошао у Црну Гору, у нову мисију делегата Централног комитета КПЈ.

Божидар Тадић каже да је Ђилас готово педесет година касније, у неком интервјуу поменуо случај стријељања Тадића у Горњем Пољу, „али није признао никакво

своје учешће у овом гнусном дјелу". Признао је, ипак, „да је, можда, један од Тадића (вјероватно мислећи на Тадију) био мало крив, док су остали отишли у смрт сасвим невини."

„Револуција је најнемилосрднија према револуционерима" — вели Ђилас у својој аутобиографској књизи *Револуционарни рат* и за примјер узима управо случај Тадића на којима се, како вели, то „најсуровије обистинило":

„Тадија Тадић, високошколац, био је комесар партизанског батаљона и дакако партијац, а његов стриц Спасоје одметнуо се као присташа четника — пише Ђилас. — Партизани још нису имали систематски организоване обавештајне службе, него су обавештења махом прикупљана преко партијаца и симпатизера. Но народ је био толико ангажован и тако закрвљен да се сазнавало скоро све. Тако се сазнало и да се Спасоје Тадић крије у колиби у шуми па је упућена десетина да га опколи и убије. Али његов синовац Тадија га је на то упозорио, а Спасоје — 'звијерац', као што би народ рекао, уместо да се склони, западне с пушкомитраљезом и убије два, а рани неколико партизана. Неко, изгледа нека рођака, прокаже да је Тадија јавио стрицу за потеру. Тадију ухапсе, али узбуне се Тадићи — било их је читава чета. Партизанска команда стиша побуну, призове па похапси зачетнике: све чланове партије...

Похапшене Тадиће су спровели у Горње Поље — наставља Ђилас. — Истрагу су водили Радоје Дакић и Сава Ковачевић, али смо и Милутиновић и ја били у току и **одобрили пресуду** *(наїласио Б. С)*. Осуђени су на смрт — ако се добро сећам — четири Тадића. Чини ми се да се било престрого према једноме, момчини сировој и усплахиреној, премда је био рекао: Треба бацити бомбу у комитет!...

Одлучено је — додаје Ђилас — да се Тадићи стрељају пред стројем... Тадићима су придодата и два краљевска официра, осумњичена за роварење. Али, то није

учињено само због тога да све буде 'о истом трошку', него и ради поистовећивања судбине противника — партијских и спољних. Тадићи, нарочито Тадија, на стрељању су клицали партији и борби, док је један официр псовао, а други намргођено ћутао...

Свак је знао — закључује Ђилас — да Тадићи нису противници и да су их повукле исконске, живе братственичке жиле: Тадију је тај стриц школовао уместо оца, сам је био најузорнија глава братства и вероватно не би стрицу ни дојављивао да је слутио како ће овај узвратити... Тадића братство се и потом борило у партизанима — гинуло и уздизало, али није заборављало страшни удес својих братственика."

Ђилас на крају истиче да није послије рата био против тога да Тадићи пренесу и како доликује сахране своје стријељане рођаке, јер је, како вели, „обрачун са Тадићима слутио и као властиту судбину."

▫ ▫ ▫

Можда је неумјесно и бесмислено коментарисати и сву ову Ђиласову причу о „случају Тадића", која такође врви од нетачности, јасно видљивих из свега што су о овоме написали и рекли други и што је у доброј мјери истакнуто и до сада нашло мјеста у овом тексту.

Ипак, ево и једног конкретног реаговања на ову причу. У питању је Љубо Жарковић, угледни Пивљанин, секретар Општинског комитета КПЈ у Плужинама и човјека који се послије Другог свјетског рата помно бавио овим случајем, а у доброј мјери је заслужан за рехабилитацију Тадића и Јовице Јововића.

Најприје је Момчило Цемовић, некадашњи високи црногорски и југословенски руководилац, реаговао на фељтон Мирка Вујачића „Посљедњи господар Црне Горе" објављен у „Побједи" крајем 1999. године. Цемовић

„Утуци ову поган..."

Адокле може отићи машта „новоисторичара" у бестидном измишљању и настојању да што више оцрне НОП и Комунистичку партију, односно њихово вођство, веома илустративно показује и напис извјесног др Сава Ракића (објављен у „Погледима" 1990. године, а цитира га, наравно, В. Рецић у својој већ поменутој књизи), који од ријечи до ријечи врви нетачностима, измишљотинама и лажима да их је готово непристојно коментарисати. Тај, рецимо, тврди да је Ђилас „лично постријељао пет братственика Тадића из Дурмитора, јер комесар батаљона Тадић *(Тадија, напомена Б. С)* није хтио да стреља недужног стрица *(Спасоја Тадића, напомена Б. С)*, официра који га је школовао:

„Тај човјек је – цитира даље Рецић Ракића – 'добронамерно рекао Ђиласу да не треба убијати и бацати недужне људе у јаме, на што је Ђилас рекао присутном комесару Тадићу: 'Утуци ову поган'. Комесар је одговорио: 'Па то је, Ђидо, мој родитељ, ја то не могу урадити'. Тада је Ђилас извадио пиштољ и сасуо му шаржер у главу. Пет присутних братственика, старих комуниста, су реаговали и Ђилас их је постријељао..."

се бавио трагедијом Тадића и Јовице Јововића у свијетлу баш овдје цитираног дијела Ђиласовог казивања о томе, а потом се тим поводом огласио Љубо Жарковић:

„Овако једноставно Ђиласово казивање — вели Жарковић — изазвало би, кад би било тако, сагласност сваког човјека да је Тадију Тадића требало одмах стријељати и то јавно пред стројем, јер је он (Тадија) као правник, члан КПЈ, члан Реонског комитета КПЈ за Пиву и комесар батаљона, крив за погибију четири партизана и неколико рањених од стране његовог стрица Спасоја. Он тврди да је Ђиласово казивање сасвим супротно казивању других политичких и војних руководилаца тога

времена. При том се позива на свједочења Милинка Ђуровића, генерала и народног хероја који је у то вријеме био члан Окружног комитета КПЈ за Никшић, Вељка Зековића, такође народног хероја, такође члана ратног Окружног комитета КПЈ за Никшић, академика др Обрена Благојевића, првоборце и носиоце Партизанске споменице 1941, Гојка Дурутовића и Миљана Гаговића, као и на пуковника Милорада Јововића, једног од преживјелих из групе Тадије Тадића и осталих.

„Још једном истичем да је Спасоје *(Тадић)* у критичном моменту био у кући Ђоровића а не у шуми и некој

Најтежи задатак

Стријељање Тадића, Јовице Јововића, па и Обрена Вукосављевића, изазвало је, дакако, велико незадовољство, не само међу њиховом родбином и саборцима, већ и у цијелој Пиви. Зато је Окружни комитет Никшића одредио Обрена Благојевића и Ика Мирковића да оду у Смријечно и Забрђе да њиховој родбини, комшијама и пријатељима објасне да су они стријељани због издаје:

– Није ми, мислим, било тежег задатка у току читавог рата – каже академик Обрен Благојевић. – Дубоко увјерен у погрешност ове одлуке, ја сам тада, мимо партијске директиве, ствар објаснио не издајом, већ грешком стријељаних, за коју су они као чланови партије који воде народ у тако тешку борбу и тако оштро кажњени. Иако крајње потиштени, сви сељаци села Смријечно и Забрђе, међу њима и браћа и родитељи погинулих, примили су то стојички, па су чак отац стријељаног Рада, стари сељак Вук Тадић и брат стријељаног Радоја, омладинац, сада професор универзитета др Љубо Тадић, тражили на скупу да пређемо на излагање онога што борба од њих даље захтијева. Био је то диван примјер самопријегора и борбене оданости, чак и у таквој прилици..."

Занимљиво је, иначе, да је сва најближа родбина стријељаних, упркос свему, остала уз народноослободилачки покрет до посљедњег дана, изузев Бошка Тадића, брата стријељаног Радоја, предратног жандарма, који се придружио четницима. Преживио је рат и пошто, упркос свему, ипак није направио неко теже злодјело, након краткотрајне робије је ослобођен. Вратио се у Смријечно својој породици, супрузи Марији, Хрватици, са којом је прије рата имао четворо дјеце, а потом су изродили још деветоро. Једно је умрло као беба, а остало дванаесторо, четири сина и осам кћери су преданим и мукотрпним радом и неумором подигли на посном имањцу и од њих су стасали озбиљни и честити људи, који су служили за примјер и понос, не само братству Тадића...

колиби — вели даље Љубо Жарковић осврћући се на Ђиласове тврдње. „Не стоји ни то, како Ђилас каже да је неко 'изгледа нека рођака, проказала Тадију да је дојавио стрицу за потеру. Тадију ухапсе. Али узбуне се Тадићи — била их је читава чета.'

Нико од познавалаца овог случаја не наводи ништа што би и приближно било Ђиласовом казивању" — закључује Жарковић и додаје да се „поуздано зна да није постојала чета Тадића већ само пет Тадића и сви су ухапшени." Он поставља и питање зашто Ђилас, поред Радоја Дакића и Саве Ковачевића не спомиње и Милинка Ђуровића и Вељка Зековића који су такође активно учествовали у истрази око овог случаја, зашто поред четири стријељана Тадића не спомиње и Јовицу Јововића који је са њима подијелио судбину.

Судбина Мићановића

Вељко Мићановић и блиски му рођак Милан остављени су по задатку Партије на терену Пиве након повлачења партизанских снага у Босну у прољеће 1942. године. Њихов саборац и самученик из партизанске гериле, Момир Јакића, чије сам сјећање записао и 1988. године објавио у књизи *До смрти и натраг*, овако је описао трагичну судбину Мићановића са којима су се Јанко Радовић и он срели у Борковићима неколико дана прије погибије:

„Иду к нама два створа, жива, а живљи се и из гроба ваде. Зарасли у браду и косу, сијевају кроз некакве дроњке гола кољена и космате груди... Да им није оружја, свак би помислио да има нешто од оне приче о некрстима и силама нечастивим и да су из ђавољијех греда сишли.

Тек кад се ономе првоме на зараслом лицу, испод очи, дубоко утеклих у главу, указаше бијели зуби и усне развукоше у осмијех, познасмо Вељка Мићановића. За њим Милан, не познајемо га ни по томе. Скаменисмо се. Не умијемо ништа да им кажемо, да их питамо — све се види. Немају ни они нама шта да причају, говоре им лица. Говори им корак као на мртвим ногама. Мртве им и руке... Искочиле кости, сваку да пребројиш.

— Што сте такви, камен ви у дом? — пита Јанко.

Три дана смо послије слушали потресно казивање ових мученика о патњама које су претурили преко главе. Куну се да је Жупа пивска мали Рим и да има Жупопивљана већих фашиста од оних у црним кошуљама. Ока им не дали склопити, а камоли ђе на миру свратити. Вељко јединац, једно око у глави, куну се и другоплеменици с њим, али оца и мајку сво љето није виђао нити су му се дали ниђе примаћи... Запалио их да искале мржњу и завист и покажу школцу како се без села не може и да нема госпоштине без мотике. Од њих се и надали па и трпјели, сила бога не моли, али их забољело кад су се од њих почели склањати и укривати и другови из шуме. Нико ни

лијепом ријечи да их части. Данима обијали око села и катуна као гладни вуци око празних торова. Кад одоли муке и глад и дођи да се душа кида, онда улети у чију било кућу или колибу, чалакни и лаутини нешто на брзину, отми просто, па поново у бјежанију. Док затури трагове и примири се ђе, глад поново стигни. Нит се бријали, нит шишали, ни умивали — мравињак уши на њима гамиже, притисла живина и иза ноката...

Четврти дан одоше. Други људи! Скинули са себе онај âл и починули. Повратила им се крв у образе, окрупњале очи и угријале се руке. Устављамо их још, али неће. Иду опет у Жупу, за инат. Вељко им посебно киван. Велики арџија неће да призна да су јачи и да су га сломили. Милан, избјеглица и пролетер, ни птица у гори за њим да закука, не умије ни да мрзи. Доброћудно се смјешка и ћути, а на челу му се види да је огањ живи и да се као ни Вељко не да лако.

Нијесу се дали ни кад друге није било. Неђе одмах пошто су отишли од нас опколили су их у некаквим гредама и сунтулијама. Имали ту некакву пећину, скровиту и затурену. Неко ти опази дим, шта ли, па прошпијај, те велика сила салети са сваке стране, живе да похвата. Докле трајало муниције, не дали се примаћи и бог зна како би све и било да им је муниција потрајала, печена су то чела била и петље мушке. Вељко, школована глава, љепота људска мимо то бити није могла, али кад је требало стиснути — змија, на дивизију би ударио. Милан, темељ и ослонац на свакоме мјесту. Кад узмакни муниција и види злу прилику, они обојица акни низ оне врлећаке и обручине на доњи крај — ни комад с комадом. Није се, по прилици, од њих имало шта ни укопати...

Војин Мићановић

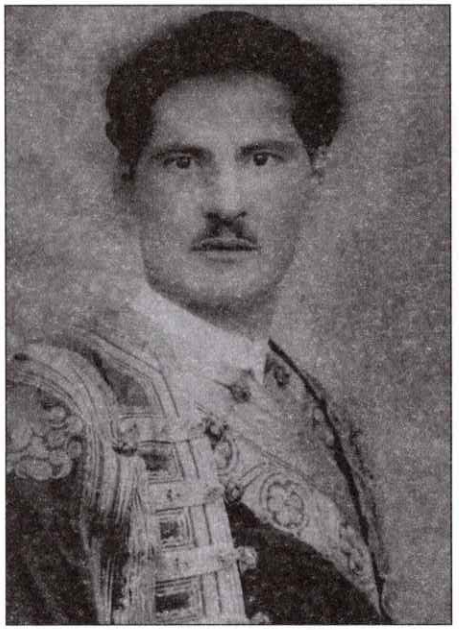

Спасоје Тадић послије Првог свјетског рата

Породица Спасоја Тадића прије Другог свјетског рата
(жена у средини је таштa Спасоја Тадића)

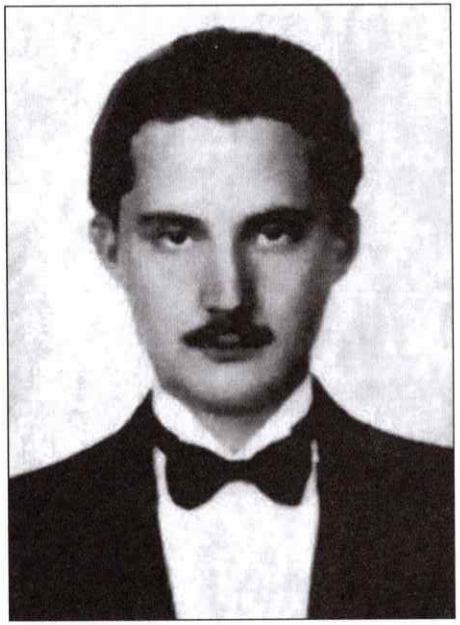

Тадија Тадић као студент

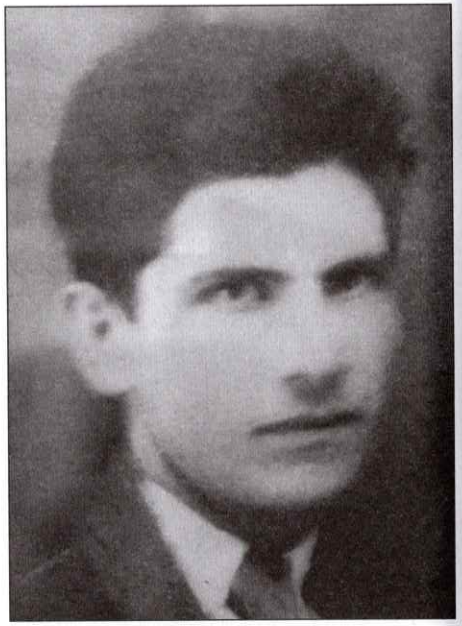

Радоје Тадић

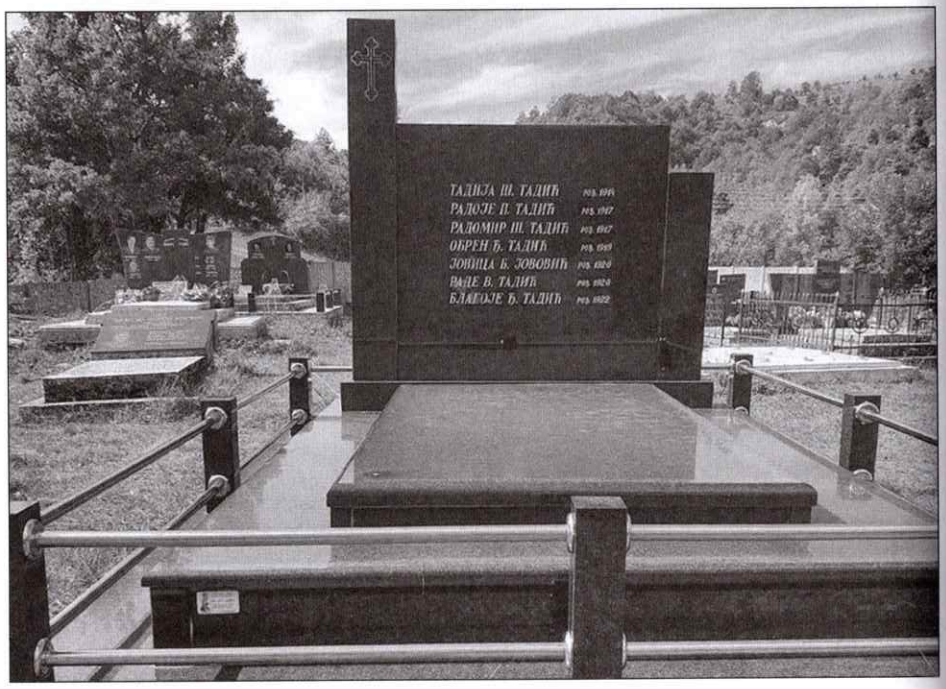

Споменик Тадићима и Јовици Јововићу, подигнут у Смријечну

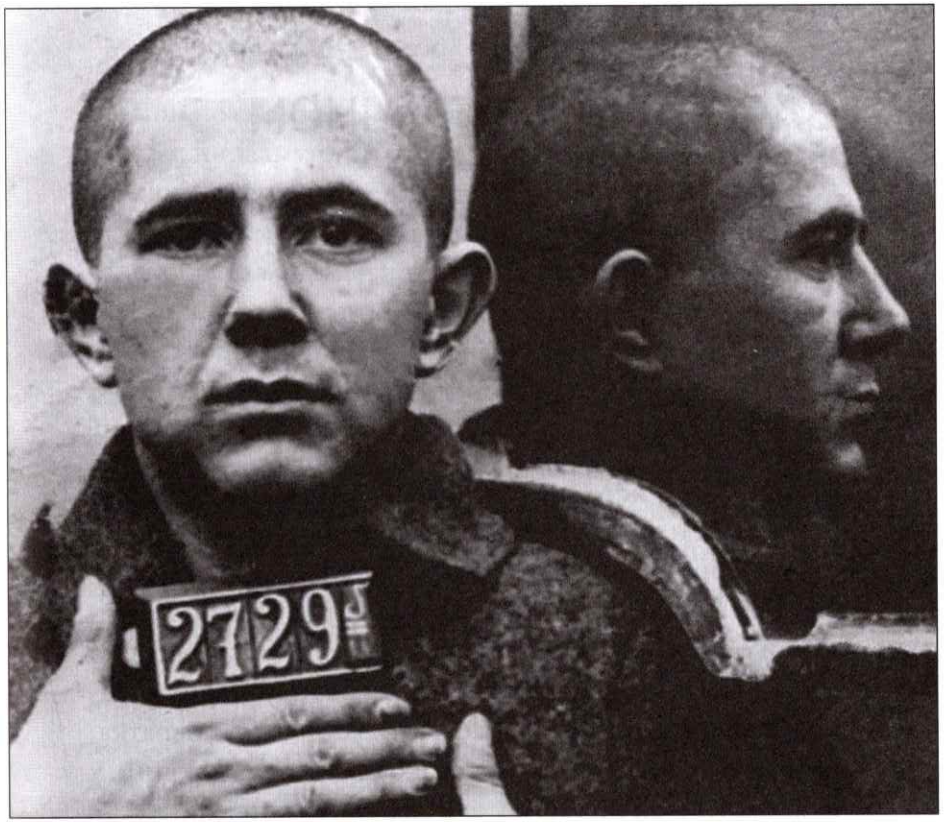

Милован Ђилас из дана предратне робије

Вељко Мићановић

Милан Мићановић

ЗАСЈЕДА У ЛАТИЧНОМ

Некако у исто вријеме кад су стријељани Тадија Тадић и остали, у Голији, у Латичном, ликвидиран је и Спасоје Тадић. Након покоља који је 8. марта 1942. године направио у Шљивовици, Спасоје је отишао и остао у Гацку под заштитом попа Перишића око мјесец дана. Знао је, наравно, да му у Пиву и на територију коју у Црној Гори држе партизани, нема повратка, па је вребао прилику да се некако пребаци у Никшић, у италијански блок, гдје му је и породица живјела.

Како је у Гацку било још неколико оних који су намјеравали да потраже уточиште у Никшићу, договорили су се и у тајности преко Голије кренули пут Никшића. Миле Кордић вели да су у групи, поред Спасоја, били и Блажо Вишњић, бивши срески начелник, затим трговац Сава Тодоровић, бивши предсједник општине, Антоније Вишњић и Самуило Кртолица, али су у тој групи, извјесно, били и Милимир Пјешчић и један мјештанин села Казанци. Историчар др Жарко Лековић у једном раду под насловом *Братоубилаштво на простору сјеверне Црне Горе и Старе Херцеговине 1941–1942. године,* саопштеном на Ћоровићевим сусретима у Гацку 2021, прецизира да се драма у Латичном, односно у мјесту Влаке, десила 14. марта 1942. године, мада постоји непобитан доказ да се то десило тачно мјесец дана касније (осим

тога он не спомиње ни Тодоровића ни Милимира Пјешчића, ни Самуила Кртолицу — уз остале спомиње извјесног Самуила Говедарицу).

Наиме, сачуван је извјештај штаба Голијског партизанског батаљона, датиран 14. априла 1942, упућен штабу Никшићког партизанског одреда. У њему стоји да су претходне ноћи из Автовца побјегли Спасоје Тадић, Блажо Вишњић, Антоније Вишњић, Сава Тодоровић „и још два непозната бандита" и да су се упутили у правцу Латичног. За њима се у потјеру упутило седам партизанских патрола, односно „40 Голијана из Казанаца и 7 Бањана", како би их блокирали и онемогућили им да се пробију према Пиви, односно да се извуку са терена под снијегом и дохвате копнине:

„Наше патроле су их опсадирале у Латичном, на граници између Пиве и Голије. У огорченој борби која је потрајала пет сати, наши храбри партизани успјели су да и поред очајничког отпора бандита и њиховог повољног положаја, побију четнике Антонија Вишњића, који је први погинуо, Саву Тодоровића, Блажа Вишњића и старог лисца Спасоја Тадића, који је дао најјачи отпор и борио се рањен, уз псовке и повике против партизана. Али, и покрај његовог повољног положаја и заклона, наши Голијани су га на јуриш изрешетали куршумима. Други један четник, иако рањен, побјегао је усљед велике снијежне мећаве, али за њим је настављена потјера и вјерујемо да храбрим голијским партизанима неће утећи и наћи спаса под сводом небеским" — стоји у овом извјештају, уз напомену да нико од партизана у овој борби није ни рањен.

Касније ће се испоставити да је у овом обрачуну, поред два Вишљића, Блажа и Антонија, и Спасоја Тадића, погинуо и Самуило Кртолица, а не Сава Тодоровић, који је био рањен у руку и успио да се пробије и некако

стигне до куће на Брезна, гдје се крио око мјесец дана и видао рану, али га је онда неко проказао, па је и он ликвидиран. Без ране се извукао само Милимир Пјешчић, који ће касније, 1944. године, погинути као четник, негдје код Требиња.

▫ ▫ ▫

Све, иначе, указује да их је издао управо тај неименовани Казанац. Кад су наишли поред његовог села, он је, под изговором да узме нешто важно из куће, свратио у село. Кад се није вратио у речено вријеме и на одређено мјесто, Спасоје Тадић је, изгледа, одмах посумњао да је у питању издаја, а кад су у Латичном запраштале пушке и зрна почела да фијучу око њих, било је јасно и осталима да су упали у засједу.

И те драматичне тренутке је описао Миле Кордић у свом роману *Раскол*:

„На Латичном су у једној шуми сјели да се одморе. Дуго сједе и ћуте. Тишину запара прасак пушке:

— Ехееееј! Издајници! Опкољени сте! Предајте се!

Муњевито скочише и заузеше заклоне иза букава.

— Оооо Спасоје Тадићу! Предајте се, опкољени сте!

Настаде за кратко тишина.

— Шта да чинимо људи? — вели неко.

— Ви како хоћете — вели Спасоје. — Ако хоћете, предајте се. Ја к њима више немам куд. А и не предаје ми се. Нијесам се никад никоме предао, па нећу ни њима.

— Исто нам је вала. А изгинули овђе, а нас они послије стријељали. Но боље ко људи да изгинемо.

— Људи, немојте да вам ја будем крив. Ако неко хоће, нек се преда. Ја нећу.

Инат и понос му не дају да се преда, а зна да би можда боље било. Мање би крви било. Погинуће и овако

и онако, а њих би тамо више живих остало. Али неће да се преда. Упамтиће добро Спасоја Тадића.

— Ехееееј! Издајници! Хоћете ли да се предате?

— Врћите се људи назад! Да не гинемо и ми и ви џабе! — виче Спасоје.

— Ти се то својој глави бојиш, војводо!

— Не, мајчин сине, више је носим но што сам мислио, но ми је жао те млађарије коју водиш да гине без потребе.

— Не брини ти за нас но чувај своју главу!

— Онда дођи те је узми!

Запраштa са свих страна.

Спасоје је заузео бусију иза једне дебеле букве. Меци му фијучу изнад главе и ударају у стабло. Он нишани пажљиво. Хладнокрвно. Све му је сада свеједно. Остала му је једино жеља да се наплати.

Неко из његове групе јаукну и престаде да пуца.

Вријеме пролази. Прасак пушака не престаје.

Још неко је у близини њега јаукнуо.

Не обраћа пажњу на то. Свеједно му је који је погинуо. Сви ће доћи на ред.

— Спасоје, погодише и мене — чује Саву Тодоровића.

— Ђе те је стрефило?

— У руку.

— Бјежи ако можеш. Покривађу те, ја одавде нећу.

— Како да те оставим?

— Иди човјече. Иди ако можеш. Мени је суђено да за овом буквом погинем.

— Што не бјежимо оба?

Немам ја куда да бјежим, Сава. Више немам куда. Истекло ми је вријеме. Но бјежи.

Сава поче да се провлачи између букава пузећи.

Остао је сам...

Пуцао је себи у чело

Из ове Кордићеве приче, проистиче једини логичан закључак: да је Спасоје Тадић пуцао до посљедњег метка, а онда се мирно усправио из заклона и сјео, односно свјесно се изложио ватри оних који су пуцали из засједе. Његови потомци, међутим, увјерљиво и недвосмислено доказују да је он посљедњи метак оставио за себе и није никоме допустио задовољство да се похвали да је убио човјека за којег је до тада владало увјерење да га „неће зрно."

На разбојишту је, наиме, неколико дана касније нађена Спасојева шубара која је имала рупу на потиљачном дијелу. Они, који су годину дана касније преније ли његове посмртне остатке са Латичног и сахранили их код Пивског манастира, а поготову синови и синовци који су 1973. године, уочи потапања Манастира, његове кости преније ли на гробље у Смријечну, тврде да су на његовој лобањи биле јасне рупе од метка на челу и потиљку, односно да је једини логичан закључак да је сам себи пресудио. То мјесто на Латичном, кажу, Голијани и данас зову Спасојева влака...

Можда би и могао кроз онај камењар иза леђа да се извуче. Сава се, изгледа, провукао. Могао би, можда, али куда ће послије? Нема више куда. Ништа више за њега не постоји. Толико је крви просуо да више нема право да живи.

Изгледа да је сунце зашло. У шуми се већ смркава.

Пуцњи су све ближи. Иза стабала све слабије назире људске силуете.

Повуче поново ороз, али пушка шкљоцну. Празна је. Маши се руком у торбу. И она празна. Нема више ниједног метка.

Значи, вријеме је. Дошао је и тај час.

Баци пушку пред себе, придиже се и сједе. Меци се и даље заривају у ону букву, фијучу поред њега.

Који ли ће бити његов? Како ли ће то изгледати?

Није имао времена да сазна..."

▫ ▫ ▫

Увјерени да су њихова браћа и рођаци побијени на божјој правди, Тадићи и Јововићи су 1953. године одлучили да на гробљу код цркве на Видровану подигну скромну гробницу и у њу пренесу и сахране њихове посмртне остатке који су до тада почивали у рупи старог клачунара поред цркве. Кад је тај премучни посао завршен, неко је под окриљем ноћи (по једнима мањем, по другима експлозивом) све поломио и уништио.

„Тај варварски чин схваћен је као поновно стрије љање — пише Б. Тадић. — Те године преко љета Блажо Јовановић је посјетио Плужине, први пут послије рата... По свом устаљеном обичају, Блажо је, послије одржаног говора примао странке у канцеларији предсједника Општине... Пријем код Блажа је тражио и добио и Панто *(Тадић)*, Тадијин брат. Кад је Блажу изложио све у вези са рушењем гробнице на Видровану, 'посљедњи господар Црне Горе', који се још није био ослободио ратне партизанштине, љутито је одбрусио: 'Ми смо их побили, ми им споменик порушили, и шта ти сад хоћеш?' Да не би дошло до инцидента, интервенисао је народни херој Данило Грбовић који се ту нашао у Блажовој пратњи и чија је мајка Мира рођена сестра Спасојева и Шуркова *(Тадијиног оца Мира, најомена Б. С)*, а тетка по оцу Тадијина и Пантова..."

Осамдесетшестогодишњи пензионисани наставник Гојко Станков Тадић, једини још живи од Тадијине браће и браће од стричева, а Спасојевих синоваца, међутим,

каже да је Блажо пажљиво саслушао Панта, а онда му рекао:

„Ми срушили споменик, ми ћемо га и подигнути...”

Ако је судити по небројеним примјерима доброчинстава и познатих поступака Блажа Јовановића у сличним приликама, а поготову по ономе што се касније дешавало у овом случају, истини је, чини се, ипак ближе ово што је, тада као осамнаестогодишњак, запамтио Гојко Тадић. Тим прије што и сам Ђилас каже како га је Блажо Јовановић у некој прилици послије рата (свакако прије 1953. године када је почео Ђиласов политички суноврат) питао шта мисли о захтјеву Тадића да им се дозволи да пренесу своје стријељане рођаке.

Ако је, а по свему судећи јесте, било тако како тврди Гојко Тадић, био је то први озбиљнији знак, наговјештај да ће истина о страдању Тадића и осталих, ипак избити на видјело и да ће неко коначно признати да је њихово стријељање била велика, фатална грешка. Како се и кад то десило до детаља је описао Љубо Жарковић у већ поменутом фељтону.

Он се у априлу 1958. године срео у Београду са генералом Милинком Ђуровићем једним од непосредних свједока, па и директних актера у тој драми. Ђуровић му је подробно испричао шта се и како десило, објаснио како су Тадија Тадић и остали доспјели на губилиште и ко је у свему имао пресудни утицај. Он је при том снажно и свесрдо подржао идеју Љуба Жарковића да се отпочне са припремама за рехабилитацију тих људи и предочио му да се тим поводом свакако обрати и Вељку Зековићу, Обрену Благојевићу, Миљану Гаговићу, Гојку Дурутовићу и Милораду Зарубици и да неизоставно затражи пријем и о свему поразговара и са Блажом Јовановићем, тадашњим предсједником ЦК СК Црне Горе.

Жарковић је поступио по упутима Милинка Ђуровића, обавио разговор са свим поменутим и од свих добио неподијељену подршку. А кад му је и Блажо Јовановић рекао да и он „сматра да са тим треба почети”, да предлог треба да потекне од политичког руководства Пиве, Жарковић више није часио:

„Након обављеног разговора са Блажом Јовановићем — пише он — о свему сам упознао Секретаријат Општинског комитета СК у Плужинама. Секретаријат се сложио да се званично постави питање рехабилитације не само Тадића и Јовице Јововића већ и Обрена Вукосављевића и Душана Вуковића који је стријељан на Сињавини у зиму 1942. године као комесар партизанске чете.”

Одмах је формирана посебна комисије која је интензивно радила готово двије године. Припремљени извјештај је, наравно, прво достављен Блажу Јовановићу, а овај је искористио добру прилику да у паузи засиједања партијског конреса у тадашњем Титограду са тим извјештајем и предлогом политичког руководства из Пиве упозна и Александра Ранковиће који је у име Политбироа ЦК СКЈ присуствовао конгресу. На уприличеном састанку којем су, поред Љ. Жарковића, присуствовали и Милинко Ђуровић, Вељко Зековић, Миљан Гаговић и Гојко Дурутовић, Ранковић је питао како би рехабилитацију Тадића и осталих прихватио народ и комунисти Пиве. На инсистирање Блажа Јовановића, одговорио му је Жарковић:

„Народ Пиве је и 1942. године знао да нико од стријељаних бораца није био издајник и да према каснијим сазнањима нијесу заслуживали такву казну. Њихова рехабилитација прихватила би се данас врло повољно, како од народа тако и од чланова СКЈ...”

Захтјев за рехабилитацију поменутих са свом пратећом документацијом и извјештајем комисије достављен

Сјећање Видоја Жарковића

Главни штаб НОП за Црну Гору и Боку и Окружни комитет КПЈ Никшић су поводом стрељања Тадића и Јовице Јововића издали званично саопштење под насловом „Стрељани народни издајници" (чува се у Историјском институту Црне Горе):

У саопштењу је у најкраћем стајало:

„Пријеки суд при главном штабу народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку, судио је и осудио на смрт стрељањем:

1. Тадију Тадића, политичког комесара Жупо-пивског батаљона, због тога што је познатом петоколонашу, бандиту Спасоју Тадићу наговијестио да га партизани траже и на тај начин омогућио овом бандиту, који је убио четири партизана, бјекство под скут окупатора...

2. Радоја Тадића, партизана Жупо-пивске чете *(био је комесар чете, напомена Б. С)*, због тога што је приликом хапшења Тадије Тадића, како се сазнаје из извјештаја многобројних свједока, позивао војнике и народ да отму Тадију Тадића...

3. Благоја *(Блажа, напомена Б. С)* Тадића, партизана Жупопивске чете, због тога што је, не само одбио да спроведе наредбу за хватање Спасоја Тадића, него чак и да ту наредбу саопшти...

4. Рада Тадића, партизана Жупо-пивске чете, због тога што је пријетио да треба бацити бомбу на оне који су Тадију саслушавали и чували...

5. Јовицу Јововића, партизана Жупо-пивске чете, који се нарочито истакао у припремању отмице Тадије Тадића и побуњивању војника и народа да се отмица изврши...

Додаје се потом да је исти суд осудио и Обрена Тадића, Јована Јововића и Милорада Јововића, „партизане Жупо-пивског батаљона, да се разоружају и избаце из партизанских редова и лише партизанске части због тога што су својом колебљивошћу и неискреношћу подупирали рад горе наведених злочинаца."

Истовремено и Окружни комитет је саопштио да се „искључују из Комунистичке партије: Тадија Тадић, Благоје Тадић, Радоје Тадић, Раде Тадић, Јовица Јововић, Обрен Тадић, Јован Јововић и Милорад Јововић као недостојни да буду њени чланови и као људи који су издали своју Партију и свој народ, а који су се као агенти пете колоне увукли у њене редове да се тамо прикрију и у заједници са отвореним издајницима и петоколонашима, забоду нож у леђа Народноослободилачке борбе..."

Билтен са овим саопштењима је потом читан у партизанским јединицама, на партијским и скојевским састанцима и народним скуповима и конференцијама по селима. Др Божидар Тадић је у својој већ спомињаној и цитираној сторији о селу Смријечну, записао и занимљиво сјећање Видоја Жарковића, учесника НОР-а и истакнутог послератног црногорског и југословенског државног и партијског руководиоца. Он је као четрнаестогодишњак 1941. године стао у строј Народноослободилачке војске, а негдје у априлу 1942. године, недуго пошто су 6. априла постријељани Тадија Тадић и остали, нашао се на четној конференцији на којој је прочитан тај билтен:

„На једној таквој четној конференцији, политички комесар чете Лука Јововић, дао је Љубу Тадићу *(ријеч је о Љубомиру Тадићу, млађем, тада седамнаестогодишњем брату стрељаног Радоја Тадића, касније познатом филозофу, професору Београдског универзитета, напомена Б. С)* да наглас прочита *Билтен* Главног штаба за Црну Гору. Претходно није погледао шта је садржина *Билтена*.

Први текст који је Љубо почео да чита била је управо обавијест да је крај Никшића у Горњем Пољу извршена смртна пресуда 'над издајницима и непријатељима' Тадијом, Радојем, Благојем и Радем Тадићем и Јовицом Јововићем... Та вијест нас је ошинула као мућа. Пренеражено смо преблиједјели питајући се да ли је то могуће.

Комесар Лука је одмах послије прве прочитане реченице замолио Љуба да он даље не чита то 'обавјештење' већ да то препусти мени. Јер Радоје је био рођени Љубов брат, а остали стријељани су му били браћа од стричева или веома блиски рођаци. Љубо, до тада увијек насмијани и омиљени члан батаљонског комитета СКОЈ-а, седамнаестогодишњи младић, који је такође од првих дана у редовима партизана и који се поносио својом браћом, са сузама у очима је затражио да он доврши започето читање. И промуклим гласом, једва истискујући ријечи из грла, довршио је... Сви смо били убијеђени да су то биле најобичније бесмислице и неистине. Када је Љубо завршио читање наступио је мук... Нико није хтио да се јави за ријеч. Сви смо 'побили нос у ледину', збуњени и уплашени. Тада се, на наше изненађење, за ријеч јавио Љубо и рекао оно што смо сви ми у себи мислили. Поставио је питање зашто је толико лажи у образложењу пресуде..."

је потом Политбироу ЦК СКЈ који ће недуго потом донијети позитивну одлуку и тако коначно скинути љагу са имена Тадије, Радоја, Благоја и Рада Тадића, Јовице Јововића, Обрена Вукосављевића и Душана Вуковића.

▫ ▫ ▫

Умјесто било каквог додатног коментара ове до бола тужне и трагичне, вјечно опомињујуће приче, наука за сва времена и све генерације, најпригоднијом ми се чини завршна мисао др Божидара Тадића:

„У животу села, баш као и у животу народа и нације, има рана које не зарастају већ се као некаква исконска проклетства, преносе с нараштаја на нараштаје..."

Стријељање Тадића и Јовице Јововића је несумњиво једна од таквих рана, не само за њихове породице и родна села Смријечно и Забрђе, и не само за Пиву...

Спасоје Тадић, није се дао жив у руке

Тадија Тадић, није хтио да дигне руку на стрица

На полеђини споменика на Смријечну уписана је предсмртна порука Тадије Тадића

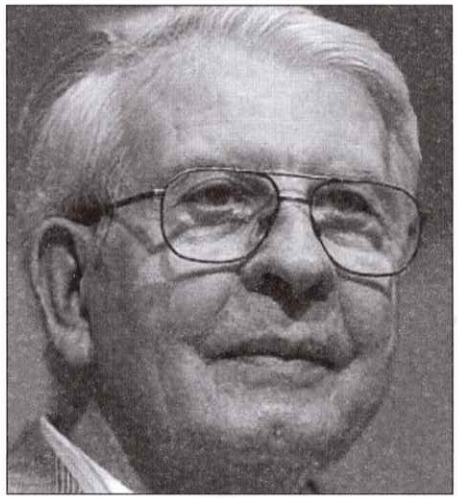

Академик Љубомир — Љуба Тадић

Видоје Жарковић као четрнаестогодишњи партизан

Блажо Јовановић и Милинко Ђуровић из ратних дана

СТРИЧЕВИ И СИНОВЦИ

Милош Јелић, студент права, предратни члан Комунистичке партије Југославије, био је један од тројице чланова прве партијске ћелије у Слатини код Андријевице, основане 1937. године, члан Мјесног комитета КПЈ, истакнути организатор устанка у овом крају и први командир Краљско-требачке партизанске чете.

Крајем 1941. године он је добио партијски задатак да убије Милутина Јелића, брата од стрица његовог оца Богдана, познатог професора (капитулација Југославије га затекла на мјесту директора подгоричке гимназије), вијећника Подгоричке скупштине 1918. године и великог поборника уједињења Црне Горе и Србије, народног посланика који је у југословенском парламенту наслиједио брата од стрица Пунишу Рачића након познатог атентата који је починио у скупштинској сали *(Јелићи и Рачићи су једно само што се Пунишин отац одвојио од браће и узео старо презиме, најомена Б. С).* Сјећајући се доброчинстава свог угледног стрица, Милош Јелић је, баш као и Тадија Тадић, одбио да изврши тај задатак.

Нема тврдих података да је због тога био осуђен на погубљење, али је сигурно да је искључен из Партије и да му је одузета партизанска част. А како је даље било, какав је био епилог овог случја, открива професор др Драгомир М. Кићовић у другом издању књиге *Пуниша*

Рачић и/или о заблудама и диобама, коју је у коауторству са Милисавом С. Секулићем објавио 2017. године.

Милош Јелић се, упркос свему, није одрекао ни Партије ни идеја покрета којем је припадао и срцем и душом. Бојкотован и остављен на цједилу, иако се вратио кући и формално се легализовао, он је готово цијелу 1942. годину провео скривајући се, заједно са стрицем Милутином — он као бивши партизан и „комуниста са грешком", стриц му као непоправљиви антикомуниста. Тако све до маја 1943. године када ступа у Беранско — андријевички батаљон, а са њим у Четврту пролетерску бригаду. Погинуо је 21. јануара 1944. годинеу Врбици код Берана у чувеном покољу који су овдје извршили муслимани, односно вулнетари. Том приликом је погинуло 35 бораца Четврте пролетерске и 20 Италијана из партизанске бригаде „Гарибалди" (занимљиво је да је покољ преживјело само пет бораца; без ране су прошла само двојица мјештана, партизанских водича, али никад није до краја разјашњена сумња да су они, можда, навели партизане на засједу — Драгомир Кићовић у својој књизи, не спомињући им имена, истиче да су они послије рата примљени у УДБ-у и касније били чак и посланици у црногорском парламенту).

Милошу Јелићу се тако испунила жеља, коју је стално изражавао пред родбином и најближим пријатељима да ће погинути у првом јуришу како би опрао љагу која је неправедно бачена на његово име због тога што је одбио да пуца у стрица Милутина.

▫ ▫ ▫

Но, ни стриц се, ипак, није наносио главе. Велики патриота и ујединитељ, добровољац из оба балканска и Првог свјетског рата, заточеник злогласног аустроугарског мучилишта у Нађмеђеру, у којем је са три брата

провео три године, већ првог дана се отворено супротставио идеји дизања општенародног устанка против окупатора. Због тога је проглашен петоколонашем, разбијачем НОП-а, колаборационистом и издајником (Д. Кићовић наглашава да је послије рата проглашен чак и за ратног злочинца):

„На једном састанку у Лијевој Ријеци — пише Д. Кићовић — прочитан је *партизански билтен* са Радовча од 1. децембра 1941, године у којем, поред осталог, стоји: 'Осуђени су на смрт познати издајници и петоколонаши из Васојевића: Милутин Јелић, Филип Цемовић и Ђорђије Лашић'."

Та „тајна" смртна пресуда је, наравно, брзо уврзена у уши Милутину Јелићу. А кад је потом у посљедњем тренутку избјегао партизанску засједу, која га је чекала на путу којим су шетали он и брат му од ујака, познати правник и истомишљеник Вуксан Бакић, схватио је да му ту више нема стојнице. Он ће зато у јулу 1942. године успјети да се са супругом Зором пребаци у Пријепоље са идејом да се одатле некако домогне Србије и Београда. Кратко се задржао код кума и колеге, професора Драгише Боричића, Беранца, такође антикомунисте, који се опредијелио за четнички покрет Драже Михаиловића.

Јелић се ту срео са жандармеријским капетаном, Дурмиторцем Миланом Дурутовићем, предратним командиром жандармерије у Пријепољу, који се посебно прочуо 1938. године када је, не бирајући методе, раскринкао и за кратко вријеме похапсио све организаторе и актере атентата у Бродареву на предузимача Станојла Бадера, изузев самог атентатора Мила Пајића. Како су убиство и пљачку једног од инвеститора на изградњи пута Бијело Поље — Пријепоље, организовали комунисти с циљем да обезбиједе новац за одлазак једне групе добровољаца у Шпанију, Дурутовић и његов однос према завјереницима

— комунистима тада је дошао на зао глас и он је с разлогом стрепио већ од тренутка кад су они 1941. године дошли до ријечи и заузели водећу улогу у народноослободилачком покрету. Стога није чудо да је, осјећајући смртну пријетњу, једва дочекао шансу да се безбједно склони из Пријепоља и домогне Београда. Кренуо је с Јелићем тог јунског дана 1942. године пут Нове Вароши уз бројну пратњу (по неким подацима пратило их је близу сто четника).

Иако је терен од Пријепоља до Нове Вароши био под контролом четника по злу већ чувеног Вука Калаитовића, партизански илегалци су некако дознали (изгледа Даут Мусић из Нове Вароши, за којег сви тврде да је имао изузетно добре и сигурне обавјештајне везе и међу Србима и међу Муслиманима) да се туда под бројном пратњом крећу неке крупне четничке „звјерке". Пресвучени и са четничким знамењима, герилци су им направили засједу у кланцу Жљеб између Косатице и Дражевића и успјели да, буквално испод носа пратилаца, без метка заробе и одведу и Јелића и Дурутовића.

Кад су Јелић и Дурутовић ипак схватили да су у великој заблуди, да су насамарени и да је у питању велика превара, било је прекасно...

Из мемоарских ратних записа Мирка Ћуковића дознаје се да су Јелић и Дурутовић на саслушању признали ко су и куд су наумили — да су намјеравали да се некако домогну Београда и Милана Недића.

Након ислеђивања и претреса, код Јелића је, поред других компромитујућих докумената, пронађено и писмо М. Недића, који му је, између осталог, изложио план о спајању Санџака са Васојевићима под његовом управом. Према исказу Дурутовића на саслушању, Јелић је имао високо мјесто у квислиншкој колаборацији у Црној Гори, јер га је упоредио управо са М. Недићем („Што је Недић у Србији, то је Јелић у Црној Гори").

▫ ▫ ▫

А да је све ово организовао и извео Даут Мусић и његова шесточлана герилска група увјерљиво је потврдио Велибор Љујић, Даутов саборац, предратни комуниста, познати првоборац и уз Љубишу Миодраговића један од најтврђих ослонаца и организатора устанка у пријепољском крају, односно у овом дијелу Полимља и Подзлатарја уопште. Он је, говорећи 1977. године приликом свечаног откривања спомен-бисте Дауту Мусићу на мјесту погибије у Пријепољу 4. децембра 1943, одагнао сваку недоумицу око отмице Јелића и Дурутовића:

„Чврста воља и одлучност, две особине неопходне сваком руководиоцу, употпуњују слику о Дауту Мусићу — казао је том приликом Љујић. — Није било реално постављеног задатка који он не би могао извршити. Истрајност, упорност и издржљивост много пута су красиле његове подухвате. Посебно је био популаран и једнако цијењен и од Срба и од Муслимана у овом крају.

А да се Даут Мусић одликовао свим овим особеностима, а нарочито смелошћу и сналажљивошћу, казује и подвиг који је извео са златарским герилцима средином 1942, приликом хватања и ликвидације опасног четничког главешине Милутина Јелића и његове 'камариле' из Црне Горе, који су преко Златара путовали у Београд, на позив Милана Недића.

Преко својих обавештајних канала, Даут је тада дознао да ће путем из Пријепоља за Нову Варош, планинском стазом преко превоја Жљеб, проћи неке четничке главешине с јаком пратњом. Са друговима се одмах припремио за акцију. Заседу су поставили у теснацу где је стаза тако узана да се њоме може ићи само колоном по један и тако кривуда да они који наилазе сваког часа могу да буду изненађени иза неког грма.

Прикривени у увалици иза стене поред шумске стазице, шесторица партизанских герилаца са шубарама и свим четничким ознакама, пропустили су најпре неколико четника — описује даље овај догађај Велибор Љујић као да је и он био један од те шесторице герилаца. — Потом се указао крупан човек у пратњи жандармеријског официра. Мало даље од њих двојице било је чело друге колоне, највероватније заштитнице. Сасвим смело и хладнокрвно, герилци су излетели пред њих са напереним пушкама и пиштољима, дајући им тихо знак да стану и покажу легитимације. Корпулентна људина се одједном нарогушила, строго их питајући ко су и шта желе од њега, Милутина Јелића, познатог четничког руководиоца из Црне Горе.

— Ми смо четници војводе Вука Калаитовића — одговорио је Даут Мусић, који је носио ознаке четничког наредника — и имамо задатак да свакога ко овуда наиђе задржимо и приведемо војводи...

И да би при том био убедљивији, Мусић је рекао да овуда пролазе и партизани са четничким ознакама, па се никоме више не може веровати. Уједно је додао да је цео крај блокиран и да су већ њихову претходницу одвели војводи.

Недићев 'ходочасник' се поколебао и почео да попушта. Двојица герилаца су прискочили и жандармеријском официру одузели оружје, а затим заробљенике одвели дубље у Златар. Један партизан се издвојио и журним кораком отишао напред да би их пред пећином сачекао у улози војводе. Четници су тек тада схватили да су упали у клопку...

▫ ▫ ▫

Иначе, у вријеме кад је Јелић осуђен и синовац му Милош одређен да га ликвидира, истовјетна судбина је била намијењена и његовом брату од ујака Вуксану Бакићу, једном од понајпознатијих црногорских правника између два свјетска рата (и он је за вријеме Првог свјетског рата преживио све страхоте аустроугарског логора Нађмеђер; затим је био предсједник Окружног суда у Никшићу, па судија Великог суда у Подгорици, а коју годину прије Другог свјетског рата постао је предсједник Апелационог суда).

На почетку Другог свјетског рата се опредијелио за четнички покрет и као човјек од изузетног угледа и ауторитета, не само у Васојевићима, убрзо постао члан Националног комитета четничке организације за Црну Гору. Др Радован Бакић и др Миле Бакић у својој књизи *Бакићи, васојевићко братство из Забрђа,* позивајући се на податке Бранка Драговића из зборника *Ватре са Комова,* пишу да је Вуксан Бакић био један од идејно најопредјељенијих у четничком покрету и тврде да га је стога Дража Михаиловић именовао чак и за министра правде.

Како год да је било, комунисти су свакако увидјели и проценили да им човјек таквог калибра и харизме као противник представља велику сметњу и опасност, да је он један од тврдих ослонаца четничког, антикомунистичког покрета, не само у Васојевићима. Осуђен је на смрт, а за егзекутора је одређен Вуксанов синовац Радун — Жујо Бакић, такође предратни комуниста. Но, и он је, баш као и Милош Јелић и Тадија Тадић, одбио да дигне руку на стрица, бацио је петокраку и стао под четнички барјак (захваљујући неким срећним околностима, пред крај рата је пао у руке Њемаца па је тако преживио и избјегао судбину осталих четника која их је стигла на Зиданом мосту и другим губилиштима у Словенији).

Пошто је Радун — Жујо Бакић одбио да пуца у стрица, партизани су ипак припремили и организовали ликвидацију Вуксана Бакића: убијен је пред својом кућом у Забрђу 22. јула 1943. године, заједно са оцем Мирком и братом Браниславом...

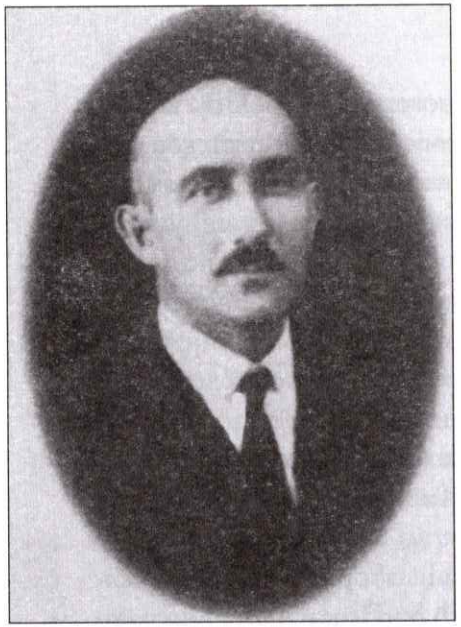

Милутин Јелић

Вуксан Бакић

Милош Јелић: није хтио да пуца у стрица

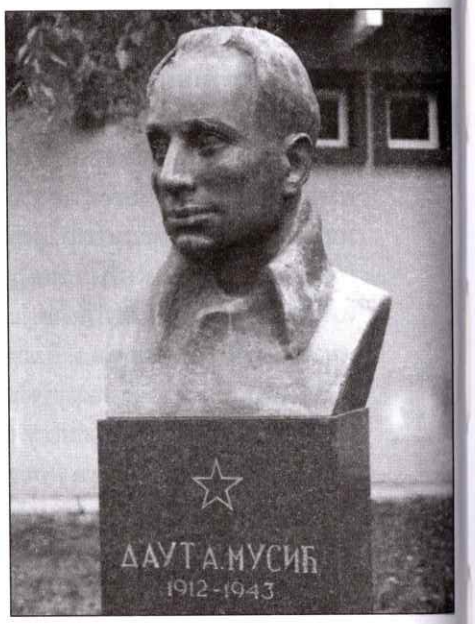

Биста Даута Мусића подигнута у Пријепољу на мјесту његове херојске погибије 4. децембра 1943. године

ГОЛГОТА СЕДАМ МОЈКОВЧАНА

Крајем децембра 1941. године, група од седам Мојковчана (у историографској и не само историографској литератури се стално користи синтагма „седам официра" мада су само двојица били официри) из Поља, Бјелојевића и Подбишћа, одлучила је да се пребаци у Србију и приључи четничком покрету Драже Михаиловића. Прича о њима која слиједи темељи се углавном на подацима марљивог истраживача и публицисте Светислава Шестовића, родом из села Стожер, сабраним у његовој обимној хроници *Стожер и Заїарје,* јер се, чини се, неоптерећен острашћеношћу и навијањем за било коју страну, он понајвише примакао истини о овом случају.

Јован Мишнић је имао 32 године и био је активни капетан друге класе Војске Краљевине Југославије. Његов колега Митар Крговић био је три године старији и имао је исти чин, док је Митров блиски рођак Петар Крговић, био дипломирани правник, и имао чин поручника. Педесетогодишњи Јанко Гашевић, општински дјеловођа, био је такође и резервни официр. Са њима су били и тридесетпетогодишњи подофицир Никола Балтић, као и најстарији међу њима, педесетдвогодишњи полицијски писар, Милисав Петрушић и четрдесетдвогодишњи војни чиновник Блажо Раденовић (до данас

постоји прича да се са њима, наводно, на тај несрећни пут без повратка, спремао и Спасоје Журић, али је у посљедњем тренутку због нечег одустао).

Они су, како тврди С. Шестовић, по свој прилици кренули на пут у зору 25. децембра 1941. године, прешли Тару и преко Прошћења и Барица, дошли у Стожер код учитеља Вуксана Јелића. Ту су коначили и сјутрадан преко Пониквице, Блишкова и Коврена стигли у Горице, гдје их је на конак примио угледни домаћин Јован Којовић.

О њиховом кретању и намјери је, међутим, већ био обавијештен Нешо Јоксимовић, командант Павинопољског партизанског батаљона (Вуксан Мрдак тврди да је то учинио управо Вуксан Јелић, којем су Мојковчани изгледа повјерили куд су наумили). Он је, дакако, одмах организовао њихово хапшење, наравно, уз „тврду ријеч" да им се неће десити ништа рђаво, већ да морају само са њима поћи до Павина Поља, гдје ће им бити издате пропуснице да би несметано могли наставити куд су кренули.

Није било ништа од обећања, разоружани су и спроведени у Јабучно код Шаховића (данашњег Томашева), гдје се налазио Штаб Бјелопољског партизанског одреда са Савом Дрљевићем, Томашом Жижићем и Велимиром Терзићем на челу.

Све указује да је ту по скраћеном поступку одлучено о њиховој судбини. Под јаком стражом су враћени у Павино Поље, а одатле преко Садика, Коврена и Блишкова спроведени према Марића бездану, гдје су на свиреп начин ликвидирани (наводно су их измрцварене, али још живе бацили у ову јаму). То се, изгледа, десило у ноћи између 27 и 28. децембра 1941. године (има, истина, и до данас оних који тврде, а то је записано и у неким хроникама о овом злочину, да су побијени десетак дана

раније и да су бачени у такозвану Секулића јаму — поред осталих то тврди и Вуксан Мрдак у својој књизи *Записи једног патриоте* — али С. Шестовић то непобитно оповргава и доказује да је у питању Марића бездан, јама која се налази готово два сата хода даље, на самој граници Стожера и Блишкова).

▫ ▫ ▫

Иако је све рађено у строгој тајности, све је ипак објелодањено одмах по одступници партизана за Босну у прољеће 1942. године. Четници су половином јуна организовали вађење посмртних остатака. Нађени су на једној полици у јами на 29. метру, а кажу да је велико питање да ли би уопште били нађени и кад би били извађени да се нијесу задржали на тој заравњеној избочини у гротлу јаме, јер је она, по прилици, дубока више од осамдесет метара (Марића бездан се, иначе, налази на врху такозваног Дугог дола, а име је свакако добио по Марића потоку који овдје понире, да би се поново појавио неколико километара даље у Блишкову, као врело, главни извор ријеке Ћехотине).

Њихови посмртни остаци су потом пренесени у Мојковац и сахрањени на простору испред садашње цркве и хотела „Мојковац". Кад је 1964. године грађена Јадранска магистрала Колашин — Мојковац — Бијело Поље, тадашња власт није допустила да се њихове кости измјесте па тако данас преко њихових гробова тутње возила...

▫ ▫ ▫

А у знак одмазде за ликвидацију ових седам угледних Мојковчана, четници ће одмах по доласку на власт у прољеће 1942. похапсити 210 особа са подручја Вранешке долине, под оптужбом да су на овај или онај начи учествовали у овом и неким другим злочинима. Од

њих је тридесет и двоје стријељано, а неки су погинули приликом познатог покушаја бјекства колашинских заточеника на Матешеву, половином маја 1943, док су их Њемци спроводили у концентрациони логор у Грчкој.

Свакако најтрагичнију судбину од свих похапшених дочекали су браћа Новак и Мираш Жижић, које су четници оптуживали да су непосредно учествовали у ликвидацији и бацању Мојковчана у јаму. Спроведени су у Колашин и, наравно, осуђени на смрт, али нијесу имали среће да им се муке, као толикима прије и послије њих, прекрате на познатом губилишту Бреза.

По подацима и сазнањима њиховог сестрића Сима Човића, они су заробљени на Аранђеловдан 1942. године у селу Тустову код Слијепач Моста, у кући Вељка Раковића. Са њима је ухапшен и њихов домаћин, који је спроведен у Шаховиће, данашње Томашево, у четнички штаб, у тамницу злогласног Мила Бакића. Иако су, изгледа, и милом и жестоком силом покушавали да га сломе и приволе да се покаје и каже да је из страха примио Жижиће у кућу, он је остао упоран да је то учинио драговољно и да се због тога не каје. Није то порекао ни кад су му уперили оружје у прси — није дао образ ни за главу...

Како у својим сјећањима на тамновање у Колашинском четничком затвору пише Милорад Булатовић, четници су браћу Жижиће најприје звјерски мучили, стављали им чак ноге у жар еда би признали злодјело и казали ко је све у томе учествовао. А кад је све то било узалуд, Мираша је у селу Тутићи код Мојковца, ножем искасапио отац некога од убијених Мојковчана (нико, чак ни Милош Војиновић и Тадија Бошковић у својој књизи *Комунистички злочини у Црној Гори и Херцеговини 1941–1942. години,* не кажу ко је починио ту нечојску и невитешку освету над свезаним по свему судећи

Траїедија Којовића

Овој суморној причи, поглавље за себе свакако представља страдање породице Којовић у чијој кући су похапшени Мојковчани.

Турци су негдје крајем 17. или почетком 18. вијека прогнали Којовиће из долине Љубовиђе, са простора од данашњег Томашева до Коврена, који су вјековима (по предању још од времена Немањића) насељавали. Прапредак Којовића са Горица и Вергашевића, није тада са осталим рођацима одселио пут Пљеваља и даље ка Херцеговини већ се задржао у кањону Тјешањ (између Коврена и Врује), на мјесту које се и данас зове Којовића Лука. Нешто касније, ти Којовићи су одатле издигли на Горице, гдје се породица, упркос сталним притисцима Турака, ширила.

Један од најпознатијих међу њима био је Вучко Којовић. По казивањима која је од заборава сачувао његов чукунунук Момчило Којовић, Вучко се родио негдје око 1820. године. Поред тога што је био добар и узоран домаћин, бавио се и трговином (кириџилуком). На четрдесетак коња би на Горицама натоварио луч, продао га у Подгорици, потом продужио до Улциња те купио со, а онда наставио пут Метохије гдје би за со куповао жито и са товарима жита се одатле преко Чакора, Андријевице, Колашина, Сињавине и Ђурђевића Таре, послије отприлике мјесец и по дана, враћао кући.

Важио је за угледног, али пријеког човјека. Остала је прича како је у некој прилици у Колашину дошао у сукоб са неким дућанџијом, Турчином, који га је ошамарио. Вучко је с караваном наставио уз Липово пут Сињавине, али се с Вратла вратио, убио трговца и успио да умакне сјменима.

Кад се коју годину касније са једног кириџилука вратио на Горице, умјесто куће је затекао згариште: Турци су му спалили кућу у којој му је изгорела и сва породица. Овог тврдог и поноситог човјека све то ипак није сломило, увидио је да ће се крвницима најбоље осветити животом

— поново се оженио и добио три сина — Вука, Јована и Милована. Милован је погинуо 1911. године у некој свађи, убио га неки локални Турчин (Вучко и синови му, по прилици, жестоко су осветили Милована).

Живот ипак кренуо даље. Годину дана касније, 1912, уочи Балканских ратова, кад је бег Сердаревић запродавао кућу и имање на Горицама и кренуо да сели у Турску, Вучко и синови му Јован и Вук, као старе бегове чивчије, купе имање за сто талира (то је отприлике била вриједност сто волова). У велику бегову кућу, тада највећу на Горицама, уселили су 1917. године, али их је онда задесила нова несрећа: шпањорска грозница је десетковала породицу — од мушких глава остао је само несрећни Вучко (умро је тек 1924. у 104. години), синови му Јован и Вук и њихови синови Ратко и Обрад.

А кад је 1930. године умро и Вук Вучков, глава породице је постао његов брат Јован, који је по карактеру и људским особинама добрано наслиједио свог гласитог оца. Са синовцем Обрадом је живио под истим кровом, али је то била једна кућа. Знало се шта је чије, али није било раздвојице, живјели као једна моћна породица. На имању од око 100 хектара држали триста оваца, крдо говеди, по неколико коња...

Кад је тог децембарског дана 1941. године на њихова врата банула група непознатих људи, Јован, дакако, по древном, витешком обичају широм отворио врата намјерницима.

И док су се Којовићи договарали како што боље да угосте људе, ко ће на конак код Јована а ко код синовца му Обрада, њихову кућу је опсадирала бројна партизанска патрола. Неколицина су рупила у кућу са упереним оружјем и захтјевом да Мојковчани морају с њима у штаб у Павином Пољу. Јован и син му Ратко се побунили, Ратко и пушку тргао, почело мучно преговарање. Коначно, сагласили се да са патролом у штаб пођу Мишнић и Гашевић, а остали да чекају. Јован их испратио и припријетио да људима не смије ни длака са главе фалити.

Упркос обећањима и гаранцијама, чим су стигли до оближњег Мрамора, Мишнић и Гашевић су разоружани, а Гашевић је потом присиљен да напише поруку, позив осталој петорици да им се придруже и да је све уреду. Њихови другови су препознали рукопис, повјеровали и одмах кренули са доносиоцима поруке, а Јован поново припријетио да се нико не игра главом и не науди људима који излазе испод његовог крова као његови гости.

Десило се како се десило. Иако је четнички суд у прољеће 1942. године ослободио Јована и синовца му Обрада сваке одговорности за смрт ове групе Мојковчана, злобници су у по гласа говоркали и покушавали да посију сумњу у њихову невиност. Огорчен и пријек, Јован је узео пушку и одметнуо се од куће. Здравље га је, међутим, убрзо почело издавати, почео је да поболијева и он је 1943. године умро у болници у Пљевљима, која су тада била под италијанском окупацијом.

Из куће се потом склања и син му Ратко. Не приклања се ни четницима ни партизанима, прави у шуми склониште за које је знала само мајка му Анђа и брат од стрица Обрад, и тако се крије све до марта 1945. године. Тада га је неко прошпијао, а кад га је партизанска патрола опколила, предао се, увјерен да никоме ништа није дужан. Тако, међутим, није мислио један Блишковљанин, који је, наводно, потегао нож и на лицу мјеста усмртио овог тада тридесетједногодишњег момка, да би, бајаги, осветио неке своје рођаке које су у Колашину постријељали четници...

— Мој ђед Обрад је доживио дубоку старост као и отац му Вучко — каже његов унук Момчило Којовић. — Умро је 2007. у 102. години живота. Нерадо је причао о свему овоме, о страдању породице, ни криве ни дужне, због убиства ових седам људи. Ако би нешто и проговорио, увијек би прво, са дубоким уздахом и грчом у гласу споменуо брата од стрица Ратка: „Е, мој Ратко..." А онда би увијек поновио: „На превару изведоше оне људе и побише их к'о пашчад... а мој Ратко плати главом..."

невиним човјеком). Новака Жижића су потом спровели до Марића бездана и 12. децембра 1942. године на истовјетан начин га звјерски уморили, баш онако како су, наводно, годину дана раније ту завршили седморица Мојковчана.

А колико у многим записима и свједочењима и о овом случају, има претјеривања и фантазмагоричног досољавања, па и грубих материјалних грешака, на која се, може бити, бесмислено и осврtати, можда најбоље илуструје већ поменута књига Вукосава Радовића *Од судије до чистача*. Иако је те 1942. године кад су вађени посмртни остаци седморице побијених Мојковчана био судија у четничком суду у Шаховићима, он упорно тврди да их је било тринаест, не спомињући, наравно, њихова имена!

Још драстичније је то што и овај случај многи везују за Милована Ђиласа, да је он наредио ликвидацију Мојковчана, па тако Вучета Рецић у својој књизи *Примјери нечојства у грађанском рату у Црној Гори 1941–1945* дословце каже: „Наређење Милована Ђиласа у дјело су спровели Саво Дрљевић и Миле Перуничић..."

Наравно, Ђилас с тим није имао никакве везе јер је он почетком новембра 1941. године смијењен и десетак дана касније напустио Црну Гору и отишао у Ужице, односно од тада па све до половине марта 1942. није имао никакве везе ни утицаја на збивања у Црној Гори, ни директног ни индиректног, иако новокомпоновани, нажалост не само самозвани, хибридни историчари, упорно Ђиласу товаре у антрешељ сва зла која су се током рата дешавала у Црној Гори.

Гротуља

У децембру 1942. године, четнички доушници су открили да се у кањону Таре, у гредама изнад Добриловине, крију партизански герилци. Подручни четнички командант Бећир Томовић је одмах покренуо силу и опсадирао пећину у којој су били браћа Видаковићи, Милан, Ђорђије, Мираш и Јанко, као и Бећирови кумови које је вјенчао, учитељи Јагош и Јевра Рабреновић. Кад су се нашли у безизлазној ситуацији – Милан Видаковић је био и рањен – а уз то су довели као штит и уцјену и њихову дјецу и породице, предали су се. Томовић им је обећао да ће им се праведно судити и да их до Колашина нико неће злостављати, али кад је стигао главнокомандујући Павле Ђуришић са својим штаблијама, све је пало у воду и „суђење" је по кратком поступку обављено на Гротуљи код Мојковца. Описао га је Михаило Лалић у својој књизи *Први снијег*, односно причи *Славље*. Ево завршне сцене те крваве драме:

„Капетан Ђуришић, раздражен, потрча, стиже до Милана и удари га бичем по челу. Љутња му нарасте те се зацркља:

– Водите овога горе у поток – да се закоље, да се закоље!

Застадоше гдје се ко десио: лако је рећи „да се закоље", али ко ће ту да узме нож у руке и да пође на човјека?... Бећир позва Раденовића – Метешанина: брат му је убијен с Јовом Мишнићем у групи седам официра. Причало се да је баш њега спроводио Милан Видаковић и да се то он окренуо и ујео Милана за руку. Ту се, ето, пружила прилика за освету. Метешанин стаде испред строја, погледа Милана па Бећира и Ђуришића и изненада мирно рече:

– Нећу ја да кољем везаног човјека!

– Па ти га одвежи – рече Јован Анђелић.

– Не, тако се моји не свете. Никад се тако нијесу светили.

Бећир позва Крговића – и његов је брат убијен у групи седам официра. Чекаше га, стиже најзад, а кад му каже зашто су га звали, он замуца:

– Мо-мо-моја рука то не ради!

– А но ко ће то да ради?

– Нека га ко-које он-нај што га је ув-ув-ватио!

– Срамота! – рече Бећир и упита:

– Има ли кога од Мишнића?

– Има, ја сам од Мишнића – истрча баба са широком сукњом, четвртасте главе и браде, с брадавицом поред носа – али ето – немам чакшира. Нека ми Мишнићи позајме чакшире да обучем, па ћу ја синовца Јова Мишнића да осветим кад они неће...

Још би баба блебетала, да је не одгурну и ућутка Стево Мишнић, партизан који је дезертирао из јединице и ступио у тајну четничку организацију чим је чуо да су му другови убили рођака капетана Јова Мишнића:

– Дајте га мени – рече. – Ја ћу га!

– Имаш ли чиме?

– Имам, ево – и показа бајонет.

– Води га онамо, па га боцни ако неће да ти иде.

Милана су одвезали од осталих. Он се окрену официрима и смиреним гласом рече:

– Ово је чудо како се код нас, кад дође тешко и тијесно, те се нема куд побјећи, вазда нађе неки Бећир или неко слично име да нас добије на превару!... И чудо, Бећире, док си био мали – по чему ли су препознавали какав ћеш бити те су ти дали турско име?

Питање оста без одговора. Мишнић гурну Милана пред собом и он пође према потоку. Неко вријеме сви су гледали за њима двојицом: како застају да се расправљају па како га Мишнић боде бајонетом и како рањени Милан пред њим гази снијег и посрће. Најзад су стигли до потока, па ту опет поче расправљање и гурање. Хрвају се, падоше обојица у снијег, назире се нешто од гушања – устаде сам Стево Мишнић и олиза крв с бајонета.

– Срам вас било – крикну Јевра официрима – то гледате!

– Кољи, кољи, накољи се – рече Ђорђије Видаковић. – Насити се, наједи се!

– Ево ти и моје крви па се напи – рече Јанко.

– Сврши ту ствар! – викну Ђуришић команданту Павићевићу.

Стријелци су били постављени, пушкомитраљез и пушке спремне. Првим плотуном покосише два Видаковића, Јевру и Јагоша. Само Јанко, рањен, још стајаше. Прибише и њега одмах затим. Дотле се маса разиђе ћутке, као да бјежи и да се стиди. Остали су сами официри и штаблије крај љешева. Згледаше се, па Ђуришић намигну и рече:

– Представа је завршена, али не чусмо аплауза. Нешто ту није одиграно како треба. Други пут, Бећире, да поправиш, а данас пошаљи у Колашин Новака Јокића и Драгутина Меда да им се преда награда *(двојица који су открили и проказали склониште герилаца, напомена Б. С)*. И то треба објавити да се развије апетит код људи!"

Дмитар Крговић

Петар Крговић

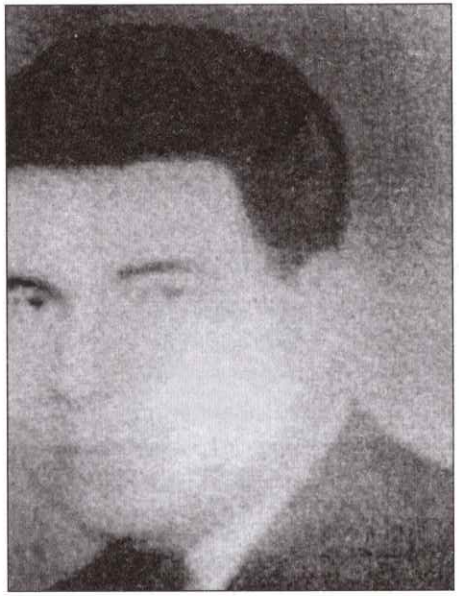

Блажо Раденовић

Никола Балтић

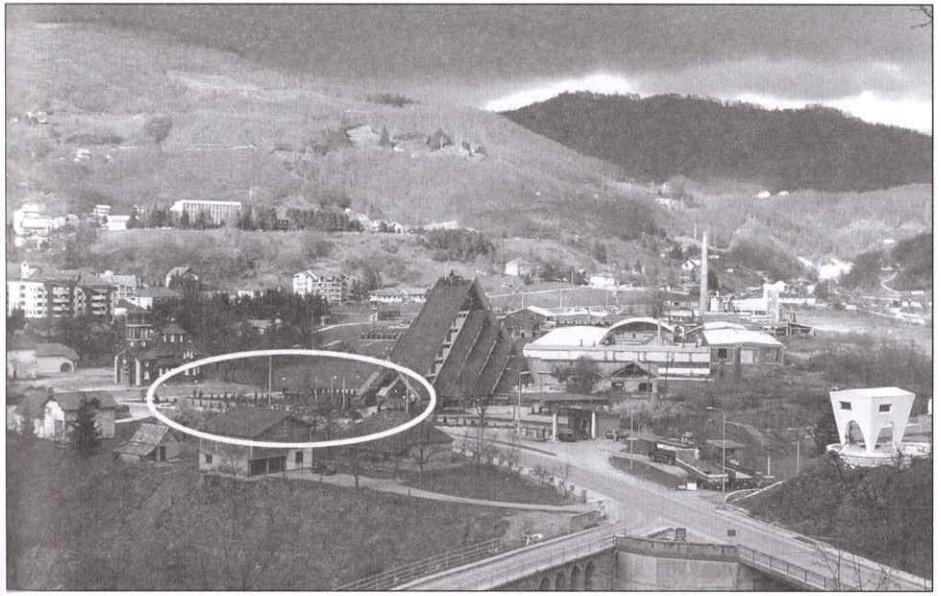

Мојковац — мјесто гдје и данас почивају кости седморице побијених

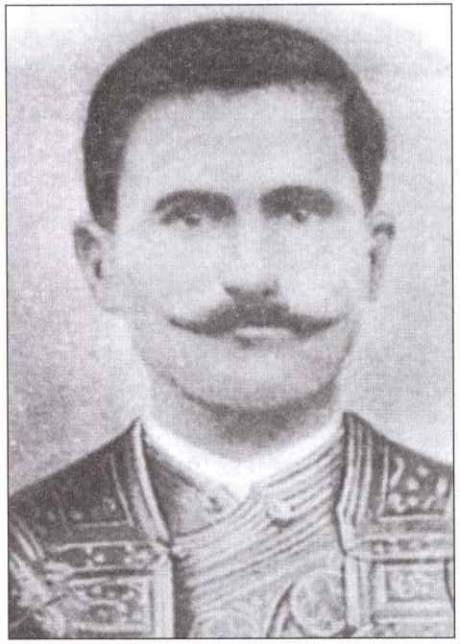

Јанко Гашевић

Милисав Петрушић

Споменик браћи Видаковићима
на Гротуљи

Јагош и Јевра Рабреновић

Марића бездан

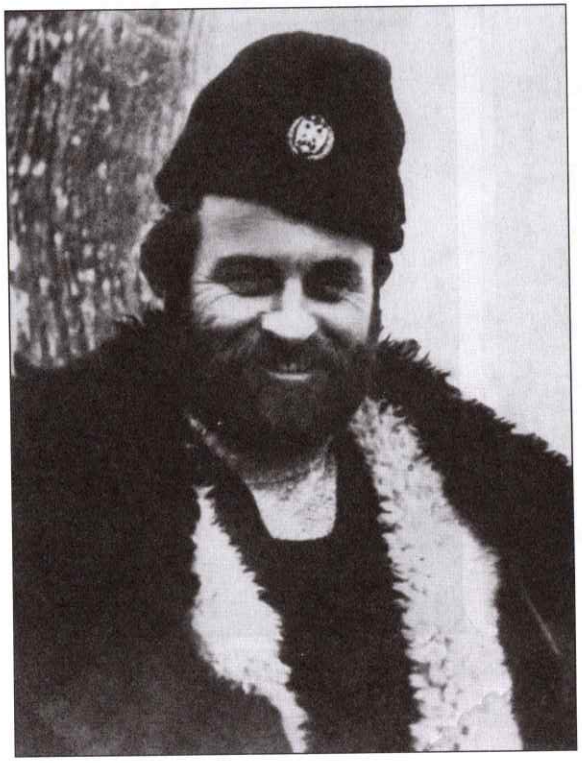

Павле Ђуришић

Ратко Којовић

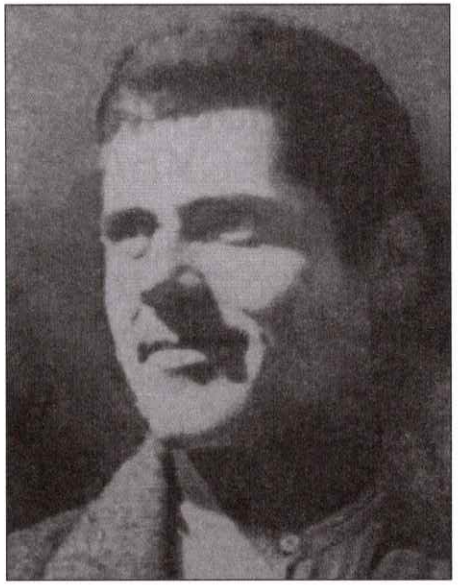

Велимир Вељо Раковић

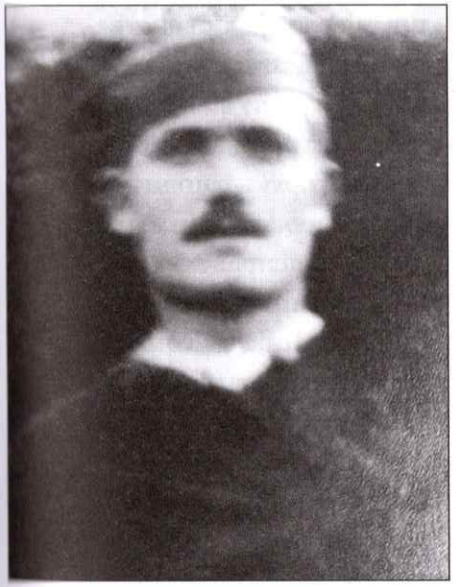

Новак Жижић

Мираш Жижић

ВРИЈЕМЕ БЕЗУМЉА И БЕСУЂА

Како ова књига, још једном наглашавам, нема претензија да буде свестрана сторија о свим злочинима и непочинствима почињеним у Црној Гори од јесени 1941. до прољећа 1942. године по диктату и у изведби Комунистичке партије и партизанског покрета, односно оних који су тада руководили тим покретом и пресудно утицали на његова секташка застрањивања, ево, за илустрацију, још неких примјера које, првенствено, истиче др Ђуро Вујовић у својој већ поменутој књизи *Црна Гора у Народноослободилачком рату 1941–1945.*

Он се усудио да, поред осталог, цитира изјаве појединих првобораца, истакнутих црногорских политичких и војних руководилаца у Народноослободилачкој борби, изговорене током прве научне расправе о „лијевим грешкама" коју су 1965. године иницирали и организовали Историјски институт Црне Горе и Комисија за историју Савеза комуниста Црне Горе (користио је стенографске биљешке са тог скупа, које, како истиче, никада нијесу ауторизоване, али, колико је познато, нико од цитираних касније никад није ни демантовао то што је Вујовић објавио).

Пада одмах у очи да се, почесто, не спомињу пуна имена и презимена ни жртава, а поготову не оних који су одлучивали о њиховим животима. Тако је генерал и

народни херој Данило Јауковић, рецимо, казао: „Знам случај у колашинском срезу да је један човјек поведен на стријељање. Он се успио одбранити, убио је једнога, убио је другога, али ради одмазде убијен је његов брат, сељак, иако није имао никакве везе с тим..."

Вукалица — Ђедо Милутиновић: „Ми смо у Пиперима стријељали мајку једнога који је био наш комесар батаљона, а која је имала 60 година. Убили смо такође сестру једнога која није била ништа ни крива ни дужна..."

Саво Брковић је истакао неке примјере стријељања оних који су по свим критеријумима били одани припадници партизанскоког покрета. Тако су у Боки Которској партизани стријељали Васа Бијелића, замјеника политичког комесара суторинске чете „због тога што је 5. јануара 1942. у борби против окупатора на Мокринама, показао слабост и напустио положај."

Још драстичнији је случај Душана Вуковића, политичког комесара Пивске чете, који је стријељан на Сињавини у марту 1942. године, зато што је његова чета дезертирала са положаја код Мојковца.

Сматрали су га једним од најистакнутијих представника млађе генерације овог великог пивског братства. Имао је урођену, природну бистрину и интелигенцију, иако је у забити пивској завршио тек основну школу, али је много читао и самообразовао се. Кажу да је имао за оно вријеме и прилике богату библиотеку, а уочи Другог свјетског рата успио је да набави и радио, што је за то доба била права ријеткост. Писао је изгледа и пјесме.

Због свега тога није ни чудо да је врло млад, међу првима, не само на Пишчу, постао члан Комунистичке партије, што је имао врло запажену улогу у припремама и организовању устанка у јулу 1941. године и што је већ у првим данима Народноослободилачке борбе постао веома цијењени и уважени ратни комесар. Све то

је, ипак, неко занемарио, бацио у блато, кад је на његову главу свалио сву одговорност за неодговорни поступак његове јединице:

„Са те Сињавине имам још једно тешко сјећање кад је био стријељан комесар Пивске чете" — записала је Љиљана Булатовић сјећање Стане Милошевић-Драгојевић, везано за овај случај у књизи *Била једном чета дјевојачка*. — Та чета је учествовала у борбама негдје у Пољима *(код Мојковца, напомена Б. С)* и у једном тренутку напустила положај. Жао ми је што не могу да му се сјетим имена. Вукотић се презивао *(погријешила је, наравно, у питању је свакако Вуковић а не Вукотић, напомена Б. С)*. Причао је мени и Ђуки *(у питању је Ђука Татић, првоборац из Колашина, напомена Б. С)* да је до оперативног штаба дошао, како би уз помоћ штаба убиједио чету да ратује. Међутим, за њим је у штаб дошао његов командир (није ми се уопште свидио), који је тврдио да је, наводно, само он остао на положају, а да су га сви остали напустили, укључујући и комесара. Наши су одмах комесара лишили слободе и осудили на смрт.

Оставили су га у једној кућици и доста тешко је све то подносио. Насред просторије стајао је један сач са жаром и он је трибио вашке из свог плетеног вуненог џемпера цигла боје и бацао их у онај жар. Ђука и ја често смо ишле код њега да разговарамо. Знао је да је осуђен на смрт, али је ипак желио да сву своју имовину остави Партији.

Тако смо нас двије причале са њим, па онда трчале у штаб и увјеравале их да он није дезертер, молиле их да га не стријељају. Тада се Саво Јоксимовић благо љутио на нас, ухватио би нас обје за главе и говорио:

— Дајте, опаметите се! Свако дезертерство мора бити кажњено. У рату тако мора бити!

Ђука и ја нијесмо хтјеле и нијесмо могле да изађемо да присуствујемо јавном стријељању несрећног комесара.

Чојство Младена Обрадовића

Случајем Душана Вуковића се бави и др Божо Вуковић у својој књизи *Убиство*. Он се ослања на казивање Стојана Чогурића и Драга Новосела, борца Дурмиторског партизанског одреда, које је од заборава сачувао његов син Будо:

„Командир чете Душан Вуковић *(за којег више других хроничара кажу да је био комесар чете, напомена Б. С)*, позван је у штаб, који је на брзу руку донио одлуку да се као издајник и кукавица стријеља, јер је без одобрења руководства напустио положај. Постројена је чета бораца и тражен добровољац који ће да га стријеља. Али, како се добровољац није јавио, одређено је да првих пет бораца из строја, изврше то наређење.

Младен – Мајдо Обрадовић, један од петорице одређених да стријељају друга, одбио је да то уради, ријечима: „Стојане *(ријеч је о Стојану Жугићу, команданту штаба такозваног Сињавинског сектора, послије рата познати генерал ЈНА, прим. Б. С)*, имаш пушку па га ти уби!"

Б. Вуковић напомиње да је Младен – Мајдо Обрадовић, „примјер часног борца који је одбио нечасно наређење својих команданата да судјелује у стријељању друга", преживио рат и дочекао дубоку старост.

Душан Вуковић је послије рата ипак рехабилитован, скинута је љага са његовог имена, а подигнут му је и споменик тако што је Осмогодишња школа на Трси добила његово име. Ипак, већи, трајнији и сјајнији споменик он је сам себи подигао херојским држањем и достојанством које је испољио на стрелишту. Иако дубоко свјестан да у смрт иде невин, пред упереним цијевима је скинуо шињел и дио одјеће, све уредно сложио на снијег са стране и мирно додао: „Штета је да се крвави, ваљаће ово некоме од вас, зима је..." Онда се усправио као да треба да прими орден, остављајући без даха и оне одређене да пуцају, али и оне који су наређивали и одређивали...

Међутим наши другови су хтјели да нас челиче. Док сам жива, грозићу се на ту успомену" — закључила је Стана Милошевић-Драгојевић.

„Осим проблематичног и неприхватљивог критеријума, који је увелико био саображен класном приступу — вели Ђуро Вујовић — најтежа ствар у вези са ликвидацијама су били метод и начин убијања људи. У методу је било доста дегутантних поступака, као што су били наводно безазлени позиви осумњиченима да дођу 'у штаб' да дају неку изјаву или да их саслушају, а било је и чистих превара. На основу партизанског извора, навешћемо један такав поступак преварантског карактера. Штаб Батаљона 'Јован Томашевић' у писму штабу Ловћенског одреда од 4. априла 1942. године, наводи да је 'убиједио' Мила Иличковића, санитетског генерала у пензији из Црмнице, да га позива штаб Ловћенског одреда да би га као љекара ангажовао у некој партизанској болници (ово 'убјеђивање' је свакако морало бити у дослуху са штабом Ловћенског одреда). Да не нагађамо и колико је Иличковић заиста био убијеђен у искреност тог позива, али он се, заједно са супругом — родом Рускињом, која није хтјела да мужа остави самог, једног касног мартовског дана запутио у штаб Одреда... У међувремену су на лијевој страни комуникације Цетиње — Ријека Црнојевића наступиле велике борбе, тако да Иличковићи нијесу могли напријед, о чему је команда партизанске чете у Грађанима, код које су били стигли, обавијестила штаб батаљона у Црмници. 'Ми смо одмах грађанској партизанској чети батаљона '13. јул' — како пише црмнички штаб — дали налог да Иличковића и његову жену убију, што су они одбили и одговорили да га ми примимо натраг и извршимо њихову ликвидацију, после чега смо послали људе те смо их ликвидирали.'

Страдање Дурмитораца

Почетком априла 1942. године, Трећа чета Другог дурмиторског партизанског батаљона држала је положај на катуну Потрк Мандића на Сињавини:

„Сходно наредби Павла Ђуришића – пише Батрић Јовановић у својој књизи *Колашински крај у социјалистичкој револуцији* – четници су 16. априла напали дурмиторску чету на Вратлу – у катуну Потрк Мандића, и партизанске снаге у Горњој Морачи... Са 2. четничким сталним батаљоном (стални четници су живјели касарнски и били су плаћени, наравно из италијанских каса) Ђуришић је изашао из Липова, преко Грла, једном козјом стазом, ка Вратлу. Горњолиповска и Колашинска стална четничка чета, пробиле су се из Липова једном сличном стазом, на Јабланов врх. Четници су истовремено напали око 7 часова и 45 минута дурмиторску чету из правца Градишта и Јабланова врха. У овој неравној борби погинуло је 11 партизана, међу којима и Чедо Головић, комесар батаљона, који је, тешко рањен, извршио самоубиство. Четници су заробили 28 партизана, од којих су седморицу одмах стријељали (Колашинку, партизанку Љубицу Тошић, четници су заклали), а остале су спровели у четнички затвор у Колашину..."

Тако се — закључује Вујовић — завршило партизанско 'убјеђивање' у наводно добре намјере и потврдило као најгора превара..."

Вујовић даље истиче да је слијепа послушност и беспоговорно извршавање партијских директива за последицу имало и многа друга погубљења као што је, рецимо, било убиство Петра Сердарева Ковачевића у Грахову, „оца комунистичке породице, чији су преживјели синови из рата изашли као високи официри и генерали, носиоци Партизанске споменице и народни хероји".

„Састанком Мјесног комитета Грахово на коме је одлучено да овог старину убију — додаје Вујовић — руководио је његов син Павле, који је био секретар комитета (три мјесеца касније заробљен је од стране четника у Херцеговини и убијен). Има сигурних индиција да је у неким случајевима синовац учествовао у убијању стрица, сестрић у убијању ујака итд."

Ђуро Вујовић пише и о случају Босе Пламенац из Црмнице, члана Партије, која је убијена стога што су јој почетком марта 1942. године два брата и отац побјегли у Вирпазар под скут окупатора...

„Било је и оних — каже Вујовић — који су случајно убијени. Дође патрола егзекутора да убије оца, а убије и оца и сина, или дође да убије домаћина куће, а убије и његову супругу, итд. Било је и правих погрома над читавим породицама. У Бјелопавлићима, недалеко од манастира Ждребаоника, партизани су побили сву одраслу чељад Ђура Јововића: старог Ђура, његова три сина и двије снахе. Прво су убили једног од синова и његову жену (била је рањена и послије неколико дана је умрла). Исте ноћи ухапсили су старог Ђура и друга два његова сина и снаху, који су живјели у другој кући и на другом крају села, одвели су их на Радовче и тамо убили и бацили у јаму.

У породици Жарић у сусједним Мартинићима — наставља Вујовић — партизанска егзекуторска патрола се смиловала на једног петнаестогодишњег дјечака и оставила га живог. Остале чланове породице је побила. Али, остао је жив још један мушки члан породице, јер је у тренутку погрома који је извршен над његовом породицом био у партизанима негдје око Никшића. Истрајао је у Народноослободилачкој борби и послије рата је досегао до чина пуковника."

Смртна казна изречена на весељу?

Убиством Петра Ковачевића позабавио се и Сретен Јаковљевић у већ поменутој књизи:

„У жару борбе – пише он – комунисти су убијали и своје најрођеније. По налогу партијског комитета на Грахову, убијен је Петар Ковачевић, племенски капетан, отац једанаесторо деце, седморице синова, предратних комуниста, од којих су тројица проглашени за народне хероје, а двојица постали генерали ЈНА."

Позивајући се на писање Драга Филиповог Кешељевића, Јаковљевић каже да се све одиграло 8. марта 1942. године у Грахову „послије приредбе на народном збору за Дан жена, на којем је Павле Ковачевић, син Петров, „одржао говор и објавио рат жандармима и осталим петоколонашима":

„Кад је то чула жена Пека Рајковића, чијег су мужа раније убили комунисти као петоколонаша, устала је и рекла: 'Павле, треба најприје да убијеш свога оца јер је он као официр примао много већу пензију од других!' Кад су народ и убица чули шта му јунак-жена рече, одмах је послао патролу да доведу његова оца Петра.

Патрола је довела двојицу стараца, Петра Ковачевића и Новицу Даковића, и стрељали их близу места где се одржавала игранка. Многи очевици тог догађаја твдили су да се после стрељања наставило весеље. Браћа Павле и Станко, Петрови синови, играли су казачок. Тад су жене око кола шапутале и збориле: *'Ћути, црна друго, убише оца, па зашто неће и нас'* – цитира Јаковљевић Кешељевића.

Он при том истиче и шта је Војо Ковачевић, један од Петрових синова, генерал и народни херој, овим поводом напис у својој књизи *Под отвореним небом:*

„Наш брат Павле за нас је велики кривац. Он је могао спречити смрт ове двојице старина. Павле је био

секретар мјесног комитета КП за Грахово. Да се заложио, могао је да не буде ни сјенка зла."

„По његовим истраживањима — додаје Јаковљевић — налогодавац је био Сава Ковачевић *(легендарни партизански командант, рођак Петра Ковачевића и његових синова).* Војо је био упознат са писмом Саве Ковачевића Граховском партизанском батаљону: 'Добро је што сте на вријеме ликвидирали петоколонаше Петра и Новицу. Овамо, ко их год познаје, тај акт са задовољством поздравља" — закључује Јаковљевић уз коментар: „Тако Сава бодри никшићке комунисте..."

У низу примјера немилосрдног и безиспитног кажњавања свих на које је пала макар и анонимна сумња да је наклоњен четничком покрету, да се и не говори о онима који су отвореније иступали, и Ђ. Вујовић истиче покољ четничке завјереничке групе у шавничком срезу, са Митром Караџићем на челу, из које се, како вели, готово нико није наносио главе — побијено је чак 27 оних који су на било који начин учествовали или знали а нијесу пријавили завјеру.

И сам Милован Ђилас, несумњиво један од водећих иницијатора и протагониста ових злочиначких застрањивања, у својој књизи *Револуционарни рат,* критикује неке ликвидације у његовим Пољима Колашинским, изведене у рано прољеће 1942. године: убиство Лазара Томовића, бившег предсједника пољске оптине (убијен је кроз прозор док је партизански интендант са њим разговарао о реквизицији), а сва његова кривица је, како прецизира Ђилас, била у његовој прошлости и неодушевљености партизанима и партизанском влашћу:

„Пар дана пре убиства Лазара — пише Ђилас — убијен је, такође у Пољима, Секула Бошковић, стар преко 80 година: њега су, непомичног, извукли из постеље,

Тринаесторо Јововића

Бранко Н. Филиповић тврди да је у фебруару 1942. године у Бјелопавлићима побијено тринаесторо Јововића: Ђуро, Никола, Видосава, Шћепан, Токо, Даница, Спасоје, Мило, Радован, Петко, Марко, Бошко и Саво. И он посебно наглашава трагичност судбине Ђура Јововића. Поред њега, убијена су му три сина — Никола, Токо и Шћепан и снахе Видосава и Даница.

То што су Италијани 4. фебруара 1942. године, на препад, такорећи без борбе, заузели брдо Тараш на лијевој обали Зете, стратешки изузетно важну коту која доминира готово цијелим Бјелопавлићима, приписано је и протумачено као издаја Јововића, првенствено Николе Јововића, као челног из ове породице, који је имао командну улогу у одбрани Тараша.

Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку, који је у то вријеме дјеловао под диригентском палицом свемоћног делегата ЦК КПЈ Ивана Милутиновића, и Главни штаб црногорских партизанских снага, пад Тараша су протумачили као последицу „издајничког дјеловања пете колоне и четничке банде Баја Станишића". Тиме је потписана смртна пресуда Николи Јововићу, његовој породици и блиским рођацима и сви су побијени седам-осам дана касније, без суда и испита...

убили и бацили у Тару... Шта је могао скривити овај старац из већ митске прошлости у неочекиваној, непредвидљивој стварности?" — пита се Ђилас.

Овакве опаске Милована Ђиласа на појаве радикалних мјера и застрањивања у мојковачком крају, изнова покрећу питање његове стварне улоге и заслуга да се та појава сузбије или распламса. Тим питањем се бави и мр Веселин Павлићевић, публициста из Подгорице, човјек који се посвећено бави свестраним проучавањем „имена и дјела" Милована Ђиласа. Он, тако, у књизи *Ратни*

другови Милована Ђиласа, у поглављу у којем реагује на изјаве Светислава Басаре и његово блаћење духовних великана попут Десанке Максимовић, Ива Андрића и Милована Ђиласа, поред осталог вели:

„У вријеме кулминације и највећег броја 'бољшевичких егзекуција' или 'лијевих грешака', како их историографија представља, Милован Ђилас није био у Црној Гори (*што је, како прецизира Павлићевић, период од 4. новембра 1941. до 15. марта 1942 године, најомена Б. С*). За то вријеме Ђилас је био у Ужицу и уређивао партијски лист *Борба*. Но, Милован Ђилас се 15. марта 1942. године враћа по Титовој одлуци у Црну Гору са задатком да управо сузбије 'црвене егзекуције' које су се раширили док он није био у Црној Гори. Логично је запазити да Тито, тј. Вховни штаб, не би по други пут слао 'бољшевичког егзекутора' у Црну Гору да још једном 'убије' црногорско друштво и револуцију, већ да 'лијеве грешке' елиминише колико је то могуће."

Мора се, ипак, запазити да Ђилас ни у тој својој другој „мисији" у Црној Гори, није био баш толико ефикасан и радикалан у сузбијању овог зла и враћању оне улоге Партије у народноослободилачком покрету коју је имала на почетку устанка. Примјерице, по свим сазнањима и свједочењима, његов глас је, рецимо, био пресудан кад је одлучивано о судбини Тадије Тадића и осталих у априлу 1942. године:

„Он је — каже Ђ. Вујовић — прекинуо конац о који су њихови животи висили, али са изгледом да буду спасени. У својој мемоарској студији он, додуше, каже да је, заједно са Милутиновићем, одобрио смртну пресуду Тадића која је већ била донесена, али не треба му вјеровати, јер он кад год пише о нечему што би могло бити компромитујуће по њега, то безусловно или прескаче или покушава да 'уљепша'..."

Рамовићи

Милован Ђилас, напримјер, у својим аутобиграфским записима нигдје није споменуо трагедију породице Рамовић, првенствено младог Владимира – Влајка Рамовића, сина јединца старог предратног потпуковника Благоте Рамовића, који је од првог дана, са цијелом породицом, супругом, сином и три кћерке, стао у партизански строј:

Владимир је, како пише др Ђуро Вујовић, почетком јуна 1942. године, „дошао у неку сумњиву позицију у својој јединици":

„С тим у вези, 1. јуна Ђилас је писао Митру Бакићу: 'Овдје је ухапшен један младић (Рамовић Владимир), који је кренуо за болницу из II никшићког батаљона. Истога терети један сељак за деморализацију, а један омладинац као љотићевца..." Ђилас потом од Бакића тражи податке шта Никшићани знају о њему, а посебно зашто је прије тога сумњичен потпуковник Благота Рамовић, „отац бандита Владимира – Влајка"

„Истрага је брзо завршена јер је осуда од стране Ђиласа изречена прије икакве истраге – Влајко Рамовић је убијен" – каже Ђ. Вујовић и додаје да је недуго потом, пошто је чула каква је судбина задесила њеног јединца, свиснула и његова мајка (по једној верзији она је сама себи пресудила), потом је на Сутјесци погинуо и његов отац и, коначно, слободу није дочекала ни његова сестра Каја – погинула је у борби на Пелевом Бријегу у јесен 1943. године...

По ријечима Ђ. Вујовић, право на одлучивање о судбини људи за које се сматрало да су непријатељи Народноослободилачке борбе, имали су многи, од партијских организација, преко партијских и војних руководстава на терену до Главног штаба, Покрајинског комитета и делегата Централног комитета.

У жељи да се избјегну могуће негативне посљедице и грешке у поступку истраге, делегат Централног комитета КПЈ (тада је то био Иван Милутиновић) и Покрајински комитет су у једном тренутку одлучили да ислеђења, саслушања, изрицања и извршавања смртних пресуда буду јавни:

„На првом суђењу — пише Ђ. Вујовић — које је у јануару 1942. године требало да се одржи у том знаку у Главном штабу Павлу и Миловану Бешићу и Јовици Бољевићу, покретачима тајне четничке организације у Пиперима, дошло је до инцидента. У тренутку привођења оптужених на саслушање, један од Бешића је насрнуо на курира у канцеларији штаба и отео му пушку, но хитном интервенцијом био је онемогућен да је употријеби. Том приликом су оба Бешића и Бољевић на лицу мјеста убијени."

Вујовић, иначе, сматра да је најтежи и вјероватно највише негативан утисак остављао начин убијања људи:

„Убијање ноћу, из засједе, у кући, кроз прозор или врата, или упадом патроле у кућу, у кревету међу члановима породице и другдје, бацање убијених у јаме и шкрипове и други облици линчовања, били су опречни етичким принципима црногорског човјека, његовим исконским поимањима правде и слободе. У ликвидацијама је било линчовања и тупим оружјем или тупим предметима, за шта налазимо потврду и у партизанским изворима, али, по свему изгледа, то није била честа појава, поготову није била онаква каквом су је четници и други националисти приказивали. По њима, све ликвидиране особе су масакриране."

Дража Михаиловић је, например, уз једно писмо, извјештај о злочинима комуниста, достављен Краљевској влади у Лондону почетком септембра 1942. године, доставио и списак од 46 „виђених" грађана побијених на

територији Црне Горе. Међу њима је више оних који су, како тамо пише, заклани и масакрирани („Перо Чађеноћ из подгоричког среза, заклан код Колашина и очи му извађене... Крсто Меденица из Колашина заклан у колашинском лугу и спаљен... Мајо Милошевић заклан у Колашинском лугу и срце му извађено..."). Као што се види, Михаиловић и његова пропаганда су били ипак суздржанији или нијесу имали стручњака за пропаганду попут Александра Чотрића који је устрврдио да је на „пасјем гробљу" за једну ноћ убијено 240 цивила, да су свима извађена срца и стављена у руке.

И ако се, дакле, некако могу разумјети оваква претјеривања у ратним бурама, тешко је разумјети што се и озбиљни историчари данас у овом духу и стилу баве историјом. Неспорно је, рецимо, да је са Михаилом Мандићем и његовим синовима, првим жртвама стријељаним на лугу поред Таре у Колашину на Бадње вече 1942. године, стријељана и Зорка Жугић, супруга Мирка Жугића, шурака Михаила Мандића. У једном тексту објављеном у листу „Српска реч" 1991. године, међутим, пише да је њу претходно „Спасоје — Пајо Пижурица из Доњег Липова, три пута силовао, а онда јој је прорезао дојке и кроз њих јој протурио руке, па кад је на тим мукама издахнула, комунисти су је привезали коњу за реп и тако је довукли на злозналенито 'Пасје гробље', чији је задужбинар управо Милован Ђилас..."

Уз ово стоји и напомена да је Пижурица, наводно, све то касније признао на четничком суду у Колашину, као и да је извршио 74 убиства, због чега су га четници стријељали.

Мора се, међутим, нагласити да ни комунистичка пропаганда није заостајала јер је и она ширила причу како су, рецимо, четници на Сињавини 1942. године

„Вадише им очи...”

За илустрацију како је четничка пропаганда у Црној Гори „видјела” партизанска „лијева скретања”, Ђ. Вујовић наводи оно што је Блажо Ђукановић, прва перјаница црногорских националиста, објавио у „Гласу Црногорца” од 26. јуна 1942. године:

„Убијаху људе ушима од сјекире, маљевима и чекићима разних врста. Кољаху их као обичну марву ножем испод грла. Вадише им очи, кидаху носеве, уши и језик, паришe их врелом водом, бацаше живе у јаму, умараху жеђу и глађу, пекоше живе усијаним ватраљима итд.

Измишљајући нечувене муке на којима су уништавали своје жртве, они су превазишли грозоте које су некад примјењивале полудивље совјетске разбојничке банде, последња олош друштвене трулежи најнижег ступња до којега је могла да дође најгора звијер у људском облику.”

Понесен вјероватно и овим тврдњама без иједног ваљаног доказа и конкретног примјера, и Миљан Станишић, по истом шаблону и матрици, у својој књизи, првом тому из најављеног четворокњижја о *„братоубилачком и грађанском рату у Црној Гори, а који је био и вјерски и класни рат”*, послије 80 година допуњује овог идеолога четничког покрета, осврћући се на ситуацију у Бјелопавлићима:

„Крвава је била јесен 1941. и први мјесеци 1942. године у Бјелопавлићима, гдје је на најстрашнији начин, по наредби КП уморено преко 250 житеља, од којих су многи убијени или пребијени и полуживи бачени у јаму, а један број је у њима остао жив чак и по неколико дана и више, све док нијесу мученички испуштили душу... Слична ситуација је била и у другим срезовима.”

масакрирали партизанку Љубицу Тошић, да су и њој прорезали дојке и кроз њих протурили руке...

Оно што је веома индикативно јесте чињеница да се све ове приче појављују у тренутку кад више нема ни

ваљаних доказа ни међу живима поузданих свједока, а углавном ни блиских сродника ни жртава ни наводних џелата.

Говорећи о појави четништва у Црној Гори, др Ђуро Вујовић вели да је теза „која је занемарила или апстраховала чињеницу да су се четници појавили као снага буржоазије спремна да се бори против Комунистичке партије и револуције у Југославији, независно од тога шта и како комунисти раде, и за узврат истакла конструкцију да је појава четништва израз опортунизма и слабости партијске организације, не само што је била неодржива него и врло опасна јер је произвела бројне слабости секташког и ‘љевичарског’ карактера у народноослободилачком покрету, међу којима су ликвидације недужних људи биле од прворазредне штете.”

„То већ нијесу биле слабости него прелазак на својеврсни комунистички терор и злочине радње, јер убијање сваког недужног човјека било је злочин” — сматра Ђ. Вујовић и додаје да су комунисти „радећи на лош начин и у корист своје штете... дали добру аргументацију четницима и другим непријатељима Народноослободилачке борбе да их прогласе убицама, злочинцима и сл. и да добар дио маса одвоје од народноослободилачког покрета и придобију на своју страну.”

Позивајући се на послератна истраживања историчара, социолога, неуропсихијатара и других стручњака, који су покушавали да уђу „у суштину партизанских ригороза 1941–1942. године”, Ђ. Вујовић каже да све то није било случајно, само нова идеологија и каприц Комунистичке партије, пресликана стаљинистичка пракса и злоћуд сваке револуције, јер је сличних појава било и у црногорској прошлости „кад се, како вели Вујовић, у борби за власт или за одржање власти, нијесу бирала средства да се уништи противничка страна”.

Убиство Горчина Стојовића

Аколику и какву су штету наносиле те пресуде које су тако олако, преко кољена, доношене и извршаване, најбоље говори случај Горчина Новова Стојовића из Мартинића, једног од седам стасалих синова са којима је Ново стао у строј устаника 13. јула 1941. године. Бранко Филиповић сматра да је и Горчин Стојовић био жртва „ђиласовског бољшевизма и једноумља" које је у овом случају за посљедицу имало да су и Горчинов отац и свих шесторо браће потом приступили четничком покрету и под тим барјаком изгинули сви до једног (Б. Филиповић, иначе, тврди да су у периоду „лијевих скретања", у бившој Јеленачкој општини у Бјелопавлићима убијена само три човјека – поред поменутих Лакића и Стојовића још и Мато Радовић – и негира тврдњу твораца *Поменика...* да је у овом периоду овдје „убијено и бачено у јаме 64 недужна грађанина").

У новијој историографији, кад је почело силовање чињеница и неподаткано настојање да се и четничком покрету прибави антифашистички карактер, да се вјештачки утврди знак једнакости између непобитног, још у ратним данима општепризнатог антифашистичког карактера партизанског покрета и Народноослободилачке борбе, и квислиншког четничког покрета који је до посљедњег даха служио окупатору и искључиви циљ му је био уништење партизанске војске као кључне препреке за очување старе власти. Тог смјера је било и једно иступање др Александра Драшковића на научном скупу посвећеном педесетогодишњици Тринаестојулског устанка црногорског народа, који је тај општенародни бунт против италијанскох поробљивача и окупатора свео на вјешти комунистички маневар да се домогну

власти, воздижући на другој страни четнички покрет као антифашистички, барабар партизанском.

Реагујући на ту и друге сличне тезе новоисторичара, оних који су до јуче у звијезде окивали и Тринаестојулски устанак и улогу Комунистичке партије у њему, оних који су зарад ситних, шићарџијских, дневнополитичких интереса преврнули ћурак и латили се извитоперивања непорецивих историјских чињеница, историчар др Димитрије — Димо Вујовић је, чини се, у једном полемичком тексту казао све што је било неопходно казати као одговор и Драшковићу и свима који и послије њега, данас можда грлатије него икад, витлају причом о „два антифашистичка покрета у Југославији" и на све начине покушавају четничком покрету и Дражи Михаиловићу као његовом вођи и идеологу, прибавити ореол антифашисте и великомученика који се жртвовао за слободу народа:

„Према аутору *(А. Драшковићу, напомена Б. С)* — вели Д. Вујовић — само су се партизани, односно комунисти борили за власт. А против кога и зашто су се борили четници? Зар у западној Србији, а потом и у другим крајевима, па и у Црној Гори, они нијесу повели борбу против партизана управо ради власти? Разлика је између партизана и четника само у томе што су се партизани борили за власт, борећи се против окупатора, завојевача, европског нацизма и фашизма, и том борбом знатно допринијели савезницима, односно антифашистичкој коалицији, везујући за југословенско ратиште десетине непријатељских дивизија, онемогућавајући им тако да пођу на Источни фронт, или Сјеверноафрички, а касније Италијански и Западни, против Енглеза и Американаца. Дочим, четници су се борили за власт, сарађујући са окупатором, европским фашизмом, постајући тако војска против ослободилачке борбе свога народа и војска против Савезника и антифашистичке коалиције,

јер су замјењивали знатне италијанске и њемачке снаге, које су се тако могле ангажовати на другим фронтовома *(наводећи конкретне примјере колаборације и директне сарадње четника са Италијанима, Батрић Јовановић тврди да је Павле Ђуришић, поред осталог, само у фебруару 1942. године од Италијана добио 60 митраљеза, 120 пушкомитраљеза, 30 тешких бацача, 5–6 топова и велике количине муниције, напомена Б. С).*"

„Историјска стварност је показала — допуњује ову мисао Д. Вујовића Милија Станишић — да је партизански покрет до краја рата остао вјеран својој стратешкој концепцији истрајне борбе против фашистичких окупатора и њихових колаборациониста, што је резултирало успоном народноослободилачког покрета који је створио јаку Армију, трећу по снази у Европи — угледну карику у свјетској антифашистичкој коалицији."

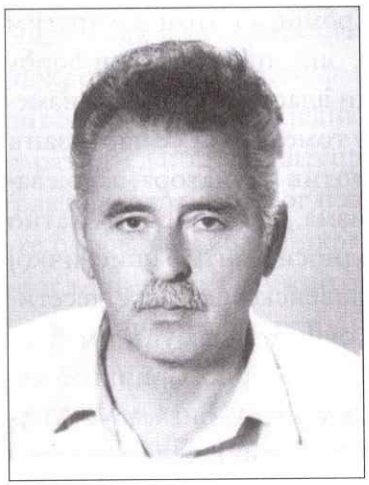

Др Ђуро Вујовић

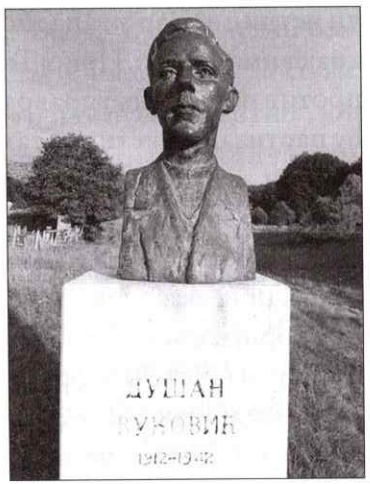

Биста Душана Вуковића на Трси пред школом која носи његово име

Петар Ковачевић

Споменик Жарићима на гробљу Шабов круг у Мартинићима

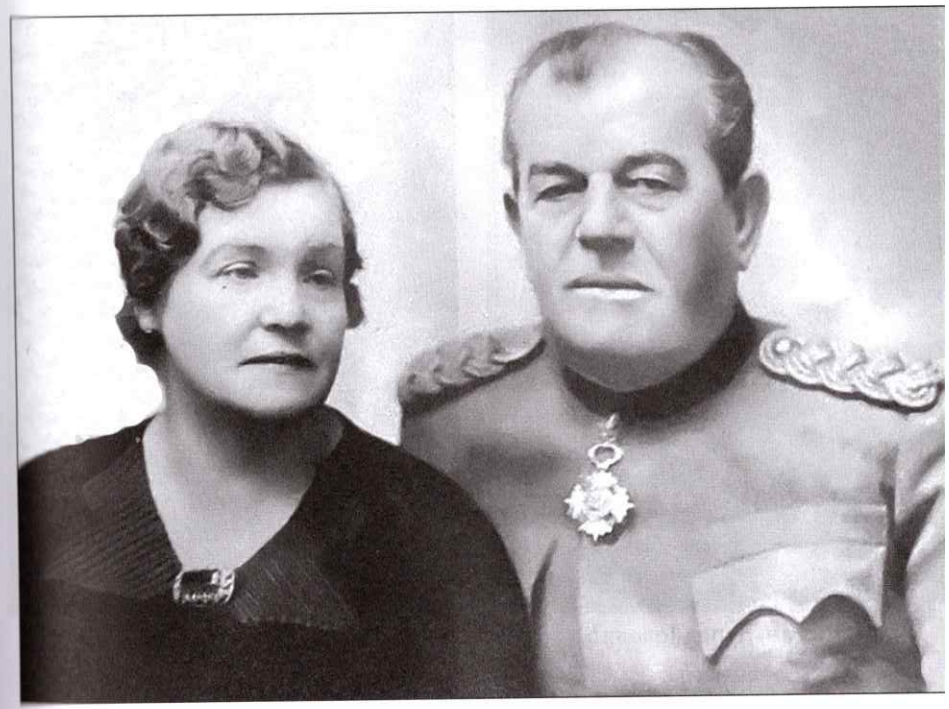

Генерал Мило Перов Иличковић са супругом Клавдијом

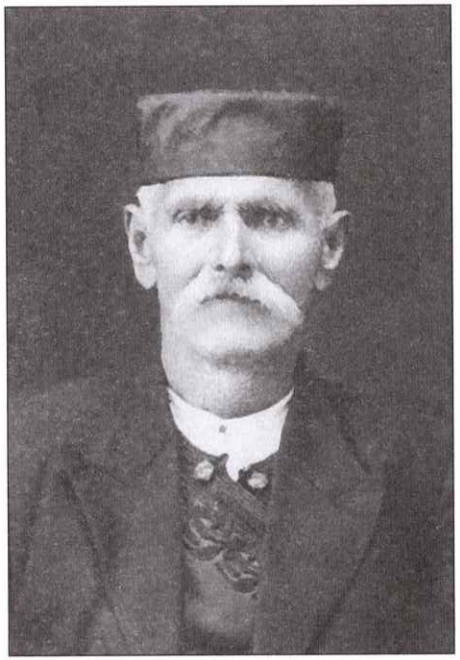

Ђуро Зеков Јововић

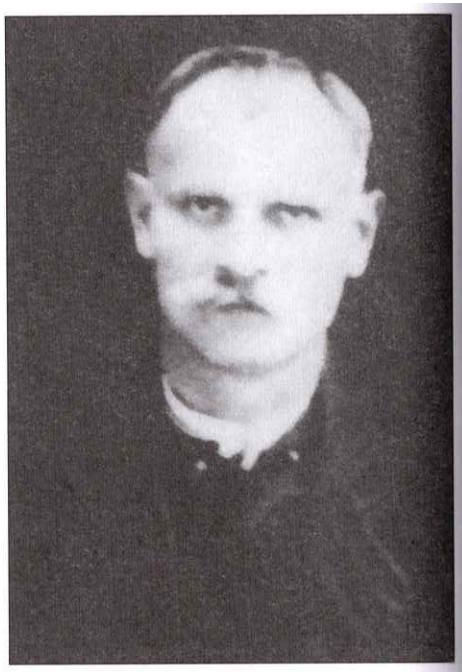

Никола Ђуров Јововић

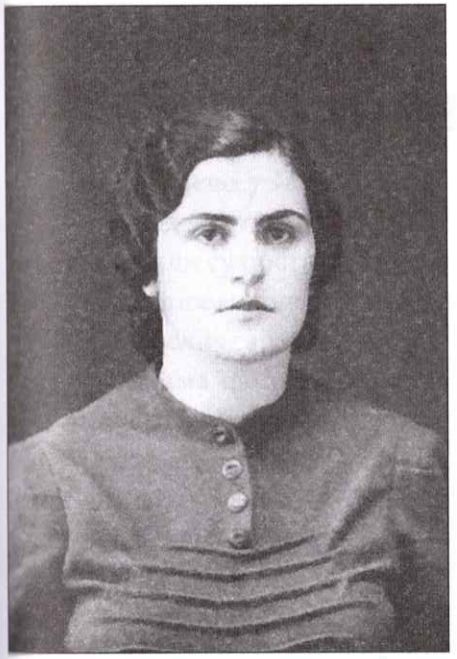

Даница Токова Ђуровић

Секула Бошковић

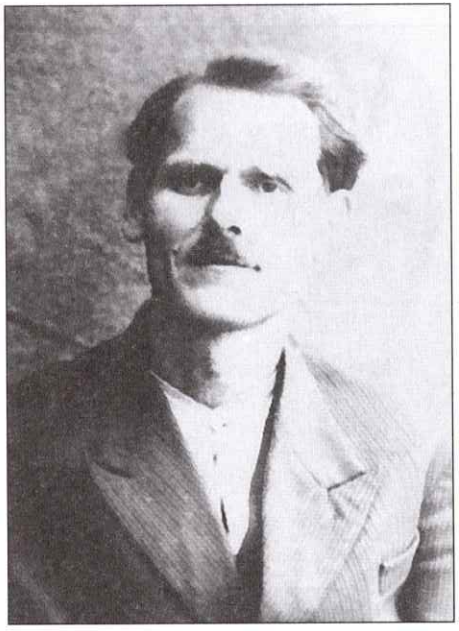

Шћепан Ђуров Јововић

Токо Ђуров Јововић

Горчин Стојовић

Блажо Ђукановић из предратног времена

УБИСТВА У РОВЦИМА И МОРАЧИ

У Ровцима и Морачи ће се почетком 1942. године десити низ убистава која су, из различитих разлога, починили партизани. Најдрастичнија су свакако два случаја. Прво је 8. марта 1942. године у Ровца рупио батаљон Никшићког партизанског одреда (Батрић Јовановић прецизира да је бројао 420 бораца, да је командант био Глиго Мандић, а комесар Милинко Ђуровић). Растјерали су новоформиране четничке формације у Вељем Дубоком, Церовици и Међуријечју, а за одмазду су у Осојима поред ријеке Мртвице постријељали десет мјештана од којих су, по свој прилици, већина били недужни (Драгољуб Шћекић у *Албуму црногорских четника и жртава комунистичког терора,* књига друга, спомиње „Зелени вир у Ровцима — рјечица Мртвица... гдје су са стијене високе 300 метара бацили већи број људи из Роваца и Мораче").

Четири дана касније на истовјетан начин су дракон-ски кажњени и Горњоморачани. Након четничког пуча у Драговића Пољу, када је смијењена партизанска власт и ухапшен предсједник Милош Радовић, мјештанин Душан Драговић са групом комуниста и скојеваца је успио да угуши побуну и ослободи заточеног Радовића. А кад су пристигле друге партизанске јединице из правца Колашина (105 Ловћенаца са Бајом Секулићем и Пеком Дапчевићем на челу) и из правца Дурмитора (под командом Стојана Жугића), похапшено је 12 Горњоморачана и доведено у Манастир Морачу. Глигорију Бојићу, једном од ухапшених, успут је пошло за руком да побјегне, а остали су постријељани у потоку поред садашње осмогодишње школе у Манастиру Морачи (Д. Шћекић и у овом слиучају има „додатак", спомиње „убијање у провалијама између Горње и доње Мораче, такозване Бијеле стијене", мада за то нема никаквих конкретних доказа). И међу њима је изгледа било доста ни дужних ни кривих за побуну у Горњој Морачи. Батрић Јовановић као иницијаторе побуне апострофира Зарију Пековића, Миљана Мандића и Алексу Бојића, а од постријељаних као недужне жртве посебно истиче Војислава Ђокића и Филипа-Милана Јушковића.

▫ ▫ ▫

Тих дана су стријељани и отац и син, Лука и Влајко Лучић из Осредака. Они су, по свему судећи, посебно стари Лука, на божјој правди главом платили неке грехове сина, односно брата Милије, који се на вријеме склонио и избјегао смртну казну.

Тих дана у Осрецима су убијени и Милосава Милисављева Милошевић и њен син Радоња, а у Јасеновој Анђелија Илић. Ниједно од тих убистава, међутим, није било мотивисано разлозима политичке природе.

Убијена је и шездесетогодишња Милена Дрљевић из Жирака, мајка четничког првоборца Вучете Дрљевића, која је покушала да активира бомбу и побије партизанску патролу кад је дошла да јој конфискује имовину. Поп Велибор Џомић је (изгледа уз помоћ прота Милете Симоновића), измаштао грозоморну лаж како је Милена, тобож, доведена и жива спаљена као вјештица пред Морачким манастиром. Ту лаж, узимају здраво за готово,

од тада папагајски понављају и други „историчари" типа Џомића, али нико при том ни да спомене стравичну смрт браће Дрљевића, Ђока, Митра и Сава. Они су, како пише Милорад Булатовић, једне ноћи изведени из колашинског четничког затвора, поведени у планину Острвицу, везани за стабла у једној шуми, а затим, свакако из освете због убиства Милене Дрљевић, сатански побијени кољем. Њихова унакажена тијела су петнаест дана касније пронашле њихове сестре. Вучета Дрљевић није избјегао казну, одмах по ослобођењу је откривен у Дубровнику гдје се био пресвукао у фратра, и без великог суђења ликвидиран...

▫ ▫ ▫

У такмичењу ововремених антикомунистичких, прочетничких пропагандиста ко ће измислити тежу оптужбу и чудовишнију и бестијалнију неистину, врхунац свакако представља лансирана прича о погибији народног хероја Буда Томовића.

У великој офанзиви четника, коју је Павле Ђуришић предузео почетком 1942. године, послије покоља партизана извршеног 20. јануара у Барама Краљским и четири дана касније у Лубницама, народноослободилачки покрет је претрпио тежак ударац и на Црквини код Колашина, 20. марта 1942. Ђуришић је тог дана заумио да ликвидира јаке партизанске снаге у Морачи и тобож освети тамошње жртве „лијевих скретања". На бојишту је остало 30 партизанских бораца на челу са Будом Томовићем, Бајом Секулићем и Луком Симоновићем, истакнутим политичким и војним руководиоцима.

О тој погибији се углавном све зна, како је дошло до тога да се партизани нађу у обручу, на брисаном простору, ко их је од дојучерашњих сабораца издао и окренуо оружје против њих, како су их рањене дотуцали

поред речице Бистрице и по околним пропланцима иза Црквине...

Неки „историчари" и „хроничари" су, међутим, у новије вријеме лансирали једну, мало је рећи невјероватну верзију о погибији Буда Томовића, несумњиво најистакнутије жртве тог масакра, младог адвоката, челног човјека црногорске народне омладине и члана Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку, а преносе је, за чудо, без ријечи коментара и било какве ограде, као сигуран и неупитан факат, чак и поједини историчари од имена и презимена.

Прво цитирају Ика Мирковића, који је својевремено написао књигу о Буду Томовићу, како је тог крвавог дана, он са два своја пратиоца упао у четнички обруч и херојски погинуо поред Бистрице, а онда, без икакве ограде и објашњења, преносе шта је о смрти свог сестрића написао Томовићев ујак, „четнички пуковник Велимир Пилетић":

„О његовој *(Будовој, напомена Б. С)* погибији сазнао сам исте године, мада сам био удаљен од Црне Горе. Осуђен је на смрт од саме партије, тајно, и до прве борбе партизана и Италијана *(Италијана, наравно, у том тренутку није било нигдје ни близу Колашина, већ су се крвили само четници и партизани, напомена, Б. С)*, заједно са својом трудном женом, држан је у једном пресушеном бунару. У моменту борбе на Црквинама код Колашина, изведени су из бунара и убијени. Пропаганда Титовог штаба објавила је смрт и прогласила га народним херојем!"

Можда оваквој грозоморији и паралажи уистину није ни потребан никакав коментар, али ево и једног непосредног свједочења које негира ову безочну и бездушну измишљотину. Један од двојице пратилаца Буда Томовића био је стриц потписника ове књиге, Светозар

Челина

Појава умножавања броја жртава и домаштавања мука на којима су скончале, оно што је општа карактеристика и у другим крајевима Црне Горе, поготову откад је понестало живих свједока и учесника тих догађаја, није мимоишла ни Морачу и Ровца. Тако је сада „откривено" још једно наводно страшно стратиште, литица звана Челина, која се налази између Осредака и Љуте, губилиште о којем је, како кажу аутори опсежне књиге *Комунистички злочини у Црној Гори и Херцеговини 1941 -1942 године,* Милош К. Војиновић и Тадија Б. Бошковић, „мало писано и познато у литератури":

„Потомци страдалника – додају они, поистовјећујући Челину са Бијелим стијенама, што нема никакве везе, јер се она налази на десној, а Бијеле стијене на лијевој обали Мораче – и данас са страхом и невјерицом говоре о овом мучилишту. Људски ум тешко може схватити и прихватити да је човјек могао бацити живог човјека низ такву провалију и након тога могао имати миран сан и уживати у плодовима револуције. Ипак, то је наша збиља која не може и не смије бити заборављена" – наглашавају М. Војиновић и Т. Бошковић, а да би прича била увјерљивија поткријпљена је и фотографијом Челине са јасно назначеним мјестом одакле су, како тврде, „поуздано се зна... у марту 1942. године живи бачени Томица Дуловић, Јован Поповић, Петко Мучалица и Милован Чогурић."

Међутим, нико од Љућана и Осречана нити памти, нити је чак у предању чуо да се ико икад сатро низ Челину, чак ни у земанима кад је у овој греди било доста дивљих пчела (по пчелама је и добила име) и кад су се људи уз помоћ ужади и дренових клинова спуштали и вадили мед, а камоли да је неко за вријеме рата жив бачен низ литицу. Познато је да су четници по одступници партизана у Босну у прољеће 1942. године ексхумирали и сакупили посмртне остатке жртава, да су то, како би рекли

ововремени политичари, чинили врло транспарентно и, разумљиво, то обилато користили за антикомунистичку пропаганду. Аутори ове „сноварице" не дају одговор зашто то нијесу учинили и са жртвама испод Челине, са мјеста до којег се и данас може лако приступити?

Љућани и Осречани, међутим, за разлику од твораца ових измишљотина, веома добро памте један злочин четника који се недалеко од Челине догодио у позну јесен 1942. године:

„Двадесет седмог новембра 1942. године увече – пише Ананије Симоновић у обимној монографији посвећеној доњоморачком селу Осреци – горњоморачки четници су на превару, у кући Драговића, ухватили Драгутина – Маку Јанковића из Крње Јеле и Ратка Драговића из Драговића Поља, комунисте и илегалце. Свезали су их и повели низа Шуме, превели их преко моста *(на Морачи)* испод Љуте и ту их постријељали..."

Био је то маневар, односно очигледни покушај горњоморачких четника да подвале четницима из Љуте и Осредака, али је све брзо објелодањено.

Јанковић и Драговић су прво били сахрањени на лугу поред Мораче, недалеко од мјеста погибије. Одатле су послије пренесени и сахрањени на гробљу у Драговића Пољу, али су четници, они који су им и дошли главе, наредили родбини да их ископају и сахране ван гробља у којем нема мјеста за комунисте. Тек по ослобођењу, њихови посмртни остаци су коначно нашли мир у родним мјестима.

Дан раније, четници су у Бијелим стијенама открили и ухватили партизанске илегалце Баја Даниловића и Мура Тошића, који су неколико дана касније при спровођењу у Колашин, убијени иза Црвине. Четници су тих дана и у морачком селу Баре убили Мијата Лакићевића, познатог комиту, команданта партизанског батаљона, који је такође, након одступнице партизана, био остављен да на терену илегално дјелује...

Симоновић, тада двадесетдвогодишњи младић. На бојиште је сјутрадан дошао Светозаров стриц Мирко да га тражи. Он је до краја живота (умро је 1969. године у дубокој старости) причао како је синовца Светозара нашао мртвог на лугу поред Бистрице, а одмах поред њега је био и Будо Томовић само у доњем вешу, јер су четници с њега скинули сву другу одјећу...

А оно чему нијесу потребни свједоци ни додатни докази јесу непобитне чињенице да је Будо Томовић био један од водећих младих интелектуалаца у народноослободилачком покрету у Црној Гори, млади правник, предратни адвокат сиротиње и беспомоћних, непоколебљиви борац за правду и истину, један од челника у Тринаестојулском устанку, покретач и први главни уредник „Омладинског покрета" и „Гласа Црне Горе", први предсједник црногорске народне омладине, предратни комуниста, партизан, идеалиста, пјесник, приповједач...

Није био ожењен нити имао трудну жену — зна се да је његова љубав била партизанка Бранка Дедовић...

А да на Црквини, тог 20, марта 1942. године, изузев Милене Меденице, није погинула ниједна жена-партизанка, свједочи споменик палим борцима на Црквини, на којем нема више ни једне жене. Да подсјетимо: на Црквини је тог дана заробљена партизанска љекарка Ружа Рип, која није жељела да остави рањенике, али њено име није уписано на споменику на Црквини пошто су је четници касније објесили у центру Колашина.

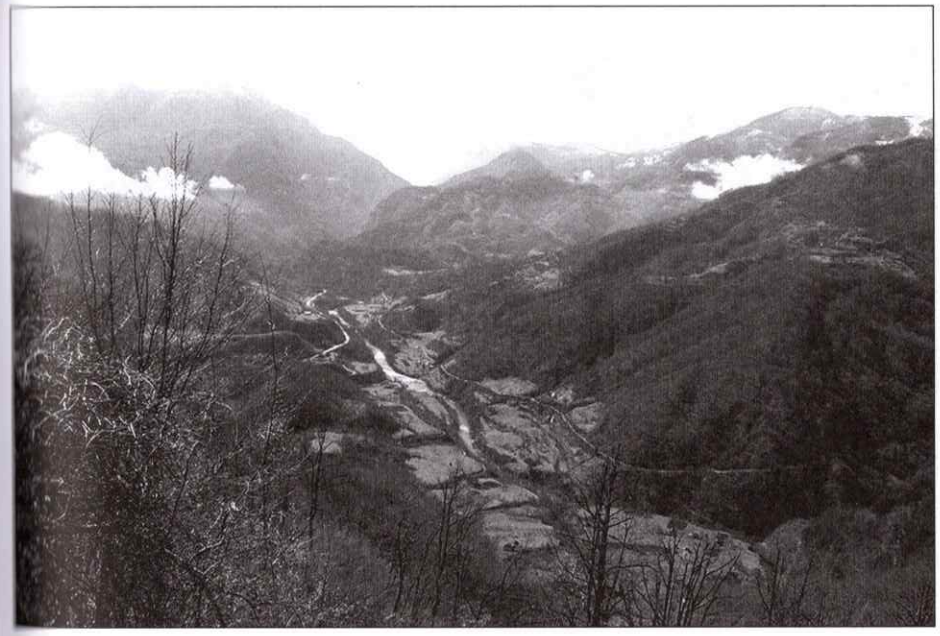

Међуријечје, центар Роваца

Никола Јовановић предратни посланик за Срез колашински

Душан Влаховић

Морачки манастир уочи Другог свјетског рата

Мијат Лакићевић из времена комитовања у Првом свјетском рату

Народни херој Будо Томовић

Потпуковник Алекса Бојић

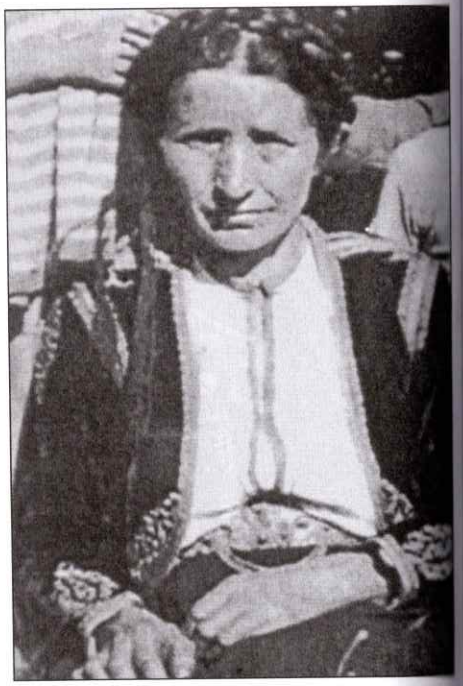

Милена Дрљевић: да ли је спаљена пред Морачким манастиром

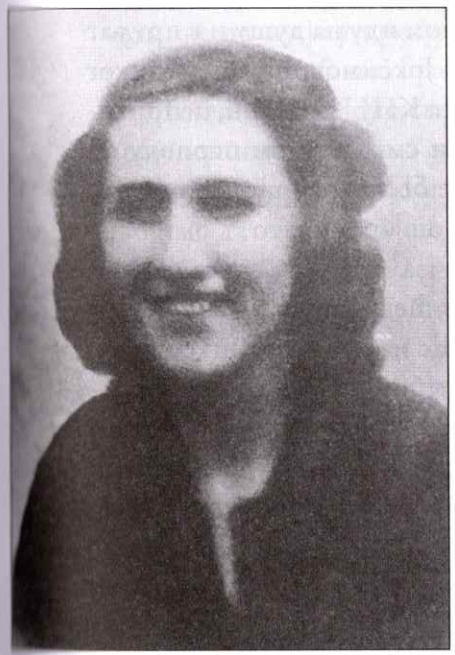

Бранка Дедовић, љубав Буда Томовића

Светозар Симоновић

ЗЛОТВОРСТВА САВА ЈОКСИМОВИЋА

По подацима Радомира Л. Ракочевића, у Мојковцу и околини су од јануара до маја 1942. године, поред осталих, ликвидирани и Зорка Лашић и Даница Шутовић, угоститељске раднице оптужене као италијанске шпијунке, затим Марко Марковић, командир жандармеријске станице у Мојкову, Вучета Влаховић, столар, потом сељаци Радоје Крговић из Лепенца и Алекса Росић из Жари...

Све те ликвидације углавном иду на душу и у прилог злоћудног и назлобрзог Сава Јоксимовића, политичког секретара Окружног комитета КПЈ Колашин, неприкосновеног господара живота и смрти у том периоду на том простору, чије је пресуде беспоговорно извршавао берански партизански батаљон.

Сем већ споменутих и низа других неспоменутих случајева, неколико Јоксимовићевих пресуда из тог злог мојковачког прољећа, до данас изазивају велике недоумице и сумње да су биле више плод његовог хира и доказивања његове партијности и бољшевичког чистунства, него некакве стварне кривице оних које је послао у смрт — да те кривице у сваком случају нијесу биле за тако драконске казне.

Рецимо, браћа Пејовићи, двадесетдвогодишњи Вељко и двије године старији Тадиша, земљорадници из Поља, борци у партизанским јединицама од првог дана устанка, стријељани су, како пише Радомир Ракочевић, 8. априла 1942. године у Штитарици пред постројеним партизанским батаљоном на такозваном „Зборном мјесту".

Водеће четничке перјанице које су се биле склониле у Колашин под скут Павла Ђуришића, тих дана су упутиле у Мојковац и околину једно писмо — позив борцима да приступају у четничке редове. На списку оних којима је писмо упућено, изгледа, ни криви ни дужни, нашла су се и браћа Пејовићи. Није било испита како су се ту нашла њихова имена, ни да ли су они лично добили то писмо и шта уопште мисле о том позиву — стријељани су без суда и суђења баш као и Радосав Јокић, четрдесетогодишњи земљорадник из Гојаковића, борац Трећег ударног (пољског) партизанског батаљона, или Милутин Зиндовић, такође партизан од првог дана борбе, чији је смртни гријех било то што му је брат отишао у четнике па му је у пресуди пришивено да је бајаги негдје рекао „шта је мој брат, то сам и ја":

„Ликвидирали смо све оне који су непоправљиви — побједоносно тих дана ликује С. Јоксимовић у једном извјештају упућеном Покрајинском комитету КПЈ. „Настојимо да откријемо још четнички настројених људи па ћемо их прекратити!"

▫ ▫ ▫

У сумору и трагичности ових примјера ипак одскаче случај породице Дамјановић из Подбишћа.

Рускињу Валентину-Белу Тодорову Лезебнају, родом из Новог Сада или неког другог војвођанског мјеста у околини, у Мојковац је априлских дана 1941. године довела љубав према Подбишћанину Малиши Дамјановићу. Овај млади дипломирани агроном, имала је само 24

Подвала

Упричи „Славље" (објављена у књизи *Први снијег*), Михаило Лалић описује како Ђукан Анђелић, четнички судија, саслушава Јанка, једног од четворице браће Видаковића, партизанских герилаца погубљених на Гротуљи код Мојковца и пита га да ли је Лазар Томовић убијен због бадњака:

„Није због бадњака, но због Љотићеве пропаганде и новина."

„Можда су и браћа Пејовићи *(Вељко и Тадиша, напомена Б. С)* платили главом због новина?"

„Не, но им је нека ваша поганштина подвалила, а наши брзи па повјеровали. Сигурно ти знаш боље но ја ко им је подметнуо и чије је лукавство било..."

године, предратни члан КПЈ, завољела је, изгледа, још током студија, седам година старијег Малишу, инжињера шумарства, већ искусног и прекаљеног члана Комунистичке партије под чију је заставу стао још 1934. године.

Од првог дана су се најактивније укључили у припреме устанка и Народноослободилачке борбе, у чему је Малиша играо посебно важну улогу. Био је један од водећих организатора устанка у тадашњем Колашинском срезу, члан а затим организациони па политички секретар Среског комитета КПЈ Колашин, као и секретар Среског народноослободилачког одбора.

Као изузетно поштен и одговоран човјек, у Мојковцу је, поред осталог, био задужен за организовање и чување тајног магацина хране и другога што је заплијењено у италијанским складиштима након ослобођења Мојковца у првим устаничким данима. Било је неопходно правити резерве за потребе устаника, али се магацин убрзо пошто је спласнуло првобитно устаничко расположење

нашао на удару склоних крађи и грабежу, међу којима је, како ће се показати, било и бораца из партизанског строја, чак и чланова Партије. Малиша Дамјановић је енергично, по цијену и да се замјери многима, кренуо да обнови магацин и поврати што је више могуће разграбљене робе, али су онда општу постустаничку опуштеност, летаргију па и конфузију, искористили Италијани. Једна њихова казнена експедиција је једног јутра по зори банула и у Подбишће, нашла „тајни магацин", запалила га, смуднула успут више кућа по селу, поготову оних за које су имали податке да припадају устаницима — дакако и кућу Малише Дамјановића, али и похапсила већу групу мјештана, претежно млађих дјевојака и жена. Међу њима и Валентину, супругу Малише Дамјановића, по свему судећи једину жену интелектуалку међу њима, која је, кажу, говорила неколико језика, поред руског и италијански и њемачки.

Мало је познато гдје су, у којем логору боравили и колико су тачно тамновали, али из записа Радомира Л. Ракочевића може се закључити да је у питању био неки логор у Албанији, највјероватније Каваја, и да су тамо остали око три мјесеца. По повратку, захваљујући, по прилици, злим језицима, завидности и љубомори неких сељанки из групе заробљеница, можда и из неке осветe њеном мужу, почело је да се шушка да је Валентина Малишина у логору била више од тумача, односно да је, најблаже речено, имала „слабо држање" у логорским жицама, што је био неупитан разлог да је одмах, без икаквих провјера, суда и суђења, стријељају!

Милош Војиновић и Тадија Бошковић у својој већ поменутој књизи о комунистичким злочинима наводе некакав записник о њеном саслушању, али и сами сумњају у његову вјеродостојност, односно да ли је то признање било милом или силом.

„Валентина је убијена од стране Подбишћког партизанског одреда, без суђења, на један звјерски начин, наводно јер није имала добро држање у логору" — пише Р. Ракочевић и објашњава да су јој „ту подвалу учиниле њене другарице, а да она о свему томе није ништа знала..."

▫ ▫ ▫

У мноштву сваковрсних прича које од тада трају, утркивањима у домаштавању, већ према томе из које кухиње долазе, чини се да је Милован Ђилас оставио најпотпуније свједочанство о овој трагедији античких размјера, о слому једне породице у безумљу рата. Учинио је то у бриљантној литерарној форми, али то нимало не умањује аутентичност и фактографску вриједност, без обзира што је промијењено имена главних актера.

Ђилас у својој аутобиографској књизи *Револуционарни рат* пише како је 6. августа 1941. године у родном Подбишћу одржао састанак са тамошњом доста бројном и врло агилном партијском ћелијом, јер је, како вели, „већ било почело раскрадање нашег шумског магазина, па сам био у критици и претњама утолико оштрији што је било разлога за сумњу да су у томе учествовали и партијци."

„За чување магазина — пише даље Ђилас — био је најодговорнији Малиша Дамјановић, мој друг из основне школе и дипломирани факултетлија којега је рат вратио у родно село. Био је из сиромашне и веома поштене породице и сам ненаметљив и честит. Али га у критици нисам обишао него, пре, уз поштовање, био непомирљив према њему.

Тада сам — додаје Ђилас — упознао и његову жену: њена трагична судбина и Малишина још трагичнија улога у њој, послужили су ми, у митровачкој казниоици, као мотив за приповетку *Туђинка (први пут је објављена тек 1989. године у Ђиласовој књизи* Губавац и друге приче*, најомена Б. С)."*

▫ ▫ ▫

Милика, како Ђилас у причи именује Малишу Дамјановића, сироче које није ни упамтило оца (умро од глади у неком од аустроугарских логора смрти током Првог свјетског рата), одрасло је и стасало у биједи и сиротињи, на сиротињском имању, уз скут мајке, удовице којој је о врату остало још троје дјеце, два сина и кћерка. И у овом случају се показало да сирочад боље подносе шибе живота од остале дјеце — и Милика је одолио искушењима и недаћама, успио да заврши факултет и избави се из биједе и чамотиње:

„Милика — пише Ђилас — једва ако је био годину или две у служби као агроном негде у Славонији или Војводини, а рат га је пресекао и бацио натраг у завичај... За њим је добежала и његова жена *(Ђилас јој је дао име Гордана, најомена Б. С)* — поуздано могу једино тврдити да је била родом из неког војвођанског града. Била је и она школована... Ја бих у крвавом вртлогу на њу потпуно заборавио да ми се с Миликом нису укрстили путеви и да она сама није доживела судбину несвакидашњу и у револуцијама и ратовима..."

И колико год се „туђинка" Гордана силно трудила да се навикне на чемер сиротиње у убогој кућици свог драгог, затуреној у забити његовог села, да се навикне на биједу и немаштину устостручену ратним бурама, Ђилас ипак истиче „њену неспојеност са средином", која је — како вели — „у интелектуалном и политичком погледу морала бити и већа: већ су ми се неки били пожалили на њу као на госпођу која презире 'нас сељаке', док су ови други — недоучени ђаци, истицали да је такав њен

став последица 'идеолошке неизграђености' и 'малограђанског оптерећења'."

Иако то Ђилас изричито и директно не наглашава, нема никакве сумње да је однос према њој био и рефлекс односа мјештана према њеном мужу, револуционару и бескомпромисном борцу, који није презао ни да се замјери комшијама, братственицима, саборцима и партијским друговима, како би одбранио револуционарне тековине и извршио постављене задатке. То је несумњиво носило ризик да проради злурадост и подмуклост у закавженој средини, да га вреба из прикрајка и искористи погодан тренутак да му зада ударац и утопи га у колотечину.

▫ ▫ ▫

Како је стварно било и шта се и како десило, Ђилас, творац грозоморне сторије о Милики и Гордани, односно Малиши и Валентини, сазнаће тек у љето 1942. године када га је негдје на бојишту у Босни нашао његов комшија и школски друг Милика, који је, очигледно притиснут великом муком дилеме да ли је погријешио, желио да се исповиједи и колико-толико олакша бол и можда умањи горчину кајања и гриже савјести због онога што је учинио. Исповиједање је потрајало готово цио дан. Осамили су се и одвојили од осталих бораца. Милика је говорио, Ђилас углавном ћутао:

„Тек кроз Миликино причање ја сам појмио сву неизлечивост његове несреће и недогледност пустоши коју је рат иза себе остављао" — каже Ђилас.

Ђилас од Милике сазнаје да је његова супруга још прије заробљавања имала неких здравствених проблема са желуцем и да јој се стање у затворским жицама нагло погоршало. Италијански официр, љекар, схватио је њену муку и смјестио је извјесно вријеме у болницу. Кад

су се Италијани, изгледа крајем децембра 1941, повукли и напустили варошицу у којој је био логор, међу онима које нијесу повели са собом, била је и Гордана, али је, како вели Ђилас, „остало говоркање да се Гордана била сјаранила с италијанским официром — гарнизоним, а у то време и јединим лекаром у варошици..."

„Било је у том говоркању непобитно — каже Ђилас — да су је вићали заједно с тим лекаром и да ју је он помагао храном и свакојаким ситницама. Али, чак и то је било довољно у земљи која је ратовала и пред организацијом која је снагу црпла из непомирљивости, да на Гордану баци сен срамоте и издаје... Али, с обзиром да је Гордана била супруга угледног друга, устаничке власти у граду *(Мојковцу, наравно, најомена Б. С),* нису је ухапсиле, чак ни саслушавале — свакако на иницијативу партијског комитета, него читав случај препустиле општинском комитету, у коме је био и Милика..."

Главни „иследник" је био управо Милика, који је Ђиласу препричао њену исповијест:

„Лекар Италијан био је према њој пажљив — без њега би можда и пропала. Чак је доказивала да он није био лош — културан и фин, а није био ни фашиста, него мобилисан као и већина Италијана, бачен у рат који није желео и у земљу коју није знао. Између њих се развила блискост, како је причала, скоро случајно: из неге коју јој је као савестан лекар пружао, а затим из интелектуалне и друге сродности. И он, Италијан, био је сам — казивала је, у војсци освајачкој и земљи непријатељској. Затим се привикла на Италијана и — мада је осећала нелагодност, у средини која је почела од ње да зазире, а и грижњу због Милике — није више ни могла ни умела, а ни хтела да се одупре том пријатељству. Никад није признала да је била љубавница Италијана, мада је Милика о томе испитивао читаве ноћи" — закључује Ђилас.

Наспрам непобитне љубави коју је осјећао према њој, упркос големом болу који му је нанијела, пред Миликом је искрсло страшно сазнање да је име његове драге међу друговима постало „симболом поруге". Заклет да пред Партијом ништа не крије, увјерен да ће му можда помоћи да нађе излаз из ужасног лавиринта у који је запао, Милика је одлучио да случај своје супруге изнесе пред комитет. Ђилас пише како му је Милика испричао да је све испало мимо очекивања:

„Уколико сам дуже и детаљније излагао, утолико сам — искрено да кажем, био мање увјерен да Гордану треба стријељати, али да другог решења нема и да баш ја то морам извршити... Закључак за њих, а и за мене, унапријед је био јасан, логичан, неизбежан — одређен досташњим искуством и примерима, наметнут потребама даље борбе.

А пажљиви и нежни према мени као другу — нико од њих се није јавио да изврши пресуду. Штавише, нису предложили ни да то обаве војници из месне јединице. Нико од њих није хтео преда мном да буде одговоран за њену смрт. Сви су прећутно држали да је то моја дужност — сваки од њих се већ обрачунавао и обрачунао с колебањима и издајама у својој родбини и у свом селу. Секретар је то и рекао: Ја мислим, другови, да је најбоље да читаву ствар препустимо другу Милики — сви имамо у њега пуно повјерење..."

Тог студеног фебруарског предвечерја 1942, Милика је директно са партијског састанка дошао кући и рекао својој супрузи да се спреми, треба да пође с њим у комитет:

„Лампа још није била упаљена — преноси Ђилас Миликино сјећање — и ја ни дан данји не умем себи да објасним како је она могла у полумрачној соби прочитати с мог лица или познати на мени о чему се ради. Рекла је малаксало, мада не много тужно — већ је била страшно измучена: Ти, Мики — тако ме је звала иако ми тако нико није тепао — ти хоћеш да ме убијеш.

Ја сам заиста хтео, можда и због неугашених нежности према њој, да јој причиним што мање патње — чак сам био решио да јој и не саопштим пресуду — и рекох јој одлучно: Не говори глупости него се спреми.

Она се спремала врло пажљиво, мада није имала бог зна шта да обуче, настављајући као да ме није чула: Добро, Мики, али немој ти да ме убијеш — себе ћеш убити. Јер ја тебе волим — немој и себе да убијеш..."

Кренули су из куће широком пртином пут школе у којој је засиједао комитет. Она је грабила напријед, носећи капут преко руке, иако је било прилично хладно, а на Миликину опомену да га обуче да се не би прехладила, она мирно одговара: „Тела сам да га обучем, али још је добар, могла би крв да га упропасти..."

„Било ми је јасно — преноси даље Ђилас Миликину, односно Малишину исповијест — и због чега је измицала напред — пружала ми је прилику да је убијем и да то не примети, али очито не што се бојала, него што је желела да ме остави у илузији као да није знала да ћу је убити и да ме поштеди непријатности да гледам у њене очи док је убијам...

Већ смо били прешли већи део пута — баш је требало да се дохватимо узбрдице под школом, и ја се досетих: Још ћу овако с њом стићи у школу пред другове, а они се надају да сам све већ свршио. Извукох револвер тако тихо да ни ја нисам чуо трење коже — већ раније сам га био откочио да Гордана не би чула шкљоцање, прислоних цев скоро до њених увојака на потиљку, плавих на испупчењима, и окидох. Беретка јој скочи на снег, а она се згрчи у коленима, поскокну и зари лице у снег

Пали у истом јуришу

Ово, нажалост, није био и крај трагедије породице Дамјановић. Малиша, као замјеник политичког комесара чете у Четвртом батаљону Четврте пролетерске црногорске бригаде, херојски је пао у ноћи између 13. и 14. августа 1942. године, недуго послије разговора са Милованом Ђиласом, у чувеном, погибељном јуришу на Купрес – и он и брат му Радојица који је био 17 година старији од Малише...

на ивици пртине. Скоро гласно рекох, запањен властитом циничношћу: Неће јој бити хладно..."

▫ ▫ ▫

Веома је занимљив, па и вишеструко индикативан Ђиласов закључак ове громовито потресне драме:

„Онако како је он *(Милика, односно Малиша, најомена Б. С)* у датим условима поступио — поступио бих и ја и сваки други револуционер. Једино што је могао избећи јесте — да не изврши пресуду својом руком. Али пресуда се морала изрећи и извршити, јер макар тај један случај и био безначајан по исход револуције, ипак је и он важан, будући револуција и није друго него решавање безбројног низа случајева, појединачно неважних и безначајних — револуција нису само битке, него још више лоше натоварено кљусе и подбијени табани. Да он лично није извршио пресуду — било би му данас лакше, али би тиме испољио и недоследност и неодлучност..."

Малиша Дамјановић

Валентина Лезебнаја-Дамјановић

Ђилас, Тито и Ранковић из ратних дана

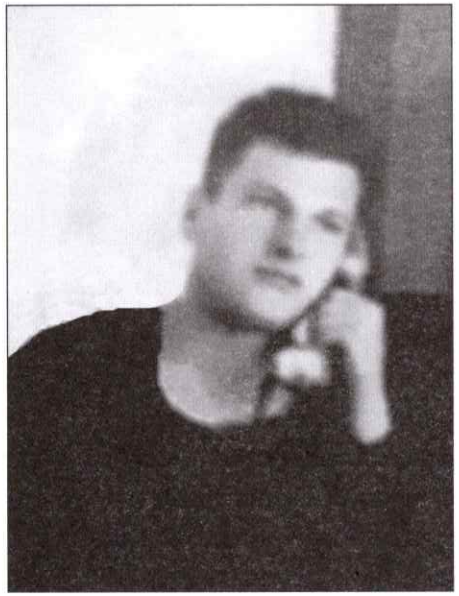

Тадиша Пејовић

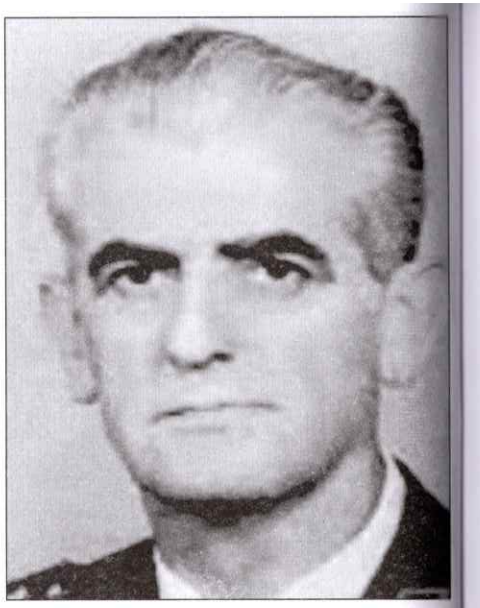

Саво Јоксимовић

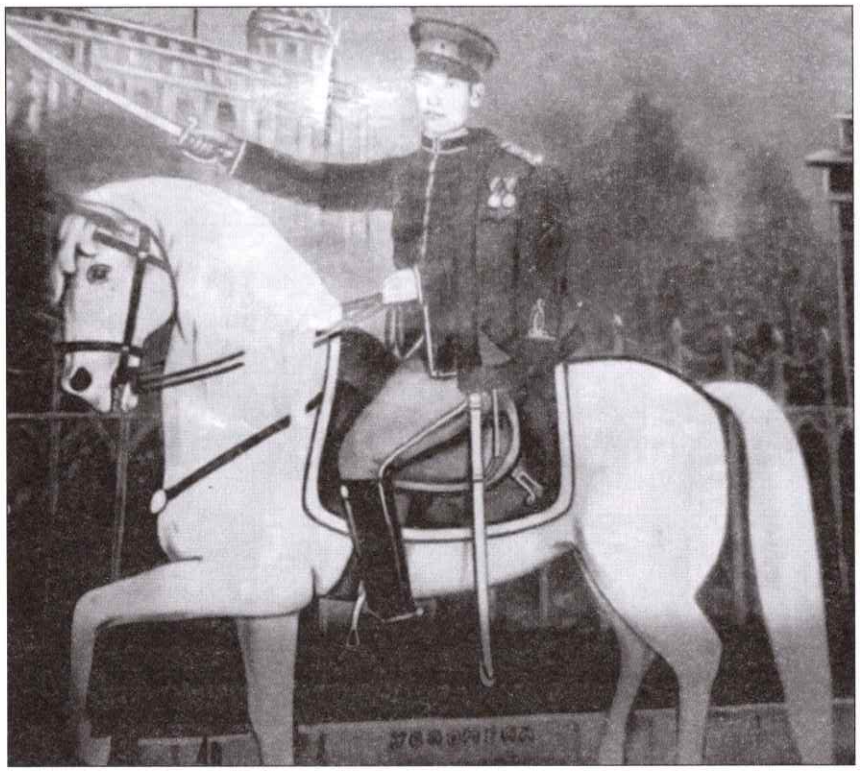

Вељко Пејовић

ПОСЉЕДЊА „ЛИЈЕВА ГРЕШКА"

Крајем новембра 1992. године, прецизније 38 дана прије његове изненадне смрти, разговарао сам са Михаилом Лалићем у његовом дому у Херцег-Новом. Тада сам, поред осталог, записао и ово његово казивање:

„Тога мајског дана 1942. године, мислим да је био баш 1, мај, Ђоко Пајковић *(тада секретар Мјесног комитета КПЈ Беране и члан Окружног комитета за Колашин, Беране и Андријевицу, напомена Б. С)* и ја смо од Берана преко Бјеласице журили ка Мојковцу, гдје се тада налазио штаб партизанских снага. Док смо се спуштали ка вароши на обали Таре, издалека смо на мјесном гробљу запазили неки народ. Посумњали смо да је у питању какав парастос, али кад се отуда разлегао плотун побојали смо се да је погинуо неко од наших па му одају почаст.

Пожурили смо ка згради у којој је био смјештен штаб и политичко руководство партизанских снага, али тамо није било никога. Утоме из правца гробља натрчаше нека усплахирена дјеца. Питамо шта је то тамо, а она у трку одговарају: убише неке Васојевиће!

— Какве Васојевиће, је ли четнике? — пита већ узрујани Ђоко Пајковић.

— Јок, партизане! — довикнуше дјеца и оставише нас збуњене и у недоумици.

Не потраја, па почеше пристизати и људи. Међу првима Саво Јоксимовић, тада политички секретар Окружног комитета КПЈ Колашин.

— Шта је то било тамо, Саво? — пита Ђоко издалека.

— Стријељали смо оне издајнике!

— Које, бре, издајнике?

— Јованчевића и Ђулафића! — одбруси Јоксимовић и суну мимо нас без поздрава.

Ја остах скамењен пред кућом, а Ђоко пожури за њим у штаб одакле је задуго одјекивала жучна расправа и надвикивање..."

Била је то, по свему судећи, посљедња „лијева грешка", случај незапамћен по безумљу и немилосрђу, симбол тог ужасног раздобља у историји Народноослободилачке борбе у Црној Гори од септембра 1941. до маја 1942. године, оличење власти која дође у руке плиткоумних и кратковидих, оних који прво пуцају у човјека па тек онда траже доказе за његову кривицу — оних који у идеолошком сљепилу посвећености и поданичког служења Партији не виде и не знају ни за род најрођенији, а камоли за пријатељство и другарство.

„У ликвидације ове врсте спада и једна која је до краја била са оне стране памети и ваљда једина таква у току Народноослободилачког рата у Југославији" — пише др Ђуро Вујовић, осврћући се на овај случај у својој већ више пута цитираној књизи.

А како је било са Радомиром Јованчевићем и Миодрагом — Медом Ђулафићем, својевремено ми је испричао првоборац Сава Лабан, познати сликар, некада виши официр Југословенске народне армије, скојевац који је као седамнаестогодишњак ступио у редове НОП:

— Тог фебруарског дана 1942. године, група од десетак нас скојеваца са Радомиром Јованчевићем и Медом Ђулафићем, упала је у четничку засједу. Заскочили су

нас на једној чистини, у пртини, на терену без икаквих заклона. Пушке су имали само Медо и Радомир, ја пиштољ са три метка, остали мислим ни толико. Увидјели смо да на брисаном простору, по дубоком снијегу немамо никакве шансе.

На позиве оних који су нас са руба чистине држали на нишану да се предамо, Радомир и Медо су се неко вријеме предомишљали, гледајући беспомоћно у нас, премрзле и помодреле од страха и хладноће. Онда су се, чини ми се, очима договорили, па се бјелином проломио Радомиров глас — довикнуо је онима који су из заклона пријетили да ће нас побити ако се не предамо:

— Ево, предаћемо се ако дате ријеч да ћете ослободити ову голоруку ђецу која нијесу ништа крива. За све смо одговорни нас двојица...

Они из бусија обећаше и што није тражено, али кад нас дограбише у руке, окренуше ћурак наопако: Радомира и Меда једанак у Колашин у тек формирани злогласни четнички затвор, а нас предадоше Италијанима да припуне и онако препуне логоре у Албанији и на југу Италије...

Два мјесеца касније, 26. априла 1942, Јованчевић и Ђулафић су изведени пред четнички суд и, дакако, осуђени на смрт. Сјутрадан је требало да им се званично изрекне казна и по уобичајеној пракси одмах и изврши. Они су, међутим, у току ноћи са још двојицом затвореника, Радивојем Боричићем и Браном Селићем — били су такође комунисти и такође их је чекала смртна казна — успјели да побјегну из затвора. Било је то, колико се зна, прво успјело групно бјекство из ове старе тамнице, а из времена док је била у четничким рукама — несумњиво.

Упркос више разноликих верзија, до данас траје загонетка шта се и како заиста десило тог 26. априла 1942.

године увече у, како се вјеровало, тврдој и сигурној четничкој тамници у Колашину, ко је и како отворио врата робијашница, тек у затвору сјутрадан више није било Јованчевића и Ћулафића, као ни Брана Селића и Радивоја Боричића, који су били смјештени у другој кауши. Непобитно је утврђено да су, кад су се у глуво доба нашли у ходнику, искористили једну тучану пећ која се налазила ту да са ње, помјере поклопац са отвора на плафону и испењу се на таван. Потом су поскидали неколико црепова са крова, извукли се и неопажено скочили на кров мање, сусједне зграде, а одатле се безбједно спустили у двориште изван затворског бедема и по помрчини лако умакли из уснуле вароши

Како год било, бјекство је несумњиво успјело, а партизани, њихови саборци, другови и познаници у Мојковцу, силно су се порадовали бјегунцима, које су већ били прежалили јер су знали у какав су осињак смрти били доспјели, да се одатле нико жив не враћа, нарочито ако је и симпатизер, а камоли партизан и комуниста, и поготову ако је уз то, попут Јованчевића и Ћулафића, имао и какву руководну или партијску функцију у народноослободилачком покрету.

Тако их једино није гледао и није им се радовао Саво Јоксимовић и неколицина оних који су слијепо слиједили и извршавали његову вољу и одлуке:

„Саво Јоксимовић, секретар Окружног комитета Колашин — пише Ђ. Вујовић — образовао је од чланова тог комитета пријеки војни суд (заједно са Јоксимовићем као предсједником, у суду су били и Ђуро Меденица и Владо Мартиновић — Бајица), који је Јованчевића и Ћулафића осудио на смрт стријељањем због тога што су као партизани 'дозволили да живи падну у руке класном непријатељу и опрљају партизанско оружје'. Можда је сувишно послије овога рећи — додаје Вујовић — да

„Моīли су да се убију..."

Сцену стријељања Јованчевића и Ћулафића, очигледно се ослањајући на аутентична документа и жива свједочења, описао је и Миле Кордић у свом роману *Раскол:*

„Све се слеже поред гробља. И даље не могу очима да повјерују. Поред тек ископаних гробова поставише ову двојицу.

Пред народ изађе Максим Вуковић. Чита одлуку Окружног комитета Партије о искључењу из партије Радомира Јованчевића и Миодрага Ћулафића, јер су као чланови Партије дозволили да живи падну у руке класном непријатељу и тиме окаљали име и звање члана КПЈ. Потом прочита смртну пресуду. Осуђени су на смрт стријељањем, јер су као партизани дозволили да живи падну у руке класном непријатељу и опрљају партизанско оружје. По оцјени партијског суда, нијесу то смјели да дозволе, 'могли су да се убију', јер је и директива Партије била да комунисти не могу живи у руке непријатељу, већ се морају сами убити..."

су осуђени на смрт, у знак последње жеље, молили да им се дозволи да се сами убију да не би гинули од партизанског метка, што им није дозвољено, и да су у смрт пошли са узвицима Комунистичкој партији Југославије и Совјетском Савезу..."

Случајем Јованчевића и Ћулафића бавио се и Милован Ђилас, готово педесет година касније. Он је, како истиче у својим аутобиографским записима, кад је у прољеће 1942. године поново дошао у Црну Гору као „мисионар" ЦК КПЈ, ипак мало другачије, реалније и с мање бољшевичког радикализма, гледао на учестале појаве „лијевих застрањивања", којима је седам-осам мјесеци раније и сам кумовао и био један од главних, ако не и главни иницијатор.

Усйјела и неусйјела бјексшва

Мјесец и по дана након бјекства Јованчевића, Ђулафића, Боричића и Селића, то је пошло за руком и Миловану Дожићу из Требаљева, који је двадесетак дана прије тога, као позадински партизански герилац упао у четничку клопку и заробљен. Једне кишопадне и карамлучне ноћи, он се пожалио стражару на болове у стомаку и замолио га да га пусти до пољског клозета који се налазио у углу затворског дворишта уз сами затворски бедем. Стражар му је, како пише Милорад Зарубица, допустио, али га, не сумњајући ништа, није пратио, јер је киша лила као из кабла. Умјесто у клозет, Дожић је зашао иза клозета и напипао по мраку некакву даску коју је, вјероватно, ту раније примијетио. Успио је да се уз помоћ те даске попење на бедем, да прескочи жичану ограду надграђену на њему и замакне на слободу. Кад је стражар схватио шта се десило, он је већ био на сигурном...

Бјекство је покушао и Урош Булатовић из Штитарице. Док су га са осталима спроводили на стрелиште на Брези, он је онако везан у једном тренутку плануо између стражара у нади да ће се домоћи Таре и сакрити у шумовитим луговима. Стигла су га ипак пушчана зрна на прагу слободе, ранила га, а потом су га стражари дотукли на том мјесту...

Момо Лончаревић, касније познати генерал ЈНА, иако је био окован, искористио је панику и пометњу апсанџија кад су 14. маја 1943. године у Колашин упали Њемци, разоружали четнике и заједно их са затвореницима потјерали према Матешеву. Прије него што су Њемци ушли у круг затвора, Лончаревић је запазио да на капији више нема стражара и са оковима на ногама успио да шмугне и склони се у кућу својих пријатеља Васа и Зорке Булатовић, гдје ће потом некако скинути окове и прикључити се партизанима...

Тако, описујући та бесмислена убиства у мојковачком крају, он поред осталог вели:

„Дан прије мог доласка *(у Мојковац, најомена Б. С)*, стријељан је у Мојковцу Јованчевић, мада је био успео да побегне из четничког затвора у Колашину, где је био осуђен на смрт. Јованчевић је из Васојевића, у којима су четници најпре и узели маха. Он је био члан Партије, али се поколебао и предао четницима, а партијски комитет је био донео одлуку да се стреља сваки члан партије који се преда и — спровео је ту своју одлуку не обзирући се ни на средину, ни на Јованчевићево фактичко исправљање погрешке.

Један сељак ми је тим поводом рекао: Никад није било да се погуби друг који је утекао са непријатељског губилишта... А један други: А шта очекује нас кад овако са својима поступате?...

Ђилас даље пише да је сјутрадан прије поласка ка Колашину, свратио код тетке Мике, сестре његове мајке, просте сељанке, која је, вели, „била огорчена и згранута братоубилачком борбом." На његово питање ко је гори — партизани или четници, одговорила је: „Па, ви се борите за праведнију ствар, али сте опаки и крвави без лијека..."

„И мада ме — закључује Ђилас — озлојеђивао Јованчевићев случај, имао сам разумевања и за комитет који га је осудио: поражени и истерани из својих племена, 'васојевићки' комунисти су стекли и усвојили не само свесно јунаштво према противницима, него и безумну непомирљивост у властитим редовима. Гинући и злопатећи се без двоумљења, они су и своје одлуке сматрали вишим законима..."

У очи пада неколико детаља, а коментар и закључке препуштам читаоцима: Ђилас, прво, због нечег нигдје уопште не спомиње Миодрага — Меда Ђулафића, чија

је и судбина и улога у овој трагедији идентична са Јованчевићевом; не спомиње партијске функције ни једног ни другог; неосновано оптужује Јованчевића (самим тим и Ђулафића) да се „поколебао и предао четницима". Коначно, он у суштини индиректно брани поступак Сава Јоксимовића и оних који су са њим сједјели у суду који је донио такву безумну и бездушну одлуку.

Занимљиво је свакако да су хроничари и историчари задуго послије рата ћутали о овом нечувеном, злочиначком, па и срамотном поступку Сава Јоксимовића и његових послушника. Тако, ни овдје цитирани Малишић, Зарубица, Ракочевић, Миликић и други не кажу шта се тачно десило у Мојковцу, иако су своја сјећања објавили више од 40 година касније — као да су се свима, мрзнуле руке и ледила крв у жилама од застрашујућег духа свемоћног Сава Јоксимовића. Посебно је зачуђујуће да су праву истину прећутали чак и аутори великог зборника *Ватре са Комова — народ андријевичкоī среза у НОР-у 1941–1945*, објављеног 1978. године, у којем за Ђулафића дословце пише: „организациони секретар СК КПЈ за срез Андријевички, погинуо 4. маја 1942. год. у Мојковцу."

За велико чудо и необјашњиво зашто, ни Милован Ђилас ниједном, нигдје у својој обимној књизи *Револуционарни рат* не спомиње име Сава Јоксимовића, човјека који ће и задуго послије рата, посебно у доба Резолуције Информбироа и Стаљинових притисака на Југославију и њено политичко и државно руководство, бити свемоћна ударна песница Партије, џелат који је без испита, суда и суђења, без милости скидао главе онима за које је само посумњао да се колебају, а да се и не говори о онима који су отворено подржали Стаљинов диктат.

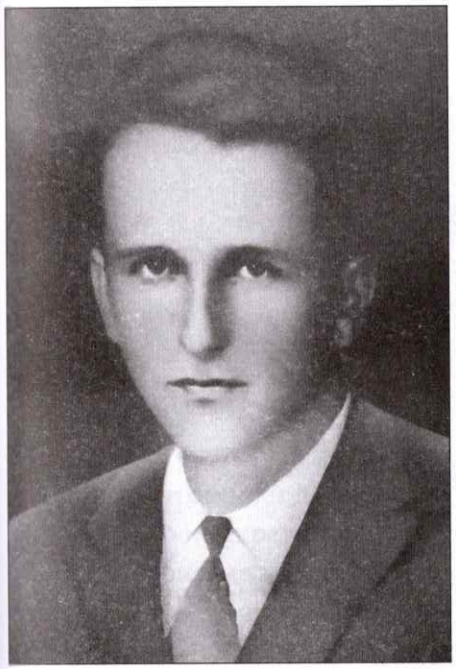

Радомир Јованчевић

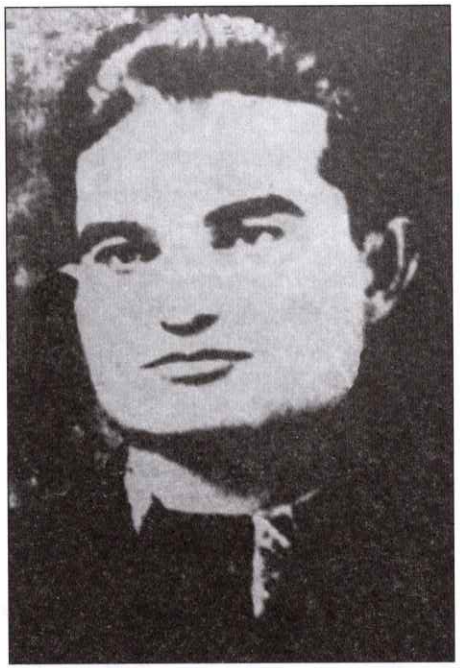

Миодраг Медо Ђулафић

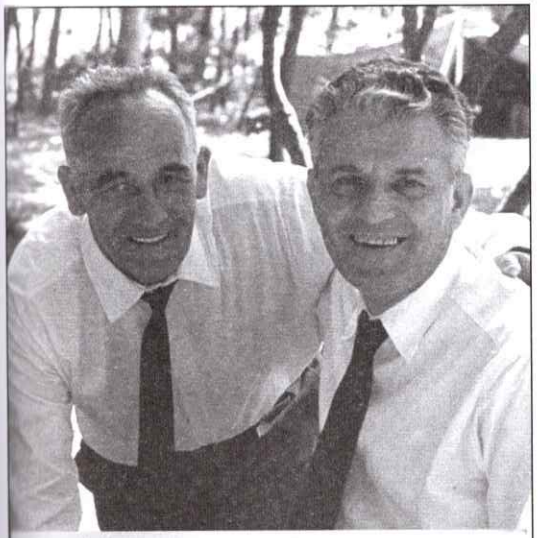

Михаило Лалић
са Пеком Дапчевић

Ђоко Пајковић и
Саво Јоксимовић
на Брезнима 1944. године

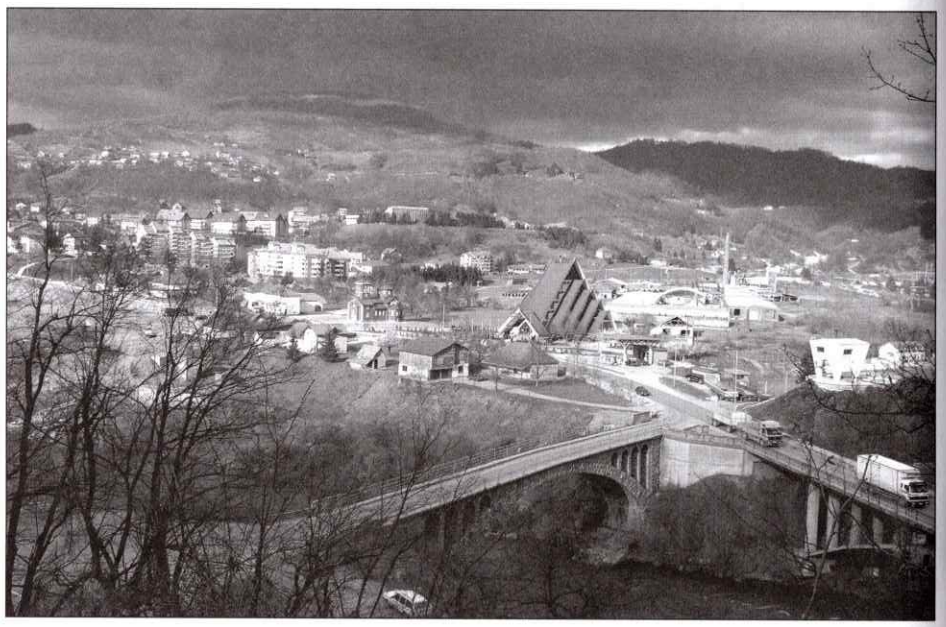

Мојковац је током Другог свјетског рата био позорница многих крвавих драма
(снимио Б.Симоновић)

„ГОРДО ПОСРТАЊЕ" ДУШАНА ЂУРОВИЋА

Куражност Михаила Лалића да отворено проговори о конкретним примјерима „лијевих скретања" добија на значају тек ако се зна како је прошао Бранко Ћопић кад се педесетих година прошлог вијека усудио да исприча „Јеретичку причу" и упре прстом у неприкосновене и недодирљиве револуционаре и револуционарне тековине, односно њихове деформације и злоупотребе, како је мућевито услиједила полицијски интонирана „књижевна критика" са највишег врха власти, а усуд тада стеченог ореола јеретика, писца ће пратити до краја живота, све док се оне двадсетшестомартовске ноћи 1984. године није винуо у загрљај смрти са савског моста у Београду.

За разлику од Милована Ђиласа, Ћопић ипак није допао у затвор. Ђилас је *Анатомијом једног морала* наставио ризично јеретичко причање, а кад је убрзо потом његова студиозна критика друштвених деформација кулминирала у књизи *Нова класа*, широм је отворио врата тамнице у којој ће провести девет година, јер је од тада слобода критичког мишљења третирана као криминални акт којим се подривају и руше темељи социјалистичког друштва и Револуције, а „критичке анализе" таквих књижевних творевина задуго ће вршити полиција и судство.

Лалићу, и не само њему, за наук је ипак посебно био карактеристичан случај Душана Ђуровића, до тог

тренутка слављеног и истицаног као првог, истинског, црногорског романописца, који је својом свестраном, поданичком опредијељеношћу и посвећеношћу овом књижевном жанру, обезбиједио себи мјесто у том поднебесју још уочи Другог свјетског рата романом *Дукљанска земља.* Он ће тим дјелом муњевито освојити симпатије и читалачке публике и књижевне критике.

Та слава и популарност коју је стекао и надограђивао књигама које су касније настајале, нијесу му, међутим, помогле кад је дирнуо у осињак, када је ушао у минско поље политике, дрзнуо се да се критички осврне на савремена друштвена кретања и збивања, да се осврне на мане у рату обећаних а неостварених идеала.

У жељи да напише ангажовани роман, увјерен, како вели, „да је права литература критика, а не кађење онима који владају", Душан Ђуровић је показао енормну грађанску храброст кад је 1972. године објавио роман *Мирис оскоруша,* који је, иначе, био завршен четири године раније, турбулентне и политички земљотресне 1968. Иако је централни дио романа посвећен пишчевој савремености, а историја узгредни пратилац, роман је постао жртва тадашњег историјског процеса, познатог под називом *једноумље.* Чинило се, ипак, да је Д. Ђуровић поштеђен Ђиласових мука јер је страдао само његов роман (једини примјерак је остао код аутора). Али, писцу је нарушен животни мир и ограничена стваралачка слобода. Упркос режимској забрани и уништењу те „богохулне" књиге, овај роман критичке свијести је временом ипак „проговорио": својевремено жестоко оспораван и санкционисан, касније је био много хваљен.

Због неповољног третмана свога романа, којим је у суштини осудио свемоћне властодршце и незамјењиве самодршце, Ђуровић је престао да објављује читавих десет година (1972–1982). Власт и начини освајања

привилегија у друштву биле су сумњиве и забрањене теме, а његов роман се бавио беспоштедном критиком свих друштвених уређења која доприносе распаду моралних вриједности.

▫ ▫ ▫

Баражна ватра којој је Душан Ђуровић био изложен тих седамдесетих година прошлог вијека због романа *Мирис оскоруша*, није га ипак ни уплашила ни деморалисала. Напротив, удар је нашао „искру у камену" и тек касније ће се показати да је и у том десетогодишњем вакууму, у тим посним годинама ћутања, кад је изгледало да је на његово перо рђа починула, интензивно стварао. Поред осталог, у том периоду „гордог посртања", Ђуровић је написао роман *Туга бињекташа*, који ће свијетло дана угледати тек послије ауторове смрти, односно о стогодишњици његовог рођења.

То је за писца свакако била срећна околност, јер сад је тешко и замислити шта би га тек задесило да је овај роман објављен кад је написан, у вријеме док су још биле свјеже модрице и крвариле ране и убоји које је задобио у критичком линчу послије романа *Мирис оскоруша.* Шта би га снашло, с каквим би се јаким и опаким противницима суочио у вријеме док је још међу живима било револуционара, оних који би се свакако, на овај или онај начин поистовјетили или лако препознали у његовој причи, сатканој од романсираних истинитих догађаја и ликова из тог суморног, трагичног периода НОБ-а у Црној Гори од јесени 1941. до прољећа 1942. године.

Свега тога је, несумњиво, био свјестан Ђуровић, али није хтио, није могао против себе и својих увјерења, јер је роман *Туга бињекташа* највећим дијелом кулминација властитог искуства са̂мог аутора и представља критику стварања новог, идеалног комунистичког свијета.

▫ ▫ ▫

Главни јунак романа *Туга бињекташа*, командант Владо Крвавац је човојек који је, како вели професор др Слободан Калезић, „не само оличење сумње и сваке искључивости, већ уједно и таквих деформитета на личном плану и у јавном дјеловању, да он постаје и остаје највећа сметња за хармонични развој властитог покрета". То је човјек који је „претварао дан у ноћ, а ноћ у дан", човјек „за којег постоји идеја а не човјек", који сматра да је „тај који се сетио јама... наишао на велику идеју и задужио револуцију". Он је спреман да неистомишљенику и дијете у колијевци затре. Он пресуђује да „сви издајници морају бити убијени" и да „нема милости ни за кога ко се не слаже са нашом борбом"; да „стара Црна Гора мора нестати", да „црвена Црна Гора мора да се роди" — да је, коначно, „револуција у томе што треба само убијати... убијати... убијати..." Његова стратегија борбе се састоји у рушењу свих вриједнисти традиционалног и братског живота:

„Кад неког треба уклонити — вели он — онда се мора наћи неко из тог братства, из те породице и племена да то уради... У тој борби, другови, морамо да се служимо свим средствима, убиствима, јамама, шкриповима, провалијама. За изроде и издајнике свака је казна мала. Морамо човјеку утјерати страх у кости. Страх, психологија страха, најуспјешније је средство. То су спољни чиниоци, које може тумачити свако на свој начин, али, уствари, ми хоћемо диктатуру пролетаријата" — грмио је Крвавац.

А сва бездушност, безумност и крвожедност команданта Крвавца, долази до изражаја кад младог, седамнаестогодишњег партизана Вида Вулића одређује да убије стрица. Видо, у борби борац без мане и страха, био је, по критеријумима команданта Крвавца, борац са

фалинком: намјерно или ненамјерно, он је промашио из засједе и није ликвидирао на смрт осуђеног попа Јока, није извршио његов задатак:

„То је случај, а такав се случај може десити и најискуснијем борцу" — братски, очински га је, бајаги, тјешио командант Крвавац, а онда је услиједио гром из ведра неба — поставио му је нови задатак, мету коју не може и не смије никако промашити: треба да убије стрица Бошка! Он је, вели, један од оних који „ћуте, пуше, и неће реч да проговоре... Стар је. Мудар. Угледан. Пре рата је много говорио. Распредао о политици. Био омиљен. Хтели су да га бирају за председника општине, али је он то одбио. Говорио је: 'Ја не припадам ни једној партији. Ја сам патриота.' Сада ћути, само ћути, неће да каже ни 'да' ни 'не'. Лисац неће на танак лед. Само каткада неодређено каже: 'Оно што ми је најмилије, мој синовац Видо, млад и зелен још, тек му је седамнаест година, у партизанима је, у пратећој чети.' Шта значе те његове речи? Лукав и мудар, он уме двосмислено да говори. У томе се избирикао за време Југославије. Ни пре га нико није могао ухватити ни за главу ни за реп... Ухватићемо га ми и то за главу. Ни небу под облаке не може побећи. Ни он, ни сви који су као он..."

Шокирани и усплахирени младић прихвата задатак без ријечи и креће истог часа. Успут се присјећа како је остао сироче без мајке кад му је било тек пет година, а двије године касније и без оца; како га је потом узео стриц Бошко, који није имао мушког дјетета и како га је подизао и васпитавао као сина-наследника; како га је сјетан испратио у борбу. Чуо је и како је потом некоме од пријатеља зајадиковао: „Изгубио сам га. Погинуће. Велике моје несреће!"

Кад је Видо бануо на врата, раздиран страшним дилемама да ли је његов вољени стриц заиста могући издајник и да ли он као синовац може дићи руку на њега, он га дочекао радостан, раширених руку и одмах брекнуо на чељад да спремају вечеру, да се начне једина пршута која је чувана у кући за случај да Видо и његово друштво изненада дођу. Како је даље било описује Д. Ђуровић:

„Нијесам дошао да вечерам, него да те убијем стрико!

— Мене! Мене!

— Тебе!... Да, тебе!... добио сам задатак...

— Зар мој синовац мене да убије, мене који га воли више него све на свијету? Зашто? Зашто да ме убијеш, мој сине?

— Да спасим човјечанство... и борбу нашу да спасим...

— Зар сам ја против борбе... зар сам против човјечанства!?

— Ти припадаш старом друштву, а ко припада старом дрштву, наш је непријатељ. Крвавац зна о теби све.

— Нико не зна ништа рђаво о мени! Ту сам се стискао и ћутим као камен, мислећи на тебе и страхујући за тебе... А ти... ти си дошао да ме убијеш!

— Тебе! Тебе! — Видо скочи са столице, извади револвер из џепа и испружи га напред...

Бошко Вулић устаде, измакну се од ватре на ивицу огњишта и мирним гласом рече.

— Ево, убиј! Кад си добио задатак, убиј, убиј!

Виду се тресла брада и грч стезао лице. Нешто је мрмљао уснама као да би хтео да проговори. Можда је и проговорио, али од вриска жена и детета није се чуло. Онда се наједном тргну и одлучним гласом викну:

— Не, не, стрико Бошко, нећу ја тебе убити, ја ћу задатак овако извршити.

Муњевито диже руку, принесе револвер својој слепочници и опали...".

□ □ □

Кулминација безумља, бестића и лицемјерства догађа се сјутрадан кад у кућу Бошка Вулића стиже командант Крвавац са својим штаблијама:

„Крвавац је ушао — пише Д. Ђуровић — нагло дошао до Вида, принио песницу слепочници и поздравио, а онда се примакао Бошку Вулићу и пљунуо му у лице:

— Долијао си издајниче! — дрекнуо је и још једанпут пљунуо, а онда бацио поглед на престрављене жене и рекао:

— И дијете ћемо вам у колијевци затријети!"

Видо је сахрањен истог дана, а Крвавац над његовом мртвом главом, без стида и грча у гласу, изговара страшну лажну оптужбу на рачун његовог несрећног стрица:

„Говорио је — пише Д. Ђуровић — како је млади велики јунак и прави, чврсти револуционар Видо Вулић, дошао да види свога стрица, 'тог старог разбојника', којега је волео као оца, и место загрљаја, место топлине и огњишта, издајник је дигао своју руку на синовца, на невино дете, убио га и његову крв просуо на своме огњишту, само зато што је Видо био партизан, што је био јунак и револуционар."

Ни ово, међутим, није био крај бескрупулозности команданта Крвавца и његовог сулудог командовања. Он се послије сахране повратио у кућу ојађеног Бошка Вулића да му још једном сручи со на отворену рану на срцу:

„Свака казна је мала за тебе, издајниче! — рече *(Бошку)* и опет му пљуну у лице. — Сваки издајник ће проћи као ти! Убио си свог синовца! Дочекао си га куршумом, мјесто загрљајем. Сав си упрскан његовом крвљу. Убио си јунака, револуционара, испотаје, мучки!

Свезан и већ изнемогао, старац диже поглед на њега и рече:

— Бог нека буде свједок како је било! Јадни мој Видо!"

Врхунац врхунаца ове стравичне драме није ни тренутак кад на миг команданта његов џелат Руди кратким рафалом покоси свезаног старца, већ кад Крвавац потом, уз пријетњу оружјем нагна Вулићеву остарјелу супругу, двије кћерке и унуку, да играју око њега мртвог и пјевају: „Партизани осветници, убијају издајице..."

▫ ▫ ▫

Масовна убиства, каткад и истребљења цијелих породица, каквих је случајева било по Бјелопавлићима, Дробњаку, Пиви и другим крајевима у којима су судили крвавци, Ђуровић је описао у причи о страдању породице Ђока Анђића из села Липа, свакако директно мотивисан грозоморним покољом породице Ђура Јововића из Бјелопавлића...

Командант Крвавац је био посебно немилосрдан према онима из својих редова, који би се усудили да, макар и најдобронамјерније, посумњају у исправност његових ставова и поступака. Тако, кад му његов друг и солољебник са факултета, Мило Марић, који је са њим на студијама беспоштедно и беспоговорно извршавао партијске задатке и дијелио и зло и добро, искрено, другарски и пријатељски каже да „није довољно бити надахнут једном великом идејом, уз надахнуће треба имати и мало мудрости", он то доживљава као директно супротстављање великој идеји револуције, узвишеном циљу до којег се долази не бирајући средства и без заобилажења било каквих препрека.

Марић га мирно, пријатељски подсјећа да он ипак има мало више искуства, да мало боље познаје Црну Гору и Црногорце; да је Црна Гора „једна велика пјесма, велика пјесма бола, велика драма човјека, велика борба са самим собом, са овим каменом, са временом,

са непријатељем, са Богом"; да се „човјек ту борио и хрвао противу свега и свачега" — да је, коначно, „то хрвање њена историја."

— Велика је мудрост — додаје Марић — умјети оцијенити и одредити границу човјека, шта може данас и докле може сјутра. Не би смјело да се деси да Црна Гора буде камен бињекташ, да изгуби свој слободни дух и да слободне мисли прими и доживи као злочин и ропство. Треба имати много мудрости, тананости и префињености: теорија није што и живот. У овом камену има много страсти и сакривеног огња. Ови људи су јако запаљив материјал...

Пошто је Крвавцу објаснио да је бињекташ камен са којег се узјахивало на коња и да је са њим упоредио Црну Гору „са које се треба попети за врат народу", Марић му најмирније, најпријатељскије савјетује:

— Треба имати такта, Владо — то хоћу да ти кажем — много такта и много, много мудрости. Ово што се ради ставља људе на пробу. Борба против окупатора, против фашизма — да, да, али народ се не смије увриједити и понизити. Прошлост у нама живи много више него што мислимо, она је ту, у подсвијести, несвјесно је носимо у себи и никад је не можемо потпуно избацити из нас...

На примједбу већ узрујаног Крвавца да „у Црној Гори нема класе богатих људи, али у њој постоји нешто теже од тога за револуцију — човјек ту хоће да живи од традиције, од славе, од гласа, од бадње вечери, од Божића и Ускрса, од заблуда које су се дубоко укоријениле у њему" — Марић сасвим отвара карте и саопштава му оно због чега је и желио да поразговара с њим:

— У Црној Гори је заиграло врзино коло — рече он. — На све стране се убијају људи. Чак и те јаме. Људи са страхом лијежу да спавају и са страхом устају. Човјек је у [illegible] изгубио повјерење! Ни земља, ни камен не смије

да каже оно што мисли... Убити шпијуна и непријатеља, то разумијем, али убити некога ко не мисли као ти, није добро, јер и то може бити добар и поштен човјек. Не могу сви људи стати на један колосијек. Један колосијек је узак за људски дух. Кад не би било супротних мишљења не би било ни прогреса. Човјек би тапкао у мјесту. Најзад, то има своје рђаве посљедице, многи бјеже у градове код Талијана. Знам да им то није лако, али је у питању живот...

Из Крвавца је коначно покуљао бијес:

„Ти си непријатељ, непријатељ борбе и револуције... увијек сам мислио да си такав" — и демонстративно напуштајући Марића добацује му: „Буди срећан што смо били некад другови и што сам ја сентименталан према оном времену и према теби из оног времен..."

Држало га је то само док је стигао у штаб и суочио се са онима који му слијепо вјерују, пред којима стално мора доказивати и потврђивати своју непоколебљивост, јер они вјерују да он „зна како камен дише и шта људи мисле":

„Свака се издаја, чак и опортунизам, кажњава смрћу. Онолико колико дамо за идеју за коју се боримо, толико вриједимо" — понавља, спомињући Марићево име. То је било довољно његовом вјерном Рудију да са патролом, у којој су поред осталих и два блиска Марићева рођака, Обрен и Лука, крене пут куће Мила Марића:

„Револуција је немилосрдна! Партија никоме не опрашта. Ко њу изда овако пролази!" — издекламовао је целат пресуду скамењеном Марићу и покосио га кратким рафалом:

„Мило Марић се још трзао — пише Д. Ђуровић. — Руди нареди двојици партизана да пуцају у њега и да га смире. Обрен рече:

— Ја не могу.

— Не можеш!

— Не.

Жртвовао супругу због љубавнице

Командант Владо Крвавац, заточеник идеје и човјек који изиграва чистунца спремног да за револуцију жртвује све и свакога, не може ипак да одоли изазовима живота. И велики аскета, који је и своју супругу Зору жртвовао и по партијском задатку је оставио у звјерињаку окупираног града да одатле илегално ради за покрет, не може да одоли пожуди изазваној чарима своје младе, лијепе дактилографкиње Ване. Заслијепљен страстима и он прелама преко кољена: „Што живот нуди, треба узети..."

Зора једног дана, кад јој блиску сарадницу Косу хапсе и јавно вјешају на градском тргу (и у овој епизоди се јасно препознаје стварни лик и стварни догађај – млада партизанка Јока Балетић, која је објешена у Никшићу и својим херојским држањем задивила и угнала страх у кости џелатима, посебно четницима који су је заробили и предали Италијанима), увиђа да и њој пријети смртна опасност и да јој више нема опстанка у граду. Бјежи и стиже у штаб код свог драгог, који јој се није порадовао нити одобрио њен поступак – то је напуштање партијског задатка, то је издаја...

Недуго потом она дознаје шта је стварни и прави разлог његовог таквог става и понашања. А кад једног дана, разјарена љубомором и до срца увријеђена дрским и пакосним понашањем љубавнице њенога мужа, зграби са верига изнад огњишта лонац пун вреле воде и крене да полије своју супарницу, Крвавац схвата да је провањен и да више неће моћи да се крије и зауставља говоркања бораца о његовој љубавној вези са дактилографкињом Ваном.

„Зора је сутрадан – пише Д Ђуровић – нађена мртва далеко од штаба, иза малог брда... Била је убијена са два револверска метка у срце. Изблиза, да би се пуцањ слабије чуо."

„Убили су те издајници!" — залелекао је Крвавац над мртвом супругом и почео да се заклиње својом партизанском чашћу да ће је осветити...

Његови другови из штаба, Жарко и Дука су се, уз једва примјетан осмијех, само сумњичаво погледали, а кад је касније и један стражар потврдио да је тог дана у сутон видио Крвавца са супругом како загрљени шетају у том правцу, све је било јасно...

(Наравно, и ова прича има мотивско упориште у истинитим судбинама појединих жена и дјевојака, партизанки које су доживјеле сличну судбину. Једној од њих, Радмили Недић, Михаило Лалић је подигао споменик у роману *Тамара.)*

— А ти? — упита он Луку

Други Марић опали...

— А ти не мога! — опет се Руди обрати Обрену, па окину рафал и њега покоси..."

▫ ▫ ▫

Ликвидација Мила Марића и (не)загонетно убиство супруге Зоре, препунило је мјешину гријеха команданта Крвавца, дотле да и његови најближи сарадници у штабу, Жарко и Дука, почињу да сумњају у исправност његових поступака. Прво прикривено, свако за себе — страх је био толики да се задуго нико није смио никоме повјерити и пожалити — а онда и сасвим отворено:

Дара је превршила мјеру кад Крвавац, у својој бољшевичкој заслијепљености и острашћености, чак и у тренуцима када је пораз његове „доктрине" смрти и убијања постао јасан и слијепцу очигледан, остаје упоран и непоколебљив у свом фанатизму и фантазмагорији, не види „колико је страшна дубина у коју је пала Црна Гора". Кад партизани пред налетом јаких четничких снага, свесрдо

подупртих од стране италијанског окупатора, у прољеће 1942. године морају да се повлаче и напусте Црну Гору, Крвавац ни тада неће и не може да призна своје паклене заблуде, већ упорно понавља: „Да смо убијали колико треба, не би до овога дошло!" Криви су сви други, за њега су сви ти у Главном штабу и Покрајинском комитету, сви који се противе његовој идеји и методама, који признају пораз и залажу се за привремено повлачење из Црне Горе, „кукавице, опортунисти, ситне малограђанске душе..." Ево како Д. Ђуровић описује тај мучни, за Крвавца, показаће се, судбоносни разговор са Дуком и Жарком:

— Издајници су се гојили преко зиме, а сад су нарасли као усквасно тијесто! — каже Крвавац.

— Све мобилишу *(говори о четницима, односно националистима, како их Д. Ђуровић, иначе, стално назива, напомена Б. С)!* — додаје Дука.

— У њиховим редовима су многе наше присталице — вели Жарко...

— И ми смо мобилисали.

— Друго смо ми, а друго они!

— Човјек хоће да живи, има право на то — објашњава Жарко. — Не може свако да мисли као ти. Има и трећих: ја држим да је тих трећих највише у Црној Гори.

— Требало је имати тактику и водити друкчију борбу.

— Како мислиш то!? — зашкиљи очима Крвавац и мишићи му заиграше преко лица.

— Јаме, убиства, терор! То је створило издајнике!

— Ми смо се борили за слободу!

— За нашу слободу, а не за слободу народа и човјека!

— Ти говориш као издајник!

— Говорим онако како је.

— Твој суд није мјеродаван. Мјеродавно је оно што каже главни штаб и покрајински комитет. Само се чудим да то твоје мишљење нијеси давно казао!

Став писца

Отвореном сукобу штаблија Жарка и Дуке са командантом Крвавцем, претходио је разговор њих двојице вођен на осами и далеко од ушију других, кад су савладали страх и увидјели да се један другоме смију спустити на уже. Њихова размишљања су, несумњиво, и став самог писца, који се, понављам, и лично нашао у том крвавом ковитлацу револуције:

„Никад тако и толико камен није заливен братском крвљу. Никад ова земља није толико љешева примила у себе, које је братска рука убила. Настало је раслојавање, партизани на једној, националисти на другој, зеленаши на трећој страни, а четврти се сакривају док се не рашчисти. Зло су партизани, зло националисти, зло зеленаши. Црна Гора је огрезла у несрећи. Она је пакао, прави пакао... И партизани, и националисти и ови шугави зеленаши, хтјели би да им Црна Гора буде камен бињекташ, да са њега узјашу народ и зграбе власт. Зато сви причамо о слободи, неуморно причамо о њој, а овамо стављамо ногу у узенгију... Све је ово логична последица онога што смо ми радили. Ми смо изњедрили те издајнике, те националисте. Да није било јама, убијања, пасјег гробља, нашег терора, да нисмо сваког називали шпијуном и издајником ко није с нама и за нас, па чак и децу, жене и старце, да нисмо тако понижавали човека који је живео гладан, али се није одрицао свог поноса, смешног и празног, али поноса којим је он хранио себе и своју душу, не би никад дошло до издаје..."

— Нијесам смио!

— А сад кад морамо да напустимо Црну Гору и да се повлачимо у Босну, смијеш.

— Довде је дошло! — показује Жарко руком браду.

— Све ово боли, страшно боли! — каже Дука...

▫ ▫ ▫

Охрабрени, Дука и Жарко одлазе и остављају пренераженог Крвавца, више не морају да ћуте и покушавају да један другоме у очима прочитају мисли. Гласно размишљају како је Крвавац уобразио да је револуционар великог калибра, да је лудак и да „само ограничени људи могу да мисле да једино они правилно разумију марксизам, да су они једини прави револуционари и да је једино правилно онако како они хоће и како наређују да се ради." На крају углас закључују:

— Мора се опрати образ наше борбе, наше партије и наше идеје. Виновници свега овога морају бити кажњени. Терористе и јамаре морамо... знаш већ. Треба оштро да се разграничимо са њима. Народу треба на тај начин казати: ко су прави борци, а ко јамари и терористи...

Недуго потом, у ватри борбе Крвавац искаче на један камен и кличе; „Напријед пролетери!"

„Жарко и Дука га видеше — пише Д. Ђуровић — цео његов витки стас, све до ногу, које је био раширио и њима чврсто стао на масивни станац камен. Мушевито се погледаше, покретом главе дадоше један другоме знак, као да су немо рекли: 'Сад! Сад!' Њихово оружје се покрену, цеви променише правац, и кратка, сасвим кратка два рафала окинуше и изгубише се у јеку борбе која је јењавала. Владо Крвавац поскочи, још се више пропе, још више дигну и рашири руке и повика:

— Напријед проол...

— Није изговорио реч до краја, онако раширених руку, као да ће да полети, ничице се стропошта доле поред великог камена...

▫ ▫ ▫

Сем што ће се читаоцу ове мучне сторије наметнути чврст утисак да она мотивски почива на истинитим

догађајима, сви ће, поготову они који иоле познају историју Народноослободилачке борбе, упоређивати и покушавати да одгонетну ко је Владо Крвавац. Многи ће сигурно у њему препознати злоћудног и назлобрзог Сава Јоксимовића, али је несумњиво да у овом лику има

Тито

Занимљиво је да се у овој премучној сторији непочинстава која стоје на души партизанског, народноослободилачког покрета у Црној Гори, првенствено његовог политичког и војног вођства, односно, шачице најистакнутијих у тим вођствима, оних који су свемоћно владали и слиједили линију смрти и злочињења, са Милованом Ђиласом и Иваном Милутиновићем на челу, веома ријетко и претежно у позитивном смислу спомиње име главнокомандујућег тог покрета на југословенском нивоу – Јосипа Броза Тита. Чак и његови највећи, најљући и најватренији критичари и опоненти, не могу да прећуте његову позитивну улогу у тој причи, то да је непрестано, директивно упозоравао на штетност тих секташких, „лијевих застрањивања" и несагледиве штетне посљедице које то застрањивање носи по револуционарни покрет, не само у Црној Гори. Врхунац у томе свакако представља смјена Покрајинског комитета КПЈ и војног вођства у црногорском партизанском покрету, која је услиједила почетком априла 1942. године, несумњиво на Титову иницијативу и с његовим благословом.

У једном аналитичком тексту, објављеном у два броја подгоричког дневника „Вијести" (29. јануара и 5. фебруара 2022. године) Веселин Павлићевић се бави послијератним „лијевим грешкама", па и улогом Јосипа Броза Тита, како у ратном тако и у поратном периоду. И док га за поратна „лијева застрањивања" и злочине истиче као главног кривца, за улогу у рату и Југословенској револуцији му одаје признање:

„Броз је ходао према циљу ивицом ножа као једином могућом стазом – пише Павлићевић – стазом која никада није била у облацима... Стаза је водила тунелом кроз који је требало пронијети не само идеју антифашизма, идеју друштвене равноправности (братство-јединство), већ и идеје нове власти, идеје државне самосталности и бројне друге политичке (животне) идеје које је требало изнијети на свјетлост дана.

Ови циљеви и задаци су били утолико тежи што је Титов ратни и револуционарни пут у Другом свјетском рату био оивичен са двије стрме литице. Са врхова литица је вребао спољни (фашистички) и унутрашњи (профашистички) непријатељ. Први Титов непријатељ је био готово побиједио и понизио цијелу Европу. (Стаљинов СССР је спријечио глобалну експанзију и побједу 'цивилизације смрти' – фашизма – и програмирано ропство мање више свим неаријевским народима.) Други, унутрашњи Титов ратни непријатељ је био ништа мање опасан. Вребао је иза Титових леђа а често и из његових сопствених редова. Носио је наслијеђену југословенску предратну националну и вјерску (првенствено српско-хрватску) опасну тежину, антикомунистички набој и класни антагонизам. Тешко је рећи која је литица била опаснија и са које је пријетила већа опасност за Тита и Југословенску револуцију.

Све у свему – закључује Павлићевић – југословенски 'револуционарни рат' *(М. Ђилас)*, није имао бољег, видовитијег, упорнијег, храбријег и талентованијег политичара и револуционара од Јосипа Броза. Кратко, Тито је у рату исказао особине генијалне политичке личности и револуционарног вође..."

и Саве Ковачевића и Милована Ђиласа и Ивана Милутиновића, да и не спомињем неке друге, младе и нижерангиране команданте и комесаре, секретаре мјесних, среских, окружних комитета, који су се истакли

и негативно „прославили" својим радикализмом у тумачењу и примјени сурових револуционарних закона.

А да се о свему томе отворено и без увијања проговори прије безмало пола вијека, требало је много, много и личне храбрости и стваралачког умјећа и знања. У случају Душана Ђуровића све то се срећно поклопило и са његовим великим и стваралачким, и животним и, што је посебно важно, револуционарним искуством.

Бранко Поповић сматра да је роман Душана Ђуровића *Туга бињекташа* међу првима покренуо не само аутокритику Револуције већ и аутокритику социјализма. Главни лик романа, алтер его самога писца, каже да му је лакше било гинути за чистоту идеје о праведном друштву него ли „уживати" у нечистим остварењима те идеје...

Овим романом је несумњиво извршена демитологизација једног времена (иако је његов роман објављен са закашњем, четврт вијека пошто је написан, Душан Ђуровић је, може се рећи, претходио Лалићевој тетралогији романа *Рашна срећа, Заточници, Докле гора зазелени* и *Гледајући доље на друмове,* као и изразито критичким романима овог писца *Одлучан човјек* и *Тамара).* Са историјске и друштвене тачке посматрања, упркос чињеници да је објављен са толиким закашњењем, овај Ђуровићев роман је стално актуелан јер његов основни предмет представљају деформитети прокламоване и претпостављене револуционарне доктрине у Црној Гори, касније назване *лијевим грешкама*. Он је слика специфичних и трагичних дешавања у колективном животу и појединачним судбинама у Црној Гори, између почетка јесени 1941. и почетка пролећа 1942. године. Овај роман, коначно, представља лице и наличје ојађене и подијељене Црне Горе у ратном вихору, оне којој је, како је Његош рекао, име страшно и опако.

У Подгорици, јула, 2023. године

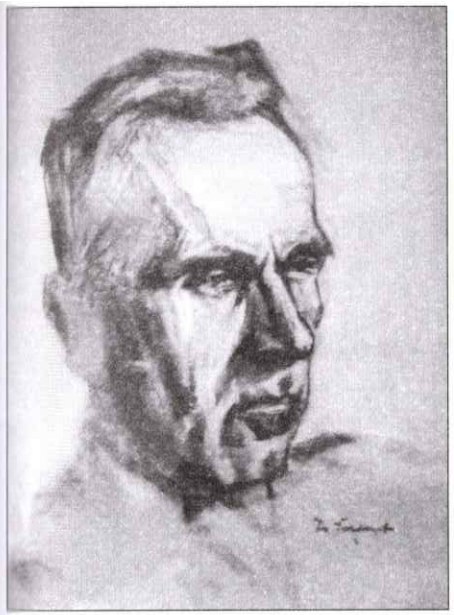

Душан Ђуровић (рад академског сликара Ива Шеремета)

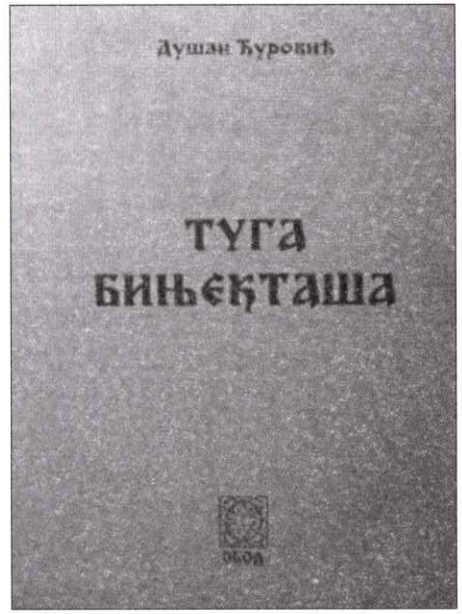

Насловна страна романа Душана Ђуровића „Туга Бињекташа"

Од седам вођа југословенске револуције тројица су били Црногорци: Ђилас, Темпо и Милутиновић

Други дио

ЈАУКОВИЋИ

ОД БОСНЕ ДО ПРИДВОРИЦЕ

Дробњачко братство Јауковићи води поријекло од Мандића, некада једног од најбројнијих и најмоћнијих братстава, не само у дурмиторском крају. Доселили су, по прилици — и то управо на простор данашње Придворице код Шавника — „у вријеме досељавања Срба у ове земље у заједници осталих Новљана" — како пише Андрија Лубурић у својој књизи *Дробњаци, њихове у Херцеговини, њихово порекло, њихова прошлост и етничка улога у нашем народу* (Београд 1930. године).

Тачније, њихова првобитна насеобина је била негдје у Босни, потом су једно вријеме живјели и у Бањанима, да би одатле преко планине Војник доселили у Дробњак и скрасили се прво у Придворици.

□ □ □

На Саставцима, мјесту испод Шавника, као у какав природни лијевак се сливају Бијела, Буковица и Шавник и чине ријеку Придворицу. Она се тако зове све до улаза у чувени кањон Невидио, односно до мјеста гдје се у њу улива Комарница. Иако је Придворица знатно богатија водом, не бива по оној Његошевој „мањи поток у већи увире, на увору своје име губи". Ту ипак Придворица губи име и ријека се одатле све до ушћа у Пиву зове Комарница...

И једино село на десној обали Придворице зове се Придворица, а Драган Јауковић, како наглашава, први мушки изданак послије Другог свјетског рата у петнаестак кућа Јауковића у овом селу, један од памтиша нешто млађе генерације, велики заљубљеник и упорни и марљиви чувар традиције и историје, не само своје породице и свог братства, испричао ми је занимљиву легенду како су и кад и ријека и село добили име.

Недалеко од села Придворице, низводно, у дијелу кањона који се зове Зли до, одмах иза такозваног Врањевог крша, налази се пећина звана Оклачина. Није сасвим јасно откуд јој то несвакидашње име, али је несумњиво да је то некад било нечије уточиште. О томе увјерљиво говори моћни, више од три метра високи зид на улазу, на којем стоје отвор за врата и прозор. Претпоставља се да се некад, у бурним земанима сеоба и бјежанија неко ту склонио и одређено вријеме и живио, и то не макар ко, какав хајдук или пустолов, него неко ко је био властелинског поријекла и крви. Око тога је извезена и легенда, а почива на имену једног вира испод саме пећине.

Наводно, у пећини су некада живјели брат и сестра, а на супротној страни, на стијени званој Јасиковача, некакав арапин, злоћудни зулумћар и кавгаџија. Одатле је данима вребао да некако уграби лијепу госпоствену љепотицу из пећине. Кад је увидио да је брат помно чува и да она не излази из пећине, да се ње никако не може домоћи, одлучи да је убије. Једног дана је спази како сједи до прозора и везе бошчалук. Запне стријелу и погоди је у сред срца.

Брат притрчи, ишчупа стријелу из сестриних груди и њоме истог трена устријели злотвора, који је на Јасиковачи ликовао због злочина који је починио. Погоди га и он се стрмекне у понор и падне у тај вир Придворице

испод пећине, који се од тада и ето и данас зове Арапов вир.

Како сама пећина личи на двор, изгледа да су управо због тога и ријека која тече испод ње и село које се налази у близини названи Птидворица...

Све указује да се радило о врло бројном и моћном братству, које је населило овај простор и, разумљиво, убрзо дошло у сукоб и заратило са домородачким Кричима. По неким подацима, већ у тим првим бојевима изгинуло је осамнаест Мандића, што само додатно говори о њиховој бројности и снази. Потврђује то и предање како су Мандићи у јеку своје моћи могли све својим имањем јавити буљуке оваца од Дурмитора преко Крнова до Требјесе код Никшића. А о старости овог братства најбоље говори податак да се већ у другој половини 14. вијека у документима спомиње дробњачки војвода Милеша Мандић.

▫ ▫ ▫

У дробњачком народном памћењу, које је сачувано и допрло до ових времена, ипак се посебно истиче име кнеза Дракуле Мандића, који је (и по рачунању Андрије Лубурића), изгледа, живио и „владао" у другој половини шеснаестог и на самом почетку седамнаестог вијека.

— Кад су из Босне преко Бањана и Војника доспјели у Дробњак — казује Драган Јауковић — прву ватру су, пропирили баш у Придворици, на Равној главици, што је потпуно разумљиво, јер је овдје, посебно поред ријеке, и с једне и с друге стране, било питомих и плодних лука и ораница, а да се и не говори о пространим пашњацима и катуништима која се простиру одавде према Дурмитору.

Врхунцем њихове моћи може се сматрати период кад су их и пљеваљске паше почеле уважавати, па и зазирати од њих.

У жељи да им стави до знања ко је власт и сила, ко је раја а ко господар, неки од тих паша је, по прилици негдје крајем 16. вијека, поручио тадашњем кнезу Дракули Мандићу да долази са свитом у Дробњак да покупи харач и да му, осим блага, припреми и дочек и конак какав приличи паши — да, поред осталог, за његових дванаест сејмена припреми дванаест најљепших дјевојака и невјеста, које ће с њима провести ноћ под чадорима, а њему да доведе своју кћерку јединицу — мезимицу Милицу...

▫ ▫ ▫

Кнез Дракула Мандић је и по предању и по записима Андрије Лубурића и бројних других историчара и хроничара који су се бавили Дробњаком, имао шест синова: Андријаша, Гојка, Бојка, Лаза, Илију и Јоксима и кћерку Милицу. Кад му је пашин рицал из тадашње Таслице донио злослутну поруку, он окупио синове и братственике да се посавјетују шта им је чинити. Они сви углас кажу: ако морамо трпјети зулум и давати харач, не дамо да нас срамоте и образ нам узимају!

Поруче паши да је добродошао, да ће све бити како је заповиједио, а овамо одаберу дванаест најљепших, најхрабријих и највјештијих момака и обуку их и удесе као дјевојке, а Миличину одежду обуче њен брат Андријаш. Кад је паша бануо са силом и стрепацом, кнез Дракула га са синовима и рођацима дочека, по прилици баш на Равној главици, гдје и данас постоји зидина негдашње куле, с печеним овновима и другим ђаконијама, ићем и пићем, како су најбоље и најљепше могли и умјели. Турци ту разапну шаторе, раскомоте се и припреме

Друга сеоба због Милице

Кнез Дракула са синовима и осталим рођацима који су са њим побјегли из Придворице након покоља пљеваљских харачлија, у први мах се, како пише Андрија Лубурић, скрасио и населио „у селу Загреда при Гарчу":

„Неки Брђанин ту испроси у кнеза Милицу – вели даље Лубурић. – Натури се један Пјешивац и из зависти убије Брђанина. Тада кнежев син Бојко из освете убије тога Пјешивца. Због тога кнез са синовима побјегне даље преко Црне Горе и добјежи на Леденице више Рисна. Ту се мало задрже и кнез премине. Послије тога синови му се растуре: Бојко оде у Грбаљ и од њега су тамошњи Бојковићи; Гојко оде у Мокрине и од њега су херцег-новски Гојковићи, Лазови и Илини потомци се доцније стално настане на Леденицама и од њих су тамошњи Лазовићи и Илићи, а Андријаш право оде у Зупце, па доцније у Грахово и од њега су тамошњи Андријашевићи. По моме рачунању ово је било око 1615. године" – сматра Андрија Лубурић.

за теревенку, а да не би ништа посумњали, кнез замоли пашу да допусти да им дјевојке доведе тек кад сунце почине иза планина, еда би им барем мало сачувао образ и достојанство пред племеницима.

Не слутећи ништа рђаво у томе, паша пристане. Кад су се зулумћари, наједени и напијени, у неко доба ноћи повукли на починак, наумни да уживају у сластима дробњачких љепотица, кнез Дракула доведе пресвучене момке и по карамлуку их распореди по шаторима...

Прије зоре и паша и свих његових дванаест пратилаца били су затрпани у буњинама поред ријеке Придворице, испод цркве на Лукама, гдје су биле штале и торови, а кнез Дракула са пет синова и осталим најближим рођацима који су учествовали у покољу пљеваљских

Терзићи

Појединих огранци Мандића су се, изгледа, из ових или оних разлога, расељавали и бјежали из Дробњака и прије те сјече пљеваљског паше и његове пратње, коју је починио кнез Дракула и његови синови и рођаци. Тако је једна група, по прилици знатно прије тог догађаја, кренула у себу пут Србије, преко Жабљака и Језера. Нека жена, млада удовица, која је имала само нејаког сина — да ли стога што није могла да издржи темпо себе, усиљене кратким данима и наглим погоршањем времена — одвоји се од збјега негдје у рејону Пљеваља.

Невоља и мајчинска љубав и очајничка жеља да спасе то дијете, догна је тако на праг некаквог имућног, али доброћудног и племенитог бега, који се смилује на грешно дијете и широм јој отвори врата свога дома. Она, по свему судећи, опази у чију је и какву кућу дошла, спусти се на уже доброчиног бега, отвори душу и све му исприча, ко је и куд је наумила.

Како је зима већ била на прагу, бег је посавјетује да не ризикује и не излаже дијете смртној опасности, да остане и презими код њега, па на прољеће кад гране, нови дани нове наваке, да настави. Послуша га она, али се током зиме међу њима развије велико и истинско пријатељство, дотле да ни њу ни њено дијете бег није дијелио од своје бројне породице. Бег јој на прољеће предложи да се окани пута у Србију, већ да остане ту, а он ће јој дати имање и добру прилику да то дијете подигне.

Послуша она свог великог добротвора и остане и од тог њеног сина се временом развије велико и познато братство у пљеваљском крају, али није сасвим јасно да ли је та невјеста била од Терзића, неког огранка који се одвојио од Мандића још док су били под Дурмитором, или су то презиме њени потомци некако добили у новој постојбини (Андрија Лубурић сматра да је разгранавање Мандића кренуло можда „много времена прије

Косовске битке", да су Терзићи, ван сваке сумње, један од тих најстаријих огранака, јер се у дубровачким књигама староставним спомињу још 1407. године, а Драган Јауковић истиче да се простор подно села Придворица, зараван прије Равне главице, одвајкада, па и данас зове Терзићи).

харачлија, једанак кренуо у бјежанију да у црногорским брдима потражи спас од страшне турске одмазде која је услиједила.

▫ ▫ ▫

— Јоксим, најмлађи од синова кнеза Дракуле, није учествовао у помору пљеваљских харачлија, јер се затекао у планини, под Дурмитором, код оваца, и тако није кренуо ни са оцем, браћом и рођацима у себу и бјежанију послије покоља — казује даље Драган Јауковић. — По једном предању, он је, млад и сам, дуго јадиковао и јаукао за породицом која се тако изненада обестрвила. По другој, логичнијој и вјероватнијој, њега су, уз све то, ухватили пљеваљски Турци који су дошли у Дробњак да освете пашу и његове низаме, и свакако знајући ко је и чији је, толико га мучили и злостављали да каже куд су му побјегли отац и браћа, да је Дурмитор одлијегао од његових јаука. Како год да је било, Јоксим је добио надимак Јаук, али није сасвим сигурно да ли су Јауковићи послије добили презиме баш по њему или по његовом унуку, можда чак и праунуку, пошто се то име, па и надимак, понављало и преносило на потомке.

„Јауковићи су огранак Мандића" — без колебања тврди и Андрија Лубурић, који прецизира да их је у првој деценији послије Првог свјетског рата када је он вршио истраживања, у Придворици било 24 куће, а у Вукодолу 12. И он мисли да су презиме добили по Јоксиму,

најмлађем сину кнеза Дракуле, али се жали да није могао утврдити колико је синова имао Јоксим. Утврдио је да је један његов син или потомак, Бојо, одселио у Пиву и од њега се развило братство Бојати, а други у Санџак и од њега потиче братство Леовци.

„Сви данашњи Јауковићи у Дробњаку су од браће Павла и Саве — вели Лубурић. — Они су рођени око 1740. године. Отац им се звао Јоксим. Он је био унук или праунук првог Јоксима, сина кнеза Дракула. Овај последњи Јоксим имао је и трећег сина, Милића, који се одселио у Бавчиће код Пљеваља. Тамо се његови потомци презивају Бавчићима..."

Лубурић закључује да се у Дробњаку, у вријеме кад је он вршио истраживања, нико више није презивао старим презименом Мандић, а да из тог презимена корије вуку Јауковићи, Параушићи, Шаулићи, Дурковићи, Даниловићи, Делићи, Остојићи и Јакшићи — „укупно 107 домова":

„Јауковићи су познати јунаци — истиче Лубурић. — У разним борбама истакло се више Јауковића. У борби Дробњака с пашом Миљевином (1812), Живко је у Комарници посекао Сулејман-бега Сијерчића. Његова брата Јоксима ухвати Смаил-ага Ченгић 1834. г., и стреља на Језерима. Милија Живков био је сеоски кнез и врло угледан човек. Кад је Смаил-ага Ченгић полазио за Дробњак у септембру '840 г., узео је неколико виђених Дробњака у таоство у Мостару и међу њима кнеза Милију. Кад се у Мостару сазнало за Смаил-агину погибију, Турци потрују дробњачке таоце. Неки од њих успију побећи и са собом понесу од тровања болесног кнеза Милију. Он умре у путу на Безује у Пиви."

— Уочи Другог свјетског рата у Придворици је било двадесет домаћинстава Јауковића — вели Драган Јауковић — и готово толико у Језерима *(у Буковици, између Провалије и Ђевич Камена — Скочки Омар и Вукодо, најомена Б. С).* У Придворици, иначе, нема никога другога осим Јауковића, слично као што ни у оближњој Петњици нема других сем Карацића.

Коју годину прије избијања рата у тих двадесетак кућа Јауковића у Придворици било је више од четрдесет академских грађана, а њих неколико је чак студије завршило на Сорбони. Само у кући Димитрија Јауковића, рецимо, било их је петоро, четири брата и сестра, сви завршили факултете — један инжињер, два љекара, један правник и један професор. Како је овдје политика одувијек била омражена и говорило се: ко руча политике, вечера по задњици, Јауковићи су се претежно опредјељивали за природне науке и технику, а то су изгледа највише форсирали баш они који су студирали друштвене науке и мало се бавили политиком, окусили тај грки хљеб.

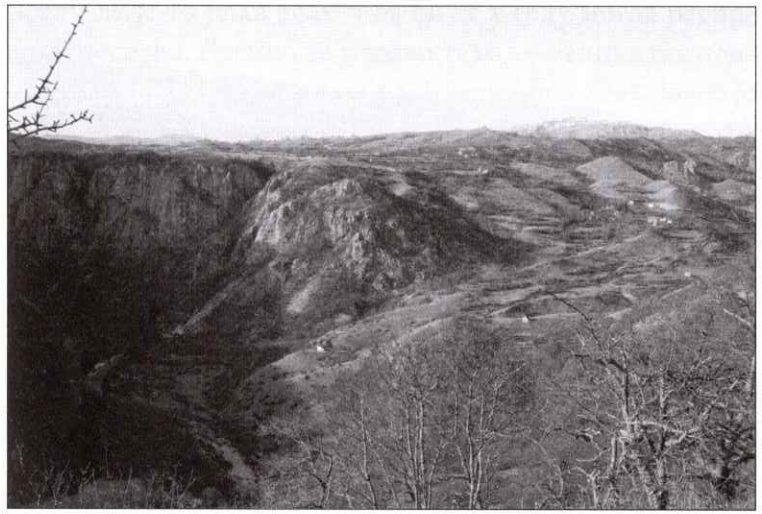

Ријека и село Придворица на улазу у кањон Комарнице (снимио Б. Симоновић)

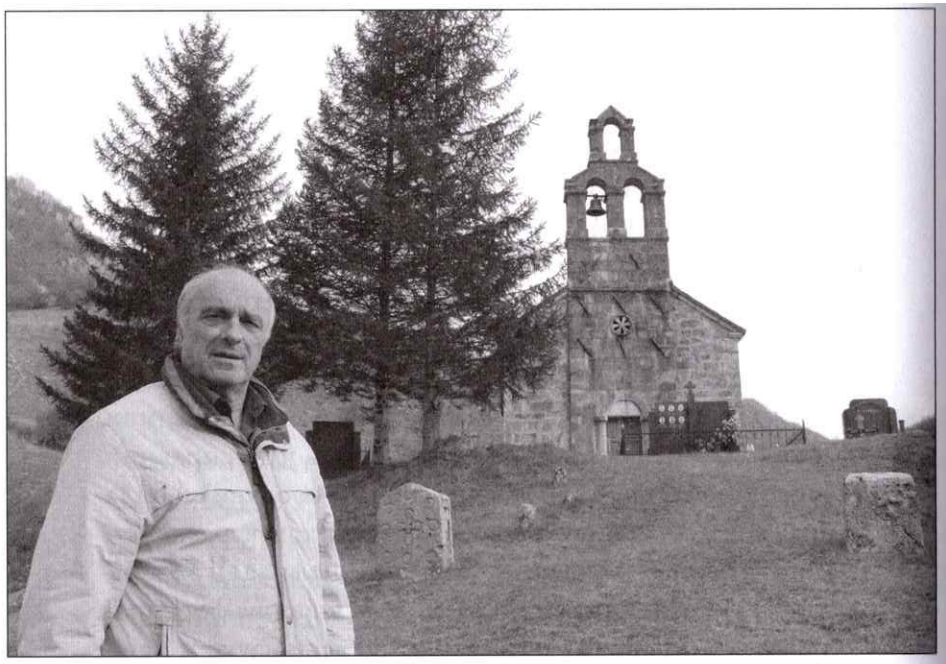

Драган Јауковић испред цркве у Придворици која са старим надгробницима и стећцима највише говори о старости овог села (снимио Б. Симоновић)

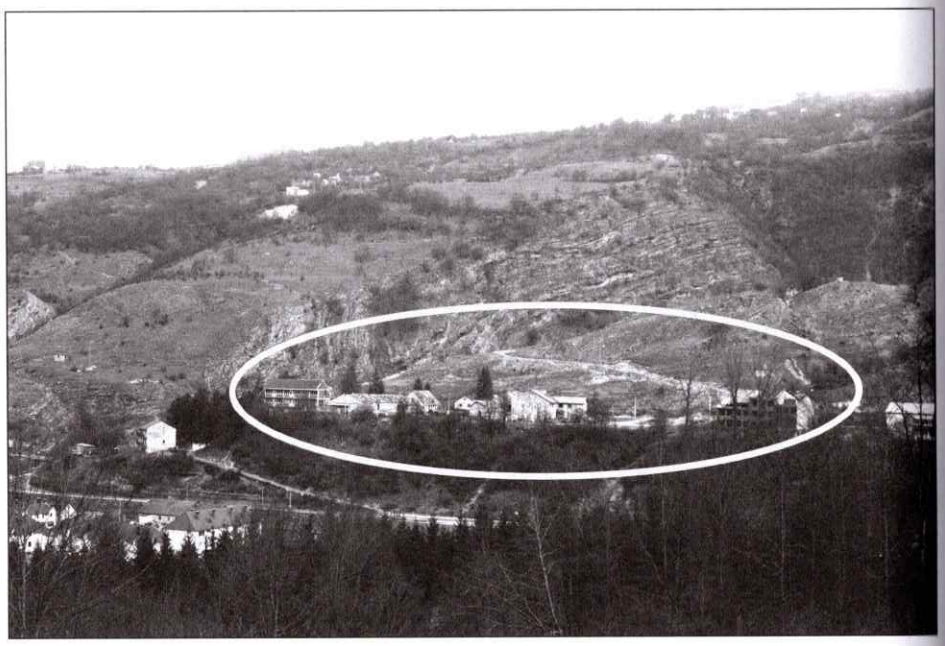

Беришина Лука у Шавнику, старо племенско састајалиште, али и крваво губилиште (снимио Б. Симоновић)

УБИСТВО МИЛИВОЈА ЈАУКОВИЋА

У Придворици је до данас жива прича како је уочи саме Пљеваљске битке, негдје крајем новембра 1941. године, на неко стабло у сред села слетио гавран и почео да гракће. Како то, иначе, није честа, свакидашња „пјесма" и како је то по исконски увријеженом вјеровању птица злослутница, неки су покушали да га поплаше и отјерају, али он није хајао, чак ни кад су неки потом пуцали на њега и покушали да га убију.

Старији су, кажу, забринуто вртјели главом и одмах рекли да је то рђав знак и да би се у селу могла распрштити несрећа. Десило се управо тако — велика погибија и пораз у Пљеваљској бици, 1. децембра 1941, зачео је отворени раскол и означио почетак братоубилаштва које ће посебно трагичне посљедице имати управо у Придворици и међу Јауковићима.

А до првих размимоилажења и неслагања међу Јауковићима дошло је изгледа убрзо по капитулацији Југославије 1941. године. Већ тада су избиле на видјело непомирљиве разлике у погледима на даљу борбу и могућност отпора окупаторској сили.

— Наиме — каже Драган Јауковић — кад се сазнало да је у бомбардовањима која су предузели Њемци у свом освајачком походу на Југославију априлских дана 1941. године, погинуо Андрија Јауковић, овдје је породица по

старом обичају направила парастос. Управо на тој жалби код цркве у Придворици, свакако прије 1. маја 1941, односно знатно прије устанка, чак и прије него што се Дража Михаиловић са својим устаницима појавио на Равној Гори, дошло је до жестоке распре између Станише и Светозара Јауковића, с једне, и Данила Јауковића, са друге стране.

Кажу да се та жучна свађа између Станише и Светозара као официра бивше југословенске војске и Данила, студента и већ печеног, прекаљеног и непоколебљивог комунисте, који је тако постојан, чист, прави комуниста, остао до краја живота, умало није претворила у отворени сукоб, да је наводно чак и оружје звецкало.

Ипак, кад је почео устанак и задуго потом, практично све до Пљеваљске битке, до тог кобног 1. децембра 1941. године, и Јауковићи су листом били под истим барјаком, у строју бораца за слободу, јединствени у отпору окупатору и мислим да се све до тада овдје не може говорити о подјели на партизане и на четнике. Тек послије Пљеваљске битке долази до подјела и отворених размимоилажења која ће се почетком 1942. године изродити у крваве братоубилачке сукобе — сматра Д. Јауковић.

▫ ▫ ▫

Павле — Шуле Јауковић, прадјед Драгана Јауковића, рођен је 1855. године, а погинуо је на Равном, у Пиви, 1914. Био је најстарији од петоро браће — били још Мијајло, Саво, Јоксим и Милун. Иза њега је остао лијепи пород, пет синова — Нећељко, Видоје, Миливоје, Јово и Исаило и кћерка јединица, Мирјана...

Дошао је, међутим, Други свјетски рат, разорио то лијепо породично гнијездо, дотле да је та породица постала симбол страдања, не само у Придворици и Дробњаку, симбол зла које само рат може донијети, трагични

примјер докле може сегнути несрећа кад дође до братског раскола и мржње, какве и колике размјере може попримити братоубилаштво кад зацари безумље, кад људима удари крв на очи, пробуди у њима животињске нагоне, ослијепи их толико да не виде ни ко је брат ни ко је рођак, учини да забораве да једном ипак мора доћи мир, доћи дан за пребројавање жртава, дан кад ће свако злодјело изронити на видјело — кад никаква побједа неће моћи опрати проливену братску крв, кад ће због тога сви бити поражени и на губитку.

И не само породица и потомство Павла — Шула Јауковића него и Придворица уопште, прича о Јауковићима из Дробњака представља једну од најцрњих и најтрагичнијих страница братоубилаштва у историји Другог свјетског рата, не само на овим просторима. Та прича се никад не смије заборавити, мора остати велики наук и Јауковићима и другима да не постоје циљеви и интереси већи и важнији од живота, поготову братског, да је брат светиња над светињама на коју се не диже ни глас а камоли рука...

▫ ▫ ▫

Миливоје Јауковић, средњи од пет синова Павла — Шула Јауковића био је прва жртва из овог братства у Другом свјетском рату, једна од првих у Дробњаку и дурмиторском крају уопште, која је пала у еуфорији такозваних „лијевих скретања", започетих крајем 1941. године. Он је за оно вријеме био богат човјек. Ем службеник у Жабљаку — а тада је било мало људи на државној плати — ем имао добро имање и држао велику стоку. Као школовани и веома омиљени и утицајни човјек у Дробњаку, Миливоје се међу првима нашао на том црном, безумном партизанском списку за ликвидацију.

У низу свакојаких, углавном сличних верзија ликвидације овог изузетно угледног Дробњака, оца четворо мушке дјеце (најмлађе је имало тек двадесет дана), предратног предсједника општине, које сам чуо од више свједока и дознао из различитих извора, издвајам ону коју сам својевремено чуо у разговору са његовим сином Миликом.

Упркос његовом очигледном гњеву и потпуно разумљивој субјективности, поштујући његово право да јавно саопшти своја сазнања и став, дословно објављујем његову причу о томе и препуштам је суду јавности. Пошто ни он више није међу живима, овдје ћу, стога, без икаквих коментара и напомена, чак и када су у питању неке очигледне произвољности и евидентне материјалне грешке, поштујући његову изричиту жељу, цитирати оно што је он тим поводом написао октобра 1992. године, реагујући на један фељтон о Моши Пијаде, објављен тих дана у листу „Сјутра":

Мој отац Миливоје Јауковић, син Павла — Шула, који је погинуо 1914. у Првом свјетском рату против Шваба, рођен је 1897. године — пише Милика Јауковић. — Био је студент Техничког факултета Универзитета у Београду. Разболио се од упале плућа и 1922. године због болести напустио студије и вратио се у родни крај.

Био је предсједник општине у Буковици. Касније, пошто је буковичка општина припојена жабљачкој, постављен је за благајника општине и своју дужност је часно и поштено извршавао. Када су комунисти новембра 1941. године почели да убијају виђеније људе, угледне домаћине, државне службенике, учитеље, свештенике, на том списку се нашао и мој отац.

Једне ноћи, новембра мјесеца 1941, у Жабљаку, комунисти су залупали на врата куће у којој смо становали и рекли да требају Миливоја, мога оца, да изађе. Моја

мајка Милица није хтјела да отвори врата, рекавши да Миливоје није код куће. Те ноћи мој отац је био код брата Јова (погинуо од комунистичког куршума 1943). Кад су тражили мога оца у Жабљаку, чули су се пушчани пуцњи. Ујутро смо сазнали да су убили попа Богдана Церовића и сина му јединца Драгана, браћу Карациће и друге. Лупали су те ноћи комунисти и на врата учитеља Вељка Дурковића, али им овај није хтио отворити. Међутим, послије неколико мјесеци, ухватили су Вељка и убили га.

Како су сјутрадан дошли неки наши рођаци из Буковице на Жабљак, то је моја мајка по њима послала писамце да га предају моме оцу. Кад је отац примио то писмо, био је забринут. Брат Јово га је питао што је тако забринут. Отац је одговорио „јади мој Јово" и саопштио му шта се догађа.

Послије тога исти дан браћа и рођаци пошли су са мојим оцем на Жабљак, право код злогласног Моше Пијаде да га питају шта је то Миливоје скривио те су га комунисти тражили и на врата му лупали. Мошо је одговорио да је то нека грешка, да против Миливоја Јауковића нико ништа нема. Ускоро, ми смо се преселили са Жабљака у село Подомар гдје смо имали кућу заједно са очевим братом Исаилом, учитељом (убили га комунисти 1942. године). Како је наша кућа од прве рођачке удаљена и више од 300 метара, то су мом оцу браћа и рођаци савјетовали да се пресели у село Придворицу код Шавника гдје живе само Јауковићи и да ће тамо бити безбједнији. Тако смо и урадили. У јануару 1942. године, Павле Пекић, командант подручја, крволок, поручи мојем оцу да дође на разговор у Шавник. Заједно са њим пођу рођаци и браћа, њих десет. На крају разговора Павле Пекић је рекао мојем оцу да је све у реду, да се врати у село и настави нормално да живи. Можда ће

га још који пут позвати да нешто помогне око сређивања разне документације.

Средином фебруара 1942. године, Илија Каљевић из Жабљака долази у Шавник и каже Павлу Пекићу да су они у Жабљаку побили све које је требало убити, а да они држе још живог Миливоја Јауковића. Рекао је да он иде у Никшић, да се прексјутра враћа и да они за тај дан позову Миливоја па да га он среди. Павле Пекић је поручио мом оцу да дође у Шавник како би нешто помогао око сређивања разних спискова. Не слутећи шта га чека, мој отац оде у Шавник. Са њим је пошао само његов најстарији брат Недјељко (партизани су га убили одмах послије тога). Кад су дошли на мост у Шавник, стражар је оца пустио, а Недјељку рекао да он не може да уђе, да сачека и да ће се Миливоје брзо вратити. Стражару је било речено да тако поступи. Недјељко је Миливоја чекао два-три сата и пошто му стражар није дозвољавао да уђе у Шавник, вратио се у село и пошао до једног рођака који је радио са Павлом Пекићем. Јауковића, као и многих других презимена је у Другом свјетском рату било и на једној и на другој страни. Тај Јауковић се изговорио да не може ништа да помогне и наводио којекакве разлоге због којих би са Миливојем све требало бити уреду. Како је село удаљено сат хода од Шавника и на самом прилазу града, зачуше се пушчани пуцњи. То је значило да ми је отац убијен.

Шта се за то вријеме догађало у Шавнику. Пошто је мој отац ушао у Шавник, смјестили су га да чека у једној кафани. Љекар Алексић, комуниста, познаник мог оца, рекао је: „Миливоје, не могу ти помоћи." Отац је, значи, знао шта га чека. У сами сумрак на вратима се појављује џелат Илија Каљевић и мом оцу каже: „Идемо у Жабљак". Са Каљевићем су били Павле Мијовић и Раде Вуковић. Он је устао и ишао напријед, а комунисти

за њим. На изласку из Шавника мој отац се нагло окренуо и првог иза себе ударио ногом у стомак. Тај — Павле Мијовић, пада. Настало је хрвање, али „два лоша убише Милоша". Оца ми убија џелат Илија Каљевић.

Све је ово посматрао рођак Павла Пекића и послије рата испричао најстаријем Миливојевом сину да зна и запамти. Иначе, нас браће има четворица.

Моја баба, очева мајка, имала је пет синова и једну кћер. Партизани су јој на правди Бога, невине, убили три сина и кћер. Четврти јој је син погинуо као четник, а пријетила је опасност да ће и њега убити ако га ухвате.

Партизани су такође убили очевог стрица Милуна и сина му Радомира, браћу од стричева, браћу Мијата и Стојана. Трећем брату Љубу се приликом одступања 1945. губи сваки траг.

Мијат је на првом стријељању априла 1942. рањен и од те ране пао онесвијешћен. Освијестио се током ноћи и пошао куму у село Градац да му овај помогне. Он је због страха одбио. Крвав, он те ноћи иде у своје село. Једној сестри од стрица се јавља и она му ране пере, превија га. Затим бјежи и крије се под једну греду у близини села Пошћења. Неко га из села примијети и дојави у Шавник. Патрола долази, хватају га и поново, по други пут одводе на стријељање и убију. О овом храбром мом стрицу и оваквом случају сигурно ће се још писати.

Још су убијени Вељко Јауковић, правник, јединац у мајке, неожењен. Ту више нема мушке главе. Даље се ређају имена Јауковића које партизани у тим злим временима убијају, три рођена брата: Драгомира, Косту и Станишу (Станиша је био капетан Југословенске војске), Благоту, стрица њиховог, Ђорђија, Милана, Мироја, Љуба (овог Љуба убијају мислећи да је онај прави Љубо што му се не зна судбина). Убијају и Уроша Јауковића 1944. године на спавању, који је био брат од стрица

Порука

На парастосу страдалим „на супротној страни" током Другог свјетског рата, одржаном 10. септембра 1996. године у Подмалинску, присутнима се обратио и Милика Јауковић „и као вјерник и као сродник и као ожалошћени":

– Наша хришћанска, морална и братска осјећања обавезују нас да се и данас и увијек сјетимо убијених и погинулих на другој страни наших несрећних подјела, а нека заједнички бол буде поука и порука нама и нашем потомству да нам се братске подјеле никад више не поновe" – казао је том приликом Јауковић и прецизирао да је „из рода и племена Дробњака, Ускока и Језера" било 284 жртве, „већином без гроба и обиљежја, без помена и запаљене свијеће..."

мом оцу. Убијају Секула. Кажу да је био предратни комуниста, али пошто су почели да му убијају невине рођаке прикључио се покрету да се убије Моша Пијаде. То се сазнало па су побијени сви који су са тим било какву везу имали.

Приликом одступања и бјежања од комунистичког терора, погинуо је Велимир, син Недјељков. За Божидара, сина Урошевог се не зна. Можда је и он убијен на Зиданом Мосту приликом одступања. Иста судбина приликом одступања је задесила и Светозара. Али, да ли је и он на Зиданом Мосту убијен, до данас се не зна.

Кад се све ово сабере, види се да је голема трагедија. Прва жртва је био мој отац, а за њим још двадесет и двије мушке главе и једна жена-човјек, моја тетка Мирјана Делић. Овај покољ и оваква убијања комунисти су послије рата назвали „лијева скретања" и „лијеве грешке", а погледајте само у једном братству колико невиних људи побише комунисти. Посебна је прича како су

Сирочад

Нажалост, ни супруга Миливоја Јауковића, Милица (била родом од Ћоровића, сестра Радоша Ћоровића), није дуго поживјела, разбољела се и умрла 1944. године у тридесетосмој години живота, тако да је иза ње остало четворо сирочади, четири сина – Драгољуб, Милика, Бранислав и Борислав, које су потом преузели и подизали стрине Мара и Ђурђа са својом сиротињом.

нека дјеца ових несретника живјела у комунистичком режиму. Но, и о томе ће се ваљда писати — закључује Милика Јауковић.

Придворица данас

Миливоје Јауковић са супругом Милицом и тројицом од четири сина уочи Другог свјетског рата

Павле — Бећир Јауковић, Миливојев синовац који мјесец по завршетку рата

Генерал, народни херој Данило Јауковић

ГОЛГОТА МИЈАТА ЈАУКОВИЋА

Одмах [по] убиству Миливоја Јауковића, крајем марта 19[44]. године, баш на Велики петак, постријељани [су] и Миливојев брат Нећељко и рођаци Ђорђије, Вељ[ко], Радомир и Милун Јауковић.

Томе је [претходио] — по казивању Д. Јауковића — претходио један завј[еренички] договор који се десио у кући Секуле Јаковић[а] у Вукодолу. Секула је живио у истој кући у којој је [и] живјела и Мирјана Павлова Јауковић са мужем Савом Делићем — пола куће је било Јауковића, а пола Делић[а]. У тој кући су се једне мартовске ноћи, неколико дана прије Великог петка, састали неколицина незадовољника који су се договорили да пораде да се по сваку цијену смијени партизанско руководство на Жабљаку, на челу са инжињером Павлом Пекићем, ђаком покојног Јована Цвијића, касније генералом Југословенске народне армије.

Били ту, поред браће Јауковића, Секуле и Радивоја, јерej Ново Делић, парох планино-пивски, и Митар Карацић — био прије рата предсједник шавничке општине.

Тих дана се са положаја са Сињавине било вратило више партизана из ових крајева. Међу њима били и Мијат Јауковић из Придворице, предратни жандар, и Светозар Одовић из Пошћења, шурак Мијатовог брата Милинка, рођени брат Милинкове жене Даринке.

Кад је сазнао за тај договор из Вукодола и организацију која спрема смјену Павла Пекића, Мијат је прихватио да учествује у томе. Он је то повјерио и свом пријатељу Светозару Одовићу, не слутећи да је он љубоморан на њега због тога што су при поласку на Сињавински фронт Мијату а не њему дали пушкомитраљез. Чим је чуо шта се припрема и шта му Мијат предлаже, Одовић је отрчао у штаб партизански и све пријавио: ето вам, видите сад коме сте дали пушкомитраљез...

Сјутрадан по зори у Придворицу је банула патрола партизанска да хапси Мијата, али се он на вријеме склонио — да ли га је ко упозорио или је он благовремено опазио патролу, тек патрола га није затекла у кући, баш као ни Митра Карацића, који је такође навакат избјегао хапшење.

Не зна се како су се Мијат и Митар нашли и састали у Војнику и одатле кренули у бјежанију пред потјером, која их је сустопице пратила цио дан. Доспјели су чак до Брезана.

Кад је схватио у каквој је опасности Мијат — казује даље Д. Јауковић — мој ђед Нећељко је организовао групу од десет Јауковића и кренуо му у помоћ. Неколицина њих су се пред ноћ вратили кућама, а ђед Нећељко, Милун, Радомир, Вељко и Ђорђије Јауковић су се склонили и те ноћи остали у једној пећини. Ту су их сјутри дан похватали, односно предали су се на ријеч Милића Јауковића, познатог јунака са Мојковца, иначе оца Мићуна Јауковића, једног од заклетих партизанских перјаница у Дробњаку.

Митар Карацић је тог дана погинуо кад их је потјера сустигла и опколила, а Мијат се предао. И он је потом са осталима спроведен у Шавник и сви су, без икаквог великог испита, постријељани на Беришиној луци.

Стријељање је извршено у сутон и лешеви су до сјутрадан остали на ледини, несахрањени. Како је био само

тешко рањен у главу и како нико послије стријељања није провјеравао да ли су сви мртви, Мијат Јауковић се у неко доба освијестио међу лешевима које је већ био прекрио снијег. Иако је био изгубио много крви, смогао је снаге и кренуо да тражи спас. У леденој ноћи, по снијегу и карамлуку, прегазио ријеку и уз Туњемир се запутио ка Градцу, у нади да ће ту код пријатеља и кумова Гузина, односно Филиповића, наћи спас...

▫ ▫ ▫

Податке за наставак мучне и трагичне приче о Мијату Јауковићу која слиједи добио сам углавном од Рајка — Бата Филиповића, тада педесетогодишњег радника из Шавника, сина Арсенија-Милинка Филиповића, а унука Радојице Филиповића са Градца, шест километара удаљеног од Шавника према Војнику и Никшићу.

На тој прелијепој високој заравни над клисуром Придворице, наспрам истоименог села, које се налази на супротној, десној обали ријеке, данас стоје само једва примјетни темељи негдашње велике камене куће Новице Стојанова Гузине, гласитог јунака са Мојковца, носиоца златне Обилића медаље и других одличја која се, срцем и оружјем, стичу на бојишту, човјека који је некоћ стизао и до Америке и упознао муке и злоћуди америчких рудокопа, а зарадио тек толико да на Градцу прошири имање и сазида ту лијепу и пространу кулу од „тридесет и седам лаката".

Као тежак инвалид, послије Првог свјетског рата се скрасио на Градцу и са супругом Видом — била родом од Китаљевића — подизао лијепи пород и настојао да га изведе на што шири и лагоднији животни пут. Са њихово осморо дјеце, четири сина — Драго, Радојица, Василије и Војин — и четири кћерке — Миленка, Пава, Драгуна и Софија — братство се поносило и клело.

Најстаријег Драга упутио у војну школу (тада је одлучио и да промијени то погрдно презиме и да му се дјеца и потомство убудуће презивају Филиповићи по дједу Филипу). Драго догурао до чина мајора, а Други свјетски рат га затекао негдје код Пирота гдје је 1941, у априлском расулу и катастрофи капитулације Југославије и њене војске заробљен и потом цио рат провео у концентрационом логору у Њемачкој. Кад се послије ослобођења вратио у Југославију и кад су му поново понудили униформу и официрски чин, одбио и коначно се демобилисао, а онда уписао и за четири године завршио економски факултет, али и подигао два сина од којих је остало фино потомство.

Радојица, други по реду Новичин син (био је 1904. годиште), дјед Рајка — Бата Филиповића, као десетогодишњи дјечак је доживио несрећу — несмотрено је активирао капислу и експлозија му је избила око, па су родитељи одлучили да га оставе на имању. Оженио се Јованом-Јоком (била родом од Чворовића) и са њом имао петоро дјеце — синове Милинка и Мираша и кћерке Његосаву, Бранку и Стану.

Трећи син Новице Филиповића, Василије, био је правник. Други свјетски рат га је затекао у Београду и ту је остао све вријеме рата, гдје и данас живи његово потомство.

Ни најмлађи, Војин Новичин — рођен је 1914. године — такође није остао на очевом упрету на Градцу. Завршио је учитељску, а послије и вишу педагошку школу и вратио се у Дробњак. Кад се заратило 1941. године, био је учитељ у селу Пошћење.

▫ ▫ ▫

У оним смутним временима сплашњавања устаничког размаха у јесен 1941. године, а посебно послије великог партизанског пораза и полома у Пљеваљској бици,

Нијесу промијенили кума

Радојица и Јована Филиповић су, несумњиво по савјету Радојичиног оца Новице, за кума вјенчаног одабрали Арсенија Ружића, једног од витезова из Мојковачке епопеје, који је са сином Јевтом и братом Николом и у пјесму доспио, јер су тих судбоносних јануарских дана 1916. године, сви окрвавили снијег „момку преко паса" у мојковачким горама. Тако је хаџи Радован Бећировић — Требјешки, највећи пјесник и најпознатији мајстор епског десетерца у новијој епској поезији на српском језику, у свом култном спјеву „Мојковачка битка", поред осталог опјевао и рањавање управо Арсенија Ружића:

„Ту се рани Ружић Арсеније,
Али ране у њедрима крије,
Подврискује к'о вино да пије..."

Десило се, међутим, тако да је Радојици и Јовани умрло и прво и друго дијете недуго по рођењу, а кад су 1932. године добили и треће, сина, Арсеније им предложио да, по неком старом обичају, промијене кума, еда би то дијете поживјело — можда им он није батли кум. Ни Радојица, ни Јована не дали проговорити: не, ни по коју цијену не мијењамо кума...

— Е кад нећете, овако ћемо: ја ћу да крстим и ово дијете и даћу му моје име, али осим нас троје и попа нико други то да не зна, нека му Арсеније остане записано у књиге и крштеницу, а ви му ради злих уши и очи пришабаните какво било друго име док се дијете отме и поодрасте...

Тако и било, мајка га прозвала Милинко и све док је кренуо у школу ни он није знао да му је крштено име Арсеније.

кад је почело драконско кажњавање оних који би изразили и најмање колебање или сумњу у исправност револуционарних потеза вођа народноослободилачког покрета, неко је упро прстом и у Војина Филиповића и

Кад је сјутрадан рупила јака партизанска патрола на врата и није га затекла у кући, почели су гласно да пјевају око куће: „Ој, Милошу, ђе си, ђе си, узми коноп па с' објеси..." Онда су ухапсили и повели Милошевог оца Бађа. Он је био ситни предузетник и веома омиљен човјек, који никоме ништа није дуговао и није се, по прилици, ниушта пачао. У патроли која га је ухапсила, био и неки Вуковић, који је својевремено радио код њега, човјек којег је Бађо само добром задужио, али тог дана није хтио или није смио ни прстом да мрдне и покуша да му помогне и спаси га — стријељан је заједно са Војином и Јовићем...

— Ти страшни догађаји су се дубоко урезали у сјећање мог оца Милинка — Арсенија, тада десетогодишњег дјечака, који је све то памтио и до краја живота препричавао — вели даље Рајко-Бато Филиповић. — Војина, Јовића и Бађа нијесу стријељали одмах већ послије неколико дана. Моја баба Јована је зато свако јутро силазила у Шавник да дјеверу дотури нешто од хране или одјеће. Једног јутра јој је, по прилици баш Павле Пекић, рекао: иди, невјеста, кући, пази ону дјецу и носи им то, то више неће требати Војину...

Био је то сигуран знак да су Војин и остали постријељани, а у нашу кућу се уселила бескрајна туга и страх, дотле да нико није смио гласно ни заплакати ни јавно сузу пустити, а поготову кад се сазнало да је из истих разлога похапшена и још једна група и да је међу њима и кум Мијат Јауковић, вршњак нашег Војина.

▫ ▫ ▫

— Мој отац је посебно истицао ту стравичну ноћ кад је из Шавника одјекнуо плотун и кад је постало јасно да су стријељани и кум Мијат и остали. Нико у нашој кући те ноћи није спавао. Ни ојађени праћед Новица и

овог младог учитеља означио као велику потенцијалну опасност, разбијача и отвореног противника Народноослободилачке борбе и политике њених вођа, да је чак припадник неке тајне прочетничке организације која се припрема да изврши превrат и смијени актуелно партизанско, војно и политичко вођство у Шавнику.

Тако му је једне ноћи, док се враћао кући на Градац са неког састанка, на којем се, по прилици, одиста разговарало и о могућности пружања отпора политици ликвидација противника политике „друге фазе Револуције", припремљена засједа. Присталице политике која је подразумијевала бескомпромисно разрачунавање са неистомишљеницима, проглашавање непријатељима свих „који нијесу са нама" и њихову физичку елиминацију, запуцали су из мрака на њега, али га нијесу погодили. А кад је и он потегао пиштољ и узвратио ватру према нападачима, они су се разбјежали.

Сјутрадан је, међутим, на Градац банула јача партизанска патрола и одвела Војина у Шавник, у команду партизанску. Истовремено је ухапшен и Војинов зет, муж његове сестре Софије, Јовић Лазаревић.

— Хапшење је избјегао Милош Чворовић — каже Рајко-Бато Филиповић. — Нерадо је о томе причао, као да се до краја живота плашио да га какво зло не снађе због тога, али ми је у неким ријетким приликама ипак понешто казао како је било. И он је присуствовао том несрећном састанку негдје ту у некој кући на Лукама, на којем су се заиста договарали да нападну на Шавник, да разоружају и смијене партизанску власт и зауставе братоубилаштво, али су због нечег ипак одустали те ноћи. Никад се, наравно, није сазнало ко је јавио и како је команда у Шавнику сазнала за те договоре, а Милош је изгледа некако ипак предосјетио опасност и те ноћи није законачио у својој већ у кући једног рођака.

прабаба Вида, ни Милинкови отац и мајка, моји ђед Радојица и баба Јована, ни престрављена ђеца, која су вирела испод пољава, а мој отац је био најстарији међу њима. Сви се окаменили и дугу зимску ноћ ћутали у полумраку при свјетлости слабашног пламичка шкиљаве, готово до краја привијене петролејке.

Била је, по прилици — како је казивао отац — прошла поноћ кад је неко тихо покуцао на врата. Први се тргао ђед Радојица и гласно упитао ко је:

— Ја сам, куме, Мијат — једва чујно је проговорио онај испред врата, а ђед плануо, по прилици нешто грдно и опсовао тога ко му плаши фамилију у то доба ноћи, буди је и узнемирава, и брекнуо да га остави на миру и губи му се с прага *(трагедију Мијата Јауковића, којег је прекрстио у Михаила, готово на истовјетан начин опширно описује и Радован Марков Карацић, у свом роману* На крсту шавници, *напомена Б. С).*

— Ујутро, а је свануло — казује даље Рајко — Бато Филиповић, преносећи сјећање свог оца Милинка — Арсенија на ту језиву, злослутну ноћ — дошао наш рођак Лука који је живио у другом дијелу наше велике куће — чуо и он да је ђед Радојица у току ноћи на некога галамио па да види шта је то било. Кад му је он испричао да је неко куцао на врата и представио се као кум Мијат Јауковић, разгоропадио се и Лука — протумачио и он да је у питању била некаква бездушна провокација. Из истих стопа је отишао у Шавник и у штабу партизанском испричао шта се десило, да је неко безобзирно узнемиравао и провоцирао недужну породицу стријељаног Војина Филиповића, представљајући се као њихов кум Мијат Јауковић...

Неко је одмах отрчао на Беришину Луку, гдје су још стајали лешеви постријељаних и видио да међу њима одиста нема Мијата Јауковића. Тог часа су сви схватили да то није била никаква провокација, да је Мијат, изгледа, преживио стријељање и да је рањен побјегао са стрелишта — да је, нема никакве сумње, баш он куцао на врата кумова Филиповића и тражио помоћ...

▫ ▫ ▫

Наставак ове приче има више, углавном сагласних верзија, а овдје преносим оно што сам својевремено записао од Слободана Љубовог Јауковића, нажалост сада већ покојног синовца Мијата Јауковића, који је добро утувио и до краја живота брижљиво памтио шта су му о томе причале мајка и стрина, непосредни свједоци:

— Мој отац Љубо Савов је имао петоро браће — Милинка, Перка, Бранка, Стојана и Мијата, и сестре Анету и Маргиту. Кад се заратило, отац ми и стриц Милинко су већ били ожењени и имали дјецу, а Мијат је био најмлађи од браће и имао тада непуних 27 година.

Живјели смо у Придворици под истим кровом са Војином Димитријевим Јауковићем и његовом браћом.

Кад је Мијат ухапшен, моја мајка Ружица — била је родом од Грбовића — пошла у Шавник код Војина, тада већ важног и утицајног човјека у партизанском штабу, еда би како измолила милост за ђевера и некако га спасила. Рачунала: браћа су, живе под истим шљеменом, смиловаће се на његову младост и то што је практично све до хапшења био под партизанским барјаком. Примио је Војин крijући од других, јер би одмах сви знали зашто га тражи. Није ни изустила зашто је дошла, а он пролио девет реда суза и рекао јој да не може Мијату ништа помоћи, брат рођени Лазар да му је у питању, не би га могао спасити. Иди кући, рекао јој, и реци и Љубу, моме оцу, да се за неко вријеме скрајне из куће, и њега ће...

▫ ▫ ▫

Те страхотне ноћи, кад се у неко доба отријезнио и прикупио мало снаге да се избави испод лешева и снијега, Мијат Јауковић је, дакле, заумио да иде на Градац, на Мећачу, и спас потражи код кума Радојице Гузине-Филиповића. Иако малаксао и на прагу несвјестице због губитка крви, дигла га пуста младост и рс момачки, прегазио Бијелу и по невиђелици и снијегу обрнуо пут Градца...

Кад је увидио да га кум није препознао, да не вјерује да је то он и неће или не смије да отвори врата, продужио је низ Лаза пут Придворице — низ сломоврате низ које је ризично кренути и на лијепу дану, а камоли по карамлуку и снијегу...

— Мајка ми је причала — казивао је даље Мијатов синовац Слободан Јауковић — кад се у зору довукао до Придворице и јавио њој и стрини Даринки, ни оне га у први мах нијесу препознале: био је потпуно изнемогао и једва изговарао по коју ријеч, сав крвав и мокар, јер је, поред толиког пута беспутицом, тако рањен и исцрпљен, по леду и снијегу прегазио и двије ријеке. Није, међутим, имао друге ране на тијелу сем те на глави: по прилици, он и није био погођен првим плотуном који је покосио остале, него је послије неко ко је дотуцао постријељане и њему пуцао у главу, али га није погодио на право мјесто и тако је он, за његову муку и несрећу, преживио то стријељање...

Мајка и стрина су му некаквим крпама превиле рану, спремиле му нешто хране и дувана и упутиле га да бјежи што даље и тражи неће спаса, јер ће га сигурно прво тражити у кући и око куће.

Никад није сасвим сигурно утврђено како је даље било. Он је, отприлике, продужио уз Придворицу, направио велики круг, стизао изгледа и до Пошћења, дуго

тумарао, вјероватно у нади да ће тако замести траг, док у расвит није доспио до Гребена, баш тако се зове сура хридина изнад Придворице, гдје је нашао и увукао се у један плитки, суви запећак у нади да га нико није запазио, да ће ту преданити и склонити се од потјере...

По свему судећи, неко га је ипак примијетио и препознао и послије проказао потјери куд је отишао. Кад су га нашли, нити се бранио, нити се могао бранити, јер нити је имао снаге нити ишта од оружја да се барем замијени...

— Чим су на Беришиној луци утврдили да Мијата нема — допуњава причу Драган Јауковић — да је преживио и побјегао са стерелишта, крвави траг у снијегу је довео бројну потјеру преко Градца у Придворицу, на Мијатова врата. Пред потјером је био његов пријатељ Светозар Одовић који га је издао и послао на губилиште. Врата су им отворила снахе Ружица и Даринка, рођена сестра Светозара Одовићева, али она није издала ћевера Мијата, ријеч није зуцнула да помогне брату који је предводио потјеру. Говоркало се послије и дуго су сумњичене неке друге жене из села да су оне, бајаги, видјеле Мијата са завијеном главом пред зору и упутиле хајкаче гдје да га траже, али то никад није сигурно утврђено и доказано. Било како било, он је тога дана откривен и ухваћен у том запећку у Гребену и одмах спроведен у Шавник. Ту је преноћио онако рањен, премрзао, гладан и измрцварен, а сјутрадан су га по други пут извели на стрелиште.

Како су ми многи причали, десило се да је то био пазарни дан и да је Шавник био пун народа. Тако се, што милом што силом, на стрелишту сјазио силан свијет...

И Слободан и Драган Јауковић су једнодушни да је, по њиховим сазнањима, окупљеном народу говор, наводно, одржао управо Војин Јауковић *(послије рата ће, поред осталог, бити и министар унутрашњих послова у*

влади Црне Горе, напомена Б. С), покушавајући да оправда стријељања која су извршена претходних дана, а посебно поновно стријељање Мијата Јауковића. Слободан је чак тврдио да је Војин и дотукао Мијата кад је видио да они из стрељачког строја неће да пуцају у њега.

Има, међутим, и потпунијих и нешто мало другачијих свједочења о томе:

— Нијесам био ту, али су ми причали вишина који су били и гледали поновно стријељање жалосног Мијата, рањеног, крвавог и свезаног, који се једва држао на ногама — испричао ми је својевремено, недуго прије смрти, тада осамдесетосмогодишњи Крсто Кујунџић, памтиша са Превиша. — Главни је, како су мени рекли, био Мићун Јауковић, а стријелцима је командовао Коста Ђурђић.

Мијат је остао на ногама послије првог плотуна, јер су изгледа сви пуцали преко њега и ниједан метак га није погодио. Један од оних из стрељачког строја је онда бацио пушку и казао да он неће да пуца у рањеног и свезаног човјека. Презивао се Симићевић, а богами сам му изумио име и не знам од којих је Симићевића био, али сам чуо да га послије због тога неким великим чудом ипак нијесу стријељали, иако је тада одбијање такве наредбе значило потписивање своје смртне казне. Мићун Јауковић га је мршнуо и отјерао, а онда се побунио и сам Коста Ђурђић:

— Ево ти, Мићуне, па ти командуј! — одбрусио и окренуо и он леђа.

Командовао послије и Мићун, одјекнуо плотун, али Мијата ни тада није погодио ниједан метак, па га је, како су ми казали, онда Мићун лично докрајчио из пиштоља...

▫ ▫ ▫

Ова прича Крста Кујунџића око стријељања Мијата Јауковића и осталих има на свој начин упориште и у већ поменутом роману Радована Маркова Караџића.

Додуше, он у тој епизоди не говори о понашању Мићуна Јауковића већ о Павлу Пекићу. На то што су двојица његових у партизанском штабу изражавали бојазан да би ликвидацијом групе (у којој је био и Мијат Јауковић), могли додатно огорчити народ и окренути га против народноослободилачког покрета, „жалосно жгољави Павле" им каже:

— Е, слушајте ви сад мене шта ћу да вам кажем. Видим да се колебате и плашите. А пред непријатељем то је оно најгоре и најопасније. Они ће ноћас бити ликвидирани по сваку цијену па ма ко шта мислио. Нећу да чујем ни за каква кумства, пријатељства ни рођаштва! Схватио сам шта вас спутава. Мислите да је довољно ликвидирано оних испод пећине! А ја вам кажем да би им требало сјеме затријети, да ни пасјег коца не остане!... Изјасните се ви другови на партијском састанку шта ви у ствари хоћете, па ћу ја то пренијети друговима Ђиду, чича Јанку и Ћећу, па онда ви њима објашњавајте *(ријеч је, наравно, о Миловану Ђиласу, Мошу Пијади и Светиславу Стефановићу, али, истине ради, ни Ђилас, ни Стефановић у то вријеме нијесу били на терену Дробњака, а и од Моше су се у том времену далеко више питали Иван Милутиновић и други партијски и војни руководиоци из Црне Горе, у овом случају са подручја Дурмитора, што савремени историчари и хроничари упорно заобилазе и прећуткују и сва зла тога времена трпају на Мошину главу, напомена Б. С).*

У штаб у том тренутку улази човек, како га описује Караџић, „средњег раста, широких плећа, у сукненом сељачком оделу и титовком на глави; био је опасан војничким опасачем с наганом у футроли; имао је широко тамно лице с монголски обешеним брковима..."

— Друже Коста *(ријеч је, по свему судећи, било баш о Кости Ђурђићу о којему у свом казивању говори Крсто*

Кујунџић, напомена Б. С), ова група мора бити ноћас ликвидирана. Требало би да се припреми стрељачки вод за извршење, промуклим гласом изговори Павле, *Паулус,* робеспјерчић, што наноси увреду громадном оригиналу. Коста се једва приметно трже и погледа га као трњине угасито модрим очима. У њима се огледало пренеражење. Уздиже обрве, накашља се и упита:

— Јесте ли испитали њихову кривицу, а затим... па застаде мало прелазећи погледом по њима тројици — имате ли, људи моји, овлаштење за то?

Павле кашљуцну, на лицу му се још више указа жућкасто бледило, и пређашњим муклим, али смиренијим гласом обрати се Кости:

— Опет ти, Коста, своју, те своју. Који ти је пут да штитиш и спашаваш издајнике. Не може више то тако! О томе ћу да обавијестим, ти знаш кога, и да се они позабаве мотивом твојих поступака.

У том гласу било је једва приметне претње, али је било извесно по свему да има посла са сасвим другачијим човеком. Костине очи се раширише и чинило се да су се још више стамниле, па се наже према Павлу и прострели га погледом:

— Ма... Ма слушај ти мене, младићу! Доста је више тога! Тога *твоја*, велим, јер је ово по ко зна који пут да убијаш људе за које немамо података да су изашта криви! Знаш ли ти колико се људи одметнуло због твојих самовољних одлука!? То мора да престане! И још мени пријетиш...!

Ту за трен застаде, а затим се још више примаче, унесе Павлу у очи и подиже глас:

— Како се усуђујеш!?

Потом се обазре на ону двојицу и тише рече:

— Нећу у овоме да учествујем, а ви радите шта хоћете..."

Моша о Павлу Пекићу

Кад је коју годину послије Другог свјетског рата у Београду ухапшен Борислав Пекић, јер је као седамнаестогодишњак са дружином формирао Савез демократске омладине Југославије (СДОЈ), што је требало да буде неки пандан чувеном СКОЈ-у, његова мајка је пошла код Моша Пијаде, тада једног од неколико најближих сарадника Јосипа Броза Тита, еда би нешто помогао. Кад је чуо ко је и одакле је, Моша се наводно зачудио:

— Па зар у Шавнику још има Пекића, зар их Павле Пекић није све побио?!

За Борислава Пекића ипак није било милости, осуђен је на 15 година робије. Издржао је пет година, а кад је помилован и ослобођен, није хтио да изађе из тамнице све док му нијесу вратили перо које му је одузето приликом хапшења, перо које ће га касније прославити као једног од највећих и најзначајнијих писаца на српскохрватском језичком подручју у послијератној Југославији...

▫ ▫ ▫

Кад се сазнало шта је било са Мијатом Јауковићем, да је нађен рањен у некаквој пећиници изнад Придворице, кад се потпуно увјерио да му је одиста он претходне ноћи куцао на врата — да није пружио уточиште рањеном куму — па још кад се сјутрадан чуло да је тако рањен поново изведен на стријељање и дотучен у Шавнику, Радојица Филиповић је истог трена, ћутке, без ријечи, замаштрао очи породици, изашао из куће, из неке само њему знане скривнице извукао стару „московку" и наслонио браду на цијев...

— Учинио је то без објашњења и опроштаја — каже Радојичин унук Рајко-Бато Филиповић — остављајући старог оца Новицу, тешког инвалида, и мајку Виду,

четворо сирочади од којих је најстарији био мој тада десетогодишњи отац Арсеније-Милинко, и супругу Јовану-Јоку — тада је имала непуних тридесет година — која ће неколико мјесеци касније родити сина Мираша...

▫ ▫ ▫

А у породици Сава Јауковића, под чијим је кровом у једном тренутку бујао букет од осморо дјеце, шест синова и двије кћерке, смрт и несреће су се, иначе, закосили знатно прије Другог свјетског рата. Његов унук, Слободан Љубов Јауковић ми је, тако, испричао да је и његов стриц Бранко такође трагично завршио живот — погинуо је 1934. године сијекући дрва.

— Нијесам добро упамтио како се то десило, али знам да је са њим био и још неко од браће, мој отац или можда стриц Милинко, тек Бранко је донесен жив кући, али му свеједно није било спаса...

Стрико Милинко је преживио рат и оставио фин пород — три сина — а умро је у осамдесет седмој години живота. Занимљиво је да је пред крај живота, док је кратко боловао, стално призивао несталу браћу, а нарочито најмлађег Мијата, чија је судбина свакако била и најтрагичнија, као и Стојана, који је такође погинуо за вријеме Другог свјетског рата — испричао ми је Слободан, али није тачно знао кад је, гдје и како страдао тај његов стриц, осим да је и он пао од партзизанске руке. Наводно, заробљен је негдје на Сињавини и стријељан у Колашину.

Трачак свијетла у загонетну судбину овог тада тридесетогодишњег момка, уноси Јован Караџић у својој књизи *Црногорска трагедија* (Подгорица 2001. године):

„Везе са осталим *(четничким, наи[illegible]а Б. С)* јединицама на другим теренима — пише Караџић — одржаване су преко курира, али су биле [illegible]абе, јер су

их пресретале партизанске тројке и одмах убијале. Један такав случај је хватање и стријељање Стојана Јауковића са још два четника. Ишао је да се повеже са мајором Лашићем. Ухваћен је код Колашина и у грозним мукама убијен...”

Ни Караџић, као што се види, не каже кад се то и гдје тачно десило, а нешто одређеније није речено ни у списковима жртава из братства Јауковића, које иду на душу партизана, односно народноослободилачког покрета. У једном од тих спискова пише да је Стојан Савов Јауковић, био земљорадник, рођен 1912. године и да је погинуо 1943. године као четнички војник, али не на „Пасјем гробљу” у Колашину, како се проноси у неким причама, јер су се стријељања на том лугу поред Таре, која су вршили партизани, догађала почетком 1942. године.

▫ ▫ ▫

— То што је Војин Јауковић казао мојој мајци кад је дошла да га моли да јој некако спаси ђевера Мијата да и моме оцу Љубу пријети опасност и да треба за неко вријеме да се припази и склони из куће — испричао ми је својевремено његов син Слободан — било је истина. Јер, само који дан касније у Придворицу је на наша врата банула патрола партизанска да га тражи, али га није затекла у кући, јер он је сасвим озбиљно схватио Војинову поруку и упозорење и на вријеме се склонио.

А они који су добили задатак да убију мога оца, умјесто њега су, по свему судећи, убили другог Љуба Јауковића, младог матуранта из Шавника, Миладиновог сина, рођеног 1923. године, дакле више од 20 година млађег од мог оца...

Љубо је, иначе, био најстарији од шесторице синова Сава Јауковића, а одступио је са четницима и народом крајем 1944. године:

— Заробљен је, како смо касније дознали, негдје код Бањалуке — сјећао се његов син Слободан. — Са њим су била још три Јауковића — Војислав, Божидар и Мироје. Војислава су, као најмлађег, ослободили и он је преживио рат, а Љубо, Божидар и Мироје су стријељани...

▫ ▫ ▫

Невјероватну животну драму имао је и Перко Јауковић, трећи по реду од синова Сава Јауковића:

— Био је — по казивању њиховог синовца Слободана — дванаест година старији од најмлађег брата Мијата. Прије рата је био жандар и службовао у Копривници. Био већ и ожењен, Душанком, такође из Копривнице.

Кад је 9. октобра 1934. године у Марсељу убијек краљ Александар Први Карађорђевић, он са једним колегом патролирао те ноћи по неким околним селима. Чули пјесму из неког сеоског дома, примакну се и виде како су се окупили усташе и њихове присталице и из свега гласа пјевају:

„Павелићу, живјела ти рука,
Што ти смаче онога хајдука..."

Перку падне мрак на очи, тргне бомбу са појаса и хитне је кроз прозор у усташку масу, али бомба из неких разлога није експлодирала. Свеједно, Перко је одмах ухапшен. Суђено је његовој намјери. Првостепено је осуђен на смрт, али му је виши суд казну замијенио, прво доживотном, а потом и двадесетогодишњом робијом. Робијао је све до капитулације Југославије 1941. године. Тада се вратио својој супрузи и наставио да живи у Копривници и послије Другог свјетског рата, све до 1978. године, када га је неко, док је возио бицикл, уби[illegible]лима...

— А уз све ове трагедије, моју породицу је уочи Другог свјетског рата задесила још једна несрећа: некако на самом почетку рата изгорела нам је кућа. Послије смо се злопатили на катуну у Буковици, гдје смо имали добар савардак. Кажу да је то био највећи савардак у Дробњаку. Ем пространи, ем био дубоко укопан у земљу да би у њему било топлије на цичама зимским и кад рупи велики снијег. А свеједно, то била мука велика, бројна породица — само нас дјеце било седморо! — сјећао се Слободан Јауковић.

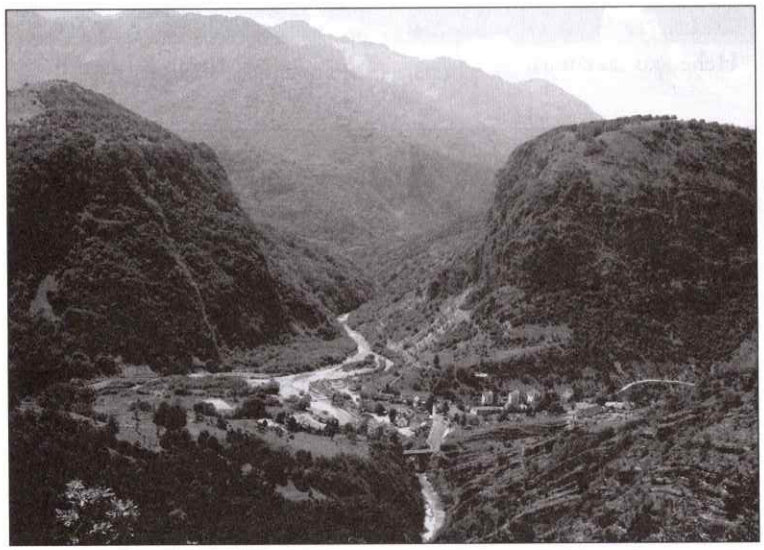

Шавник данас (снимио Б. Симоновић)

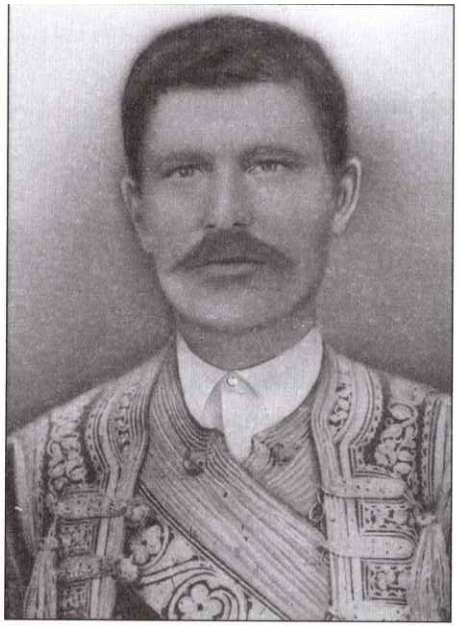

Нећељко Јауковић

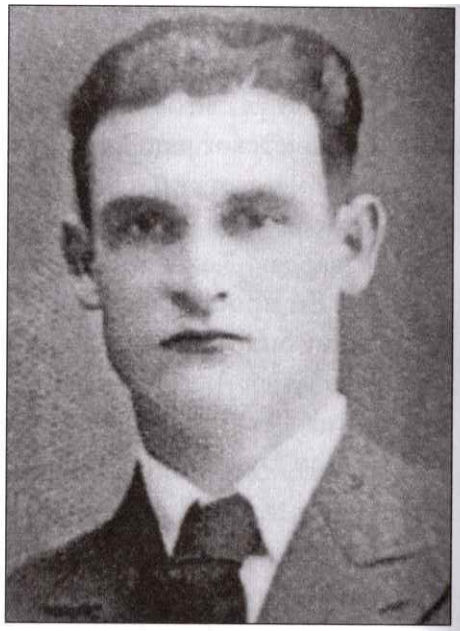

Митар Карацић

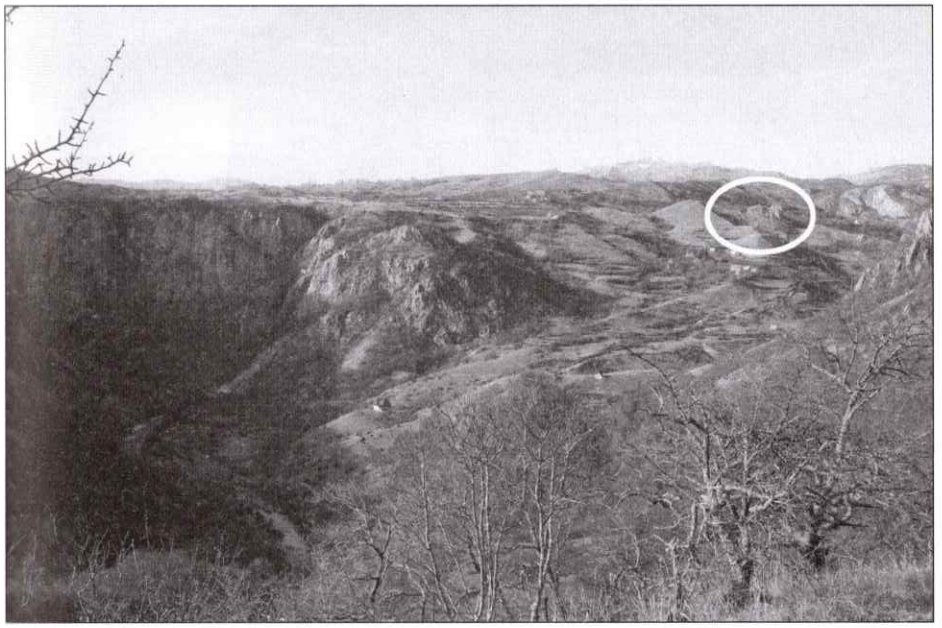

Придворица (означена је стијена Гребен изнад села 07.

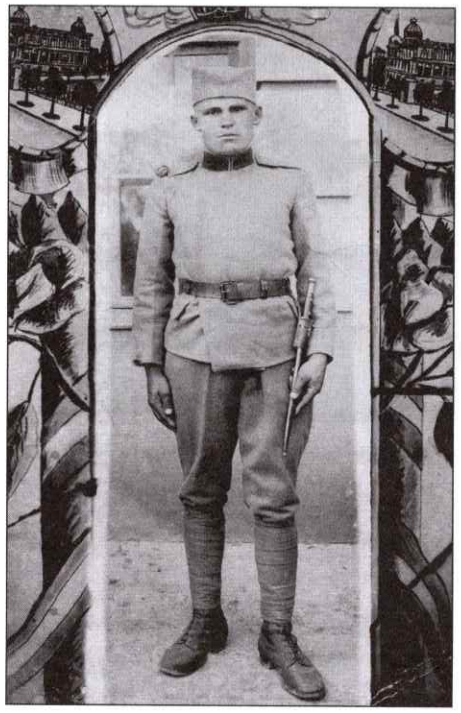

Мијат Јауковић као подофицир бивше југословенске војске

ВојинКрсто[illegible]повић

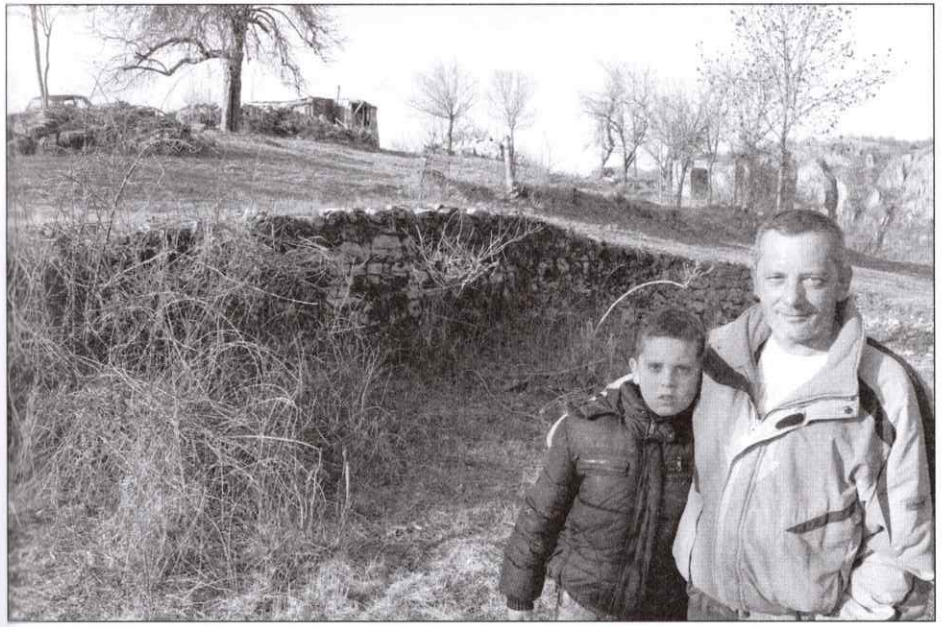

Рајко — Бато Филиповић са сином на старом породичном кућишту на Градцу

Споменик браћи Јауковић пред црквом у Придворици

Војин Димитријев Јауковић

Генерал Павле Пекић

Стојан Јауковић

Перко Јауковић

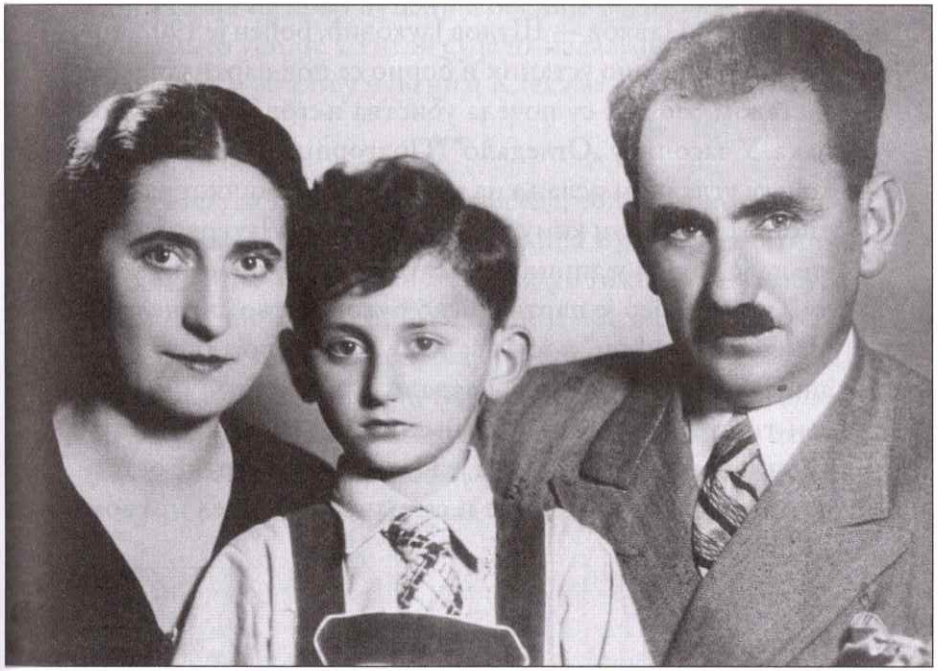

Борислав Пекић са родитељима

МНОГИМА СЕ НЕ ЗНА НИ ГРОБА НИ МРАМОРА

Недуго по убиству мога ђеда Нећелка, брата му Миливоја и осталих Јауковића и других који су почетком те зловактне 1942. године страдали на подручју Шавника, убијен је и њихов трећи брат, учитељ Исаило. Десило се то у исто вријеме кад је у Боану и околини из сличних разлога побијено више Ускока, међу којима и Исаилов колега, учитељ Симеун Параушић — каже Драган Јауковић.

Исаило Павлов — Шулов Јауковић, рођен је 1902. године. И он је био устаник и борио се под партизанском заставом све док су почела убиства његове браће и рођака. У часопису „Огледало" (Подгорица, 1995. године), који се углавном ослања на податке из четничког ратног листа „Пакао или комунизам", за Исаила Јауковића пише да је убијен у априлу 1942. годинен „у врбњаку у селу Тушина", јер је партизанско руководство „на челу са Павлом Пекићем" посумњало и у његову лојалност. Касније, кад су четници завладали и на подручју Боана, сви ти стријељани су сахрањени пред тушинском црквом, а породица Јауковић је Исаилове посмртне остатке пренијела 1991. године и сахранила их пред црквом у Придворици.

▫ ▫ ▫

— А Мирјана Павлова Јауковић, сестра јединица мога ђеда Нећелка и његове браће — каже Драган Јауковић — била је, како је већ наглашено, удата за Сава Делића из Вукодола. Сестра безбратница, која је за два мјесеца на тако свиреп начин остала без три брата, негдје је у осами тих дана, док је чувала стоку, или нешто радила у пољу, тихо тужела и јадиковала за браћом којима не може ни на гроб доћи нити их смије гласно споменути.

Неко је то ипак чуо и дојавио „коме треба". Ухапсили је истог часа и довели у Жабљак. Причало се послије да је прво саслушао лично Моша Пијаде и кад је чуо њену потресну причу, кад је чуо чија је сестра и како је остала без три брата, наредио да је пусте.

Пустио је Мошо, али није, изгледа, њен рођак блиски, Војин Крстов Јауковић, тада предсједник општине на Жабљаку. Он је, како се послије причало, мигнуо онима који су прво пуцали а послије распитивали кога су и зашто убили. Стигли су је на излазу из Жабљака ка Шавнику и убили у чувеним Клекама.

▫ ▫ ▫

— Нешто касније, 1944. године, убијен је и Јово, четврти син Павла — Шула Јауковића који се као четник био склонио у италијански блок у Никшићу — казује даље Драган Јауковић. — Затишје је потом потрајало све до краја рата, односно до маја — јуна 1946. године када је, по званичној верзији, умро и њихов брат Видоје, пети од синова Павла — Шула Јауковића, један од девет Јауковића који су у Првом свјетском рату учествовали у пробоју Солунског фронта.

Убиство Секуле Јауковића

Који дан раније, у Клекама је убијен и Секула Павлов Јауковић, четрдесеттрогодишњи земљорадник из Вукодола, блиски рођак Мирјане Јауковић. Живјели, како је већ речено, под истим кровом, у кући у којој је прављен тај злосрећни договор о супротстављању и смјени партизанске власти која је започела са братоубиствима. Био је предратни комуниста и као такав се нашао у првим устаничким редовима 1941. године. Једно вријеме је био чак замјеник командатна батаљона на подручју Жабљака.

Кад су почела убиства његових блиских и углавном невиних рођака, отворено се успротивио томе и, наравно, себи потписао смртну казну.

У једном писму Окружног комитета К П Ј Никшић од 27. фебруара 1942. године, упућеном Мјесном комитету Шавник, поред осталог стоји: „Исто тако замјеник команданта батаљона, Секула Јауковић, отворено је бушкао против партизана и покрета пред нашим друговима који су ишли из болнице, говорећи да је убиство појединих људи дјело интрига и освете и да то спроводе само дјечурлија. Те и такве појаве треба енергично сузбити и чистити редове партизана, а командно особље чак и разоружавати..."

Одговарајући на то писмо, Јован Ћоровић је у име Мјесног комитета Шавник 4. марта 1942. године затражио од Окружног комитета писмене изјаве свједока на којима се темеље оптужбе на рачун Секуле Јауковића:

„Потребно би било – пише Ћоровић – да нам пошаљете писмена саслушања људи пред којима је замјеник команданта батаљона Секула Јауковић говорио оно што сте ви навели у писму од 27. 2. т. г. како би га заслужено казнили..."

Нема података и није сигурно да ли је такав извјештај стигао, али је сигурно да је Секула, како је већ описано, недуго потом ликвидиран.

□ □ □

— Тог мог ђеда Видоја нема на списку страдалих Јауковића од комуниста током Другог свјетског рата, али до данас стоји озбиљна сумња да, најблаже речено, ни његова смрт није била природна, да је и ту комунистичка власт уплела прсте — казује даље Драган Јауковић. — Његова је судбина, то је несумњиво, можда најтрагичнија прича, од све петоро браће, синова Павла — Шула Јауковића, јер су његове муке трајале знатно дуже од осталих и, за разлику од њих, њему се не зна ни гроба ни мрамора.

Био је други по реду, 1893. годиште, односно шест година млађи од мог ђеда Нећељка. Био је, по прилици, за разлику од остале браће, немиран, помало авантуристички дух. Као веома млад, свакако прије балканских и Првог свјетског рата, једног дана је чувао овце на Језерима кад је наишла нека група Пљевљака, која је била кренула у Америку. Видоје се није ни трена двоумио, написао је само кратку поруку најстаријем брату Нећељку и са тим људима се и он запутио преко океана, како се то тада зборило.

Не знам тачно колико је провео у Америци, али се као добровољац и он обрео на Солунском фронту и учествовао у том, у историји незапамћеном јуришу српске војске у слободу, јуришу који ће се завршити на сјеверним границама Словеније, на мјесту ће су ударене међе нове велике јужнословенске државе Југославије.

Као и сви Солунци, посебно они из Црне Горе и Херцеговине, и Видоје је послије рата могао да бира ће ће да живи, од Косова и Метохије до у крај Војводине — краљ Александар је тако имањима награђивао њихов патриотизам. Видоје је одбио такву краљеву понуду и умјесто куће и имања затражио само да му краљ плати трошак да би се још једном пребацио у Америку.

Погибија Велимира Јауковића

Велимир Нећељков Јауковић био је 1922. годиште. Био је посебно везан за стрица Миливоја, код којега је и становао на Жабљаку док је учио такозвану грађанску школу. Драган Јауковић, на основу казивања старијих, оца и тетака, тврди да је Велимира посебно погодила погибија стрица Миливоја и он је тада једно вријеме једноставно нестао из Придворице, да би се тек касније, послије тих силних погибија 1942. године, појавио са четничком пушком уз Станишу Јауковића.

— Погинуо је крајем 1944. године при одступници четника, као митраљезац, у селу Муслиманске Бабице код Тузле — каже Драган Јауковић. — Био је велики снијег и страшна хладноћа. Како сам сазнао, прво је, који дан раније, погинуо један његов друг митраљезац, мислим да се презивао Цицмил. Велимир, силан и бијесан, узео је митраљез свог најбољег друга, али је он убрзо и њему дошао главе. Умро је на рукама најмлађег брата Лаза и најближих рођака, Божидара и Љуба, а посљедње ријечи су му биле: „Чувајте ми ђецу Миливојеву!"

Лазо ми је причао да је Велимир вазда у џепу носио сјеменке од тикве и да је то увијек грицкао у предасима борбе. Занимљиво је да смо управо по томе дефинитивно утврдили да су у питању његове кости јер смо у гробу нашли управо коре од сјеменки које за велико чудо за толике силне године нијесу иструнуле у џепу његове одјеће...

Захваљујући првенствено залагању и упорности његовог тада млађаног синовца Драгана, кости Велимира Нећељкова Јауковића су, ето, нађене у том селу код Тузле и уз свесрдну помоћ и те муслиманске породице на чијем су имању до тада почивале, пренесене су 1970. године и сахрањене код цркве у Придворици.

Ни други пут се, међутим, није тамо дуго задржао. Вратио се и једно вријеме живио са браћом. Донио је, по прилици, за оно вријеме велике паре и кренуо да прави

свој бизнис. Купио је и заимао велики буљук оваца који су предводила два овна под чактарима. О свему су се, наравно, старали најамници, а Видоје је гледао само како ће му љепше дан проћи и није ништа радио. По цио дан је проводио по кафанама и у друштвима по Шавнику, волио је друштво и чашицу, а увече би се вратио на конак у Придворицу.

Кад су се браћа почела женити и формирати своје породице, и примјерној братској слози синова Павла — Шула Јауковића је дошао крај, и они су морали да се подијеле и свако крене својим путем и за својом срећом. То се отприлике десило 1926. године.

Видоје се одрекао дијела имања у Дробњаку и Језерима у корист остале браће, распродао стадо и са великим парама — причало се да је бајаги имао два страмца настрта папирним новцем — одселио у Пљевља. Очигледно је имао толико пара да је могао цијелу Придворицу да купи, тако да није било никакво чудо што се одрекао дијела ђедовине у корист остале браће.

У Пљевљима је, у строгом центру вароши, подигао и отворио хотел под именом „Славија", оженио се и добио три сина — Драга, Угљешу и Будимира.

□ □ □

Видоје је био наклоњен краљу и монархији, али кад је 1934. године краљ Александар погинуо у Марсељу, ваљда под утицајем и притиском породице, која је сва била прокомунистички настројена, и он се поколебао и приклонио комунистима. Кажу да је он био главни финансијер тог покрета у вароши, односно првенствено комуниста — Дробњака у Пљевљима. До данас стоји прича да су Велимир Јакић, Јосиф Маловић, Данило Јауковић и још неки водећи комунисти и лијево орјентисани људи у граду под Љубишњом по његовом одобрењу у свако

доба могли да завуку руке у његову касу и узму колико им треба.

Пљевља су, иначе, била центар дурмиторског школства и велико стјециште комуниста са ових простора. А кад се тамо у једном тренутку нашао и познати комунистички лидер и идеолог Сима Марковић, прогнаник из Београда, разумљиво је како су и зашто Пљевља у тим предратним годинаа постала велики центар и тврди ослонац комуниста — „црвени универзитет и расадник комуниста у Таслици...”

(Иначе, од остале Видојеве браће комунизмом је посебно био задојен и нарочито се истицао Јово, који је, кажу, на сијелима, вашарима и саборима по Језерима прије рата заводио коло, махао црвеном марамом и дизао пјесму: „Ој, Русијо, мајко мила...”)

▫ ▫ ▫

Видоје је, наравно — вели даље Драган Јауковић — остао у Пљевљима и кад је почео Други свјетски рат и даље свим срцем наклоњен комунистима и устаницима. А онда су почели да стижу гласови из Шавника, све црњи од црњег. Убијен му брат Миливоје, убијен брат Нећељко, изгинули мнозина браће од стричева и блиских рођака, убијена му оба шурака, Миливоје и Филип Томић... Е кад му је стигао глас да је убијен и његов трећи брат, учитељ Исаило, он је дефинитивно бацио устаничку пушку и разочаран и гњеван казао: за мене је рат завршен!

Од тада се више није мијешао ни приклањао ни једној ни другој страни, углавном је живио у том свом хотелу и пио, буквално се, кажу, није тријезнио, покушавајући ваљда да у чашу утопи своју муку и тугу...

Сукоб са Крцуном

Пред крај рата, кад су Пљевља ослобођена и кад су у град ушле партизанске јединице под командом Слободана Пенезића — Крцуна, хотел Видоја Јауковића је претворен у партизанску болницу. По казивању његове породице и родбине, Видоје је, онако пијан и чемеран, дочекао Крцуна повиком:

„Живјела велика Русија и Англо-Америка, доље Мошова копилади и браћоубице!”

Крцун је, наравно, одмах тргао пиштољ да га убије, али га је спасила супруга Аница. Скинула мараму и завила је Крцуну око ногу, молећи га и кумећи да га не убије, објашњавајући му да је Видоје стално пијан и несрећан, јер је у рату изгубио четири брата и сестру јединицу...

▫ ▫ ▫

Кад је било то потоње бомбардовање Пљеваља и Јауковићи су избјегли и у вароши је остао само Видојев средњи син Угљеша, који се некако приклонио партизанима.

— По завршетку рата — каже Драган Јауковић — Видојева фамилија се поново окупила у Пљевљима. Дали им у том несрећном хотелу једну собу и од великог богатства „Американца” Видоја, спали на биједу и сиротињу, доспјели у глад и немаштину. Клео ми се тај најмлађи син Видојев, Будимир, да су и јаје дијелили само да се некако преживи на голој улици.

Видоје је наставио да пије. Као усуд га је изгледа пратило оно што је рекао Крцуну Пенезићу, а свакако и то што му је најстарији син одступао са четницима. Ипак, нико га није злостављао све док је у Пљевљима било икога од тих старих предратних комуниста који су му памтили доброчинства и оних који су знали како се Видоје понашао до рата и све док нијесу почела убиства његових најближих.

Како ми је испричао отац, а потврдио и стриц Милика, Видоје је једнога дана, неђе око Ђурђевдана 1946. године, бануо у Придворицу, чемеран и сав у модрицама — дошао код синоваца и најстарије снахе, моје бабе Маре, да пита да ли би могао да се врати у Придворицу и ту проживи остатак живота. Како ми је Милика мало прије смрти испричао, баба му одговорила:

— Мој Видоје, лијепо видиш како живимо: троје Миливојеве сирочади, троје моје и Нећељкове, а за рад способни само ја и Бећир, али свеједно, дођи, што будемо ми имали дијелићемо, па како нам буде...

Он се вратио у Пљевља с намјером да покупи то мало ствари што му је остало и да досели у Придворицу. Недуго иза тога, међутим, умјесто њега дошао је глас да је убијен. По прилици, послије неког од тих његових пијанских иступа и псовки на рачун нове власти, ухапшен је и одведен и више се никад ништа није сазнало, како је скончао — ни ко га је ни гдје убио, ни гдје је сахрањен...

▫ ▫ ▫

У већ поменутој књизи *Црногорска трагедија,* Јован Карацић, поред осталог, објављује и имена, како вели, „погинулих од 1941–1945. године, припадника Југословенске војске у отаџбини под командом ђенерала Михаиловића", уз напомену да је тај број „неколико пута већи" и тврдњу да је списак тачан, „јер — како вели — за ова лица знам да су погинула од стране комуниста и Њемаца као припадници југословенске војске..." На том списку су и 24 имена Јауковића уз која су назначена и мјеста њихове погибије. Ево имена редоследом којим их наводи Карацић:

У Шавнику су убијени Миливоје, Нећељко, Милун, Радомир, Мијат, Вељко и Ђорђије, Исаило у Боану, Јово у Никшићу, Секуле у Жабљаку, Урош у Врточ Пољу,

Божидар у Марибору, Велимир у Тузли, Љубо у Бањалуци, Стојан у Колашину, Станиша у Подгорици, Драгомир у Никшићу, Коста у Марибору, Благота у Никшићу, Милан у Придворици, Светозар у Загребу, Јауковић М. Љубо у Колашину, Мироје у Бањалуци, а Јауковић Мирјана у Жабљаку...

Пада, наравно у очи напомена аутора да су све ово били припадници „Југословенске војске у отаџбини под командом Ђенерала Михаиловића" и његова тврдња „да лично зна" да су сви они погинули „од стране комуниста и Њемаца".

Те, најблаже речено, нелогичности и контрадикторности, потпуно огољују „Списак жртава комунистичког терора и братоубилачког рата 1941–1945. из Дробњака, Ускока и дијела Језера", дакле са истог простора, који Јован Карацић објављује у наставку претходно цитираног списка. Он и у овом списку понавља иста имена страдалих Јауковића, истина нешто другачијим редоследом, наводећи име оца, годину рођења, занимање и годину смрти.

Овај списак жртава је додатним објашњењима употпунио и одређене фалинке и мањкавости у њему поправио Драган Јауковић. Поред већ описаних судбина појединаца, ево и неких његових додатних напомена.

Благота Стеваном Јауковић, био је земљорадник из Придворице, рођен је 1885. године, ветеран из балканских и Првог свјетског рата:

— Био је — додаје Драган Јауковић — писмен и човјек са великим животним искуством. И он је, као и многи, не само из Дробњака, стизао и до Америке. Као бистар, угледан и напредан човјек који је „видио свијет", три пута је биран за предсједника шавничке општине. Траг му се губи у првој половини 1942. године. По једној верзији, ликвидирали су га партизани негдје у Страшевини

1942. године, али постоји и прича да је страдао у бомбардовању Никшића које су, као одмазду за партизанске устаничке акције предузимали италијански окупатори. Није се женио и од њега није остало порода...

Вељко Ђоков Јауковић, био је такође из Придворице. Рођен је 1909. године, био је дипломирани правник, адвокат, али је имао и чин жандармеријског капетана.

Партизани су га, по казивању Драгана Јауковића, стријељали у ноћи између 3. и 4. априла 1942. године у магацину код команде мјеста у Шавнику, а његово тијело је однесено и бачено у клачунар на оближњој Беришиној луци. Партизанска власт је потом извршила и конфискацију његове имовине, односно домаћинства његовог оца Ђока. До данас су сачувани прецизни подаци да је том приликом конфисковано 13 оваца, во, крава, теле, Вељков златни сат, чизме, разноврсни одјевни предмети и инвентар — све, како је процијењено, у вриједности од око 12.000 тадашњих лира. И Вељково тијело је три мјесеца касније, са осталим жртава са Беришине Луке, извађено и сахрањено код цркве у Придворици, али ни њему као ни многим другима који су завршили као и он, нико послије рата није смио ни име споменути.

— Занимљиво је — каже Д. Јауковић — да је међу онима који су јулских дана 1941. године кренули у борбу за слободу и дигли устанак против окупатора, био, наравно, и Вељко Јауковић. Као образован и слободоуман човјек, уз то и официр, добио је и командну улогу. Кад је дошло до познате осјеке устанка и кад је кренула италијанска контраофанзива, он се затекао у јединицама које су држале положаје изнад села Крушевице, покушавајући да осујете надирање Италијана од Никшића ка Шавнику, као једном од јаких устаничких упоришта у Дробњаку, односно дурмиторском крају уопште.

Ту му је једног дана дошла у посјету сестра **Дуња**, млада дјевојка која је хтјела нешто да дотури брату на бојиште. Баш тога дана је услиједио жесток напад Италијана и догодило се да баш Дуња погине у тој борби.

Њој је, ено, у Крушевицама, на мјесту погибије, подигнут споменик као борцу, учеснику Народноослободилачке борбе, а њен брат, који се касније, као и толики други, не само његови рођаци Јауковићи, престројио и из познатих разлога напустио партизанске редове, што ће га, како је већ описано, коштати главе, до данас слови као издајник и непријатељ народноослободилачког покрета.

Ђорђије Милованов Јауковић, рођен је 1905. године. У његовој краткој биографији пише да је био жандармеријски поднаредник, да га је заробила партизанска чета Милића Јауковића и стријељала у Шавнику у ноћи између 3. и 4. априла 1942. године (шпекулише се да су џелати, наводно, били Павле Пекић, Савић Живковић, Томислав Јауковић, Радојица Вуковић, Јосиф Маловић и други, да је тобож у први мах успио да побјегне са стрелишта па убрзо ухваћен и докрајчен на Беришиној Луци, али сви ови подаци до данас стоје под знаком питања и непобитно је само да је и он стријељан у Шавнику почетком априла 1942. године).

— И **Урош Мијајлов Јауковић** био је земљорадник — каже даље Драган Јауковић. — Рођен је у Придворици 1892. године. По тврдњама Милике Јауковића и других, убијен је 1944. године између Шавника и Жабљака, односно у селу Врточ Поље. Погинуо је заједно са Павлом Абазовићем.

По тим причама, неки мјештани, који су их ту примили на конак, послије вечере су их, наводно, пошто је било љето, повели у неку зидину ван куће на спавање, а онда се око поноћи привукли и побили их. Потом су

их натоварили на воловске саони, повукли до сусједног села Меруље и ту их затрпали у откосе. Кад су их пластиоци сјутрадан нашли и утврдили о коме се ради, обавијестили су Урошеву жену Стану, која их је сахранила ту у Меруљи.

Слободу није дочекао ни **Урошев син Божидар**. Рођен је 1919. године, а и он је страдао у одступници четника у Словенији 1945. године

Милан Милованов Јауковић био је такође земљорадник из Придворице, рођен 1912. године. Кад су у прољеће 1942. постријељани његови рођаци у Шавнику, он се склонио у гредама испод села, али га је убрзо неко проказао. Дошла је партизанска патрола и убила га у том склоништу, априла 1942. То мјесто се и данас зове Миланов гроб.

Милун Ристов Јауковић био је један од најстаријих, ако не и најстарији Јауковић од свих стријељаних током Другог свјетског рата од стране партизана. Земљорадник, рођен 1878. године, проглашен је припадником одметнуте групе Митра Карацића и са сином и више рођака доведен у Шавник и стријељан на Беришиној луци у ноћи између 3. и 4. априла 1942. године (постоји прича утемељена на подацима четничког ратног гласила „Пакао или комунизам" да је Милан Јауковић убијен маљем, а потом са осталима бачен у бунар у Шавнику).

И његов и лешеви свих осталих тада постријељаних, извађени су 5. јула 1942. и сахрањени код цркве у Шавнику, одакле их је породица пренијела 1971. године и сахранила пред црквом у Придворици.

Радомир Милунов Јауковић, жандармеријски наредник рођен 1907. године, убијен је такође на Беришиној луци у ноћи између 3. и 4. априла 1942, заједно са оцем Милуном и осталима...

Светозар — Тозо Мирков Јауковић, рођен 1916. године, био је официр, авијатичар. И он је страдао у Словенији 1945. године.

Мироје Јоков Јауковић, предратни жандарм, рођен је 1902. године, а убијен је као и толики други у одступници четника ка Словенији 1944. године. Сва та породица — на уже их зову Радојевићи — била наклоњена комунистима и партизанском покрету — каже Драган Јауковић — а Мироје је остао доследан својим, дијаметрално супротним увјерењима.

Беришина Лука, бунар и клачунар

Беришина лука је једна зараван изнад Саставака – мјеста на којем се сливају и састају Бијела, Буковица и Шавник. Није сасвим јасно како је добила име – ко је био тај Бериша – али се зна да је то од памтивијека, вјерује се још од предтурских времена, било збориште на којем су се бар једном годишње сабирали Дробњаци и одржавале важне племенске скупштине.

Током Другог свјетског рата је озлоглашена као губилиште на којем су партизани постријељали велики број оних за које су посумњали да су им противници, или да могу бити, а жртве су потом трпане у један стари клачунар или у бунар, који су тада ту постојали.

Данас је Беришина лука дио вароши Шавник, притиснута новоподигнутим кућама, још више руинама недовршених зграда – средње школе, ђачког дома, болнице...

Крсто Кујунџић ми је својевремено испричао да је тај злогласни бунар у Шавнику ископала Аустроугарска током Првог свјетског рата и да је био дубок 12 метара. Поред њега је био велики клачунар у којем је загашиван креч. И он је, уз бунар, искоришћен за гробницу неких који су те зле 1942. године стријељани на Беришиној луци.

Кујунџић је тврдио да је био очевидац кад су четници у прољеће 1942, послије одступнице партизана са овог терена, вадили лешеве и да је тада из бунара извађено 18, а из клачунара 12 тијела. Он је такође тврдио да Миливоје Јауковић, по свему судећи у шавничком крају једна од првих жртава тих несрећних „лијевих грешака", није био бачен ни у бунар ни у клачунар, већ сахрањен поред, те да је ту поред њега прије био закопан и неки Алекса Ускоковић, наводно из неких разлога стријељан уочи Пљеваљске битке:

— Тада су, то памтим као да је јуче било, извађена укупно 32 тијела и сви су ту близу сахрањени — гробови су били у три реда, и знало се ко је гдје сахрањен, па је родбина касније вадила и преносила њихове посмртне остатке...

На суд због споменика

Пред придворичком црквом је 1955. године подигнут споменик Павлу — Шулу Јауковићу и његовим потомцима, петорици синова и унуку. Мајстор Гргур из Никшића је од љутог горског камена исклесао старовремску гробницу са крстом на којој је фотографија најмлађег, Велимира Јауковића, а од истог камена је и покровна и све остале бочне плоче на „ковчегу" гробнице.. На доњем, проширеном дијелу крста су уклесани подаци:

„Овдје почивају посмртни остаци:
Шуле Р. Јауковић, рођ. 1855, пог. 1914. г.
Нељко, рођ. 1890, пог. 1942. г
Видоје, рођ. 1893, умро 1946. г.
Миливоје, рођ. 1896, пог. 1942. г.
Јово, рођ. 1899, пог. 1944. г.
Исаило, рођ. 1902, пог. 1942. г.
Велимир, рођ. 1922, пог. 1945. г.
Овај споменик под. Ружа и Павле 1955.

— Споменик је стајао пуних двадесет година и нико није имао никаквих примједаба нити је икад ико јавно реаговао због њега — каже Драган Јауковић. — А онда се, у тренутку кад је покренута хајка против подизања споменика и спомен — обиљежја, односно кренула акција рушења већ подигнутих обиљежја онима који су страдали „на другој страни", у четничким редовима и као противници НОП-а, и наш споменик нашао у вртлогу те кампање. Није он сигурно за све године до тада сметао ни Јосифу Маловићу, ни Војину Јауковићу, ни Велизару Перуничићу, ни толиким другим истинским првоборцима и револуционарима, не само из дурмиторског краја, никоме ко је добро познавао нашу породицу, мога прадједа Павла — Шула, његових пет синова и унука Велимира, никоме ко је знао како су и зашто пострадали — да никоме никад никаква зла нијесу нанијели. До ријечи су, међутим, дошли „јари" борци и неборци, они који су на тај начин хтјели да покажу некакву своју лојалност и некоме се додворе.

Мој отац Павле се стога, кад су га позвали на суд због споменика, није позивао на те скоројевићке галамџије, већ на све праве, истинске борце из дурмиторског краја, оне који су добро познавали нашу породицу и њену трагичну судбину, и казао да ће до темеља срушити споменик ако ико од њих каже иједну рђаву ријеч за било кога од оних чија су имена уписана на споменику. Упркос томе што нико од таквих одиста није препорекао очеву, нити изговорио једну једину грку ријеч на рачун његовог дједа, оца, брата и стричева, осуђен је на мјесец и по дана затвору, он и Гојко Јевтовић, док су сви остали којима је суђено за исто „кривично дјело", колико ми је познато, били осуђени на по мјесец дана. Казне, међутим, ипак нијесу извршене...

— Споменик није тада срушен — вели даље Драган Јауковић — нити су имена на њему избрисана како се то радило на многим сличним обиљежјима. Ја сам те 1976. гидуне код истог каменоресца наручио да ми од истовјетног

камена и истих димензија исклеше нову плочу која ће прекрити стари натпис и само је са два јака шарафа причврстио преко натписа на крсту, а на њој је само писало: „Породична гробница Јауковић Шула 1855–1914".

Петнаестак година послије, кад је прошло вријеме јарих бораца и оних који су своје тобожње ратовање уновчили уз помоћ свједока по систему „два без душе, трећему борачка пензија", ја сам скинуо ту привремену плочу и споменик сада стоји у првобитном стању. Ту привремену плочу-маску сам ипак оставио и прислонио уз споменик да подсјећа на то наопако вријеме, а упорно понављам очеве ријечи и позивам и сада све којима имена на овом споменику боду очи, нека докажу било какав гријех било кога од ових мојих предака, да су учинили било шта што се може само главом подмирити. Чим то учине, ја ћу се истог трена постарати да од споненика не остане трага...

Видоје Јауковић

Аница Видојева Јауковић

Исаило Јауковић

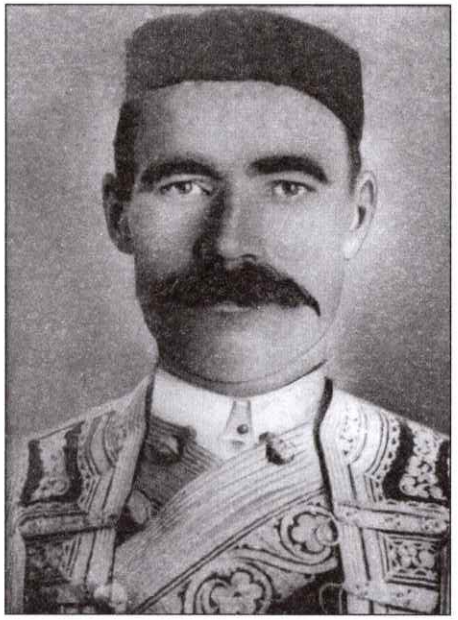

Јово Јауковић

Велимир Јауковић

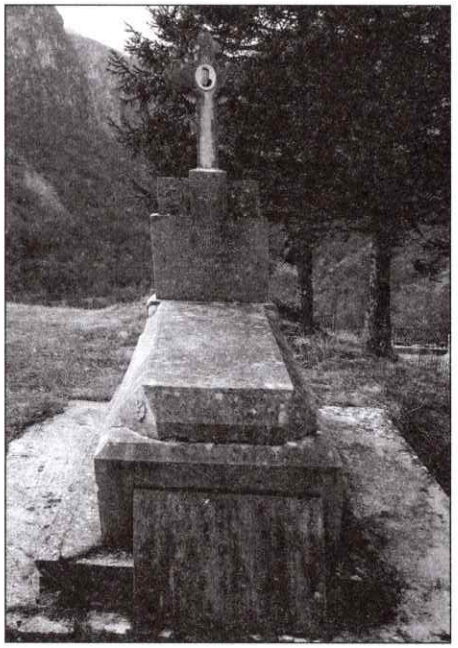

Породична гробница Павла — Шула Јауковића пред црквом у Придворици на којој су уписана имена његових синова и унука Велимира

Предратни хотел Јауковића „Славија" у Пљевљима

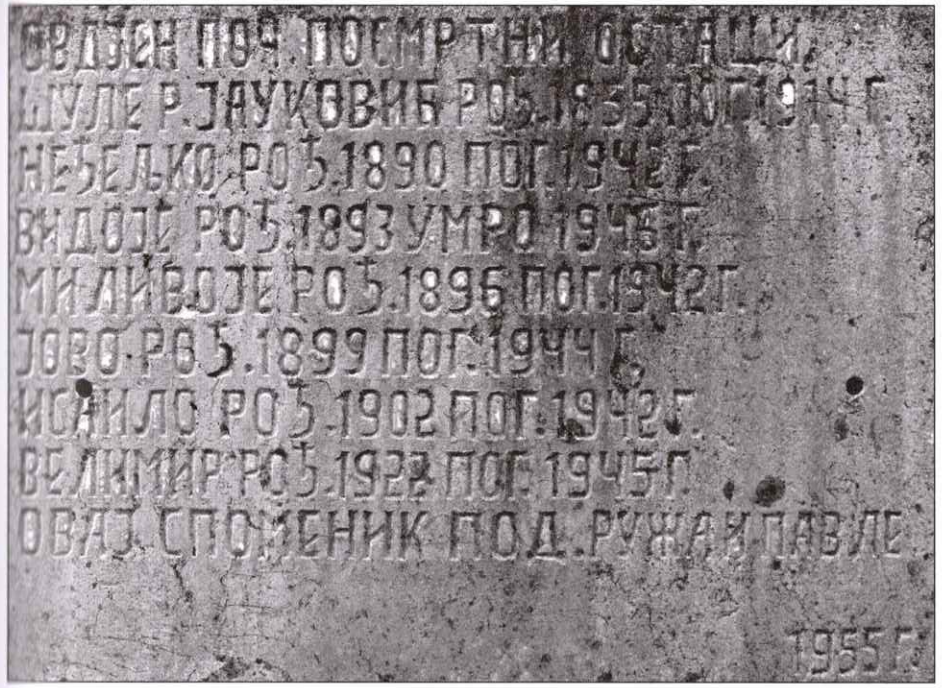

Проскрибована плоча са именима Павлових синова и унука Велимира

Група дробњачких четника из јединице Ивана Ружића (стоји у задњем реду трећи слијева) међу којима је највише Јауковића и Кујунџића

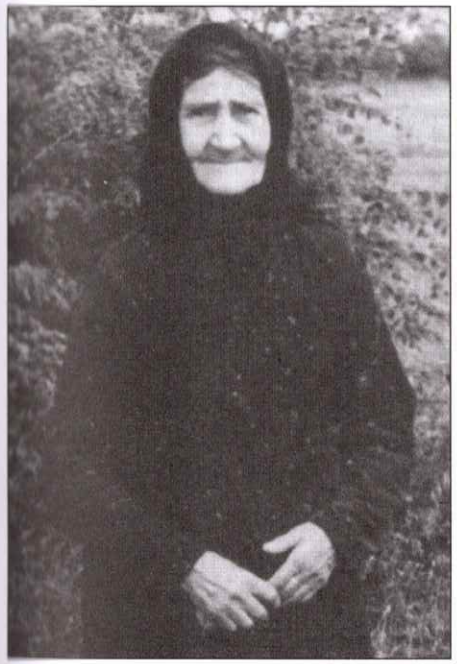

Мара Нећељкова Јауковић

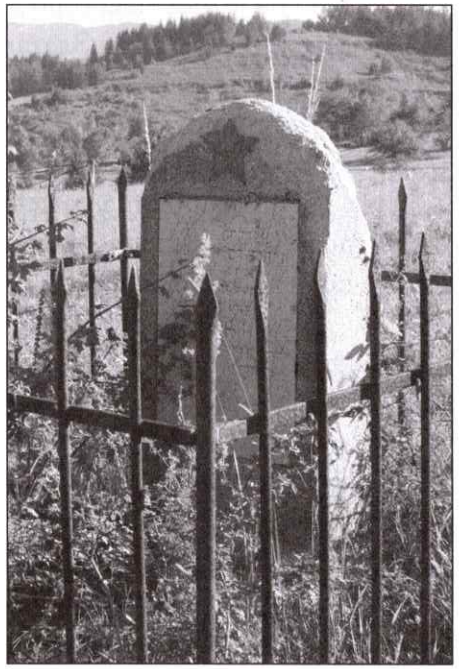

Споменик Дуњи Јауковић у Крушевицама

СИНОВИ МИЛОСАВА СТАНИШИНА

Милосав Станишин Јауковић, био је унук Милинка Живкова Јауковића. Био је најстарије од шесторо сирочади која су остала кад им је отац Станиша изненада умро у пуној животној снази (у питању је, по прилици, била сепса, која је наступила након упале зуба). Милосав је имао непуних четрнаест година када му је на плећа пало претешко бреме домаћина куће.

И он је имао шесторо дјеце, пет синова и кћерку. Син Милинко и кћерка Златана су, нажалост, умрли као дјеца, а Момир, Станиша, Драгомир и Коста су стасали у угледне и прибране људе, не само у породици и братству и не само у Придворици.

И ова породица је, међутим, у Другом свјетском рату доживјела трагичну судбину, пакао братских раскола и подјела до ископања.

Најстарији **Момир** је остао на селу и постао узорни домаћин. Иако је био ожењен и о врату му било већ четворо дјеце, ни трена се 1941. године није двоумио: као добровољац је стао у строј устаника. Са партизанским јединицама стизао до Фоче, а онда је почетком 1942. године враћен на терен Дробњака и постављен за предсједника партизанске власти у Придворици.

„Момир Милосављев — пишу Стојан Карапић и Вук Шибалић у својој обимној етнолошко — историографској

студији *Дробњак, породице у Дробњаку и њихово порије-кло*, заслужује да се његово име нађе у овој књизи, јер је током цијелог рата показивао велики патриотизам и као прави родољуб у најтежим данима ратних страдања помагао партизански покрет".

Ова несумњива оцјена добија на значају ако се зна под каквим је притиском био овај човјек — поред осталог и стога што су на супротној страни, у строју оних који су се борили против народноослободилачког покрета, поред бројних блиских рођака, била и сва три његова брата, посебно **Станиша**, официр бивше југословенске војске, заклет краљу и отаџбини.

Станиша је био 1910. годиште, седам година млађи од Момира. Рат је дочекао као капетан прве класе и момак нежењени. Успио је да избјегне заробљавање након капитулације и одлагања оружја бивше југословенске војске у априлу 1941. Након тринаестојулске устаничке еуфорије, кад је под јесен 1941. године дошло до сплашњавања народноослободилачког покрета под притиском окупаторских репресалија, кад је дошло до првих пукотина и подјела у партизанским редовима, Станиша им сасвим окреће леђа и стаје под барјак Павла Ђуришића и других организатора четничког покрета. Своју лојалност и оданост том покрету посебно је, изгледа, испољио у другој половини 1942. и првим мјесецима, до маја 1943. године, у периоду великог лова на припаднике и симпатизере НОП-а, од којих су многи, поготову ако су били комунисти, завршили на злогласном стрелишту Бреза на периферији Колашина. И Станиша је изгледа био један од оних који су одлучивали о судбини „станара" те колашинске „куће оплакане" и та „хипотека" ће га, у крајњем, и главе коштати.

И он је крајем 1944. године, са огромном масом народа и војске под командом Павла Ђуришића и митрополита

Како судиш, судиће ти...

Милорад Булатовић, који је преживио голготу тамновања у колашинском четничком затвору, 1984. године је на научном скупу посвећеном овом мучилишту, саопштио низ непознатих или мање познатих појединости, које се односе и на Станишу Јауковића.

Међу шест Колашинаца осуђених на смрт и 6. септембра 1942. године раскованих, повезаних и поведених на губилиште на Брези, поред Воја Селића, Љуба Булатовића, Бранка Меденице, Јагоша Ракочевића и Михаила – Бица Ћетковића, био је и предратни правник Радомир Ђурђић. Десио се, међутим, велики обрт: на по пута их је пристигао један четник, шапнуо нешто командиру стрељачког вода, а овај одмах наредио да се осуђеници врате у затвор.

Четници су послије проносили причу како је ту групу, бајаги, помиловао лично краљ Петар, којем је тог дана био рођендан. А да је све то била фарса и ујдурма показало се неколико мјесеци касније кад су Селић, Булатовић, Меденица и Ракочевић ипак стријељани, Михаило – Бицо Ћетковић је погинуо на Матешеву 14. маја 1943. године при покушају бјекства групе затвореника које су Нијемци спроводили у концентрациони логор Павлос Мелас код Солуна. Преживио је једино Радомир Ђурђић који је доспио у Барски логор.

– Послије рата – испричао је Милорад Булатовић – вијеће Окружног суда у Колашину, чији је предсједник био Радомир Ђурђић, осудило је на смрт Илију *(Тутова)* Ракочевића, бившег управника четничког затвора... Карактеристично је напоменути да је послије рата исто судско вијеће на смрт осудило и Станишу Јауковића, бившег члана четничког суда, који је изрекао смртну казну Радомиру Ђурђићу и осталима...

Јоаникија, кренуо „на зли пут без повратка”, у велику одступницу према Словенији. На том мученичком путу

је, изгледа, негдје дошао у сукоб са Павлом Ђуришићем. По сазнањима његовог синовца Митра Момировог Јауковића, он се са десетак војника тада одвојио, окренуо леђа Ђуришићу и наставио самостално да се пробија ка аустријској граници. Тако је избјегао стравични покољ који су усташе, захваљујући подвали и издаји Секуле Дрљевића, починиле над око 140 четничких официра, са Ђуришићем на челу. Мимо осталог збјега, који је допро до Зиданог Моста и ту у великом броју страдао, Станиша Јауковић је успио да се на другом мјесту домогне југословенско-аустрјске границе. Ту је, међутим, и он заробљен. Неко га је, отприлике, препознао или је сам казао ко је, тек одатле је спроведен у Подгорицу гдје је у јуну мјесецу 1946. године осуђен на смрт и стријељан.

За Станишом је кренуо и његов четири године млађи брат **Коста,** такође момак нежењени. Он је прије Другог свјетског рата, као ђак гимназије у Пљевљима, био ватрени присталица комуниста, али је у рату ипак претегнуо ауторитет старијег брата, официра Станише. За њим је кренуо и у одступницу 1944. године, али није био у групи око Станише која се одвојила од збјега и одступала самостално. Доспио је до Зиданог Моста гдје се и њему губи сваки траг.

— Ни мој стриц **Драгомир** Милосављев није био ожењен — вели Митар Момиров Јауковић. — И по казивању мога оца Момира, али и многих других, који су га познавали и добро памтили, био најгледнији од браће. Био је 1912. годиште, делија, висок два метра и дванаест сантиметара. И он је, наравно, био у Тринаестојулском устанку од првог дана, преживио и голготу Пљеваљске битке, а онда је окренуо леђа рату и ратовању. Варакао се и склањао у селу, избјегавајући и партизане и четнике. Тако све до пред сам крај рата, до 1945. године. По прилици, некако баш у вријеме кад су му браћа Коста и

Станиша пострадали у Словенији, Драгомир се затекао у селу Градац изнад Лукова, на старом путу Никшић — Шавник. Ту се био склонио у некој појати. Партизанска патрола га нашла и стријељала без велика испита и стварних разлога. Довољно је било то што се скрива и избјегава партизанске јединице, а још и брат Станише Јауковића. Са њим је по кратком поступку стријељан и један мјештанин одатле са Градца, мислим да се звао **Драгомир Митровић.**

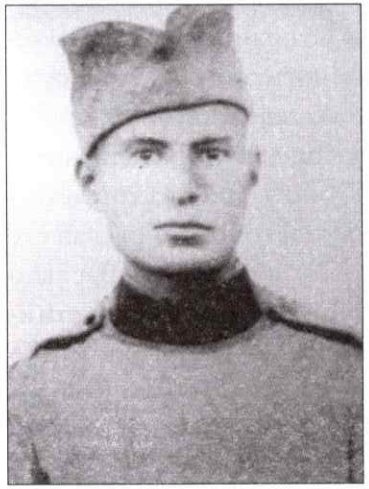

Браћа Јауковићи, Станиша, Драгомир и Коста

ВОЈИН КРСТОВ ЈАУКОВИЋ И ОСТАЛИ

Кад су у позну јесен 1942. године први снјегови обијелили врхове Дурмитора и четничке хајке почеле да бишту по мрчавама поддурмиторским и пустим катунима, група од 16 илегалаца — партизана, који су тог прољећа, по одступници партизанских снага у Босну, са близу 700 других широм Црне Горе, остављени да у позадини пире утрнули пламен Народноослободилачке борбе и припремају терен за повратак главнине снага, одлучила је, супротно партијској директиви, да напусти дурмиторско-пивски крај, пребаци се у Босну и прикључи партизанским јединицама, јер је постало извјесно да се током зиме овдје не могу одржати, да ће им надмоћне, добро наоружане и плаћене потјере брзо ући у траг и истријебити их до потоњег.

Иако су Јован Ћоровић, Богдан Котлица и Вељко Крстајић, као политичко-партијски и организациони руководиоци, били против тога, против кршења партијске директиве и напуштања терена, превагнуло је мишљење и чврста одлука осталих на чију је страну у први мах стао и Војин Крстов Јауковић, такође члан партијског руководства. Тако је група, у којој су поред четворице поменутих били и супруга Јована Ћоровића, Јеврејка Рена Абраванер, љекарка која је у илегалству на Дурмитору добила име Радмила, затим Бранко Мирковић,

Милорад Зарубица, Светозар, Томо и Томана Жугић, Данило Шушић, Лале и Милан Никитовић, Мато Церовић, Радомир и Момир Јакић (по чијем сам сјећању и записао ову причу, а објављена је у мојој књизи *До смрти и натраг)*, кренула првог дана новембра 1942. да се преко Пиве пребаци у Босну.

На сто мука су успјели да се пробију и допру до Трескавице, али су се „комитетлије", Ђоровић, Котлица и Крстајић, који су у међувремену придобили и Јауковића, ту поколебали и успјели да убиједе и остале да се ипак врате на терен Дробњака и испоштују партијску директиву.

У повратку, у муслиманском селу Говза у рејону Калиновика, једне ноћи су упали у четничку клопку. Војин Јауковић, Бранко Мирковић и Радомир и Момир Јакић су заробљени, а остали су се, кад су чули прве пуцње, разбјежали, успјели привремено да се извуку из обруча и у групама наставили да се пробијају ка Пиви и Дробњаку.

▫ ▫ ▫

Четворицу заробљених четници су повели у Калиновик, тада главни четнички штаб и тврђаву. Док су их, повезане и превезане бакарном жицом, по киши и карамлуку спроводили, Радомир Јакић, је успио некако да раскине жицу, да се распути и по мраку умакне, а да га ниједно зрно из плотуна које су за њим осули спроводници није ни огребло.

Војин Јауковић, Бранко Мирковић и Момир Јакић су потом у Калиновику више од 20 дана крвнички пребијани и на сваке муке ударани, али су све пркосно издржали и ријеч нијесу прозборили, ни ко су, ни откуд су кренули, ни куд су наумили, да се и не говори о јатацима и онима који су им помагали на том путу од Дурмитора до Калиновика.

А на какве су муке ударани, колико је четницима било стало да их сломе и присиле да проговоре, најбоље говоре сачуване депеше из четничке архиве *(објављене су у књизи Документи о издајству Драже Михаиловића, књига 1, Београд, 1945. године, страна 481. и 509, и Зборнику докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, Војноисторијски институт, Београд, 1981, том четрнаести, књига прва).*

Прву депешу је 24. новембра 1942. године Дража Михаиловић упутио четничком штабу у Калиновику:

„Павле *(Ђуришић, напомена Б. С)* јавља да су она три ухваћена комуниста из Црне Горе. Судите им тамо. Доставите њихове изјаве. Испитати их о њиховим јатацима и свему што не буду казали натерати их да открију. Павле каже да су врло опасни — Чича"

Два дана касније Дража шаље нову депешу на исту адресу:

„Тројицу ухваћених комуниста, Војина Јауковлћа, Бранка Мирковића и Момира Јакића одмах ликвидирати ако нисте то већ свршили. Преко Ружића пошаљите њихова саслушања са подацима: — код кога су долазили, које су групе још, поименично, остале на терену, да ли имају остава муниције и хране и где, као и остале податке. Известите да ли сте ликвидирали поменуте комунисте. Павле и Ружић их оптужују као велике целате."

На депеше је одговорио начелник штаба Команде Источне Босне и Херцеговине (Горски штаб бр. 200), четнички војвода, мајор Данило Салатић:

„Тројицу комуниста нијесмо ликвидирали из разлога што Јевђевић (*утицајни четнички војвода, вођа тог покрета у Херцеговини, који у једном тренутку није зарезивао ни главнокомандујућег Дражу Михаиловића, Б. С)* тражи да их пошаљемо у Невесиње да се тамо ликвидирају. То му је потребно из мени непознатих разлога, али

их је тражио по сваку цијену. Из њихових изјава не може се ништа докучити сем оног што смо јавили. ***Саслушања су вршена на најдрастичнији начин, али ништа није помогло, јер су исти идеални комунисти који гину за идеје, али не одају ништа — Салатић"*** *(нагласио Б. С).*

▫ ▫ ▫

Након сатанских тортура, Јауковића, Мирковића и Јакића су из Калиновика, босе и измучене спровели у Невесиње. Како је даље било, свједочио је својевремено Момир Јакић:

„Неђе око осам сати увече, врата собетине у којој су нас држали у некој кућетини неђе на периферији Невесиња, нагло се отворише и на њима се појави Спасоје Таушан *(један од четничких перјаница у Невесињу, прим Б. С).* Исправио се и удевречио, виши него што је, и испрсио као да је на паради. За њим једно мало, дежмекасто, риђе, шире но дуље, и двоје црмпурасто, мршаво и испошћено, али погано свако, види се, пламте им очи као у ђавола. Сваки укерепио пушку и надизијао реденике до грла. Сви им се склањају с пута и увијају као младе.

Пријђоше без ријечи до нас и запарадише да нас вежу и притежу. Немају нешто повјерења у оне везове које смо донијели из Калиновика, него синцире преко њих. Спасоје све притврђује и провјерава. Војина и Бранка најпослије превезаше једног за другог. Мени ланац око руке па додадоше ономе једноме пижмољку црноме да ме води. Спасоје напријед, Бранко и Војин за њим, онај риђи боклук с пушком на готовс иза њих, па ја и она два уштавка иза мене. Једно држи за крај од ланца и стално ме трже, а друго ми упрло талијанку међу плећке...

— Што нас, гадови, мучите и мрцварите по овоме злу и карамлуку да нам трње и чечар неђе живијема очи извади, што нас одмах овђе не ликвидирате, па сјутра

ледне мрцине можете куд год хоћете повући? — рече Војин кад му досади да се по помрчини потуца и злопати.

— Каква ликвидација и спрденица, шта трабуњаш? Морам вас на главни суд у Невесиње водити...

— Не лажуњај, Таушане! Вашега ми главнога суда, пас ви се у њега попишао! Ти да нама солиш памет! Али, да ми је знати да ће се неко наћи и тебе овако ланцима да придеречи и потјера, отишао бих ти ја ноћас, овако бос, гладан и јадан, докле год кажеш; досадило би ти се и наређивати колико бих могао издржати! — говори му Бранко.

Таушан се и не окреће. Изведе нас на цесту и обрну к Невесињу... Остају за нама некаква прла и ривоточине, ријетки омари и лазине, зарасле у машину. Очи нам се добро привикле и сад се фино види. Почеше нас сретати и сметови снијега и копнине је све мање што се више пењемо. Спасоје нас, видим, намјерно наводи онако босе преко сметова. У почетку је скоро и пријатно. Снијег је мек и расхлади ране на табанима, али послије, кад ноге озебоше и мраз зађе иза ноката, заборавих набоје. Траје то, чини ми се, више од два сата...

Лутамо још неколико, доље, горе, из присоја у осојник, из копнине на снијег, док Спасоје једном не ускликну:

— Е, ту смо! Ово је Букурић!

Невелика чистина под снијегом, окружена густом шумом. Спасоје и дружина му посједаше око нас по снијегу и запалише на тенане. Нас не нуде ни да сједнемо.

— Е, сад, како ви је воља. Више не морате ни корака. Стигли смо ђе треба — подругљиво се поче смијати Спасоје. — Овђе је тај главни суд, ја сам вам врховни судија, а ови око вас пресудитељи...

Бранко само шкргутну зубима и пљуну бијесно у мрак према Спасоју. Спасојеви сеизи поскакаше, алабурде на Бранка кундацима:

— Пустите га, дошао је, кучкин син, на мајстора — смирује их Спасоје. — Него, дајте да ми отарашавамо што нам ваља чинити да се ноћас не мрзнемо у овоме земберику...

▫ ▫ ▫

Двојицу мојих пратилаца одреди да нас држе на нишану, а он са оном дебелом прасицом покупи наше капе и измаче се мало у страну. Уз батеријску лампу нешто петљају дуго око капа. Спасоје се онда врати и нацуба нам капе на главе, а онај други оде до првих омара, донесе отуда однекуд три стара и раздрта торбака и објеси нам их о врату.

Подигох везане руке и на капи напипах: пришили металну петокраку. Не знам шта им све ово значи, али видим да је некаква мућка покварена и да су нешто подмукло смислили:

— Волим петокраку, али од вас, покварена издајничка сорто, нећу ни петокраку — рекох и бацих капу под ноге.

И Војин и Бранко их једанак стреснуше са глава. Хоћемо да свалимо и торбаке али нам не дају.

(Све сам касније сазнао: у жељи да нас што више ојаде, све су припремили да изгледа да смо стварно наишли на засједу и тако изгинули. Ваљало је сакрити од поштене српске сиротиње да су нас постријељали и што више понизити и компромитовати партизане: ево каква се биједа и голаћи тобож боре за слободу. Припремили су зато и одежду и оне несрећне торбаке и одредили погодно мјесто, подаље од штаба, да не би било никакве сумње.)

Спасоје стаде између нас на некакав избрежак и испрси се као да предаје рапорт:

— Слушајте ви, комунисти, овамо! У име његовог величанства краља Петра другог Карађорђевића, пријеки

војни суд краљевске војске у отаџбини, осудио вас је на смрт стријељањем...

Дробења дуго као да чита, а види се по свему његова и пресуда и образложење. Издали смо, вели, краља и отаџбину и прекршили свету заклетву, пљунули на пресвијетлу српску круну и под ноге турили српску тробојку, приступили јеврејском комунистичком покрету, који је кренуо да са земљом сравни све српске светиње, постали безбожници и невјерници; криви смо јер смо под скут турили Јевреје, Турке, Цигане, Шокце и сваку вјеру која је кренула да утре име и траг српски, да истријеби браћу српску по Лици и Срему, по Славонији и Крајини, по Босни и Херцеговини...

— Мрш, чанколизе талијански, ти да нам судиш, срам те било! — плану Војин Јауковић. — Причаш ти нама, уиме краља и отаџбине. Што сад барем лажеш, ниткове, што бар овђе пред нама не признаш, ми ћемо то у гроб понијети, да си подрепуша талијанска и да се нијесте разјадили за отаџбином; да се нијесте препали од наших идеала, него се бојите да вам не измакну они товари кркантука што одгигасте јуче из талијанскијех магацина за наше главе и пропаганда коју ћете просути сјутра међу народом да Талијанима измет учините. Ти мислиш да је народ стока неслана и да вјерује твоме лажуњању као ова марва што јави за тобом. Удри, гаду, гледати те више не могу, а да ми паднеш руку ја тебе не бих оружјем, то је за људе, него коцем као штетно пашче! Смрт таквој фонди и никоговини и оном шкабавчету Драже Михаиловића које вас води! Да живе пролетери и велика црвена армија...

Спасоје не ишчека да Војин заврши. Брзо саскочи са оног избрешка. Прође иза Бранка и Војина који и даље углас кличу. Онај други их, видим, стално удара кундаком и покушава уђуткати, али не помаже. Не престају

и неће да окрену леђа. Спасоје и помоћник му два-три пута обиграше око њих са упереним пушкама, покушавајући да им зађу иза леђа.

— Удрите, рђе, у очи ме гледајте и удрите ако имате ишта мушко у гаћама — трешти Бранко. — Научили сте с леђа, из засједе и на превару да убијате, у оружје вам се попишам кад је у такве руке допало...

Цикну талијанка. Друга јој не даде издушити. Бљеснуше два пламичка пред којима двије тамне прилике скоро једанак клонуше у снијег и остадоше мирне као дјеца која се играју рата, кад их измишљени рафал покоси.

Падоше Војин Крстов Јауковић и Бранко Бојов Мирковић, дични Дурмиторци и понос свакога ко их је познавао, примјери комуниста и људи без страха и мане — оних који су у сваке очи смјели погледати, падоше од руке срамотне. Потврди се још једном она народна да је пушка најгоре и најкукавичкије оружје које постоји. Њоме и највећа кукавица и тричарија може убити бољега и храбријега од себе, још ако му гледа и нишани у леђа, а не у очи...

▫ ▫ ▫

И Момир Јакић је те ноћи, 1. децембра 1942. године, стријељан. Чак три пута су пуцали у њега. Једно зрно с потиљка избило на врх носне кости, друго простријелило лијеву страну грудног коша, али чудом није оштетило ни срце ни плућа, треће оштетило лопатицу и сломило кључну кост. Кад су џелати, увјерени да су га дотукли, отишли, он се пред зору ипак освијестио и, иако промрзао, омалокрвио и малаксао, кренуо да бјежи са стрелишта. Трећег јутра, потпуно исцрпљен и изменогао, избио је у Главатичево, гдје га је заробила милиција муслиманска и смјестила у кућу старог хоџе Хасана Разића.

Да би заварао траг, измислио је причу да је побјегао из италијанског затвора у Мостару, јер је знао да ће четници кренути у потрагу за њим кад га сјутрадан не нађу са осталом двојицом постријељаних.

Само стари, умни хоџа га није питао ни ко је ни откуд је, ни које је вјере, ни којој је војсци припадао. Увидио је да је човјек којем треба помоћ и запазио страшне ране које ваља видати. Скинуо му је крваве рите, преобукао га, а онда направио специјални мелем, намазао зрништа и ублажио болове. Хоџином сину, учитељу Мустафи, командиру муслиманске милиције, који му је повјерио да тајно држи везу са партизанима, Јакић признао ко је и ко га је стријељао.

Четничка команда са Чичева ће потом дознати да „Турци" држе у заробљеништву неког Србина, поћи ће им за руком да га отму и поново ударе на муке да призна ко је и откуд је, изводили су га чак и на стријељање и пуцали му поред главе, али су га потом ипак морали вратити у Главатичево, јер су Муслимани, наравно по налогу Мустафе Разића, запријетили да ће силом отети свог заточеника којега кане да предају Италијанима и за њега узму храну и оружје.

Тако би се вјероватно и десило, јер је на томе инсистирао главнокомандујући милиције муслиманске Јусуф Узуновић, да их стари хоџа није предухитрио и Јакићу омогућио да побјегне, спремио му тајин и друго што треба док допре до партизана.

Седам дана касније, Јакић је одиста успио да се пробије до Шујице код Ливна и прикључи Другој пролетерској дивизији (командант је био Пеко Дапчевић), односно да након 22 дана доспије у праву болницу, гдје је чувени партизански доктор Војо Дулић констатовао да су све ране на њему готово сасвим зарасле као на вуку и да му љекар, практично више није ни потребан...

Момир Јакић је дочекао слободу у првим борбеним редовима. Његова десетина се, поред осталог, у октобру 1944. године пробила и заузела чувену палату Албанија у срцу Београда и на њој истакла слободарску заставу као симбол и знак да је главни град Југославије коначно слободан...

Послије рата је успоставио везу и побратимио се са хоџом Хасаном Разићем и његовом породицом. До краја живота је имао озбиљне посљедице од метка који му је прострijелио главу, али је ипак дочекао дубоку старост...

Страдање осталих

Кад је те запраштао митраљез и одјекнула пуцњава из куће у којој су били Јауковић, Мирковић и два Јакића, сви остали илегалци, смјештени по раштрканим сиротињским кућама у Говзи, досјетили се јаду: јесте некакво зло. Поскакали, ко на прозоре, ко на врата и прсли да се извлаче из клопке, прије него што су четници успјели да сасвим опсадирају село.

— У једну, најбројнију групу се тек сјутри дан некако искупили Богдан Котлица, Јован и Радмила Ћоровић, Милан и Лале Никитовић, Светозар, Томо и Томана Жугић и Данило Шушић — сјећао се Момир Јакић. — Продужили да се пробијају по содому преко Ћурева и Волујака према Црној Гори. Неколико дана се варакали и измицали сталним четничким потјерама. Негдје у близини села Врбнице погинуо им Лале Никитовић. Они послије доспјели до планине Кручице. Ту их дочекала велика мећава. Убјежали у некакву колибу да се спасе, али то им било задње склониште. Успут су, по прилици, опет свраћали на Трновачко језеро код неког Тијанића, код којега смо свраћали и кад смо кренули у Босну, код једне препредене поганштине што бијаше подвило главу под реп и искесило још онда да нам се крви напије само да га западне

и ограби фурсат. Она ти се ништарија и шпијунчина, по прилици, одатле натурила за њима, све трагом до у Кручицу. Уферчио ће су законачили, па одатле право у Плужине на муштулук Митру Пејовићу. Јадни ти Митар, брже-боље, на ноге цио батаљон жупопивски. Још за ноћи опсадирај колибу да птица излећет не може. Кад свани: предајте се, нема ви излаза...! Не предајемо живи! Предај! Не предај! Почни ватра. Богдан и Јован кад виђели да спаса нема — бомбе подасе. Легли на њих да ко други не страда. Оба мртви на мјесту. Остале тада, обезглављене и ојађене, малаксале и ошамућене, четници лако савладали и похватали. С њима одмах на Жабљак. Ту неким чудом пустили Тома и Томану Жугић и Данила Шушића. Радмилу Ћоровић, Светозара Жугића и Милана Никитовића у Колашин. Тамо Радмилу одмах на смрт, стријељана на Брези. Светозар и Милан тамновали до прољећа, док су Њемци ликвидирали затвор у Колашину и заједно и четнике и њихове заробљенике заокупили у ропство. Обрели се у Београду, на Сајмишту. Светозар је ту и погинуо од бомбардовања и не зна му се ни гроба ни мрамора, а Милана спровели у Солун, одакле је касније побјегао некако у партизане...

Вељко Крстајић и Милорад Зарубица окренули на други крај — сјећао се даље Момир Јакић. — Залутали и изгубили се, а не смјели се никоме јављати. Избили некако у Гацко, у село Липник. Ту сеизи попа Перишића салети, ухвати. Придржали их док се вријеме мало смирило и изљепшало. Онда их додали Николи Бојовићу на Жабљак, а он без испита на суд у Колашин. И они остали ту док Њемци у мају 1943. године нијесу разурили гласиту четничку апсану. На Матешеву, на Дрцкој, међу онима који су при покушају бјекства чудом успјели да умакну испред њемачких митраљеза били и њих двојица...

По казивању Момира Јакића, Мато Церовић остао сам. Он једини успио да се, сами бог зна како, пробије и измакне четничким потјерама и засједама. Прегазио је Планину

пивску и Дурмитор и једне ноћи посљедњом снагом закуцао на врата Миливоја Перишића у Врточ Пољу код Буковице. Недјељу дана се ту опорављао и видао премрзло тијело, а кад су се хајке мало смириле, Миливојев син Велимир га је допратио до родитељске куће у Ускоцима. Ту се цијелу зиму крио у посебно ископаном и уређеном бункеру и у прољеће дочекао партизане кад су се вратили из Босне...

— Тек 1946. године, када сам се с Радомиром Јакићем поново срео, сазнао сам како је било с њим. Чим смо свезани изашли у мрак из оне несрећне куће у Говзи, он почео да сеже и покушава некако да развеже руке. Крта бакарна жица се брзо подала пустоме животу и снази, а Радомир је имао и живота и снаге као и по један у Дробњаку. Беспримјетно се одвезао и од Бранка, ишчекао згоду и мјесто и алакнуо што га ноге носе. Уграбио одмах упријеко и измакао се испред ватре, није ни омирисао барут. Попила га и склонила карамлучина и џаба је било да га је дивизија гађала. Куд се све одатле дијевао и какве је муке огризао, он једино зна. Успио да се пробије до Жупе пивске, до моста Крстац. Ту зачекала засједа четничка, није се могло никуд нако у воду или засједи у крило, а погибија сигурна и овако и онако. Склепети ту Жупопивљани, ухватили ону тугу чемерну, премрзлу и прегладњелу. С њим у Шавник, Ивану Ружићу, а одатле у Колашин. Тамновао ту пô године, па и он у интернацију као и остали. Доспио у Солун, у злогласни логор Павлос Мелас. Послије, у неко доба побјегао и из логора и слободу дочекао у грчким партизанима — испричао ми је својевремено Момир Јакић.)

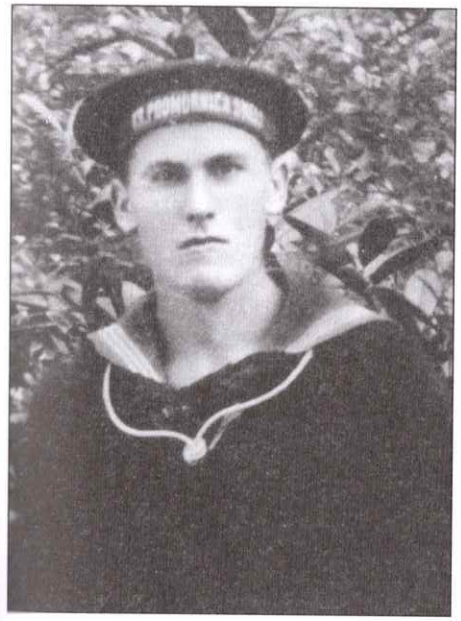

Војин Крстов Јауковић

Бранко Мирковић

Момир Јакић

Богдан Котлица

Јован Ђоровић

Радмила Ђоровић односно
Рена Абраванер

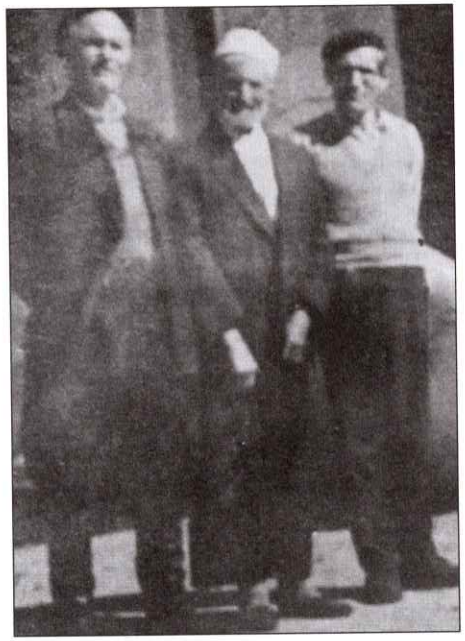

Моми Јакић (први слијева)
са хоџом Хасаном Разићем и сином
му Мустафом послије Другог
свјетског рата

Момир Јакић послије рата
као официр ЈНА

ЛЕГЕНДА О МОСТУ И РУШИТЕЉУ

Кад се магистралом низ кањон Таре од Мојковца преко Поља, Бистрице, Црних пода и Добриловине, стигне на помол села Будечевица, на видику одједном бљесне бијела бетонска конструкција чувеног моста, који је са пет моћних лукова зајахао увијек узбуђену и помамну ријеку. Личи одиста, како је неко већ запазио, на џиновског галеба који је за тренутак у чуду застао над зеленим вировима као да се премишља да ли да се вине ка небитицима Дурмитора на једној или Љубишње на другој страни. Личи и на зорног бијелца који се разиграо са широких ливада Ђурђевића Таре и заумио да прескочи на другу обалу, да заплива у зелена пространства поддурмиторске висоравни Језера.

Тај бетонски љепотан, свјетско чудо градитељског умјећа и храбрости, које већ осамдесет година задивљује и намјернике и оне који уз њега живе, судбински је срастао, уплетен у животну сторију о инжињеру Лазару Јауковићу из Придворице код Шавника и просто је немогуће доћи и видјети мост, споменути га, а да се не наметне та прича, која је одавно попримила обиљежја легенде.

▫ ▫ ▫

Кад је 1935. године у селу Будечевица малим мостом, носивости свега пет тона, премоштена и укрођена Тара и направљена каква таква веза на новоизграђеном путу

од Никшића преко Шавника и Жабљака ка Пљевљима, био је то велики догађај и за ријетке намјернике који су кретали тим правцем, а посебно за људе са једне и друге обале ријеке који су вјековима живјели тако близу а тако далеко. Био је то најсрећнији, револуционарни дан у животу насељеника овог краја „иза божјих леђа".

А тек кад се убрзо по пуштању „малог моста" у саобраћај почело говоркати о изградњи некаквог великог моста, било је премало оних који су вјеровали да је у овој недођији и ћудљивој природи могуће извести такав подухват, иако су знали да иза тога стоји држава — да подухват плаћа Министарство грађевина Краљевине Југославије.

Чуло се затим да је на међународном конкурсу на који су се, поред Југословена, пријавили и стручњаци Њемачке, Француске, Швајцарске, Белгије и Данске, примат добио пројекат младог, тада тридесетпетогодишњег Београђанина, инжињера Мијата Тројановића, и да су радови на будућем највећем армирано — бетонском мосту у Европи повјерени панчевачком акционарском друштву „Антоновић", чија је понуда од 9.212.818 динара била убједљиво најповољнија (мост ће на крају ипак коштати 11.200.000 динара).

За тај новац ваљало је подићи петолучну бетоску гредосију дугачку 365 метара (ширина коловоза 5,20 метара са двије пјешачке стазе широке по 50 сантиметара) и на висини од 150 метара „прескочити" Тару тако што ће распон највећег лука, оног изнад саме ријеке бити 116. метара, односно извести нешто што никоме до тада у Европи није пошло за руком.

Ваљало је, прије свега, наћи искусног и вичног конструктора дрвене скеле за коју се пројектант опредијелио, скеле која ће, поред терета бетона издржати и силне ударе вјетрова, увијек присутних и [illegible] на том

Неустрашиви градитељи

Колико је било важно наћи стручног и вјештог конструктора скеле, не мање је било битно наћи и храбре и умјешне мајсторе који ће скелу монтирати по упутствима конструктора. Тог преодговорног, презахтјевног и преризичног посла, прихватили су се два млада мјештанина, Љубо Рођен из Расова и Радоје Бојовић из Будечевице. Њима се придружио војвођански Мађар, Штефан Масолд, по прилици једини од њих тројице који је већ имао неког искуства у тим пословима. И данас се препричава како су се ови одважни момци у опанцима од говеђе коже, неустрашиво и вјешто пентрали на скели. Упочетку су се везали сигурносним појасевима, а касније без њих, јер су им сметали при раду.

Иако се радило у готово немогућим условима, иако су радници непрестано били изложени скоро незамисливим ризицима, занимљиво је да се за двије и по године десила само једна несрећа и сасвим случајно је погинуо само један градитељ, Мађар Јосип Полак, пријатељ поменутог Штефана Масолда. Он се нашао на једној привременој импровизованој платформи, направљеној од непричвршћених дасака, и прихватао џакове цимента које је крановођа доносио и спуштао на платформу. Кад би Полак подигао руку, за крановођу је то био знак да товар од три џака спусти на платформу. У једном тренутку, Полак је изгледа направио фаталну грешку, случајно је подигао руку. Крановођа је са којих пар метара висине пустио терет на незаковане даске које су злосрећног радника катапултирале на стијене петнаестак метара испод скеле...

Штефан Масолд је испратио мртвог друга до родног мјеста, али се, на изненађење и одушевљење свих, вратио да са Рођеном и Бојовићем доврши започети посао. Са градилишта, кажу, није отишао све до августа 1941. године, док и посљедњу даску оплате није скинуо са моста преко којег су већ грмјели тенкови и ратна механизација окупатора.

грлу кањона. Извођач се, свакако по сугестији пројектанта, опредијелио за Ричарда Кораја, легендарног швајцарског конструктора и градитеља дрвених скела за армирано-бетонске мостове и вијадукте. Овај, столар по струци, талентом и урођеним натприродним смислом, интелигенцијом и градитељском умјешношћу, задивио је свијет градитељским чудима у тој области крајем 19. и првим деценијама двадесетог вијека, а успјешно га је наслиједио и његов син, Ричард Корај млађи. Тачније, Корај отац је, изгледа, само кратко и тек повремено боравио у кањону Таре, а посао је довршио његов син који је до посљедњег дана остао на градилишту, смирен и прибран и у најкритичнијим тренуцима.

▫ ▫ ▫

Лазар Јауковић је био једно од осморо дјеце Димитрија Јауковића из Придворице, некадашњег предсједника дробњачке општине и једног од првих писмених чиновника у Шавнику. Рођен је 1903. године. Након завршене гимназије (учио у Пљевљима и Крушевцу), уписао је студије технике у Београду, гдје је 1929. године стекао диплому грађевинског инжињера, смјер нискоградња. Једно вријеме је радио у Никшићу, а потом на изградњи пута Младеновац — Београд. Одатле је упућен у Италију, на специјализацију.

Своју стручност је, по повратку са специјализације, испољио на изградњи пута Боан — Буковица, а као способног и доказаног грађевинца, стручњака за путеве, Министарство грађевина Југославије га 1936. године поставља за главног надзорника на градилишту пута од Бијелог Поља низ кањон Лима до Пријепоља. На тој дужности је остао све до избијања Другог свјетског рата.

Податак уврштен у легенди о мосту на Тари да је и Јауковић, као инжињер, био један од његових градитеља

Ројство за пројектанта

Занимљиво је да је управо тог 17. априла 1941. године, док је њемачка ратна машинерија тутњела преко његовог новоизграђеног и у саобраћај званично још непуштеног моста на Тари, у Сарајеву, као мобилисани резервиста Југословенске војске, у њемачко заробљеништво допао и пројектант моста, инжињер Мијат Тројановић. Он ће у Оснабрику и другим логорима провести цио рат и тек по ослобођењу, по повратку у домовину, сазнати каква је судбина задесила његово животно ремек дјело, за које многи и данас тврде да у свијету постоји само једна слична грађевина те врсте која надмашује Тројановићево остварење, сврстано међу 20 свјетских градитељских чуда од армираног бетона.

(гдјегдје се иде дотле да га проглашавају чак и за пројектанта тог моста!), једноставно није тачан. Тачно је да је он, случајно, у пролазу, или намјерно из знатижеље, у више наврата боравио на градилишту, будно пратио радове и жељно чекао његово свечано пуштање у саобраћај.

Тај дан, нажалост, никад није дошао, јер су 17 априла 1941. године, у тренутку кад са моста још нијесу биле скинуте све оплате, преко њега прешли њемачки тенкови, окупаторска сила која је тог дана сломила и посљедњи слабашни отпор бранилаца и покорила Југославију, а велики дио њене војске потјерала у заробљеничке логоре широм Европе.

▫ ▫ ▫

У рано прољеће 1942. године, кад су почеле припреме за такозвану Трећу непријатељску офанзиву и кад је сва пажња окупатора и његових помагача била усредсређена на подручје Среза шавничког, односно простор у новијој историографији прозваног Дурмиторском републиком,

на којем је била концентрисана главнина партизанских снага и велики број рањеника. Главна опасност је пријетила од јаких четничких снага које су настојале да се уз Горњу Морачу преко Семоља убаце у Дробњак, с циљем да уз помоћ моторизованих италијанских јединица са ових положаја потисну партизане. Да би осујетио такве намјере, Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда је одлучио да сруши велики мост на Тари и пресијече главну саобраћајницу према Пљевљима на коју су Италијани рачунали.

У наредби, коју је по неким подацима потписао лично Тито, стајало је упозорење да се овај грандиозни мост мора онеспособити за саобраћај тако што ће главнина моста бити сачувана како би касније могао бити лако обновљен. Деликатни задатак је повјерен машинском инжињеру Михаилу Шалетићу из Бјелопавлића, али је брзо постало јасно да он, као машинац, то не може извести ни брзо ни ефикасно. Онда се, по прилици Велимир Јакић, главнокомандујући партизан у пљеваљском крају, сјетио грађевинског инжињера Лазара Јауковића, стручњака за нискоградњу и минирање.

И није се преварио. Јауковић се прикључио Шалетићу и екипи задуженој за минирање моста. У рано јутро, 6. маја 1942. године, кањоном Таре се разлегла страховита детонација и први, најкраћи, 44 метра дуги отвор на лијевој обали ријеке је нестао, као ножем откинут од остатка моста.

Касније су сноване свакојаке приче да сваки мост, па и овај, има такозване слабе тачке, односно мјеста на којима, за случај потребе, треба поставити експлозив како би мост био лако и ефикасно срушен, да је то Јауковић, бајаги, знао као инжињер и градитељ моста и искористио у датом тренутку. Све је ипак постало јасно неколико година касније кад се пројектант моста Мијат Тројановић

вратио из заробљеништва и објаснио да се такве „слабе тачке" не предвиђају пројектима мостова, па их, дакако нема ни на мосту на Тари, већ је у питању била вјештина Лазара Јауковића који је искористио такозване „дилатационе фуге" између лукова, предвиђене због природног ширења и лаког гибања бетона, па је тако лако „одсјекао" та 44 метра моста, а да осталој гигантској конструкцији није причињена готово никаква штета.

▫ ▫ ▫

Подухват инжињера Јауковића и његових минера, ипак, у крајњем, није имао превеликог ефекта нити је превише успорио надирање Италијана од Пљеваља и других крајева сјеверне Црне Горе, јер су они убрзо поправили и оспособили мали мост на Тари у Будечевици и ипак се дочепали положаја на лијевој обали ријеке и наставили наступање ка Дурмитору.

▫ ▫ ▫

Лазар Јауковић није пред налетом окупатора и његових помагача одступио са партизанским снагама у Босну, остао је у позадини, на подручју Пиве и Дурмитора, иако се добро знало да су му четници кивни и због рушења моста и због активности његове породице, првенствено брата Војина, у периоду такозваних „лијевих скретања", односно чистки које су партизани предузимали и у дурмиторском крају током зиме и у рано прољеће 1942.

Лазар је то сигурно добро знао и готово три мјесеца је успијевао да измиче четничким потјерама и засједама, да затура трагове и скрива се од злих шпијунских очију.

Тако до краја јула 1942, а онда су му четници ипак ушли у траг и ухватили га у забити писког села Безује. Пожурили су са њим на муштулук Италијанима.

Стријељање Милића Јауковића

Тог истог 2. августа 1942. године кад је на мосту на Тари погубљен инжињер Лазар Јауковић, на Мљетичку је стријељан и његов блиски рођак, педесетшестогодишњи пензионер Милић Јауковић, отац Мићуна и Драга Јауковића, истакнутих првобораца и организатора устанка у шавничком крају.

Милића су четници, по одступници партизана у Босну, ухапсили и спровели у Колашински затвор, гдје је у том тренутку један од судија био капетан Станиша Јауковић. У Дробњаку се до данас говорка да Станиша, не само што га је осудио на смрт, него је организовао због нечег да казна буде извршена на Мљетичку, ту гдје је у октобру 1840. године погубљен злогласни турски зулумћар и харачлија, Смаил ага Ченгић.

А све се догодило само десет дана пошто је на Бугојну херојски пао Милићев син Драго, двадесетдеветогодишњи инжињер – агроном.

Послије неколико дана злостављања, доведен је на Илин дан, 2. августа 1942. године, на рањени мост на Тари и стријељан на мјесту гдје је мост био прекинут. Док су италијани сеирили и снимали, четници су пуцали у Јауковића, који је, кажу по наређењу италијанског официра, послије сахрањен на ливади поред моста...

Мијат Тројановић, пројектант моста

Рихард Корај, конструктор скеле за мост на Тари

Још није била уклоњена скела кад су преко моста претутњели окупаторски тенкови у априлу 1941. године

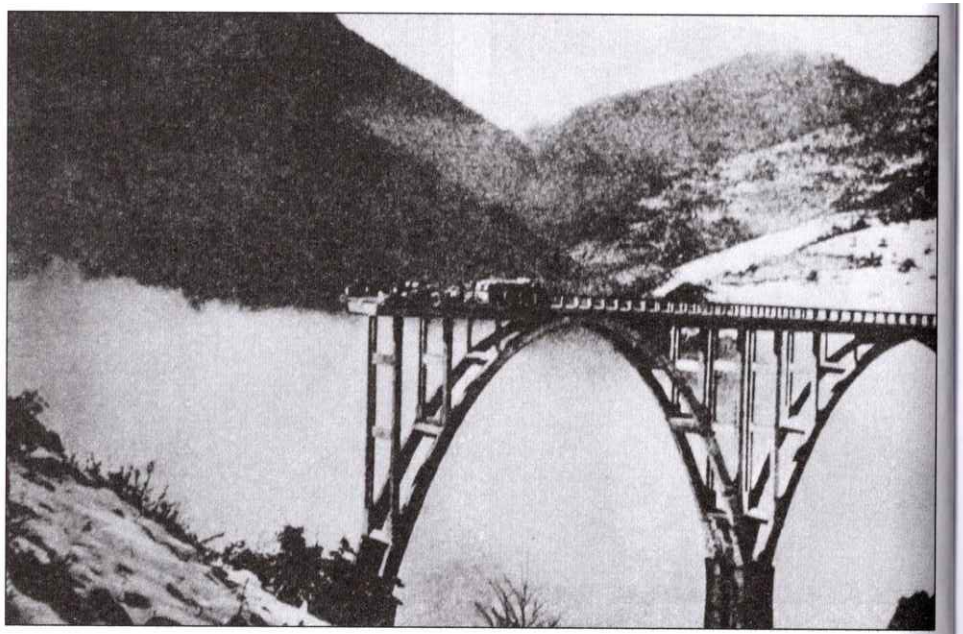

Мост на Тари након рушења

Лазар Јауковић

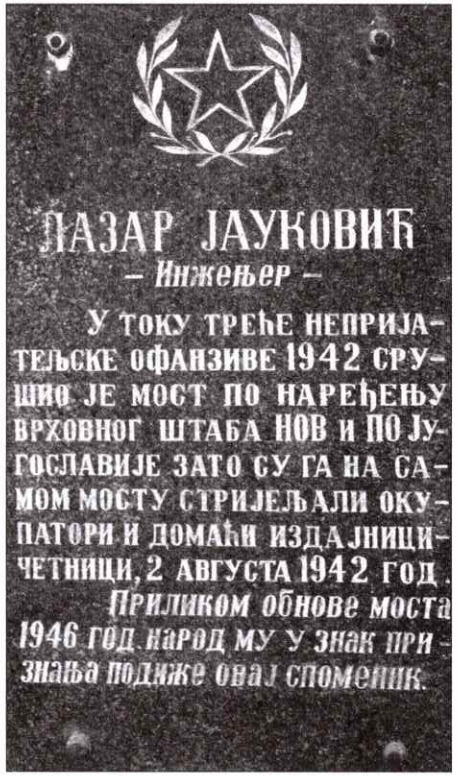

Спомен плоча Лазару Јауковићу испред моста на Тари

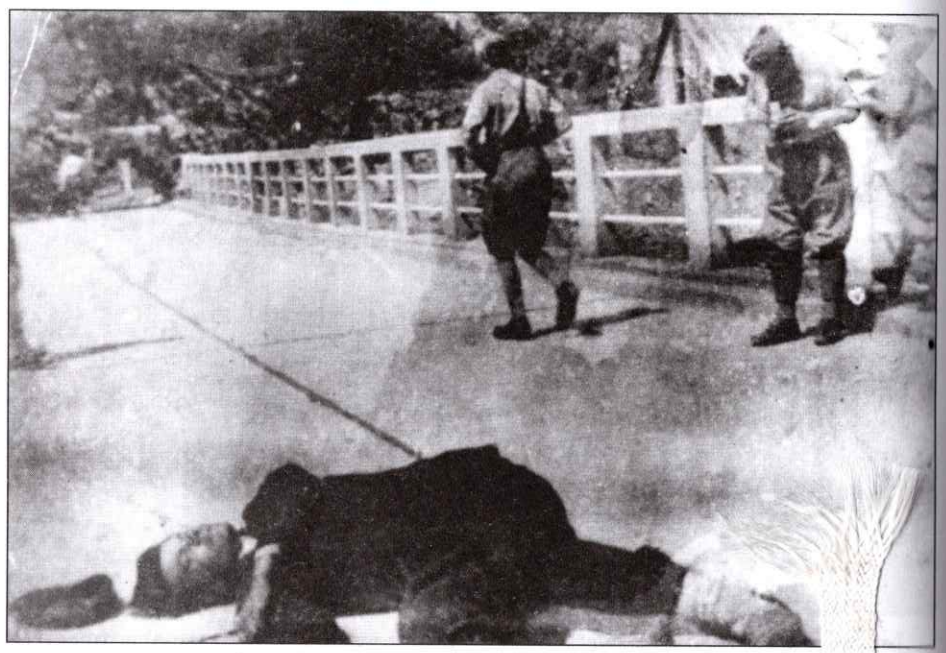

Убијени Лазар Јауковић на оштећеном мосту

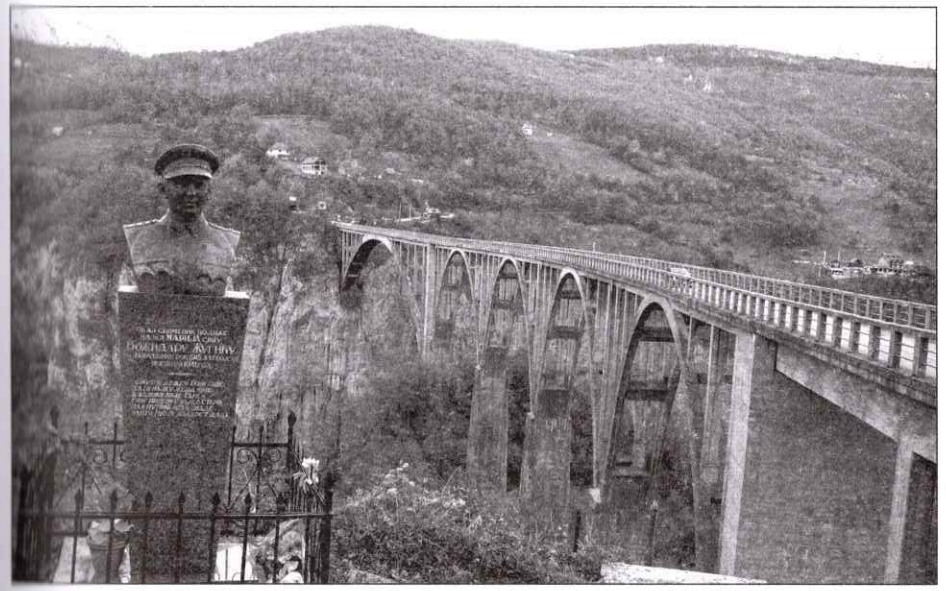

Мост на Тари данас (снимио Будо Симоновић)

Трећи дио

ЏАКОВИЋИ, ТОМИЋИ, СИМИЋЕВИЋИ...

СИНОВИ СИНАНА ЏАКОВИЋА

Размишљајући о рату, посебно оном братоубилачком, као највећем злу и несрећи која може задесити човјека, Иво Андрић је записао и ово: „Шта је нагнало људе да се кољу и туку преко ограде пеко које су у дјетињству прелазили у истом смјеру и за сличним потребама — остаће поука и позив за све нас; поука да се то више никад не понови, позив да се исприча бар дио истине о томе..."

Славни писац и велеум је очигледно боље од многих схватио да свако зло запретано у заборав лако може и да се понови и да је најбоља брана томе истина, ма колико горка и тешка била, али истина без пакости, без мржње и осветољубља, ослобођена било каквих личних, политикантских, идеолошких, пропагандних и других примјеса, свега онога што је на овај или онај начин и допринијело да до братског сукоба и раскола дође.

Прича која слиједи има управо тај и искључиво тај циљ, да објелодани шта је и како било, а времену, јединоме истинском и праведном судији, остаје да суди, ни по бабу ни по стричевима, ко се и да ли се и у којој мјери у овом случају огријешио.

Прича датира од јануарских дана 1942. године, из времена разбуктаног Другог свјетског рата и револуционарних превирања и ломова у Црној Гори, односно из

периода који су историчари у скорије вријеме назвали „лијеве грешке" или „лијева скретања" револуционарног комунистичког, партизанског покрета, покушавајући да елегантно и што безболније премосте то злоносно вријеме борбе за превласт и одржање.

Тих страшних дана, у дурмиторском крају, у Шаранцима, ликвидирана су три брата Џаковића, Перко, Периша и Наод, мало потом и њихов стари отац Синан, а ту судбину неће избјећи ни слободу дочекати, ни четврти, најмлађи Синанов син Момчило. Некако у исто вријеме, у тој истој акцији обрачуна са „разбијачима народне борбе, шпијунима и хохштаплерима", страдали су и браћа Миливоје и Филип Томић и њихов блиски рођак Теодор и његова мајка Божана из Буковице у Дробњаку.

▫ ▫ ▫

У ову трагичну причу невољно су уплетени и браћа Симићевићи, Радош и Војин из сињавинског села Гомиле. Војинов син Војин — Војо, угледни пензионисани учитељ, који данас живи у Пољима код Мојковца — рођен је 1945. године, мало послије очеве смрти — углавном на основу казивања мајке Софије и стрине Јагоде, али и на основу дуготрајних истраживања по архивима и помних провјера и пропитивања старијих људи, свједока ових догађаја, склопио је мозаик ове мучне и трагичне приче која у цијелом дурмиторском крају живи и траје као синоним ратног, револуционарног безумља. Ево његове приче:

Вихор рата и братоубилаштва се разбуктавао. Почело је убијање виђених, напредних и узорних домаћина и угледних интелектуалаца. То је сваком часном човјеку почело да разара срце и плаши га да то неће бити рат противу фашизма него најстрашнији, најтрагичнији братски, братоубилачки обрачун.

Гомиле

Сињавинско село Гомиле, данас некако на тромеђи жабљачке, шавничке и мојковачке општине, некада је било стално насеље на највећој надморској висини на Балкану, а можда и у Европи. Ту је на око 1.700 метара надморске висине живјело више од двадесет домаћинстава, Симићевића, Кнежевића, Зуковића, Перовића, Миљића, Марковића, Чабаркапа, Дацића и Ласица.

— Кад сам ја 1964. године овдје дошао за учитеља, у школи је било 26 ђака — сјећа се Војо Симићевић. — Овдје већ одавно више нико стално не живи, а камоли да има ђака и школе — ово је сад само катун какав је и некада био, који оживи током љета, али је и то у великом опадању.

Увиђају то, и синови Синана Џаковића из гласитог племена шаранског, Периша судија, Наод официр Краљевине Југославје, Момчило доктор и најстарији Перко који је једини остао са оцем на имању у Шаранцима.

Послије тешког пораза црногорске партизанске војске у Пљеваљској бици, 1. децембра 1941. године, они, заједно са познатим дробњачким трговцима и домаћинима Миливојем и Филипом Томићем (на уже Јевтовићи) и њиховим блиским рођаком Теодором, одлазе у Шаранце, у Брајковачу, да одрже збор. Имали су, кажу, један једини циљ и жељу да се договоре: не убијати рођаке, комшије, пријатеље и кумове, или, не дај Боже, своју браћу и најближе, већ ту снагу уперити противу окупатора, онако како су то одвајкада чинили Шаранци и Дробњаци.

▫ ▫ ▫

Браћу Џаковиће и њихове пријатеље — казује даље Војо Симићевић — у Брајковачи је чекао њихов најстарији брат Перко, имао је тада једва четрдесетак година

— који је са оцем самопрегорним радом створио узорито и моћно домаћинство и омогућио школовање осталој браћи — Периши, Наоду и Момчилу — помогао им да постану познати и признати свуда гдје су долазили и живјели, да постану увид и понос не само своје куће и братства Цаковића него и читавог племена шаранског.

Они који нијесу мислили тако, протуве и шпијуни сваке власти, чим су дознали за збор у Шаранцима, пожурили су да јаве усијаним главама из супротног табора, односно онима који су жељели да се лако и на брзу руку докопају власти и утемеље је ако треба и на проливеној крви својих племеника и дојучерашњих пријатеља.

Док су се Цаковићи и остали окупљали и припремали за збор, изненада је банула никшићка партизанска чета под командом Милинка Маројевића из жупског села Мораково (политички комесар те чете био је Мухарем Асовић), потпомогнута и шаранском партизанском четом. Имали су задатак да по сваку цијену спријече одржавање тог збора и да похватају или побију сву ту дружину на челу са Перишом Цаковићем.

Та чета је, изгледа, позвана јер се знало да у Језеро-шаранском одреду има премало оних који би уперили пушку на ове угледне и часне људе, који би пуцали у Цаковиће и њихове пријатеље и истомишљенике. Чета је усиљеним маршем прегазила сметове преко Крнова, пробила се кроз мећаве на крновској висоравни и преко Ивице и Језера стигла да на вријеме изврши задатак добијен од оних који се Бога нијесу бојали нити се од људи стидјели, који су жељели да се прославе пролијевањем невине крви бољих, паметнијих и угледнијих од себе. Жељели су да их уклоне јер су се плашили њих и народа који им је вјеровао, који би кренуо за њима зато што је знао да су часни, да потичу из коријена који не може преварити и превјерити.

Партизани су запуцали и успјели да убију Перка Цаковића. Остали, који очигледно нијесу ни помишљали на сукоб и борбу, дали су се у бјекство кроз омаре, газећи дубоки снијег. Пошто су слабо знали путеве и пролазе, позвали су комшију Драга Поповића да им калаузи и помогне да се дочепају обронака Синьавине, јер су рачунали да ће тамо замести трагове и умаћи потјери, да војска по таквом зловремену неће смјети да крене за њима у Синьавину.

▫ ▫ ▫

Ноћ је већ падала кад је група око Перише Цаковића стигла у село Гомиле. Ту су замолили Драга Милошева Симићевића да их одведе до куће мога оца Војина и стрица Радоша Симићевића, које су сви они добро познавали и вјеровали да ће им широм отворити врата:

— Било је већ увелико смркло кад је та група мрких и наоружаних људи банула на наша врата — сјећала се моја мајка. — Били су сњежави, промрзли, преморени и веома забринути. У кући смо тог тренутка биле само ја и јетрва ми Јагода и њено троје мале ђеце. Уплашили смо се, јер нијесмо познавале никога од њих, а домаћини нам нијесу били у кући но ту код једнога рођака, отишли да сједе. Мало нам је, ипак, лакнуло кад смо међу њима препознале Драга Милошева.

Ја сам брзо отрчала да зовем Војина и ђевера Радоша. Журно су кренули чим сам им казала да су дошли неки непознати људи. Видјело се, међутим, одмах да их Војин и Радош све добро познају јер су се са свима срдачно поздравили и изљубили, а Цаковићи и Симићевићи су и род рођени — потичу са истога пања, и зато се никад нијесу између себе женили и удавали.

— Којим добром, Периша, по овом кијамету, ако Бога знате? — пита Војин Перишу Цаковића.

Дуго припремана акција

Из једног писма, које је штаб Дурмиторског партизанског одреда упутио штабу Никшићког одреда (потписује га Велимир Кнежевић, а датирано је 18. децембра 1942. године), јасно је да је већ у то вријеме припремана акција против Перише Џакоића и осталих:

„Било би нам нужно да пошаљете одмах 70 људи који би заједно са наших 30 уништили банду П. Џаковића и Чупића прије него би она успјела да побјегне к четницима" – стоји поред осталог у том писму, из којег је јасно да их они у том тренутку виде само као потенцијалну опасност, али не и као организовану четничку формацију...

— Није добро но зло велико, мој Војине! — проговори кроз сузе Периша. — Зликовци нам данас у Брајковачи убише брата Перка. Ми некако умакосмо јер је војска изгледа била преморена, а и ноћ се примицала па нијесу смјели кренути за нама у потјеру...

Испричали онда да су хтјели да окупе Шаранце и Дробњаке да их опомену и укажу им на опасности које се ваљају, да их замоле да не подлегну никаквим идеологијама и пропагандама и не прихвате да убијају једни друге, да убија свој свога, јер се слобода и богатство не стичу на сузама и крви браће, пријатеља, комшија, кумова, рођака...

▫ ▫ ▫

Периша Џаковић је ту моме стрицу и оцу испричао да никад није могао ни слутити да се наши људи тако одједном могу испизмити и претворити у звијери — каже Војо Симићевић — да се могу тако изопачити да им ништа није свето; да им одједном може све постати јевтино па и животи најближих само да би се докопали власти...

Сви остали су, по сјећању моје мајке, ћутали, скамењени и дубоко потрешени оним што су тога дана доживјели, а онда је суморну тишину опет прекинуо Перишин глас:

— Нама, Војине, нема опстанка у Шаранцима. Ти знаш гдје је зимовник мог тетка Милије Рабрена из Бистрице Колашинске. То је тамо негдје испод Пећарца великог. Ноћ је и ми сигурно нећемо оварисати, па пошто си ти вичан Сињавини молим те да нас пропратиш до њега, а ми ћемо Милију сјутра послати да испита прелаз Ђаволје лази на Тари дако се преко оног брвна дочепамо Санџака и даље се тамо некако повежемо са пуковником Дражом Михаиловићем и Војском у отаџбини...

Мајка је причала да је Периша, кад је добио потврдан одговор од мога оца, упитао Томиће хоће ли и они са њима. Миливоје му је одговорио да они за сада неће тамо јер немају разлог да се било чега плаше и хоће да иду својим кућама у Дробњак, у Буковицу, пошто никоме нијесу ни воду натрунили.

— Ми, а ја мислим ни ви, нијесмо никога мрко погледали, нијесмо никоме ништа нажао учинили, ни какво и најмање зло нанијели, а камоли — сачувај Боже — чију кап крви пролили — рекао Миливоје. — И Дробњаке, и Шаранце, и Језерце, и Ускоке и све друге смо увијек, колико смо могли, знали и умјели, стимали и предусрели. Мливо им људски самљели у нашој воденици, сукно им у нашој ваљалици изваљали — све с вољом, с љубављу и поштовањем...

И њихов рођак Теодор Милутинов Томић — препричава мајчине ријечи Војо Симићевић — казао да ће и он с Миливојем и Филипом ићи у Буковицу код мајке и сестара, јер су му се сигурно зажељеле пошто га је служба као младића одвојила од њих и одвела далеко у Србију, у Београд...

□ □ □

— Вечерали су — причала је даље моја мајка — али богме камено, видјело се да им није ни до јела ни до пића и да им сваки залогај, свака кап запире у грлу. Све вријеме су се тужно погледивали као да су један од другог тражили ријеч било какве утјехе. А утјехе није било, јер су очигледно осјећали да им се живот привија крају...

Томићи и Драго Симићевић су остали на конаку у нашој кући, а Џаковићи и њихов водич Драго Поповић убрзо су кренули даље. Дуго су се опраштали и захваљивали као да су слутили да одлазе заувијек, да прекрачу посљедњи пријатељски праг. Пред њима је отишао и мој отац Војин на скијама, правио им пртину и по карамлуку тражио најкраћи пут до зимовника Милије Рабрена, а они за њим у један ногостопац да би лакше савладали дубоки цијелац и оставили што мањи траг.

Кад су у неко доба стигли до зимовника Милије Рабрена, узалуд су га дозивали и обигравали око затворене куће. Утврдили су да он није у кући, а онда у помрчини нашли фрешку пртину и закључили да је отишао у Бистрицу до куће, можда да донесе тајин и снабдије се каквим потрепштинама пошто је срце зиме и снијег може да затвори путеве да му не да задуго мрдне одатле. Рачунали су свакако да се Милија ујутро мора вратити да би намирио мал. Отворили су некако кућу и смјестили се у топлој соби, а Војин се онда вратио истим трагом и прије зоре стигао кући.

Томићи су, по мајчиној причи, ујутро устали рано и са Радошем и Војином вијетали да ли одмах да иду или да сачекају ноћ па да онда крену пут Буковице. Војин је у неко доба изашао да угази торину и испусти и намири овце. У једном тренутку је на превоју од Гомила на бјелини угледао војску, ону исту која је дан раније у Брајковачи пролила крв Перка Џаковића, а браћу му и остале

Убила га истина

Уочи Пљеваљске битке, 1. децембра 1941. године, један од партизанских команданата, Арсо Јовановић, капетан прве класе бивше југословенске војске, законачио је код старог, седамдесетдвогодишњег официра, Илије Симићевића са којим се, изгледа, и одраније познавао. Питао га је шта мисли о походу на Пљевља, а стари, мудри и искусни човјек му искрено одговорио да је то лудост, да људе воде на кланицу. Послије Пљеваљске битке, кад се десило баш тако како је казао стари официр, Арсо Јовановић је унапријеђен у начелника Генералштаба партизанских снага, а Илују Симићевића је та искреност и истина главе коштала...

нагнала да бјеже са родног огњишта; ону исту војску која је, како се касније причало, јела, пила и веселила се поред мртвог Перка и није допустила ни да га у кућу унесу, а камоли да га по нашим обичајима његови најближи и његови племеници предворе и ожале.

Мајка и стрина су ми причале како је Војин, забринут и узнемирен, утрчао у кућу и казао да се војска примиче и да више нема мрдања. Настао је ледни тајац. Нико није знао шта да се ради на широком, голометном Шаранском пољу без игдје чечара или омара, без било каквог другог заклона. Како се у по бијела дана спасити на таквој голометији?

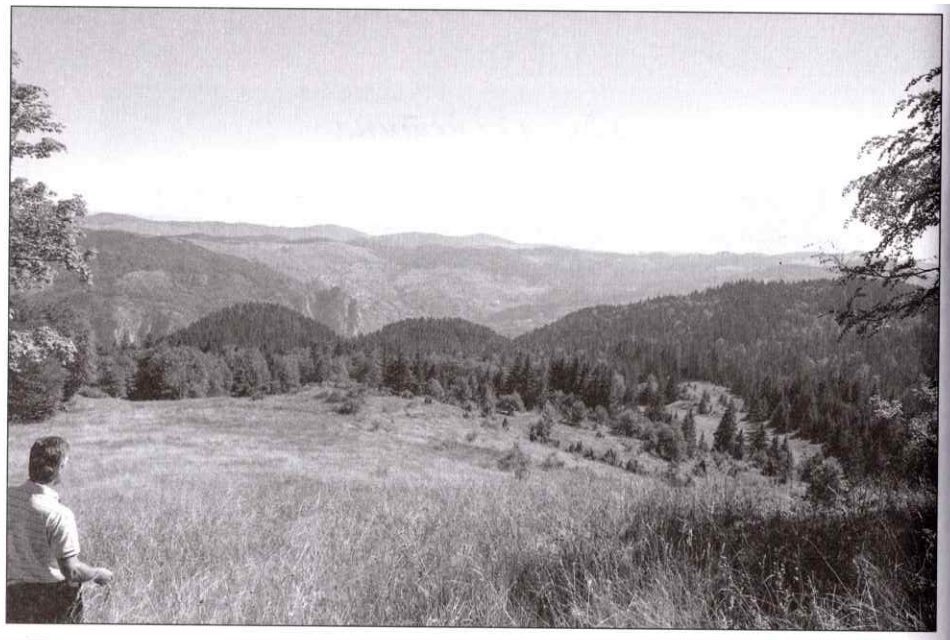

Пусто и зарасло имање Цаковића у Брајковачи данас (снимио Б.Симоновић)

Периша Цаковић је означен као коловођа „банде"

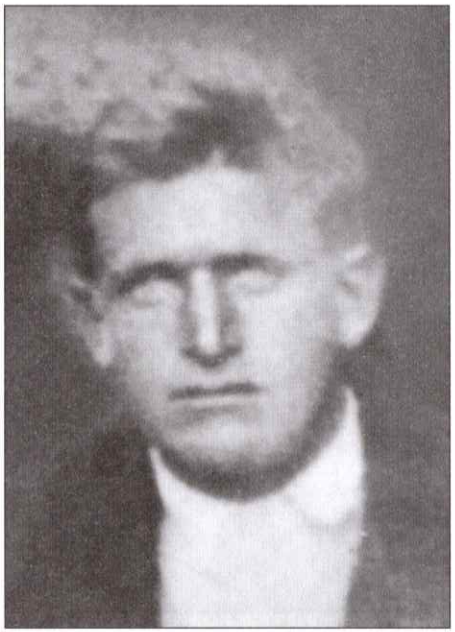

Драго Симићевић

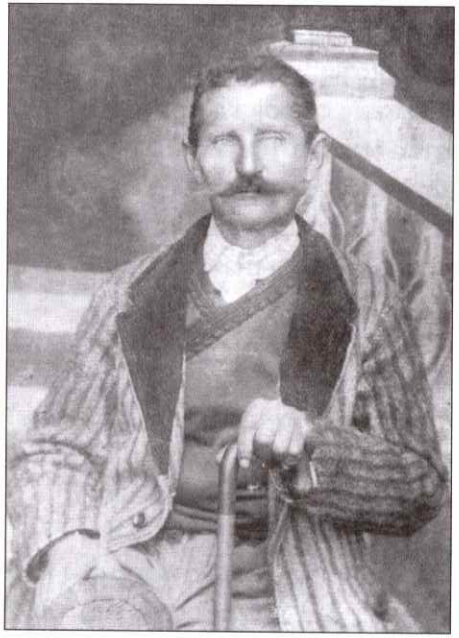

Добрица — Синан Цаковић, моћни шарански домаћин и угледник

Прва жртва: Перко, најстари [illegible] Синана Цаковића

Сињавина, Гомиле (кругом је означен зимовник Милије Рабрена гдје су Цаковићи потражили спас

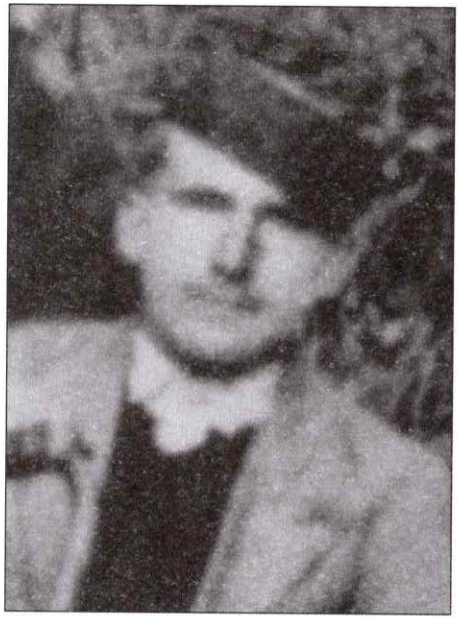

Радош Симићевић

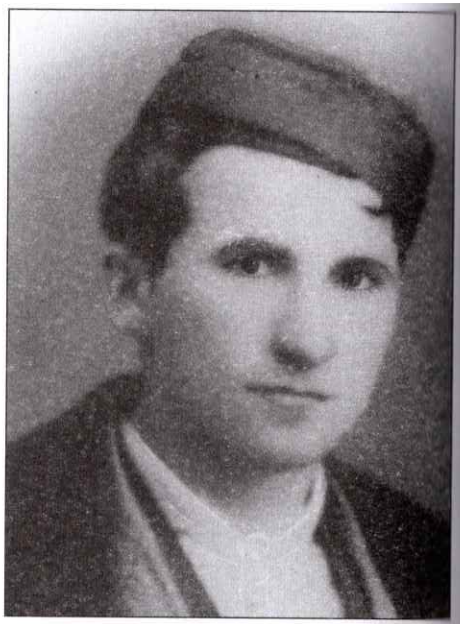

Војин Симићевић (отац)

Војо Симићевић је пензију дочекао у учионици

СПАСИО ИХ БРАНКО ПЕРОВИЋ

Кад је Војин Симићевић утрчао и казао да је кућа опкољена и да више нема излаза без погибије, први се, по казивању Воја Симићевића, огласио Миливоје Томић: војска ће сигурно ударити на ову часну и честиту кућу и не можемо допустити да страда ова невина и поштена фамилија, да угрозимо живот ово троје Радошеве и Јагодине пилади...

Онда је наредио Филипу и Теодору да један по један истрчавају из куће и бјеже, а он ће посљедњи за њима, па како им бог да — важно је само да одмакну од куће и спасе своје домаћине, да се не окрвави њихов праг и не угаси њихово огњиштње. Филип и Теодор су прихватили Миливојев предлог и већ су, изгледа, притезали обућу и припремали се да загазе у цијелац кад се зачуо глас Војове стрине, Радошеве жене Јагоде:

— Станите! Станите, људи, не гините улудо! Брато, тако је она увијек звала дјевера Војина, не дајте, ако Бога знате, да јутрос крв ових људи обоји ваше имање! У кућу су вам дошли, не дајте их, браните се, па ако је Бог тако рекао, нека је проста и смрт ово моје троје ђеце!

— Сви су се следили и занијемјели од тих ријечи моје јетрве Јагоде — сјећала се моја мајка, а увијек би јој очи засузиле кад би о томе причала — каже Војо Симићевић. — А њој је, душе ми и Бога, то и приличило ако

ћемо право, јер она није била нико и ни од кога, но од Раичевића из Озринића код Никшића, а по мајчиној лози унука гласитога црногорскога јунака Шога Николића од којега нијесу само зазирали и стрепјели Турци но и сви они који би се усулили и заумили да чине какво зло или неправду. У Жупи се, кажу, и данас пјева пјесма:

„Сва се Жупа плаши Бојовића,
Бојовићи Шога Николића"...

Војин је — казује даље Војо Симићевић — уважио те снахине ријечи, а онда и сви остали, увиђајући и сами да нема друге. Војин је послао брата Радоша, Томиће и Драга Симићевића да заузму прозоре на спрату куће, а женама казао да остану у приземљу и понашају се што нормалније. Дјецу су зазидали врећама вуне у једном ћошку собе јер зрно, кажу, не може далеко кроз вуну.

— Кад је војска ускоро банула пред кућу — причала ми је мајка — Војин је изашао пред њих. Поздравио се са онима на челу, а онда је одједном неко завикао:

„Јеси ли то ти, друже Војине?"

Био је то Милинко Маројевић, командир те никшићке чете, који је са Војином прије рата служио војску:

— Јесам, ја сам Војин Симићевић, Милинко Маројевићу, али нијесмо другови, ни били нити бити можемо, а ти знаш због чега, јер и ти и ја добро знамо како се ко понашао у војсци...

Маројевићу је очигледно било непријатно што се Војин присјетио, што није заборавио и што му пред војницима спомиње неке грдне фалинке из војске. Одједном је промијенио тон и Војину љутито саопштио да ће да му претресе кућу јер их је пред његову кућу довео [illegible] четника:

— Тај ћеф ти се, Маројевићу, данас неће испунити! — одбрусио му Војин истом мјером. — У кући нема никога осим Радошеве и моје фамилије и синовца ми Драга Симићевића којег је тај ваш партијски суд због некаквих вама знаних разлога осудио на смрт, а ми нећемо дозволити да га хапсите и водите из наше куће јер он није зец па да га можете ухватити у цијелцу, без замјене. Он није репа без коријена и зато, Маројевићу, даље данас од моје куће!

Настало је мучно комешање у војсци и клапарање затварача на пушкама. У сред те напете и непријатне неизвјесности, пред кућу је пристигао Бранко Перовић, правник, политички комесар у штабу Језеро-шаранског одреда, рођен на Гомилама, у засеоку Перовића Лука. Поздравио се са Војином као са пријатељем и комшијом и покушао да смири напетост. Упитао је Војина да ли ће њему допустити да уђе у кућу и погледа кога има унутра:

— Ти, Бранко, можеш — одговорио му мој отац — а Маројевић може само преко мене мртвог! Ти уђи слободно, а он нека иде па нека претреса куће по његовом Моракову и Жупи Никшићкој!

Бранко је скинуо пушку с рамена и побо је у снијег. Скинуо и шињел, објесио га на пушку и онда ушао у кућу. Погледао је мало. Иако је видио торбак Миливоја Томића, иако је сигурно примијетио и људе на спрату, мирно је изашао и казао да је у кући само Драго Симићевић којег ће ухватити други пут на неком другом мјесту. Онда је наредио војсци да крене пут Планинице, пртином коју су претходне ноћи направили Џаковићи...

▫ ▫ ▫

Док се пред нашом кућом и у кући одигравала драма — каже даље Војо Симићевић — Периша Џаковић са браћом и Драгом Поповићем и даље су били у

зимовнику Милије Рабрена и чекали да се он врати из Бистрице. Иако интелектуалци, као људи рођени у домаћинској кући на селу, пошто је Милија задоцнио, чак су и његове овце нахранили.

Нијесу, изгледа, ни слутили да онима који су их гонили није довољна дан прије просута крв њиховог брата Перка и по свему судећи су вјеровали да ће одустати од потјере. Зато вјероватно нијесу ни излазили из зимовника који се налази у дубодолини да са околних главица осмотре околo јер би сигурно на удаљености од барем пет километара примијетили ланац војске која се сињавинском голометијом примицала к њима.

У сутон, долином се изненада разлегао лавеж и цвилеж Милијиних паса, као да су и они слутили велико зло које ће услиједити. Џаковићи и Поповић су погледали кроз прозор и примијетили војнике како избијају на главицу изнад куће. У магновању су брзо схватили да више нема излаза и одступнице. Официр Наод, као искусан војник, ипак је истрчао из куће, али је убрзо пао, рањен у вилицу.

Периша репетирао пушку да освети брата и да се барем замијени, али Момчило ухватио за цијев и почео да га моли да то не чини, да је све узалуд и да једино предаја пружа какву такву наду да неко преживи и оставља танушну могућност да докажу да су невини. Он уважио братову молбу, одцијепио парче крпе од своје бијеле кошуље, привезао га за цијев од пушке и подигао у знак предаје...

▫ ▫ ▫

Био је већ смирај кратког јануарског дана. Жабљак далеко а војска уморна. Законачила је и заједно са заробљеницима распоређена по кућама у Гомилама, Конатама и Перовића Луци. Тих конакција није било само

у нашој кући, а све, изгледа, захваљујући Бранку Перовићу *(он је, иначе, преживио рат, остао као официр у Југословенској народној армији, дошао до високе функције у Генералштабу и пензионисан као генерал потпуковник, прим. Б. С).*

Причала ми је баба Ружица, очева мајка, која је живјела у кући са синовима, мојим стричевима Милуном и Душаном — сјећа се даље Војо Симићевић, да су код

Осумњичени и Симићевићи

Недјељу дана након акције хватања Џаковића, тачније 20. јануара 1942. године, Штаб Дурмиторског партизанског одреда је упутио штабу Језеро-шаранског партизанског батаљона следећу депешу (чува се у Архиву ЦК СК Црне Горе):

„Према извјештају командира чете, која је оперисала против четника у Шаранцима *(у питању је свакако Милинко Марojевић, прим. Б. С),* примијећено је да су се браћа Радош и Војин Симићевић супротставили тој нар. осл. чети и да су са оружјем у руци бранили партизанима да изврше преглед куће. Партизани су тим прегледом хтјели да се увјере да ли се тамо налазе четници, јер је њихов траг дошао пред њихову кућу. Штабу Јез. шар. нар. осл. партиз. батаљона наређује се да двојицу именованих Симићевића призове, саслуша и детаљно испита и да се по утврђеној кривици казне. Ово урадити одмах, а по рјешењу извијестити штаб Одреда."

Штаб Језеро-шаранског партизанског батаљона је, дакако, поступио по наредби више команде и одмах „призвао" браћу Симићевиће, Радоша и Војина, на саслушање. Нијесу, како каже Војо Симићевић, пошли заједно јер су се плашили да би их тако обојицу ликвидирали, већ су ишли појединачно па ако страда један да се барем спаси онај други. На саслушању су се, наравно, бранили како су знали и умјели, упорно тврдећи да се Џаковићи и Томићи

нијесу задржавали у њиховој кући већ одмах продужили ка Сињавини и да је оног дана код њих био само њихов рођак Драго Симићевић. Правдали су се при том светим витешким законом да се и пред крвником који тражи помоћ и спас отварају врата, односно да се за онога ко се затекне у кући и живот даје, поготову ако је у питању ближњи рођак.

Сва та прича и позивање на чојство и витештво било би им, вјероватно, узалудно да се у штабу није затекао Бранко Перовић, који их је још једном комшијски и пријатељски одбранио и спасио баш као и оног дана кад је Милинко Маројевић са војском бануо пред њихову кућу и кад је Бранко зажмурио и „није видио" Томиће у Радошевој и Војиновој кући.

њих ноћила четири партизана и Периша Цаковић. Периша је био свезан. Донијела им је за вечеру то што је имала, варенике и по парче јеченице, али су јој војници рекли да не даје Периши. Она се избрекнула на њих и казала да је то њена кућа и да се у њој она пита и одлучује кога ће почастити, да у њеној кући нико никада није заноћио без вечере.

Након препирке, пристали су и допустили да и Периши да ту злехуду вечеру, али је он, сјетан и чемеран, једва и окусио, више за ајтар упорне бабе Ружице него што је био гладан и што му се јело.

Један од четворице који су чували Перишу био је и главнокомандујући ове операције Милинко Маројевић. Разговарао је са Перишом, а баба Ружица је послије причала како му је Периша неколико пута поновио да се горко покајао због тога што се предао, да је увидио каквим је људима у руке допао и да добро зна каква га судбина чека.

Поīром на Алуīама

Драго Симићевић, којег су у јануару 1942. спасили рођаци, браћа Радош и Војин Симићевић, двије и по године касније је доживио страшну породичну трагедију у великом покољу који су на Алугама извели припадници немачке „Ханџар дивизије", изгледа претежно муслимани из Затарја, који су, под видом освете за четничке злочине, спржили цијело село (остала је, кажу, једино кућа Јевта Зуковића) и побили све мјештане које су ухватили. Тада су убијени Драгови отац, стриц, брат од стрица и двије сестре.

Мало потом партизани су убили и његову мајку, а Драго је нешто касније, у једном сукобу са партизанима на Пашином пољу, тешко рањен и кад је видио да ће бити заробљен, извршио је самоубиство...

▫ ▫ ▫

Дуга зимска ноћ. Било је ведро, али је Шаранско поље прекривала ниска планинска магла. У нашој кући су — како су ми казивале мајка и стрина ми Јагода — спавала само дјеца. Сви остали ћутке мислили како да се Томићи извуку и преко Округлице и њима непознатих сињавинских пространстава пребаце по цичи и снијегу, како да безбједно стигну до Буковице, до својих домова. Сви су знали да се не смије чекати јутро и да се мора искористити та вучја магловита ноћ. Сви су били свјесни да се не смије ризикати, да се никад не зна како ће поступити партизанска војска, хоће ли се, можда, ипак повратити Маројевић и већ ујутро рупити пред кућу, да он лично завири и пребиште сваки буџак.

Коначно су одлучили да крену, да их Радош као добар познавалац сињавинских беспрагија и ћуди отпрати до Врточ поља, а одатле они, како су казали, знају и сами...

Синан Џаковић са синовима Перишом, Наодом и Момчилом

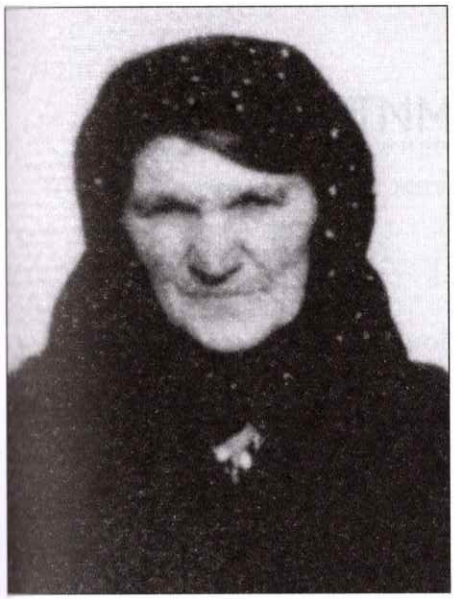

Јунаштво и чојство Јагоде Симићевић, рођене Раичевић

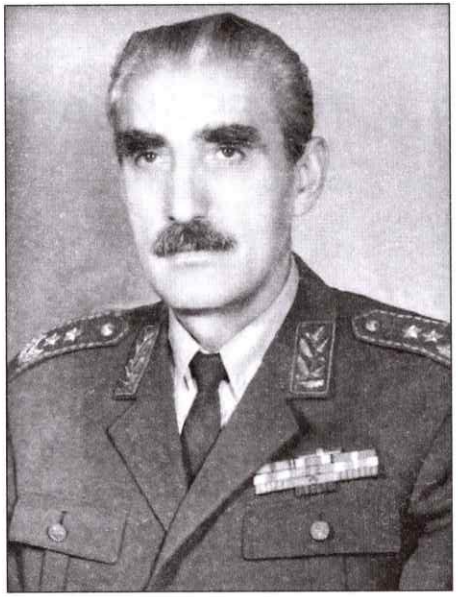

Генерал Бранко Перовић

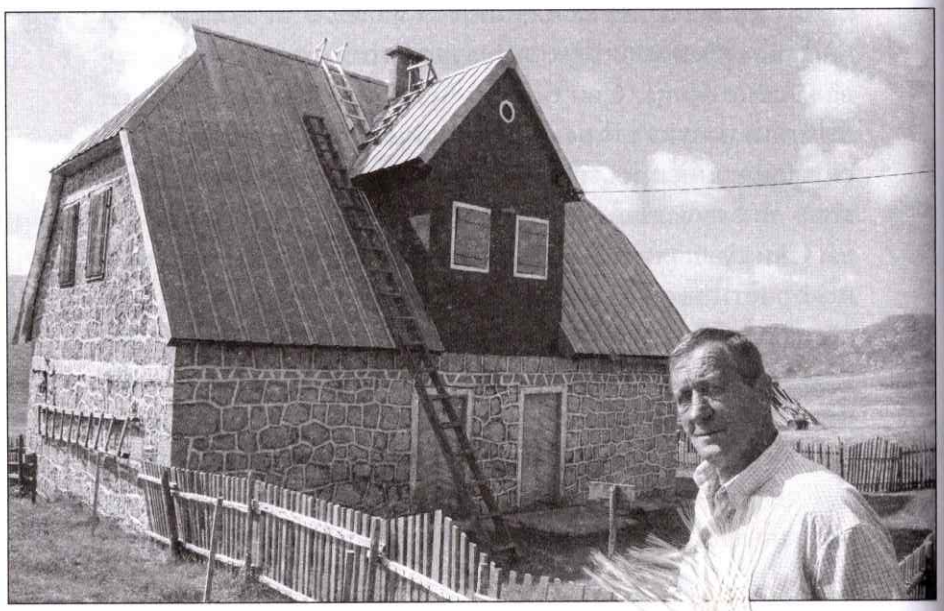

Војо Симићевић испред стричеве и очеве куће [illegible]ламa у којој се одиграла драма

Штаб Дурм. нар. осл. партиз. 1564
Одреда
Бр. 1561
Кабљак 20/I/1942г.

штабу Јаз. Шар. нар. осл. партиз. батаљона

Према извјештају командира чета, која је оперисала против четника у Шаранцима, примијећено је да су се браћа-Радош и Вијин Симићевићи су= противставили тој нар. осл. чети и да су са оружјем у руци бранили пар= тизанима да изврше преглед куће. Партизани су тим прегледом хтјели да се увјере да ли се тамо налазе четници, јер је њихов траг дошао пред исту кућу.

Штабу Јаз. Шар. нар. осл. партиз. батаљона наређује се да дјојицу именованих Симићевића приведе, саслуша и детаљно испита и да се по утврђеној кривици казне.

Ово урадити одмах, а што ријешењу извјестити штаб Одреда.

За штаб

Факсимил депеше о понашању браће Симићевић

ТРАГЕДИЈА ТОМИЋА

Док је уморна војска, распоређена по другим кућама на Гомилама мирно спавала, задовољна „уловом", што је дошла главе Периши Цаковићу и његовој групи, у кући Радоша и Војина Симићевића су те ноћи, како је већ наглашено, спавала само његова и Јагодина нејака дјеца. Остали су бринули како да у глуво доба ледене јануарске ноћи неопажено испрате браћу Томиће, како да сакрију пртину у толиком снијегу и како да сакрију и спасе рођака Драга.

— Поздрвљали су се с нама ћутке — сјећала се тих мучних тренутака Софија, мајка мог саговорника Воја Симићевића. — Све су говорили снажни загрљаји и стисци промрзлих руку:

— Вала, ако ико остане од мене и од тебе, Војине, ријеч ти људску дајем покумићемо се — тихо изустио Миливоје Томић док се грлио и цјеливао с њим.

Кумство обећа и Филип Радошу, а Теодор, делија — згодан ли је био жалосна му мајка — загрли моју јетрву Јагоду и кроз сузе јој рече:

— Ја сам јединац у мајке, још неожењен. Мајка ме и сестре стално моле и куме да се оженим, да ми виде срећу и да од мене траг остане. Вала ако Бог велики дâ да ово зло мине и да преживим, испунићу им жељу, оженићу се, али мени неће кумовати ни Радош ни Војин већ

ти, сестро, јер си ти јутрос на кућном прагу показала да си човјек-жена кад си живот своје троје дјеце ризиковала и заложила за наше животе, за част и образ овога часнога дома...

▫ ▫ ▫

Упркос великој хладноћи, дубоком снијегу и наметима, упркос сталној стрепњи шта их чека иза прве наредне главице, бријега или брда Сињавинског, успјели су ипак, како је касније причао Радош, да срећно стигну до Врточ поља. Радош се одатле вратио и прије зоре здраво стигао кући, а Томићи су продужили познатим тереном. И они су, како се касније причало, у расвит стигли до близу својих кућа, али су ипак, за сваки случај, заданили у буковим омарима у близини да би током дана добро извидјели и тачно утврдили има ли војске партизанске у селу.

Била је већ дубока ноћ кад су се, промрзли и уморни, привукли до кућа. Нијесу се смјели радовати ни они ни укућани кад су их видјели, јер су добро знали да и зидови имају уши, да има оних који преже из мрака и једва чекају да их виде, па да отрче у штаб партизански и узму муштулук.

Ту су породицама казали шта се све догодило, шта су све преживјели и ко их је спасио. Нијесу заборавили ни да су обећали кумство Симићевићима, већ су то оставили у аманет својој дјеци као да су знали да су им се животи привили крају.

Укућани су им, по прилици, казали да су долазиле патроле партизанске и да су их већ тражили и распитивали се, да поједини прате сваку нову пртину и мотре ко долази у њихову кућу. Увидјели су одмах да им ту нема спаса и опстанка, да им је узалудна и безначајна њихова невиност и да је за смртну кривицу довољно то што су

добри домаћини, што имају млинове и ваљалицу, што имају углед у народу. Неко је једноставно наредио да све то треба уништити или отети, а уз то и њих заувијек уклонити „као кулаке и швапске шпијуне...”

Под окриљем ноћи Филип и Миливоје су се пребацили у Превиш. Тамо су, изгледа, имали неке блиске рођаке који су их чували и помагали колико су могли, али, нажалост, не задуго. Једнога дана их је открила једна партизанска патрола и Филипа убила, а Миливоје је наставио да се скрива.

▫ ▫ ▫

— И Теодор Томић, син Милутина и Божане Томић, унук гласовитог капетана Теодора — Теша Томића — казује даље Војо Симићевић — кад се раздвојио са Миливојем и Филипом, бануо код мајке и сестара Госпаве, Вукосаве и Марије. Срећан што је са најмилијима, није слутио ништа рђаво, јер је знао да нема никаквог гријеха на души, а уз то се надао да је његова кућа још у Првом свјетском рату платила довољно крвав данак за слободу.

Наиме, кад је Шваба 1916. године окупирала Црну Гору, Теодорови родитељи, Милутин и Божана су због нечег означени и проглашени њиховим непријатељима и интернирани су у Мађарску, а у разуреној кући им је остало петоро дјеце.

— Моја мајка Госпава, најстарија Милутинова и Божанина кћерка — казује Љиља Сератлић — ријетко је и мислим никад до краја нам није испричала цијелу истину о мукама које су она и њена два брата и двије сестре претрпјели кад су им родитеље отјерали у заробљеништво. И њих су тада потјерали у затвор у Никшић, иако је најмлађа Марија имала тек двије и по године и бог зна би ли и стигла до Никшића да је преко Крнова нијесу пренијели најстарији брат Драгиша и моја мајка. У

затвору су, како ми се чини, остали око мјесец и по дана и велико је питање да ли би иједно живо изашло — скапали би од голе глади, да се ту није нашао неки племенити човјек који им је сваког дана доносио и протурао у затвор нешто од хране, углавном посни качамак. Мајка ми је сигурно казала ко је био тај добротвор, али сам ја, нажалост, упамтила само да је био родом однекуд из Пиве.

Из затвора их је избавила тетка Даринка, мајчина сестра, која је дошла у Никшић, нашла некакву везу и спасила их. Како су и она и цијела породица у то вријеме били у избјеглиштву, дјецу је одвела у Превиш и оставила их код рођака Томића...

— Њихов ујак, рођени Божанин брат, чувени комита Бошко Бојовић, одвео је тада нејаког Теодора код себе, а њихов тетак Сенте Зековић је узео да се стара о најмлађој Марији — допуњава казивање Љиље Сератлић Војо Симићевић. — Драгиша, Госпава и Вукосава су остали да се злопате сами у опушћеној кући. Као већ пристасали али још непунољетни младић, Драгиша успијева некако да се запосли у некаквој пекари у Шавнику. Једнога дана, кад је кренуо да обиђе сестре и однесе им нешто хране, пресрела га је швапска патрола. Како су код њега пронашли храну, посумњали су да он јатакује комитима и да то њима носи. Џаба је било свако правдање несрећног младића и убјеђивање швапске патроле да храну носи сестрама, да нема никакве везе са комитима и да о њима не може ништа да им каже. Крвнички су га претукли и оставили полумртвог на путу. Двадесетак дана се мучио и онда умро од посљедица убоја...

▫ ▫ ▫

Након годину дана тамновања у аустроугарским логорима смрти, Милутин Томић је умро, а жена му Божана касније је успјела да побјегне из неког од тих мучилишта

и да се, само је она знала како и са колико мука, ипак вратила и стигла кући у Буковицу. Ту је за час заборавила страхоте робовања и Исусове муке бјежаније од Мађарске до Дробњака кад је сазнала за жалосну и трагичну судбину сина Драгише и његове муке.

Стегла је, ипак, срце и пожурила да искупи осталу дјецу, да у кућу врати сина Теодора и кћерку Марију, да их опет састави са Вукосавом и Госпавом, јер је тужна мајка знала да је дјеци најбоље у њеном крилу, да ће дјеца тако најлакше пребољети и излијечити тугу за братом и оцем.

— Живот, тако, ипак кренуо даље — наставља Војо Симићевић. — У разореној и опљачканој кући, на запуштеном и закоровљеном имању, у биједи и немаштини свакојакој, храбра, разборита и упорна мајка Божана је, уз помоћ вриједне и радне дјеце, успјела да преброди све невоље и дјецу изведе на тврди и сигурни животни пут. Имала је у томе, истина, и велику подршку и помоћ ђевера Мића који је живио у Америци. Јединца Теодора је ишколовала и он је уочи Другог свјетског рата добио државну службу у Београду. Кћерка Госпава јој се удаје за дивног домаћина и великог паметара и разговорцију Шћепана Сератлића *(касније се удала и Вукосава, док су Марију стигле посљедице онога што је преживјела као дијете у рату и до краја живота је имала великих здравствених проблема, напомена Б. С).*

▫ ▫ ▫

И наставак приче о Томићима почива на подацима до којих је дошао Војо Симићевић:

Кад су 6. априла 1941. године Њемачка и њени савезници напали Југославију, кад је бомбардован и разорен Београд, а десетак дана касније Југославија капитулирала, Теодор бјежи у родни крај, свјестан да је у тим љутим временима најбоље међу својима, ближе најмилијим,

рођацима и пријатељима — да је најбоље с њима подијелити муку и невољу рата.

Поред осталог, тако се, ето, повезао и са рођацима Филипом и Миливојем и пријатељима Џаковићима из Шаранаца, Перишом и његовом браћом, не сумњајући да у томе има ишта рђаво и нељудско.

Како је његова мајка Божана држала млинове, Теодор је по повратку из Београда често одмјењивао у томе. Чинио је то без икаквог страха и сумње и кад се вратио са Сињавине, са тог трагичног састанка са Џаковићима, наивно вјерујући да нема никаквог разлога да се крије и чува, да стрепи од било кога, јер нема никакве зле примисли, а камоли да се коме замјерио, да је коме какво зло и неправду учинио.

Нијесу тако мислили они који су му о глави радили, они којима је сметала његова учена глава, његов углед у братству, можда и његова љепота, о којој се причало. Једнога дана, управо док је био у млину, покушали су да га ликвидирају, пуцали на њега, али је он успио да умакне без ране. Тек тада је схватио у каквој је опасности и да му нема опстанка у Буковици.

Неко вријеме се, потом, крио у Превишу и по Комарници, а кад се једног дана поново вратио кући, у њој није затекао ни мајку Божану ни сетру Госпаву. Чим је сазнао да су их одвели у штаб, на Жабљак, да их муче и пригоне да кажу гдје се он крије, пожурио је да се склони. Будном оку неког шпијуна — причало се да је у питању била нека дјевојка — није промакла његова појава. Утрчала је у оближњу кућу, у којој је одржаван неки партијски састанак и казала кога је видјела. Послије је све било лако. Одани и послушни активисти су истрчали из куће и ухватили Теодора.

Деморалисан и утучен свим тим што преживљава, поражен сазнањем да су му мајка и сестра због њега у

тамници, није пружао никакав отпор, мада је имао и пушку и пиштољ и неколико бомби. И поред свега, он се, изгледа, још надао и вјеровао да има још разумних људи који ће увидјети да он нема никакве кривице и да не представља ни за кога никакву опасност.

Преварио се. Одмах су га свезали и спровели у Жабљак.

Причало се послије како му је мајка, несрећна Божана, кад је угледала свезаног јединца, планула на спроводнике и почела да их срамоти зашто тако поступају с невиним људима. По прилици, неколике „лијепе" је проговорила и на рачун самог Моша Пијаде који је тада, кажу, жарио и палио на Жабљаку *(Милош К. Војиновић и Тадија Б. Бошковић у својој књизи „Комунистички злочини у Црној Гори и Херцеговини 1941–1942. године", не наводећи извор за то, кажу да је Божана Томић, „због убиства сина, али и других невиних људи на Жабљаку, Моши у брк скресала: 'Жабо јеврејска, дошао си овдје да убијаш овај поштени народ по Црној Гори. Кад је требало ми смо ову земљу бранили'...". Остаје, међутим, озбиљна дилема да ли је Моша Пијаде уопште био на Жабљаку кад су убијени Џаковићи и Томићи, напомена Б. С).*

▫ ▫ ▫

Како год да је било, Божана Томић је убрзо убијена у злогласним Клеркама код Жабљака, а до данас је остала прича да је то учињено звјерски и бездушно, да на њу није трошено муниције. Неки су, причало се, предлагали да се убије и њена кћерка Госпава, али је ипак превагнуо разум оних других (за то је, изгледа, најзаслужнији био Перо Крстајић), који су увидјели да би то била превелика грешка пошто је она, поред осталог, удата за Сератлића, у кућу наклоњену партизанима *(два брата од стрица и синовац Шћепана Сератлића су погинули у*

Подвала

М. Војиновић и Т. Бошковић су у својој већ поменутој књизи мало другачије описали судбину Теодора Томића и његове мајке и сестре:

„Чуло се – пишу они, опет не наводећи изворе – да се на списку за ликвидацију у Буковици налазе: Светозар Ћућиловић (Булатовић), Јован Милашиновић, Филип Томић, Миливоје Томић и Теодор Томић. Теодор је знао за мјесто одржавања комунистичког састанка па је једне ноћи пошао к њима. Ушао је без најаве у просторију и питао их је ли тачно да се он налази на списку за ликвидацију. Сви су негирали тврдећи да то није тачно. Убрзо се показало да комунисти само купују вријеме и вјешто ликвидирају једног по једног 'умишљеног непријатеља'. Прво је убијен Светозар Ћућиловић, затим Јован Милашиновић, па Томићи. Теодора су покушали да убију ноћу, али је он успио да се спаси. Да би свој поступак оправдали, комунисти су у *(његовој)* кући исписали пароле: 'Живио краљ, живио Дуче', чиме су жељели подвалити Теодору. Знало се ко је од партизана писао те пароле, али се о томе није смјело говорити..."

М. Војиновић и Т. Бошковић не прецизирају кад се све ово дешавало, али тврде да је Теодор, након тог неуспјелог атентата на њега, „потражио Џаковиће како би се консултовао шта му ваља радити, јер су и они били на списку за ликвидацију". То наводи на закључак да се све то дешавало одмах послије Пљеваљске битке, у децембру 1941. или почетком јануара 1942, јер су Џаковићи, око тога нема спора, ликвидирани 14. јануара 1942. Аутори овог текста не одгонетају ту недоумицу већ настављају причу, временски је одмах лоцирајући у посљедње дане зиме 1942:

„Зима је била на измаку, снијег почео да копни – пишу они. – Једно вече кућу су *(Теодора Томића, напомена Б. С)* опколили партизани. Било их је око 12. Теодорова

мајка Божана и сестра Госпава, враћале су се са саслушања из Жабљака кад су зачуле пуцње. Сјетиле су се шта је у питању, па су похитале ка Теодору. Један од партизана ударио је Госпаву кундаком у вилицу, поломивши јој зубе, да не би пришла брату. Теодор је могао убити неког од партизана, али се бојао одмазде над породицом. Одвели су га у Жабљак. Убрзо су објавили да се објесио! Његово тијело нијесу предали породици, већ је оно бачено у неку од јама у клекама изнад Жабљака..."

М. Војиновић и Т. Бошковић тврде да је тек потом убијена и његова мајка, иако сви моји саговорници недвосмислено доказују да је било обрнуто...

Пљеваљској бици, 1. децембра 1941, најомена Б. С) — тврди Војо Симићевић.

— Шта су урадили са Теодором и какву је жалосну судбину он дочекао, то знају само његови џелати и он, који је ту тајну однио у гроб. Ни до данас се посигуно не зна како је скончао. Ваљда стога што нијесу имали ниједан ваљан разлог да оправдају његову смрт, да оправдају убиство потпуно невиног човјека, из жабљачке апсане је само једног дана проширена прича како се Теодор Милутинов Томић, бајаги, објесио у затвору. Није, истини за вољу, ни то немогуће и не би било изненађење ако је стварно он сам себи намакао омчу на врат послије свега што је доживио — кад је сазнао за мајчину смрт и да му и сестра тамнује због њега и само Бог зна да ли ће икада видјети бијела дана.

Било како било, тек и овај млади и племенити човјек је отишао из живота, а да није остварио толико жеља и испунио толико обећања. Није се оженио, нити дочекао, како је обећао, кумство са Симићевићима — да га моја стрина, Јагода Радоша Симићевића, вјенча и благосиља, да му крсти ћецу — закључује Војо Симићевић.

▫ ▫ ▫

Скрхан болом за братом Филипом и кад је сазнао за трагични крај рођака Теодора и његове мајке, Миливоје Томић је дошао кући, обукао најљепше одијело које је имао и запутио се на Жабљак, право у партизански штаб. И он је, изгледа, још наивно вјеровао да није дошао потоњи вакат да се убијају невини и недужни људи, али тако нијесу гуђели они који су се држали тог свог крвавог, суманутог и бездушног закона да им је непријатељ свако ко није с њима. И Миливоје је, управо по том „закону", стријељан по кратком поступку...

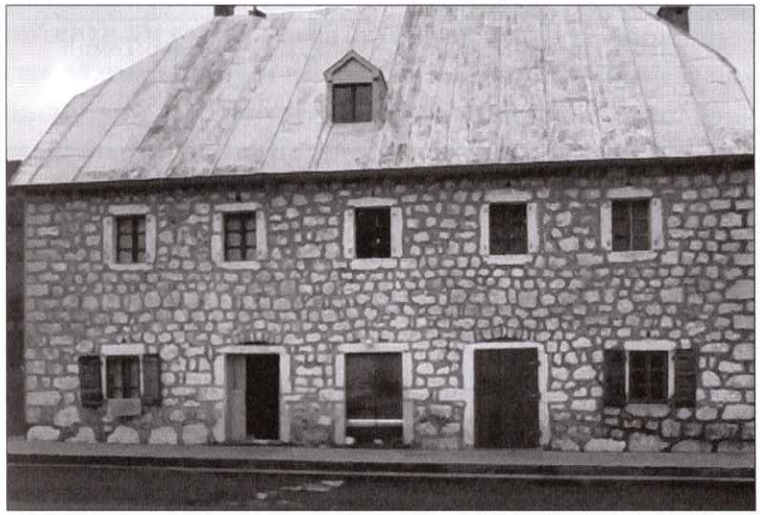

Породична кућа Миливоја и Филипа Томића

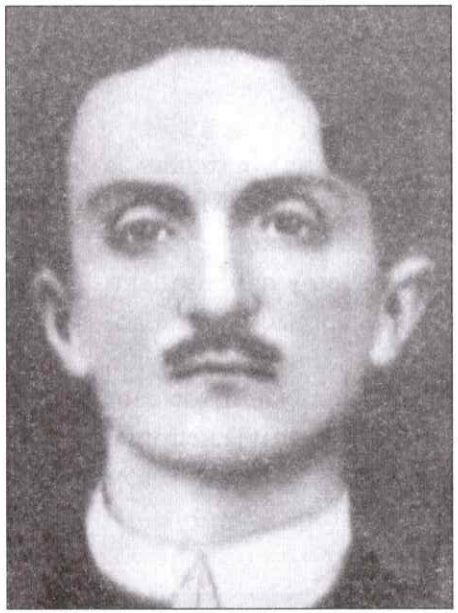

Миливоје Томић

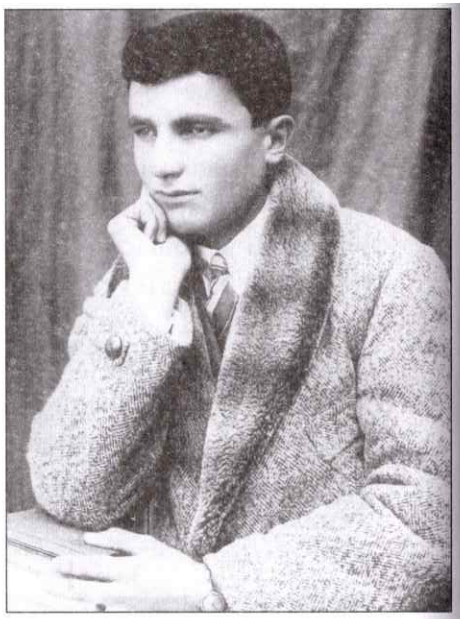

Теодор Томић

Божана Томић, мајка Теодорова

Моша Пијаде

ПРЕСУДА ПРИЈЕ СУЂЕЊА

Перишу Џаковића и његову браћу су сјутрадан по заробљавању на Сињавини, спровели у Жабљак. Рањеног Наода, којег су на саонима довукли, нијесу ни покушали лијечити. Неколико дана су трајала испитивања и тортуре, а да су све то биле пуке формалности, да им је пресуда већ била изречена, потврђује једно писмо које је Штаб Дурмиторског народно-ослободилачког партизнског одреда 15. јануара 1942. године упутио Главном штабу народно-ослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку:

„Извјештавамо вас — стоји у том писму — да је данас ухваћен Периша Џаковић, његова два брата и још двојица из његове банде. Прије њега ухваћено је седам и том приликом је убијен и Перишин брат Перко Џаковић (сељак из Шарана), који је извиђао. Кад су га партизани позвали да се преда, рекао је: 'Не вјерујем вам колико псима.' Двојица из Перишине банде, од којих један врло опасан (Никола Бојовић), остали су у Пљевљима (други је Стево Раичевић). Тројица су се дан раније одвојила од Перише — Теодор Томић са два рођака. Мислимо да ће бити ухваћени за дан два. Саслушања Перише и осталих још нијесу готова, то је у току. Извјештај и саслушања послаћемо том штабу. Војска ће изрећи пресуду и извршити стријељање" *(очигледно је, дакле, да је Џаковићима пресуда била изречена и прије хватања, прим. Б. С).*

Перишу Џаковића и брата му Наода су стријељати, а њиховог брата, доктора Момчила су срачунато поштедјели како би, уз строгу пажњу да не побјегне, лијечио партизанске рањенике. Његова голгота ће се ипак трагично завршити, ликвидиран је у ослобођеној Подгорици 1945. године, а у Дробњаку се, кажу, дуго у по гласа препричавало да је џелат, бајаги, дошао право из Шаранаца и тражио да види Момчила у тамници. Чим је ушао у ћелију, по тој причи, потегао револвер и сручио у њега неколико метака. Желио је, како се нагађало, да се на тај начин докаже и додвори новој власти...

▫ ▫ ▫

Пошто су убили Перка, Перишу и Наода Џаковића, џелати су се очигледно прибојавали и њиховог оца, старог Синана Џаковића. Зато су — по сазнањима Воја Симићевића — нашли двојицу младића, добровољаца, по прилици Синанових комшија, и дали им задатак да убију и старца. Они су одмах ревносно извршили задатак — прикрали су се и убили га у котару поред куће док је припремао сијено да нахрани стоку — ваљало је, упркос свему, радити и некако прехранити и сачувати синовске фамилије и толику нејаку дјецу...

▫ ▫ ▫

— У инат свему, у инат сили и неправди оних који су кренули да искоријене ову велику и часну породицу — вели на крају Војо Симићевић — од Синана Џаковића је остао широки и свијетли траг, потомство од свих његових синова сем од најстаријег Перка (био је и он ожењен, Софијом, имао са њом и једно дијете, али је оно, нажалост, умрло одмах по рођењу). Сва Перишина, Наодова и Момчилова дјеца, њих деветоро укупно, преживјела су рат и стасала у добре и честите људе. Није се

Један у четнике, други у партизане

Браћа Симићевићи, Радош и Војин, као и толики други родољуби и патриоте из дурмиторског краја, били су у почетку у народноослободилачком покрету. Радош је и остао у партизанима и 1944. године погинуо на Вјетернику као борац Четврте пролетерске црногорске бригаде (тада је имао само 32 године). Разочаран братоубилаштвом и злочинима које су партизани починили крајем 1941. и почетком 1942. године, Војин се повукао и одметнуо у четнике.

А непосредан повод за то, било је сазнање да су му убили брата од стрица, бившег официра Илију Јанкова Симићевића, старца од 72 године. Војин се у том тренутку, заједно са синовцем, Илијиним сином, матурантом Живојином, и још четворицом рођака – Драгишом, Бранком, Миланом и Милисавом – налазио на Сињавини, гдје су партизани држали фронт према Колашину. Из штаба са Жабљака је једног дана стигао списак ликвидираних „петоколонаша, издајника и разбијача народне борбе". Читајући борцима тај списак, Живојин је запазио да је једно име прекрижено и учињено нечитким. Било му је то мало сумњиво, али кад је мало потом на положај стигла једна партизанка са Жабљака и кад је на њој препознао очеву официрку блузу, све му је било јасно. Војин и Живојин су је припитали откуд јој тако лијепа блуза, а она им казала да је припадала неком бившем официру, кулаку и издајникау, којег су ликвидирали партизани...

Војин се послије варакао и крио до самог краја рата, а онда га је неко издао и убијен је на спавању, недалеко од куће, 13. маја 1945. године (имао је само 31 годину).

угасило огњиште и ископала Синанова кућа онако како ће, рецимо, рат и мржња ископати дом чувеног Кића Радојевића из Ускока...

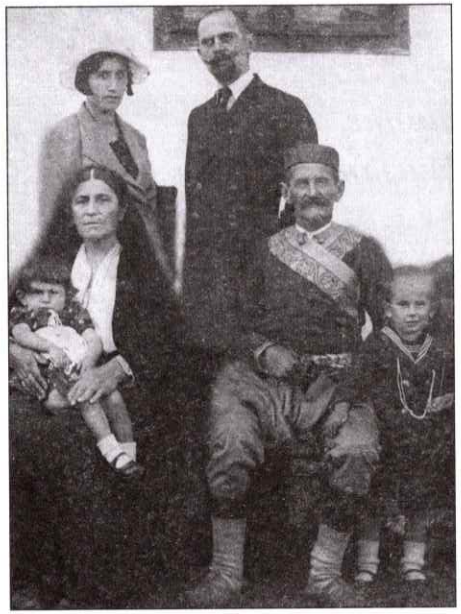

Синан Цаковић са супругом Граном, сином Перишом, снахом Катарином и унучадима Бебом и Трипком

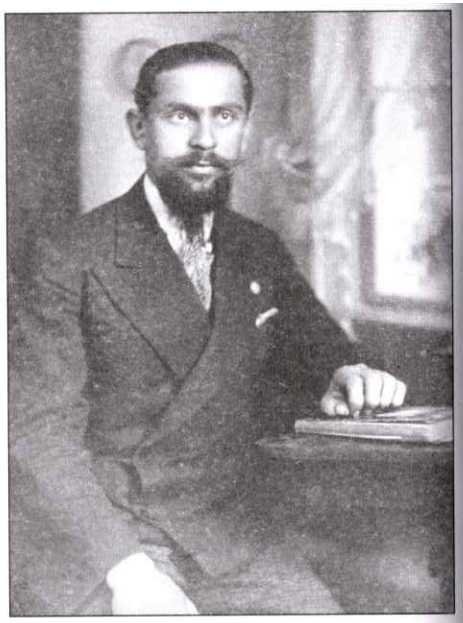

Периша Цаковић као судија

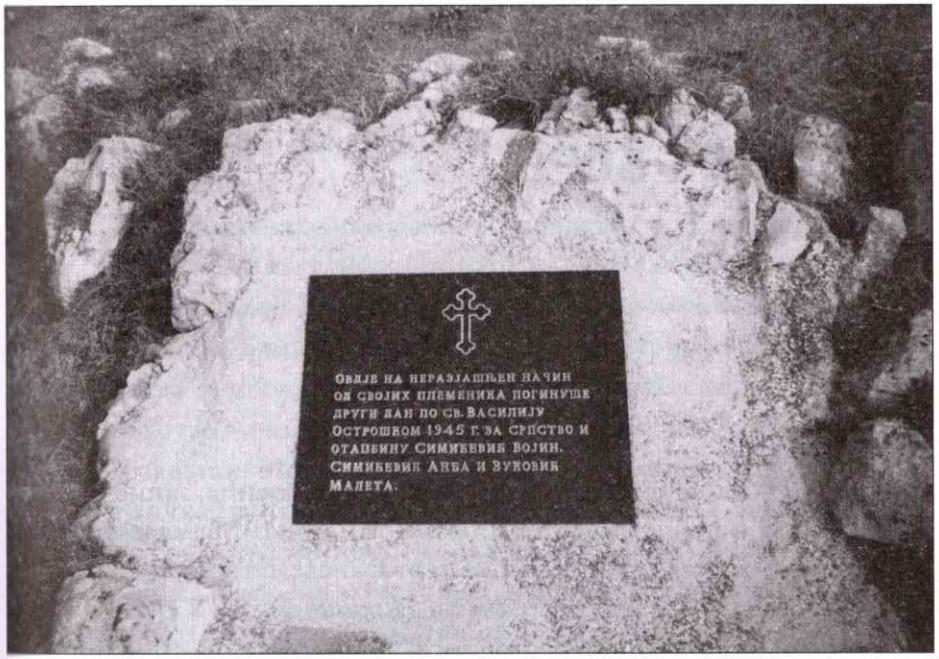

Спомен-плоча на мјесту погибије Војина Симићевића и осталих

Наод Цаковић је стријељан иако је претходно био тешко рањен

Момчило Цаковић као студент медицине

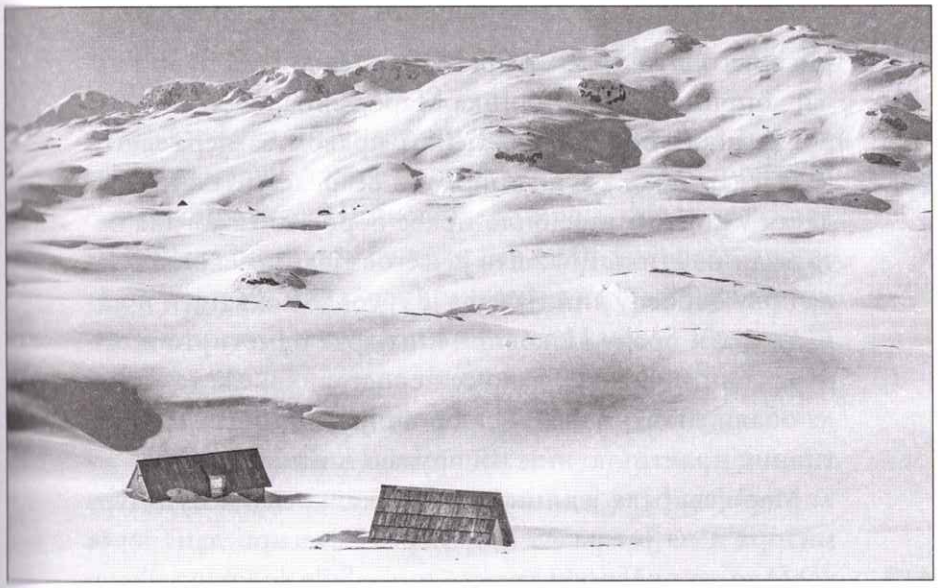

Детаљ са Синјавине зими

НИЈЕ НИ БИЛО ПРАВЕ БОРБЕ

О овом догађају, о ликвидацији Џаковића, запис је оставио и већ помињани Милинко Маројевић, командир никшићке партизанске чете, која је извршила овај задатак. У књизи *Никшићки срез у НОР-у*, он опширно описује овај догађај, али заобилази, изоставља или искривљује неке детаље који му нијесу ишли у прилог, а у вези са овим случајем доста простора даје и неким својим изравнавањима личних рачуна са руководством Дурмиторског партизанског одреда, које је, изгледа, послије свега, жељело да приграби више ловорика него што им је стварно припадало и да мало умањи допринос чете Милинка Маројевића.

Он, поред осталог, и свакако с правом, замјера зашто је за један тако, у суштини лак и безопасан задатак, задатак у којем и није било праве борбе, ангажована чета људи из Никшића, што је његова јединица стављена на прву борбену линију када је требало похватати и ликвидирати браћу Џаковиће и њихове одметнуте истомишљенике, иако је, како се испоставило, све то могла да обави много мања, малобројнија јединица, јер противник практично није ни пружао никакав отпор...

Маројевићева јединица је, иначе, кренула пут Дурмитора и на Језера 25. децембра — четири дана јој је требало да преброди намете и пробије се кроз мећаву

преко Крнова, а тек готово двадесет дана касније, 14. јануара 1942. извршила је главни задатак због којег је мобилисана:

„Послије неколико дана, по повратку у Нинковиће *(односи се на повратак јединице из Жабљака након акције заробљавања једног одметнутог неименованог Жабљачанина, прим. Б. С)*, дошао је поново курир из Штаба Одреда са поруком да командир и политком хитно дођу у Штаб — пише Маројевић. — Пошли смо и добили нов задатак. Момчило Полексић нам је саопштио да се четничка група Перише Џаковића вратила из Санџака, растјерала омладинску сједељку и весеље у школи у Шаранцима, односно заузела село и добро се утврдила. Ми требамо хитно са четом, током ноћи, да пођемо за Шаранце, да се у засеоку Крш нађемо са Шаранском четом па заједно да пријемо разбијању и ликвидацији групе Џаковића. Тада нам је речено да су се Џаковићи добро утврдили и да напад не треба извршити док не дође артиљеријско оруђе — топ или минобацач *(од тог обећања није било ништа па је одлучено да се у напад крене без артиљерије, прим. Б. С)*...

Ноћ је била мрачна, температура врло ниска тако да је на том маршу било и промрзлина — каже Маројевић, описујући пут од Нинковића до Крша, где их је чекала Шаранска чета, чији су људи већ били запосјели прелазе на Тари како Џаковић и његови не би могли одступити и преко Таре умаћи према Санџаку. — Сачинили смо план и одлучили да током ноћи извршимо окружење, а у свитање напад на кућу Џаковића *(акцију је, иначе, убрзао извјештај једне патроле која је јавила да се сукобила са неком четничком патролом и да је једног од њих убила, а радило се, како ће се испоставити, о Перку Џаковићу, најстаријем сину Синана Џаковића, прим. Б. С)*.

Ујутро, кад је свануло — наставља Маројевић — били смо на домаку кућа Џаковића. Појавио се Синан Џаковић, Перишин, Перков, Наодов и Момчилов отац, невелик старац у народној ношњи, стар око 75 година, ако не и више. На наше питање кога има унутра, одговорио је да нема никога. Послали смо патроле и утврђено је да у кућама заиста није било никога. Синан је био нерасположен. Није ни чудо. Те ноћи погинуо му је син Перко, једини који је са њим одржавао имање, а остали су били државни службеници. Питали смо га гдје су му синови. 'Не знам' — одговорио је Синан.

Оставили смо га на миру, не дирајући ни њега нити било шта у кући. Никога од породице није било. Сви су се током ноћи смјестили ван. Никаквих утврђења ни у кућама ни око кућа није било, мада је нама речено да су се добро утврдили" — истиче Маројевић.

Он потом описује како су у цијелцу нашли још незаметену пртину и закључили да би то могао бити траг Перише Џаковића и његове групе, како их је траг довео на Гомиле до кућа Симићевића, али се, за чудо, не сјећа, или не жели сјетити чија је то кућа била и какву је непријатност он лично ту доживио, мада, како ће се испоставити тада није пропустио прилику да о томе напише детаљан извештај и затражи да се према браћи Радошу и Војину Симићевићу хитно предузму потребне мјере и утврди зашто му нијесу дозволили да им прекрочи праг и изврши претрес куће:

„Избили смо на сињавинску раван негдје око један сат поподне — пише Маројевић. — Пред нама се појавила нова усамљена кућа на спрат, зидана вјероватно негдје око четрдесете. Наједном се на прозору појавио човјек са пушком и повицима: 'Не напријед! У кући сам само ја са породицом и мој брат од тетке Душан Симићевић' *(у питању је, наравно, био Драго Симићевић, прим. Б. С).*

Насупрот казивању Воја Симићевића, Маројевић тврди како су, бајаги, од Симићевића сазнали на коју су страну кренули Џаковићи, а на коју Томићи и да су ту одлучили да крену за Џаковићима као већом, важнијом и опаснијом групом, процјењујући да се она можда крије у катунима на сјевероисточним падинама Сињавине:

„Успјели смо да прије ноћи стигнемо — пише Маројевић. — Колибе су се налазиле иза неких земљишних узвишења, као и обично што се праве у заклону од вјетрова. Претпостављали смо да су ту и зато смо направили план да са двије колоне извршимо упад у катун и по могућности изненадимо групу Џаковића. Тако смо и урадили и тако се све и десило. Они су се смјестили у колибу и до пред сам залазак сунца држали су стражу. Нијесу нас примијетили, надали су се да су нам умакли. Кад смо се појавили из два правца, све је било касно. Без значајнијег отпора искочили су из колиба и почели да бјеже. Једини правац одступања био је уз падину, што је било врло неповољно по њих. Отворили смо плотунску ватру и убрзо смо их приковали за снијег. Није дуго прошло, појавила се бијела застава. Предаја. Обуставили смо ватру. Командовали смо одлагање оружја и у колони по један к нама. Побједа је била ту, а убрзо и ноћ. Да смо закаснили пола сата највјероватније да се акција тог дана не би успјешно завршила.

У колони по један, погнутих глава, стизали су до нас четници Џаковића. Ту је био рањен и други Синанов син Наод. Рана је била доста тешка, кроз предњи дио лица. Одлучили смо да се током ноћи пребацимо до најближих кућа, те да ту преноћимо. Наоду смо рану завили, ставили га на санке које су вукли заробљеници..."

Маројевић даље описује како је те ноћи са неколицином руководилаца чете, заноћио у некој кући на Гомилама *(у питању је свакако била кућа Милуна и Душана*

Симићевића, рођене браће Радоша и Војина Симићевића, йрим. Б. С) и како је до зоре разговарао с Перишом Цаковићем; како им је он, наводно, признао да је био у Санџаку и састајао се с неколико четничких група, поред осталих и са групом озлоглашеног капетана Војиновића, да је ишао и у Пљевља и разговарао са командантом тамошње италијанске дивизије, који му је савјетовао да приступи организовању четника, те да је током разговора често падао у очајање и резигнацију и горко жалио због тога што се предао без испаљеног метка, „што женски губи главу", без замјене...

А на питање зашто се онда предао, Цаковић им је, како тврди Маројевић, одговорио:

„Сломила ме братска љубав. Кад је Наод рањен, Момчило ме је позвао и рекао ми: Периша, Периша, ево и Наод погибе, дај да се предамо дако ико жив од нас остане... Неколико је пута ово поновио. Стала ми је свијест, отцијепио сам дио од кошуље и истакао на пушку..."

▫ ▫ ▫

У овом исцрпном и подробном напису, из којег се, поред осталог, дефинитивно дознаје да се све одиграло на Православну нову годину, 14. јануара 1942, једино нема прецизног податка колико је људи стварно било у тој групи, односно ко је још тог леденог јануарског предвечерја, изузев три брата Цаковића, заробљен у Бистричком катуну на Синјавини (не спомиње се чак ни Драго Поповић), ко је, коначно, чинио ту тако „опасну четничку групу" на коју је подигнута толика војничка сила.

▫ ▫ ▫

А у расвјетљавању истине о трагедији Цаковића и Томића од користи је и књига *Прейород или смрш* објављена у Чикагу прије тридесетак година. Аутор је емигрант

Новак Цаковић, најстарије од четворо дјеце Радосава Цаковића, брата од стрица Перише Цаковића, о којима се, након изненадне смрти њихових родитеља, старао Периша и његова супруга Катарина. Кад се десио разур породице и страдање Цаковића, Новак је имао непуних петнаест година. Он објављује и неке детаље који бацају додатну и нешто другачију свјетлост на загонетку крваве драме породице Синана Цаковића и његових синова — поред осталог и да тај скуп Цаковића и њихових истомишљеника у Брајковачи и није био баш тако безазлен и мирољубив:

„Почетком новембра 1941. године — пише Новак Цаковић — комунисти почеше одржавати масовне и чисто идеолошке зборове народа. Један такав збор поводом дана Октобарске револуције, заказаше у селу Брајковачи, код основне школе. Хтјели су показати Периши колико не рачунају с њим и његовим утицајем. Изазов је био отворен и допуњен неугодним порукама. Периша им поручи да заказани збор, као манифестација комунистичке идеологије, неће бити одржан. Ако покушају да га одрже насилно, биће дочекани силом. Обадвије стране остале су чврсто при својој намјери.

Седмог новембра рано изјутра, Периша са браћом, неколико рођака и нешто других људи, који су се још раније окупили око њега, запосједоше прилазе школи у Брајковачи. Било их је око двадесет, али ријешених. Осим Перише и његових три брата, групу су чиниели: Никола Бојовић, генералштабни капетан, Раде и Радуле Бојовић, земљорадници, два брата Вуковића, земљорадници (њихових имена се не сећам, из Ђедове су Горе), браћа Милорад и Гојко Вуковићи, први Перишин комшија Драго Поповић, земљорадник, браћа Мирко и Милинко Цаковићи са њиховим синовцем Савом, сви земљорадници, два брата Томићи, Миливоје и Филип

са њиховим рођаком Теодором и ваздухопловни пуковник Стеван Раичевић. Свуда наоколо замрло је свако кретање. Око стотину наоружаних комуниста са повећом масом народа поведеном успут из околних села да увећа изглед представе, наишло је доста бучно, с развијеном црвеном заставом. Убијеђени у оружану премоћ, покушали су да прију до мјеста збора, игноришући ситуацију, док су се нашли пред упереним пушчаним цијевима. Застали су. Народ што их је пратио почео се повлачити назад..."

Џаковић даље пише да се народ поколебао и повукао јер није желио сукоб са Перишом Џаковићем и његовим присталицама. Организатори манифестације су том приликом схватили да Перишу Џаковића не могу ликвидирати, а да при том не ризикују осуду па и презир народа:

„У ово исто вријеме — пише даље Новак Џаковић — Периша није извео закључак из укупне стварности у којој се нашао. То ће га стати живота, заједно са многим другим. И догодило се то ускоро... Једва савлађујући дубок снијег и сметове, Никшићани опколише Перишину кућу и у рано јутро кренуше у стрељачким стројевима према њој. Но, Периша је, обавијештен у последњем тренутку пред опкољавање, напустио кућу и склонио се у шуму. Имао је са собом осам људи. Покушавајући да успостави везу са некима што су се налазили код својих кућа, наишао је на засједу и погинуо Перко Џаковић, старији брат Перишин" — пише Новак Џаковић и потом прецизно наводи да су у групи око Перише која је кренула да се кроз намете извлачи према Сињавини били само његова браћа Наод и Момчило, Драго Поповић, Гојко Вуковић и тројица Томића *(име Гојка Вуковића се не спомиње ни у казивању Воја Симићевића, ни у другим документима и свједочанствима о овом случају, прим. Б. С).*

Осветио стрица

Иако је имао тек петнаест година, Новак Џаковић је осветио свог стрица Перишу тако што је 1942. године у Жабљаку убио Зека Никитовића, за којег се причало да је убио његовог, старатеља и добротвора. По једној верзији Никитовић га је нешто увриједио и ружно се изразио на рачун његових година и његове пушке. Џаковић се од тада сасвим одметнуо у четнике, у некој борби је, изгледа, тешко ранио партизана Чеда Мемедовића, а потом, крајем 1944. негдје у Херцеговини, убио још једног партизана при покушају да ликвидира штаб те партизанске јединице. Преживио је рат и као непунољетан осуђен на само пет година, поготову што се, наводно, ни Никитовићи ни сам Чедо Мемедовић нијесу придружили кривичном гоњењу. У затвору је, међутим, провео само годину дана, али је недуго потом, крајем марта 1947, поново ухапшен под оптужбом да је припремао антидржавну завјеру и организовао терористичку групу. Како у својој књизи пише сам Џаковић, смртну казну је по свему судећи, избјегао заслугом потпуковника Војина Ђерковића, у то вријеме начелника Удбе за Црну Гору. Осуђен је на 17 година робије, издржао изгледа више од десет, а чим се домогао слободе, емигрирао је у Америку, гдје је и умро.

Новак Џаковић тврди да су Периша Џаковић, његов брат Наод, Раде Бојовић и „два брата Вуковића из Ђедове Горе", побијени на Жабљаку 28. јануара 1942. годин у зору, а дан касније и Гојко Вуковић, Миливоје Томић, Сава Џаковић, мајка капетана Николе Бојовића, Јања, „и — како вели Џаковић — још неки који нијесу били непосредно повезани с Перишом."

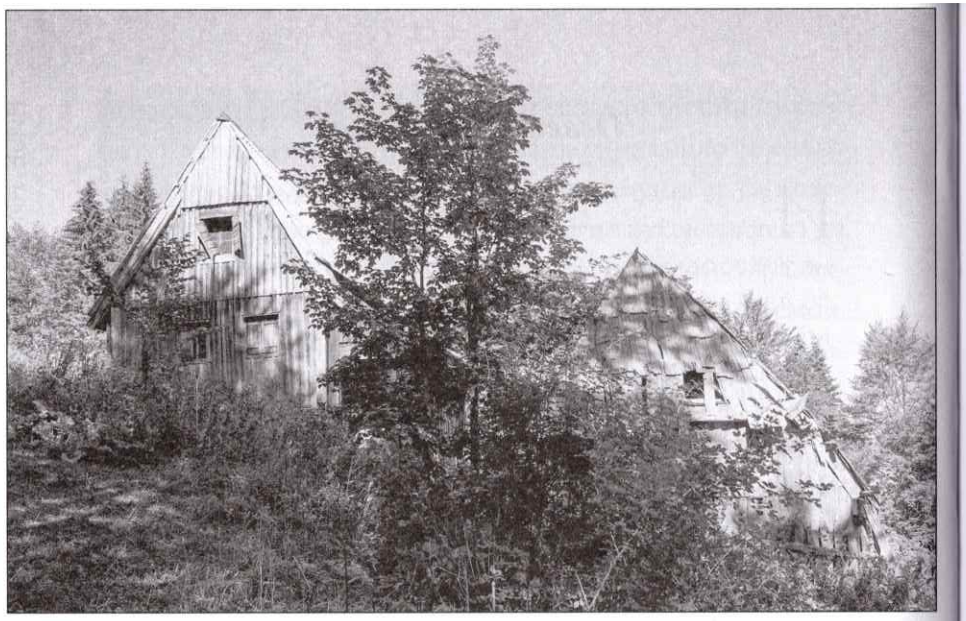

Оронуле и у коров зарасле куће Џаковића у Брајковачи данас
(снимио Б. Симоновић)

Стари Жабљак позорница бурних и крвавих збивања током
Другог свјетског рата

Периша Џаковић са браћом
Момчилом и Наодом

Насловна страна књиге
Новака Џаковића

Никола Бојовић као млади официр
бивше југословенске војске

СВЕ ЛУПЕЖИ, ШПИЈУНИ И ИЗДАЈНИЦИ

У Архиву Централног комитета Савеза комуниста Црне Горе, чува се једно писмо — извјештај Мјесног комитета КПЈ Шавник упућен Окружном комитету КПЈ Никшић (датиран је 27. јануара 1942. године, а потписује га Јован Ћоровић). Гро писма је посвећен управо Цаковићима и осталима који су тих дана похватани на простору Дробњака.

Тачније, то је и оптужба и пресуда похватанима, а сем што представља образац немилосрдне револуционарне пропаганде, то писмо је слика ужаса који доноси братоубилачки рат, показатељ стравичне и беспоштедне мржње до истраге и ископања заваћених и закрвљених неистомишљеника, дојучерашњих познаника, комшија и пријатеља, која прокључа у ратним вртлозима.

Не улазећи, наравно, у бесмислену анализу тачности или нетачности свих навода и тешких квалификација у поменутом извјештају, већ након првог читања се стиче утисак да се он, у принципу и по својој суштини, не разликује од сличних већ добро знаних докумената из супротног табора (довољно је, рецимо, завирити у један од сличних четничких памфлета објављиваних у листу „Пакао или комунизам"). Зато он, прије и изнад свега, мора бити велика и вјечна опомена и наук свима, са обје

стране „плота", са обје обале понора мржње, да зло никоме добра донијело није.

„Поред Перише Цаковића — пише, поред осталог, у том сумрачном документу — ухваћено је још 14. М. К (*Мјесни комитет, напомена Б. С)* је одлучио да поред Перише стријеља из његове банде још осам, и то:

1. Перишиног рањеног брата Находа, капетана, који је с Перишом основао организацију у Шаранцима...;

2. Саву Цаковића, припадника Перишине организације, разбијача Народно-ослободилачке борбе и шпијуна из југословенских режима, лупеж и хохштаплер;

3. Гојко Вуковић, члан Перишине организације и разбијач Народно-ослободилачке борбе, хохштаплер и лупеж;

4. Живко Вуковић, познати плаћени шпијун (начелник среза) из времена Југославије, члан Перишине организације и хохштаплер;

5. Видак Вуковић, активни члан Перишине организације и опасан разбијач Народно-ослободилачке борбе;

6. Раде Бојовић, активни члан Перишине организације, повезивао се са четницима, разбијач Народно-ослободилачке борбе;

7. Миливоје Томић (Јефтовић), шпијун окупатора, својевољно пошао у Пљевља са познатим шпијунима и петоколонашима Светозаром Ћућилом *(ријеч је свакако о Светозару Ћућиловићу, једној од првих жртава „лијевих скретања", односно комунистичких погрома започетих у јесен 1941. године, прим. Б. С)* и Јованом Милашиновићем, које су партизанске пушке смакле... (Ту је још и оптужба да је Томић као „италијански шпијун... потказивао народне борце", те да се повезао са „бандом Перише Цаковића", да је „становао код њега и правио утврђења за борбу против партизана", те да је „пошао с њим у Пљевља ради повезивања с окупатором и

четницима, гдје се повезао још и са злогласним шпијунима Мајом Караџићем, Војом Ненадићем и Милицом Шпадијер — поштарком, шпијунком и познатом талијанском курвом");

8. Филип Јефтовић *(Томић, прим. Б. С),* брат Миливојев, аустријски шпијун, познати петоколонаш, разбијач Народне борбе и активни члан Перишине организације, познати силеџија и свашточиња;

9. Вукашин Дакић, који је заједно са својим братом Спасојем Дакићем, четничким командантом и познатим крвником народа Босне и озлоглашеним пљачкашем и разбојником, отишао и придружио се четницима, одржавао с њима везе, чувао им опљачкани плијен и учествовао у покољима муслимана и пљачки муслиманске сиротиње у Босни;

10. Перо Вуковић, жандармеријски наредник, познати зликовац, батинаш и шпијун, крвник наших првобораца и убица муслиманске сиротиње, командир четничке страже;

11. Душан Караџић, тјелохранитељ и чувар злогласних шпијуна Мињa и Маја Караџића, попа Церовића са сином, доушник и слуга окупатора; послије одласка Талијана агитовао на петоколонашком збору против Народно-ослободилачке борбе, иначе у народу познати разбојник;

12. Јања Бојовић, мајка великог народног злотвора Николе Бојовића, који организује пљачкашке четничке банде под заштитом окупатора, позната шпијунка из доба Аустрије, југословенских режима и шпијунка окупатора;

13. Бошко Караџић, десна рука злогласних и на смрт осуђених шпијуна Мињa и Маја Караџића, од којих је први погинуо од партизанске руке, а други се сада налази у Пљевљима под заштитом окупатора; разбијач

Наод војвода

У цитираном писму МК КПЈ Шавник, Наоду Џаковићу се још ставља на душу да је „активно учествовао у разбијању Народно-ослободилачке борбе и најзад прешао са братом Перишом и још неколико бандита у Санџак, гдје су се повезали са четницима и дошли у везу с окупатором, којом је приликом Наод наименован за војводу четника, што се утврдило из четничке легитимације која је нађена код њега". Истиче се потом да је он „био осуђен и раније и биће одмах стријељан без обзира што је рањен – лакше је рањен у вилицу и нема изгледа да ће, према мишљењу љекара, рана зарасти прије пола године *(а може се само претпоставити о каквој се „лакшој рани" радило кад јој је требало бар пола године да зарасте!, прим. Б. С).*

Народне борбе који је на своју иницијативу, заједно са поменутим шпијунима, градио путеве и мостове које су партизани порушили у борби против окупатора; човјек којем талијанске власти толико вјерују да га шаљу као делегата талијанском ђенералу у Пљевља и који је приликом њиховог доласка у наш срез припремио дочек..."

„Џаковићи, Јефтовићи, Бојовићи, Вуковићи, сем Пера. су активни чланови разбојничке и противнародне организације Перише Џаковића — додаје се даље у цитираном писму-извештају Мјесног комитета КПЈ — Шавник, и ова „генерална" оцјена, као да је било мало све оно што је о сваком појединачно већ речено, а онда додаје и ово:

„Познати петоколонаши и опробани непријатељи народног устанка, који су од његовог почетка до данас стојали с пушком у руци у борби против народног ослобођења и покушали оружаним путем да ометају

Није им се дао жив у руке

„Трећи брат Перишин, Перко Џаковић – напомиње се у цитираном извјештају Мјесног комитета КПЈ Шавник – који је био најстарији, убијен је од стране партизана приликом потјере и хватања Перише и његове банде, пошто се није хтио жив предати партизанима."

Народно-ослободилачку борбу, повезивали се са четничким бандама у Санџаку, добијали чинове војвода, команданата и политичких организатора те борбе и поново се вратили у наш срез у намјери да организују четничке банде и разбијају, уз помоћ злогласног шпијуна Воја Ненадића, Народну борбу и служе окупатору од кога су приликом свог поласка у Пљевља добили инструкције и састали се са члановима пријеког војног суда. Као први задатак имали су да ослобађају талијанске заробљенике из партизанских руку."

▫ ▫ ▫

У извјештају се додатно истиче и да је Мјесни комитет одлучио да се ликвидира и трећи брат Перише Џаковића, Момчило, љекар по занимању, али се наглашава да за то нијесу били сви чланови комитета, да је против тога била и партијска организација из Шаранаца као и политички комесар одреда, такође Шаранац, Велимир Кнежевић. Као разлог се наводи то што је Момчило Џаковић незаинтересован за политику, да је заведен и под притиском брата Перише приступио тој организацији, да се чак и свађао са Перишом због његовог става према Тринаестојулском устанку — да је, коначно, наклоњен комунистима и у суштини безопасан...

Све то му, ипак, не би, што се тиче Мјесног комитета Партије у Шавнику, сачувало главу, али је стрељање

Моралне казне, конфискације...

У већ цитираном извјештају Мјесног комитета Партије из Шавника о хватању и ликвидацији Џаковића и осталих, напомиње се још и ово:

„На строге казне затвора, конфискације, физичког рада и моралних казни, кажњени су из Перишине банде ови: Драго Поповић, Мирко Џаковић, Миленко Џаковић и Радуле Бојовић, од којих ће сваки морати за то вријеме да се издржава од сопствених средстава. Брат Спасоја Дакића, Томо Дакић, такође је осуђен на казну ове врсте, с тим да се и он и његова фамилија издржавају од имовине стрељаног Вукашина, који је прилично богат и напљачкао доста. Ово је један злосрећник, пуки сиромах, који је свега једном био пошао да прихвати изгледа од своје пљачкашке браће нешто жита за фамилију, али га није донио својој кући. Открио је, поред тога, рад свога брата Спасоја и брата Вукашина и одрицао се њиховог поганог и злочиначког посла..."

ипак одложено док о свему мишљење не да виши орган — Окружни комитет у Никшићу.

Само четири дана касније, 31. јануара 1942. године, услиједио је одговор из Окружног комитета КПЈ — Никшић *(и овај документат се чува у Архиву ЦК СК Црне Горе, ўрим Б. С)*, у којем се најприје наглашава да не треба стрељати љекара Момчила Џаковића:

„Немојте га ни кући послати — додаје се у писму — него га употријебите у болници да под строгом контролом наших љекара обавља љекарску дужност. Ако мислите да би могао да се повеже тамо и да нам нашкоди, а са друге стране да не врши своју љекарску дужност како трба, онда га пошаљите овамо па ћемо га ми запослити и контролисати..."

На самом крају тог писма стоји и наредба:

„Перишу Џаковића са његовом бандом ликвидирајте што прије, а исто тако потрудите се за ликвидацију Спасоја Дакића и његове банде...”

Ако је судити по једном писму које је 5. фебруара 1942. године штаб Дурмиторског партизанског одреда упутио Врховном штабу народно-ослободилачке партизанске добровољачке војске Југославије, Периша Џаковић и остали су тада несумњиво већ били ликвидирани:

„Мислимо — стоји поред осталог у том писму — да сте преко наших батаљона у Босни обавијештени да је ликвидиран Периша Џаковић и његова банда, као и још неколико разбојника, свега њих 14.”

Јован Ћоровић (1937. године)

Момчило Џаковић као млади официр бивше југословенске војске

СИНАН ЏАКОВИЋ СЕ НИЈЕ ИСТРАЖИО

Од деветоро дјеце браће Џаковића, Перише, Наода и Момчила, која су чудом сва преживјела рат, постала озбиљни људи и утврдила темељ ове велике породице, упркос онима који су били кренули и наумили да је затру, најстарија је била Перишина кћерка Љубица, познатија под надимком Беба, угледни пљеваљски љекар и дугогодишњи посланик у Црногорском парламенту, која је имала само девет година кад је остала сироче без оца. У међувремену је, нажалост, преминула, а њено потресно свједочење, које сам својевремено записао, није само прича о овој породици, о овој сирочади, већ прича о свој дјеци којој су рат и безумље старијих одузели дјетињство, младост и радост, и за цио живот им, ни кривим ни дужним, оставили печат патње:

— Прије Другог свјетског рата ми смо живјели овдје у центру Пљеваља у једној великој кући, ту гдје је некад био војни логор — прибрано и одмјерено је казивала ова ведра, племенита жена као да се све то што је преживјела, што су преживјела њена браћа и сестре, њена породица уопште, догађало некоме другоме. — Била је то у оно вријеме права палата каквих је тада овдје у Пљевљима било још само неколико.

Та кућа је некада припадала моме дједу по мајци Гавру Аџићу, који је био капетан прве класе, официр који

Сирочад

Некако уочи самог Другог свјетског рата, по казивању Б. Џаковић – изненада су помрли Радосав Џаковић, брат од стрица Перише Џаковића, а мало потом и његова супруга Зорка. Иза њих је остало четворо малољетне сирочади

Перишa и његова супруга Катарина онда су судски преузели да се старају о њима, подижу их и школују и ни у чему их нијесу одвајали од своје дјеце.

се школовао у Русији. Поред нас, ту су живјели још и Јакићи, Миљан, отац народног хероја Велимира Јакића, па Павићевићи, Војин, отац касније познатог дипломате и политичара Миша Павићевића, и још неки. Сви они су као и мој дјед Гавро били официри који су се школовали у Русији, а уз то су били и нераздвојни пријатељи.

У тој нашој кући је, сјећам се, било деветнаест одјељена, како се то тада зборило. Тачније, четири велика четворособна и петособна стана. А около је све било уређено, у цвијећу и зеленилу, у баштама и воћњацима. Те куће су, иначе, биле праве тврђаве, а правила их је Аустрија 1904. године за своје официре...

▫ ▫ ▫

— Сад се не би могло рећи да смо ми били нешто пребогати и да смо живјели у неком изобиљу и раскоши — сјећала се даље Беба Џаковић — али јесмо живјели боље од многих других и отац се трудио да нам обезбиједи један урбани и угодни живот. Ми смо, рецимо, у то вријеме имали служавке, односно послугу која се старала о кући и окућници.

А како сва ова моја сјећања сежу у године уочи самог Другог свјетског рата, оно што ми се посебно упечатљиво

урезало у памћење била је та ријеч „рат”, коју је неко једног дана гласно изговорио у кући. Од тада је, чини ми се, у кући све било некако другачије и ја сам из дана у дан осјећала да се дешава нешто чудно и припрема нешто страшно, мада још нијесам схватала ништа, нијесам још разумијевала право значење те ријечи нити се ико трудио да нама дјеци то објасни. Памтим добро, као да је јуче било, кад се мој дјед Гавро спремио и отишао на фронт 1941. године, ваљда кад је постало већ сасвим извјесно да ће бити рата, и кад су се окупили мој отац и његова браћа Наод и Момчило да и они иду на фронт. Како је тих дана са села, из Шаранаца, дошао и мој дјед по оцу, Добрица, односно Синан, како су га сви звали, у памћењу ми се за сва времена урезало како су и он и његови синови били смркнути и забринути.

Отац и стричеви су отишли у војску и на фронт, али кад је била капитулација у априлу четрдесет прве, они се отуда нијесу вратили у Пљевља него одмах продужили директно у Шаранце, у Брајковачу, на село. Мој отац је отуда поручио мајци да и она одмах напусти Пљевља и са нама крене у Шаранце, да не чека окупаторе у граду. Наравно, она је то беспоговорно послушала и сви смо брзо кренули: мајка, стрине ми, ми сва дјеца — чак смо повели и једну слушкињу која је тада била код нас, сјећам се, Зорка се звала.

А са тог мучног, премучног пута од Пљеваља до Шаранаца, ја памтим једну, чинило ми се бескрајну колону народа и коња. Чини ми се да и данас осјећам мирис мокрог, трулог лишћа и чујем топот коња на које су били натоварени сепети а у њима смјештена нејака, престрављена и уплакана дјеца.

Е кад смо већ стигли у Шаранце, изгледало је као да ће све бити уреду. Дјед Синан био велики домаћин и имућан човјек — мислим да је тада држао више од триста оваца, и могао је чету прехранити и цио рат издржати

да нико не огладни. Кућа се одједном напунила чељади, више од двадесторо — само нас дјеце било тринаесторо — али смо се ипак некако смјестили. Направили су, рецимо, неке велике и широке дрвене кревете па би се нас по петоро — шесторо дјеце наштивали на њих.

▫ ▫ ▫

Моји отац и мајка, стричеви и стрине, сви су тада били млади и у пуној снази. Ето, стриц Перко као најстарији, једва да је имао 40 година, мој отац иза њега имао је само 37 кад је убијен, а моја мајка је остала удовица са само 29 година, док су обје стрине биле млађе од ње.

Много касније, ја сам сазнала да су Вук Кнежевић и Велимир Јакић, руководиоци и организатори устанка у тим крајевима, звали мога оца да са њима иде на Пљевља, али им је он казао да ни он ни његова браћа не желе да учествују у томе, јер сматрају да ће то бити погибија улудо, да ће изгинути и пострадати и они који крену на Пљевља и народ у самом граду, јер је то неосвојива италијанска тврђава. Као да је јуче било, сјећам се мога оца како је по великој цичи сатима сједио на прагу куће и ослушкивао грување топова у Пљевљима — до у Шаранце се чуло — и како је као за себе понављао:

„Е, јадна та омладина и тај несрећни народ што ће изгинути улудо, што ће се крв пролити уџаба..."

Зна се, наравно, да је, нажалост, баш тако и било...

▫ ▫ ▫

Познато је да је мој отац био вјечита опозиција и да је због тога прије рата често кажњаван и по казни премјештан са службом. Као такав, нема никакве сумње да би он бранио Пљевља, али је као искусан човјек очигледно више знао, даље видио и боље процијенио од оних који су, у нади да ће се прославити, организовали напад

„Политички нестабилан..."

Из једног, могло би се рећи доушничког и додворничког извјештаја, који је Живојин Будимировић, велики жупан Ужичке области (свакако на основу дојава из Пљеваља) упутио 29. децембра 1927. године тадашњем министру унутрашњих дела Југославије др Антону Корошецу, сазнаје се да је Периша Џаковић завршио правни факултет 1927. године, да ради у Пљевљима, да је „политички нестабилан", да је његово понашање „врло упадљиво и даје слику једног неодређеног човјека". „То — пише даље у том извјештају — гледа да одржи и својом спољашношћу, јер носи велику, дугачку, запуштену браду..." У том извјештају ужички жупан Џаковића оптужује и да је, наводно, поред осталог, организовао парастос Стјепану Радићу и осталима убијеним пола године раније у југословенском парламенту.

Занимљиво је, међутим, да је Периша Џаковић, тада млади пљеваљски адвокат, пет година касније, на Петров дан, 12. јула 1932. године, добио почаст да на Жабљаку пожели добродошлицу и поздрави краља Александра Првог Карађорђевића, који је тог дана преко Шавника и Језера на коњу допутовао под Дурмитор.

на тако утврђени град и повели људе у сигурну и бесмислену погибију.

А цијену те „славе", односно тог страшног пораза у Пљеваљској бици, посебно су крваво платили Ловћенци, односно борци Ловћенског партизанског одреда. Цијена те славе ће бити и велики раскол и братоубилаштво који су потом наступили у Црној Гори, а цијену те славе су, у крајњем, поред осталих, главом платили и мој дјед и његова четири сина.

Мајка и бака су ми касније причале да су мога оца прогласили кочничарем и разбијачем устанка и да га је

партијски суд због тога осудио на смрт. Он је знао да никоме ништа нажао није учинио и вјеровао да као велики патриота и заклети, доживотни хуманиста и добротвор, који је вазда био на страни сиротиње и борио се за правду и истину, нема чега ни да се стиди ни да се плаши и вјеровао да нема никаквих разлога ни да стрепи ни да се од било кога крије. Он је, наравно, могао побјећи, склонити се и спасити и себе и браћу, али је био тврдо увјерен да за то нема никаквих разлога.

▫ ▫ ▫

Једне ноћи је у нашу кућу у Шаранце дошла Станка Делић — била је родом од Џаковића, сестра Божа Џаковића, а удата за Милутина Делића — и казала мојима да јој је Коса Кнежевић *(у питању је сестра већ спомињаног Бранка Перовића, партизанског комесара и касније генерала ЈНА, прим. Б. С)* рекла како се све партизанско дигло на ноге да се похватају Џаковићи и да ће их све побити. Коса је стисла и уризикала да то каже Станки јер је знала да ће она то брзо јавити мојима, али је, нажалост, већ било касно, обруч је већ био затворен и нијесу могли умаћи да су крила имали. Сила војске је већ била мобилисана, сви путеви затворени и наредба издата да их без испита побију.

Била је, уз то, страшна зима, снијег сила божја — причали су да је на Сињавини било намета и по пет метара високих. Мој отац није познавао добро Сињавину и њене ћуди и био је свјестан да се по таквом времену нема куд, али се добро сјећам кад је рекао браћи: идемо из куће, само да се одмакнемо одавде да нам праг не крваве и да нам ову дјецу не престрављују и не поубијају. Послије је учио дједа и мајку да кажу кад дођу да их траже да су отишли у супротном правцу од онога у којем

су кренули, не би ли на тај начин мало заварали војску и омогућили им да одмакну пред потјером.

Кренули су ка Сињавини. Најстаријег стрица Перка, који је стално живио на селу, као највичнијег снијегу и планини, ваљда и зато што су рачунали да је можда најмање замјерен, послали су да јави осталим рођацима, пријатељима и кумовима који су били у опасности да бјеже и склањају се. Колико ми се чини, тада су у дурмиторском крају побили око четрдесет оних који су као и моји били осумњичени и означени као разбијачи устанка и кочничари Народноослободилачке борбе.

Перка су, међутим, првога убили, припуцали су на њега чим се срео с првим партизанским патролама, а послије се причало да су га свега ножевима искасапили. Сјећам се како су бака и моја мајка, кад су чуле да је Перко убијене и дознале гдје се налази, отишле да га мртвог по снијегу довуку кући и сахране...

▫ ▫ ▫

Сав тај ужас се догађао у зиму 1941. на 42. годину. Никад док сам жива нећу заборавити кад је тог страшног јутра пред кућу у Брајковачи банула војска. Мравињак војске пред вратима, а нас мравињак дјеце у кући. Нас тринаесторо, све једно другом до ува — ја сам била понајстарија, а имала сам тада непуних девет година.

За цио живот сам запамтила како су моме дједу, мојој баби и мајци као најстаријој од снаха — од ње је била знатно млађа и Радмила Наодова, родом из Пљеваља, а посебно Мара Момчилова, Београђанка која, мислим, тада није имала више од двадесет година — поднијели цијеви пушака под грло и запријетили да ће пуцати ако не кажу кога крију на тавану и куд су се склонили, у којем су правцу отишли мој отац и браћа му.

Дјед ћути, а баба и мајка цаба запомажу и куну се да у кући нема никога сем дјеце, да о мушкијема не знају ништа. Они им онда упријеше цијеви у плећи и потјераше их да пред њима иду као штит из просторије у просторију све до тавана...

Како смо сазнали и како се касније препричавало, кад су сустигли мога оца и остала његова два брата, и опсадирали их у некој кући на Сињавини, прво су ранили стрица Наода који је био официр. Он је, ваљда, покушао да пружи неки отпор или да бјежи, али су га ранили у вилицу. Кад је схватио да више нема излаза и спаса, мој отац је, изгледа, пристао да се предају...

Кад су убили стрика Перка и кад се чуло да су похватани и остали, заиграли су коло и запјевали тачно испред наше куће — тврдила је др Љубица — Беба Цаковић. — Онда су улетјели у кућу и конфисковали нам све од хране што се ту нашло или што смо били донијели из Пљеваља — оставили су нас без прашке брашна и без зрна соли, на цичи и у наметима у голометним Шаранцима.

Онда се неко ипак смиловао на толику дјецу и нејач, дао нам цак брашна овсеног па смо послије три мјесеца живјели од танке и посне каше коју су бака и снахе јој кувале од тог брашна, али без икаквог зачина или зрна соли. При том је кућа стално била под опсадом и присмотром тако да нијесмо могли никуд мрднути и потражити какву помоћ, нити нам је ико други смио и могао неопажено доћи и шта донијети...

▫ ▫ ▫

Нијесам ја тада, наравно, упамтила датуме кад се све то десило, али никад нећу забовати тај дан кад је баба Грана несрећна отишла у Жабљак да се распита шта јој је са синовима и кад се увече вратила и донијела црни глас.

Она је, иначе, била родом од Кекића из Бијеле. Била неписмена, али изузетно виспрема и мудра жена. Дошла тамо у команду у Жабљак и срела некога од тих што су се ту нешто питали:

— Ђе су ми синови, шта је с њима? — упитала га она.

— Све смо ти их побили осим Момчила! — одговорио јој тај као да јој узима муштулук.

— А што, срам вас било и рђа вас убила, шта су вам то учинили да их побијете?

— Е зато, и само нам је жао што их нијеси имала триста као што су ти били ова тројица па да им свима поскидамо главе — одбрусио јој, како је касније у више наврата причала, тај бездушник.

Довели јој онда Момчила. Она га загрлила и рекла:

— Сретње ти братске ране, сине...

Боже, кад се сјетим те страшне ноћи кад се она увече вратила кући из Жабљака! Студен, срце пуца, ми дјеца се узвијали гладни по кући, она млађа пиште, а моја мајка и стрине покушавају некако да нас смире и утјеше, да нам припреме неку цркавицу за тобожњу вечеру.

Бака уђе ћутке на врата и сједе без ријечи. Поцрњела, види јој се да јој је душа у носу. Моја мајка и стрине се сјатише око ње, плачу, виде одмах и осјећају да је неко велико зло и кроз плач питају шта је било, а она само понавља:

— Дајте ђеци да вечерају ако има ишто па ћемо онда причати, за зло и несрећу увијек има времена и никад није доцкан...

Оне завришташе и почеше да кукају, завриштасмо и ми дјеца још више, створи се лелек и кукњава, само се дјед Синан скаменио, ћути као огорели пањ у крчевини и нетремице гледа у ојађену баку. Она тек у неко доба једва чујно проговори:

— Све су их побили осим Момчила...

▫ ▫ ▫

Момчило је неко вријеме радио као љекар у команди партизанској, а онда је, чим му се указала прилика побјегао у четнике. Многи од тих који су учествовали у ликвидацији његове браће касније су похватани и доведени у команду четничку, али нико не може доказати да је он на некога од њих дигао руку да би се осветио...

У оним смутним временима при крају рата, Момчило је некако доспио у Сарајево. Ту га ухвате и затворе усташе. Он се у затвору разболи од црног пришта. Наравно, као љекар је добро знао да ће, без одговарајућих лекова, брзо умријети у најстрашнијим мукама. Тражио је и молио да га пусте, али на то нико није обраћао пажњу. Срећа му се ипак једног дана осмјехнула, наишао је некакав Пљевљак, муслиман, који га је препознао. Никад нијесмо сазнали ко је био тај добри човјек који га је пустио из затвора.

Извидао се и спасио од црног пришта, али ипак није имао среће да преживи. Касније су га заробили Енглези и предали га партизанима. Не знамо како се послије обрео у Подгорици, али знамо да је ту неко нашао некакав његов наводни потпис на неком списку за стријељање у Колашину, што све, наравно, звучи и апсурдно и без икаквог смисла и логике, али свеједно, он је због тога стријељан негдје на Ћемовском пољу...

Ми и даље вјерујемо да је то био само завршни чин, коначни епилог онога што је започето у децембру 1941. године, финале систематског и потпуног уништавања Цаковића, односно Синана и његових синова.

▫ ▫ ▫

И моја мајка се понашала као и дјевер јој Момчило и није жељела никоме да се свети, а поготову не невиним. Долазили су јој из команде четничке и говорили

Убили су ми и дједа Гавра

— Несрећу која нас је задесила погибијом дједа Синана, мога оца и стричева, употпунила је и трагична смрт дједа Гавра, мајчиног оца – каже др Љубица – Беба Цаковић. – Убили га негдје код Сјенице кад се у данима априлског расула и капитулације 1941. године враћао са фронта – неко га ножем искасапио. Мајка и ујацу су му касније некако ипак нашли гроб и пренијели га и сахранили у Пљевљима.

да она само напише списак оних које треба убити, а све остало је њихова брига. А она је упорно понављала:

— Не дам да крв падне на моју дјецу и једино што од вас тражим јесте да нас некако пребаците у Пљевља...

Тако и било, услишили су јој молбу. У неко доба, како ми се чини негдје у рано прољеће 1942. године, пребацили су нас у Пљевља.

У Пљевљима исто пустош и јади. Чим смо у прољеће четрдесет прве отишли из Пљеваља, мога оца као сталног и добро познатог предратног опозиционара, правдољуба и организатора демонстрација против режима, прогласили комунистом, провалили у нашу кућу и све однијели што се однијети може — остали само голи зидови.

Нешто од намјештаја и свега осталог смо касније повратили, али све је то ипак била биједа и старудија, тек да се некако преживи. Мајка и стрине ми дошле са нас тринаесторо. Стрина Радмила убрзо оде са дјецом код мајке, а стрина Мара покушавала да се некако пребаци у Београд, али није успјела. Пошто су у међувремену убили и дједа Синана, и баба Грана напусти Шаранце па и она дође код нас у Пљевља. Тако се све свали на плећи моје мајке која је тада, понављам, имала само 29 година.

Нас су, за све вријеме док је трајао рат стално изгонили из куће како год би која војска дошла и заузела Пљевља. И Италијани, и Њемци и партизани и четници... Како дођу, нас напоље или нас, у најбољем случају, стрпају у једну просторију, и у кућу се усели нека команда.

А рат, као рат, и само име му је грдно и кад год га ко изговори и спомене, мени настрне свака длака на глави, јер сијевну у сјећање и врате се све оне муке које смо препатили. Сјетим се силног и непрекидног страха, глади и свакојаке немаштине, зиме, голотиње и босотиње; узмиле вашке, буве и стјенице, сјетим се шуге и несносног свраба — свега што свака војска неминовно доноси и оставља. Не зна се шта је од чега било теже.

Узалуду би мајка кад војска оде све препрала, опарила и очистила — наиђе убрзо друга, па све испочетка. Никад ми није било јасно како смо ми уопште остали живи кад се никад током тих ратних година нијесмо људски ни најели, ни обукли, ни обули, кад се нијесмо својски огријали. А свеједно, увијек здрави, никад се ниједно није разбољело.

И што је најгоре, све то је дуго потрајало и није много боље било ни кад се рат завршио. Срећом, око куће је била велика дједова башта па би смо ми то ускопали и засадили кромпиром и сваковрсним поврћем. Није нам сметало ни то што смо по снијегу и чувеним пљеваљским мразевима у школу ишли у дрвеним нанулама и скромно обучени — били смо добри ђаци. Ето, ја сам све док сам завршила медицину помагала мајци и копала башту јер једино земља, изгледа, човјека никад не изда, а све је кренуло набоље кад је мајка добила посао...

Љубица — Беба Џаковић

Гавро Аџић са супругом

Стара кућа Џаковића у Пљевљима

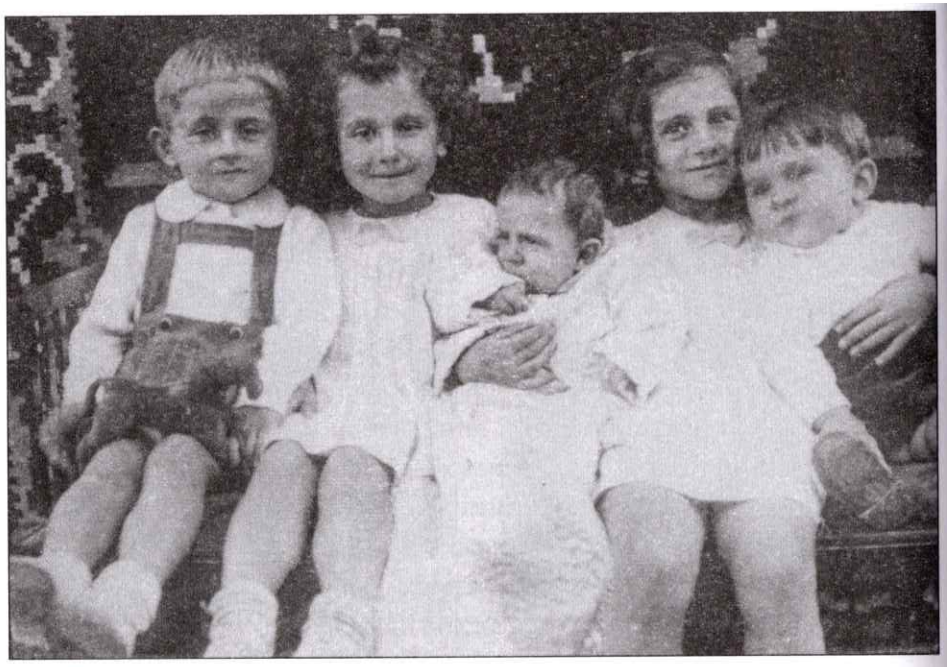

Петоро сирочади Перише Цаковића уочи Другог свјетског рата

Перића Цаковић са супругом Катарином

Дјеца Перише Цаковића као зрели људи

КРИВИ СУ ЉУДИ А НЕ ВРИЈЕМЕ

Мука смо се големих намучили — вели на крају свог потресног сјећања др Љубица — Беба Цаковић — али свеједно, у нашој кући је вазда била пјесма и весеље, захваљујући управо мајци, која је била непоправљиви оптимиста и упорно покушавала да нам утуви у главу да ће све једном проћи, да ће зло минути и да ће побиједити правда и истина. Она је ширила ту позитивну енергију и учила нас да живот треба вољети са свим манама и невољама које носи, јер се другачије не може проживјети.

Упркос том огромном бремену које је готово педесет година носила, упркос страшној трагедији која је погодила и големој, крвавој неправди коју је доживјела, мајка нам је од првог дана упорно понављала:

— Ово је ваша земља и ви морате да је волите, без обзира на све. Ово је револуција и овакве ствари се дешавају у револуцији, знате ли како је било у Русији...

Никад није дала ни име да се спомене некога од оних који су јој убили мужа, три дјевера и свекра, а камоли да тражи неку освету. Увијек је понављала: криви су људи, а не вријеме, комунизам је идеалан као и хришћанство, али су људи порочни и спремни на зло, спремни да га злоупотребе као што су злоупотребљаване и све друге идеологије и вјере и ви ћете то једног дана, кад

постанете зрели, своји људи, схватити и увидјети као што ја сад увиђам...

За разлику од ње, баба Грана, сваке ноћи се заклињала испред слике побијених синова и мужа и крвавог одијела једног од њих да ће за њих, кад дође краљ, побити барем триста крвника.

У том смислу је покушавала да преобрати и „васпита" и једног од моје браће којем је пунила главу тим причама о освети. Ишла је дотле да га је чак наговарала да не иде у комунистичку школу већ да се одмах са њом почне припремати за освету...

Може се само замислити на каквим је мукама била моја мајка која се на све начине трудила да нас сачува од мржње, а да се истовремено и не замјери свекрви. Уз то, и моји ујаци, мамина рођена браћа, били привржени, лојални комунистима. Батрић је био професор филозофије, живио у Новом Саду, а Војислав, који је као официр бивше југословенске војске, за вријеме рата четири године провео у логору Матхаузен, није скинуо униформу ни послије рата — у Југословенској народној армији је догурао до мајора.

Кад је увидјела да баба Грана упорно и систематски унука, једног од моје браће, опасно трује мржњом и учи га да он мора некога убити и осветити оца, стричеве и дједа, моја мајка је одлучила да га спаси тако што ће га одвојити од ње и са свега седам-осам година га је послала код ујака.

Мајка је, како рекох, све од нас крила и није дозвољавала да ико спомене макар и породицу, братство из којег су потицали наши крвници. Њу су, иначе, убрзо послије рата прозвали херој-женом зато што је подигла толико сирочади, а ја мислим да је она била херој много више због тога што нас је научила да волимо ову земљу, да никога не мрзимо и да се зло никада злом не враћа, да

се мржња не лијечи мржњом, да се само пријатељством, доброчинством и љубављу и од најљућег непријатеља може направити пријатељ — што нас је научила да је у животу најтеже, али и најљепше праштати.

Умрла је у 76. години, задовољна, упркос свему. Била је образована жена, служила се француским и њемачким језиком, али изнад свега имала је велико срце у којем само за мржњу није било мјеста...

Десеторо унучади и праунучади Перише и Катарине Цаковић

Периша Џаковић са шураком професором Батрићем Аџићем

Херој-мајка: Катарина,
супруга Перише Џаков

ТОМИЋИ НИЈЕСУ ЗАБОРАВИЛИ КУМСТВО

За крај ове невеселе, трагичне сторије, ево и једне веселије епизоде, једног њеног веселијег епилога, који потврђује да је живот ипак чудо невиђено, које опстаје и васкрсава из пепела, из тврђе гранитних гомила, како би рекао Михаило Лалић, чак и кад се чини да га нема и да су му затрти коријени:

— Једног дана 1954. године — сјећа се Војо Симићевић — ја сам с мајком скупљао сијено на Гомилама. У неко доба дану човјек на седленику. Поздрави се с нама и пита мајку је ли она Софија, жена покојног Војина Симићевића и јесам ли ја његов син — посмрче.

Кад му мајка потврдно одговори он сјаха и каза да се зове Гојко Томић и да је син покојног Миливоја Томића из Буковице.

Ни мајци, а камоли мени, то у том тренутку није много значило, рат и муке свакојаке све побркали и замели у заборав. Дјевер јој Радош погинуо као борац Четврте црногорске пролетерске бригаде, априла мјесеца 1944. године и јетрва јој Јагода остала млада удовица са петоро дјеце о врату. Мужа јој Војина, мога оца, убили племеници, Шаранци, на спавању, два дана прије коначног ослобођења, 13 маја 1945. године, дан по Светом Василију Острошком. Она остала удовица са 22 године, а мене родила 29 дана послије очеве погибије па ми баба

Ружица послије дала очево име. Да се и не говори о немаштини и сиротињи..

Мајка се, ипак, брзо присјети свега кад јој јабанац објасни како су његовог оца Миливоја и стричеве Филипа и Теодора спасили Војин и Радош Симићевић и како су их на Православну нову годину 1942. испратили преко Сињавине. Исприча онда и како су им отац и стричеви оставили аманет да остваре обећано кумство са Симићевићима.

Е ту већ мајка проли да плаче и присјети се потпуно те страшне јануарске ноћи, пријатељства са Томићима искованог у мукама и обећања која су дали на окретку. Гојко ме пригрли, узе у наручје, поче да ме љуби и кроз сузе понавља: ово је мој кумашин. Онда исприча да се скоро оженио и да намјерава у први четвртак да се вјенча са својом изабраницом Јелом, родом од Голубовића из Шумановаца, те да је одлучио да му ја будем кум и обавим тај свети чин у општини у Жабљаку.

Кумство се, наравно, не одбија, поготу ако је обећано и уговорено у таквим мукама, али како томе одговорити. Наша кућа због Војина означена као четничка, конфискована стока, биједа и немаштина, тачкице и бонови, голотиња и босотиња, јади на сваки крај, али не пита се — мора се испоштовати Бог и Свети Јован.

Мајка се диже па по селу, од куће до куће да искупи ишта пристојније од одјеће и обуће да ме спреми за тај свечани чин. Ја дијете грешно и незнавено, тек ми девет година, никуд нијесам мрднуо са Гомила, мора ме неко одвести у Жабљак. Мајка јадна не може, нема коме оставити кућу и стоку, па замоли комшиницу Винку Медојевић да ме она стави предасе на коња и одведе у Жабљак...

Путујемо дуго, даљ бескрајна, замишљам да мимо то свијета више и нема. Стижемо. Чекају нас кум Гојко и кума Јела. Грле ме и љубе и ја се одједном осјетих некако

Трагедија браћа Милуна

Поред Радоша и Војина Симићевића, рат је однио и њиховог најстаријег брата Милуна. Он се у децембру 1941. године, заједно са Михаилом Д. Бојовићем, Јаковом Симићевићем и Радем Раонићем нашао у Никшићу по наређењу капетана Николе Бојовића, касније познатог четничког војводе и команданта. Имали су задатак да из Никшића избаве бана Муја Сочицу, али их је у томе предухитрио сепаратиста Саво Почек који је Сочицу препознао на улици и убио га. Талијани су потом заробили Милуна и остале и постријељали их на Требјеси *(о томе постоји опширно казивање Николе Бојовића које је записао и у својој књизи „Мир праху вашему" прије петнаестак година објавио Слободан Вујовић, прим. Б. С)*. Тако је од четири сина Мирка Јованова Симићевића рат преживио само Душан који је умро прије петнаестак година.

велики и стасао. А све ми непознато и страшно. Иако Жабљак те 1954. године није, ја мислим, имао више од двадесет кућа, мени је изгледао као велеград јер ја сем ријетких раштрканих кућа и колиба на Гомилама до тада ништа друго, никакво веће насеље нијесам видио...

Заврши се церемонија вјенчања, ја се потписао гдје су ми рекли — умио сам толико. Љуби ме кума, а ја јој, наравно, нијесам прстен даровао, како је требало, јер је то у то вријеме био само недостижни сан за сиротињу каква смо углавном сви били...

Кад сам се ја касније оженио, вјенчани кум ми је био Гојко Миливојев Томић, послије сам ја кршћавао Гојкову дјецу, а Гојков син Миливоје и послије његов син Гојко, кршћавали моју дјецу и унучад. Исто тако је и Драгоје, син Филипа Томића, испунио очев аманет и покумио се са мојим братом од стрица Мирком, Радошевим и Јагодиним сином...

Тако се, ето, то кумство рођено у мукама, утврђује и траје, не од страха и интереса, него из чисте љубави и милости...

Моја мајка Софија — каже на крају Војин Симићевић — била је родом од Смоловића са Слатине код Мљетичка. Поред тога што је са само 22 године остала удовица, родила и подизала посмрче, она је и прије тога већ имала неколико трагедија. Поред осталог, 1944. године је родила двојке, кћерку и сина, али у ратним мукама и неусловима ниједно јој није поживјело. Упркос свему, упркос погибијама и свакојаким страдањима и патњама, у кућу се ипак мојим рођењем вратило весеље и мајка више никада до краја дугог живота, а поживјела је 87 година, није дала да је туга сколи, да јој ико сузу види, баш као ни њеној јетрви, мојој доброј и племенитој стрини Јагоди, са којом је живјела као са рођеном сестром.

У Подгорици, маја 2021.

Софија, супруга Војина Симићевића и мајка његовог сина Војина — Воја Симићевића

Војо Симићевић још пребира успомене са Сињавине

Четврти дио

КРВАВА ВЕЧЕРА У СЕЛУ ЗАВРХ

ја нијесам заустављао, нити су успјели да ме ухвате и задрже.

Џаба сам журио и ризиковао, прије него што сам ја стигао до рођака, у кући је све било готово...

Послије ми испричали како је било. Незванци оцу рекли да мора да крене са њима у штаб. Он им одговорио да на таквој карамлучној ноћи неће никуд из куће, а кад сване доћи ће сам. Није било много убјеђивања — они одмах пуцали. Већ од првог пуцња угасила се лампа и у мраку је настао пакао...

На зиду, у висини очеве главе, остала су четири зрништа, трагови четири метка, од којих га је један погодио у вилицу, а зрно је изашло на потиљак — бијаше му и шајкача пробијена на потиљку...

Ђед Станко је сједио иза шпорета и, иако му је била већ осамдесет и шеста година, онако голорук је скочио и ухватио се у коштац са једним од џелата. Покосио га је рафал — имао је седам прострелних рана у предјелу стомака, али ипак није одмах клонуо, у полумраку је изнад већ мртвог сина Станка гласно залелекао, а онда се срушио на постељу поред које је Станко пао. Издахнуо је тек испред зоре...

У општем метежу — ја никад нијесам сазнао како — најстарија ми сестра Милосава је сачувала присебност: да ли је дограбила ђедов пиштољ или пушку — у кући је био један прекраћени карабин — тек пуцала је прибрано и на прагу убила једног од нападача, другога ранила, а трећи је по мраку успио да умакне напоље...

Сјутрадан по зори, кућа је опкољена — било је, мислим, више од педесет војника јер су се, изгледа, плашили да би наши рођаци могли пружити отпор. Понијеше тог погинулог партизана и запријетише да се отац ми и ђед не смију сахранити у гробљу него ту на имању, а мене

Џелати

Радомир Радуловић тврди да се партизан којег је убила његова сестра звао Мијат Булатовић и да је тај убио његовог оца Станка, а да је у патроли био и Војо Мијушковић, којег је Милосава ранила на прагу куће, и још један, који је умакао без ране. Његова сестра Љубица, међутим, тврди да се главни џелат, којег је убила Милосава, звао Јозо Вујичић, да је Булатовића ранила, а да је Мијушковић успио да побјегне без ране...

и сестре ми Милосаву и Љубицу одведоше у Горње Поље у затвор. Остали смо једно десет дана.

Кад су мене довели на саслушање, питају ко је побио партизане. Ја велим — ђед, а Радоје Дакић — Брко каже: ма какав ђед, тај да је имао оружје при руци, какав је јунак био, ниједан живу главу из куће не би изнио...

Једне ноћи, три-четири дана касније, дође патрола у затвор и један пита које је старија шћер капетана Радуловића. Милосава се јави и крену да се облачи и обува, а тај вели да не треба, неће далеко...

Како су нам касније причали — наставља своју тугованку Радомомир Радуловић — те ноћи су дуго мучили и премлаћивали моју сестру Милосаву, приморавали је да нешто призна и каже — неки веле да су јој чак и руку сломили, да су је, наводно, на крају довели и пред Саву Ковачевића и да јој је он лично, кад га је пљунула и назвала кукавицом, испалио три-четири метка у главу *(ова прича, иначе, почива на стакленим ногама јер се, поред осталог, приликом недавног преноса и коначне сахране њених посмртних остатака показало да на њеној лобањи постоји само једно зрнište, прим. Б. С).*

Пошто ми је сестра Милосава стријељана, сестру ми Љубицу и мене су пустили из затвора, а Сава Ковачевић

Конфискација

— Послије трагедије која се десила у нашој кући, послије убиства ђеда и оца и стријељања сестре Милосаве – вели Радомир Радуловић – конфисковали су нам 40 оваца, шест крава и коња. Дали су нам за утјеху потврду на којој је писало да је имовина одузета „уништеним народним непријатељима, Спасоју и Станку Радуловићу". Оставили су нам само шест оваца и краву...

је лично мени рекао: Радуловићи нијесу издајници, они су јунаци, и вјеруј да ми је жао због тога што смо ти сестру убили... Очигледно му је неко казао ко смо и каква породица, да смо ми патриоте од искона, потомци гласитог Крста Радуловића, који је носио барјак на Вучјем долу и да у нашој кући има више од тридесет најразличитијих одличја која су красила прси и мога прађеда Крста, али и ђеда Спасоја и оца Станка...

▫ ▫ ▫

Пјесма

У пјесми, оди „змај-птици", матуранткињи никшићке гимназије, Милосави Радуловић, коју је у далекој Аустралији одмах послије Другог свјетског рата срочио неки анонимни пјесник, а у Никшић је својевремено некако прокријумчарила нека жена, поред осталих стоје и ови стихови:

„Птица красна, да јој нема равне,
Од Орјена све до Горе Равне,
И Румије, све до Романије,
Јер се таква соколица прије
И змај-птица ни рађала није..."

Велика радост на дан трагедије

Иза Радомира Радуловића је остао широк траг. У браку са супругом Аном добио је синове Жељка и Здравка и кћерку Мирјану и од њих дочекао седморо унучади. Жељко је био врстан спортиста, репрезентативац Југославије, односно Државне заједнице Србије и Црне Горе у џудоу (као ветеран био и европски првак), а његовим спортским стопама кренули и синови Михаило и Станко. Занимљиво је да се Михаило родио и донио велику радост у породици баш 8. марта, на дан кад је ова породица 1942. године доживјела нечувену и у овим крајевима незапамћену трагедију.

Радомир Радуловић је послије свега, једно вријеме — наравно по наређењу — био и скојевац, курир партизански, носио пошту и самом Сави Ковачевићу, али је послије остао пасиван и није одступио са партизанима у Босну 1942. Годину дана касније, са неким рођацима се ипак прикључио четницима и у једној борби је тешко рањен од партизанске гранате — готово изгубио око. Одмах по ослобођењу Никшића, у јесен 1944. године, он је ухапшен, а док су га спроводили маса је за њим урлала:

„Доље издајници! На вјешала с њима...!"

— Осудише ме на шест мјесеци, тобож због вријеђања Народноослободилачке борбе и зато што сам био пасиван током НОБ-а. Онда су увидјели да сам слабог здравља, да ме начела туберкулоза, а неко је ваљда и проценио да су доста јада учинили нашој кући па ме послије једно два мјесеца пустише и пребацише у такозвани радни батаљон. Пуштили су ме коначно тек кад сам крв пропљувао...

Било је и касније задуго притисака на њега и његову породицу. Поред осталог, сумњичили их да јатакују четничким одметницима и „шкрипарима" — сестра му

МИЛОСАВА ЈЕ ПУЦАЛА ПРИБРАНО

У роману Михаила Лалића „Одлучан човјек”, који је остао некако у сјенци већине осталих његових дјела, главни јунак Бојо Шанчевић, некадашњи свемоћни револуционар, до бездушности и безумља слијепи партијски војник (многи тврде да је ријеч о генералу Саву Јоксимовићу, једном од истакнутих црногорских ратних руководилаца, упамћеном по непочинствима и из доба рата, а посебно се „прославио” и остао синоним зла у послијератним немилосрдним прогонима и суровим, крвавим обрачунима са политичким неистомишљеницима, нарочито са информбировцима), притиснут грижом савјести, у својој покајничкој исповијести на једном мјесту вели:

„Кад се шчепају двије але, као, на примјер, револуција и реакција — то је велико черупање гдје нико невин не остане. Ни дјеца у колијевци нијесу сасвим без кривице, ни старци...

Шта може да чини човјек као ја — пита се даље Шанчевић — кад му доведу дјевојку, младу и лијепу, официрску кћерку: убила нам борца, ранила другога, убила би и трећега да није мрак искористио и шмугнуо. Признаје, не каје се, поноси се... Има разлог: упали им наши у кућу као тобоже на разговор и убјеђивање, убили јој оца, самовољца, неуталца, тврдоглаву официрчину

краља Николе. Јесте да није имао везе с окупатором, али ко ти гарантује да би тако чист остао и сљедећих мјесец дана?... Нијесам могао да је затворим: ми смо, у оно вријеме, били против затвора. Ни да је пустим нијесам могао — нашли би наши другог судију, а мене би одмах сјурили на дно степеница, и могло би бити и горе. Осудио сам је на стријељање..."

Ако славни писац чак и није овај лик „градио" по узору на неког конкретног, стварног партизанског руководиоца, револуционара који је ведрио и облачио у Црној Гори у годинама устанка и Народноослободилачке борбе, Никшићани су у овој причи препознали трагедију која се мартовских дана 1942. године заиста догодила у селу Заврх на десној обали Зете, наспрам Брезовика, чувеног санаторијума за плућне болести код Никшића. Препознали су једну од најкрвавијих, такозваних „лијевих грешака", које су комунисти, ковачи новог друштвеног поретка, посебно у Црној Гори, направили у тим првим револуционарним мјесецима. Препознали су страдање на божјој правди гласовите породице Радуловић, једну од оних прича-опомена која се никад не смије заборавити како се никад и нигдје — чак ни у рату — не би поновила.

▫ ▫ ▫

Глава и у неку руку родоначелник породице Радуловић из Заврха био је Крсто, гласовити барјактар са Вучјег дола, пушконоша и учесник свих бојева и ослободилачких ратова које је Црна Гора водила у другој половини деветнаестог и првим деценијама двадесетог вијека. Рођен је, по прилици, 1832. године и у својим казивањима је истицао да је добро запамтио кад су Морачани, Ускоци и Дробњаци одрубили главу злогласном турском харачлији Смаил-аги Ченгићу и приче о страшном

погрому који је потом у тим крајевима за освету починио његов син Дедага.

Иако већ на прагу девете деценије живота, није узмакао ни пред крвавим жицама на Брдањолу већ је раме уз раме са сином Спасојем и унуком Станком јуришао на Скадар 1912. године. А кад је 1940, у 108. години живота, занавијек склопио уморне старачке очи, на његовим грудима је сијало више од десет високих одличја за храброст и војничке заслуге и врлине, међу којима је био и Данилов крст. Није, срећом, доживио велики полом породице, који ће се десити двије године касније.

▫ ▫ ▫

За минулих 73 године од те стравичне ноћи у селу Заврх, ова прича је доживјела небројене интерпретације широм свијета. Од Никшића и Црне Горе током рата, до западноевропских метропола и центара, до Јужне Америке и Аустралије на једној и Сједињених Америчких Држава и Канаде на другој страни, послије Другог свјетског рата, готово да и није било емигрантског или антикомунистички расположеног гласила које се није бавило овим случајем.

У новије вријеме, кад се „заљуљало царство" комунизма, та прича је изнова васкрснула у новинским написима, гусларским пјесмама и телевизијским емисијама и већ помало прерасла у предање које свако досољава, већ према свом расположењу и склоностима, политичким и другим увјерењима.

Породица Радуловић је сачувала један видео запис, исповијест Радомира Радуловића (умро прије седам година), посљедњег живог свједока и учесника драме која се те сатанске ноћи одиграла у његовој кући. Упркос потпуно разумљивој субјективности и озлојеђености

која гдјекад избија и из његове приче, чини се да је она ипак највјеродостојнија и најближа истини:

— Кад се заратило 1941. године, ја био ђак четвртог разреда гимназије у Никшићу — била ми петнаеста година — казује Радомир Радуловић. — Послије капитулације и слома Југославије, кад је дошло до потпуног расула, сви смо се вратили и породица се окупила овдје у Заврху: ђед Спасоје *(имао је тада већ 86 година, прим. Б. С)*, баба Стана, отац ми Станко *(капетан прве класе, рат га затекао на мјесту замјеника команданта Никшића — била му педесет и трећа година, напомена Б. С)*, мајка Новка, сестре Милосава *(била најстарија, имала 21 годину, прим. Б. С)*, Љубица, Јованка и Даница. Имао сам и брата Михаила, умро прије рата у Београду као питомац војне академије.

Већ у току припрема устанка 1941. године, било одређених пријетњи моме оцу, официру који је желио да остане по страни, али није хтио да се склања у Никшић, у италијански блок, јер никад није волио окупаторе, а и главнину живота је практично провео на фронту и у борбама против окупатора. Са оцем Спасојем и ђедом Крстом крварио у бици за Скадар 1912, стизао до Брегалнице, а онда у одреду Јанка Вукотића остао све од Дрине и Гласинца до славне Мојковачке битке. Касније, све до краја Првог свјетског рата, швапски окупатори су га прогањали и хапсили, а ни Италијани му нијесу дали мира послије капитулације 1941, јер су очигледно знали да је он био главнокомандујући око спасавања новца пропале југословенске државе и покушаја његовог уништавања и спаљивања у познатој Требјешкој пећини.

Партизани су, кад је почео устанак, вршили притисак да дајемо храну за њихову војску, али је отац и то одбијао и није желио да се мијеша и активира на било којој страни.

Муке су настале почетком 1942. године када су појачани партизански притисци, посебно на имућније породице и нарочито на официре бивше југословенске војске.

Једног дана — било то прије трагедије — двије ми сестре и ја чували овце у Праги — сјећао се даље Радомир Радуловић — и наиђемо са стоком поред Главног партизанског штаба. Ту нас зауставише и мени узеше пушку ловачку — као, ти си млад, не треба теби пушка. Ја се вратим, испричам оцу, а он плану, узе пиштољ и пушку и право у штаб код Саве Ковачевића. Послије нам је причао Јевто Павић, познати адвокат, који се затекао у штабу кад је мој отац бануо... Све се, ипак, добро завршило, вратили му пушку, али се он од тада припажавао, понекад ноћивао и код рођака и стално био на опрезу. Није се одвајао од пиштоља и зборио је да ће покушати барем да се замијени ако неко крене на њега, а нама је оставио аманет да, и ако погине, нико не покушава да прави какву освету, јер би тако испало да је он био неки агент и сарадник окупатора...

▫ ▫ ▫

Те ноћи, 8. марта 1942, сви смо били на окупу у кући — причао је даље Радомир Станков Радуловић, сјећајући се трагедије која је те ноћи задесила његову породицу. — Било се већ увелико смркло и била је постављена вечера кад су тројица с пушкама на готовс рупила на врата — готово их извалише из шарки:

— Ко је капетан Радуловић? — пита један.

— Ја сам капетан Радуловић! — устаде мој отац.

Ја сам у том тренутку сунуо поред њих на врата — схватио сам шта се спрема и пожурио да обавијестим рођаке. Око куће су чекале три-четири засједе, налијетао сам на њих, викали су на мене да станем, али се

Љубица и у затвору одлежала пола године, а била осуђена на три.

Радомир се коначно оженио и са Аном, била родом од Павловића, формирао породицу:

— Запослио сам се овдје у болници у Брезовику, радио и зарадио и мало пензије, али сам задовољан: колико сам волио ову државу и ову власт, таман ми је и пензија према томе — често се, све до смрти 2008. године шалио на свој рачун.

У Никшићу, фебруара 2015.

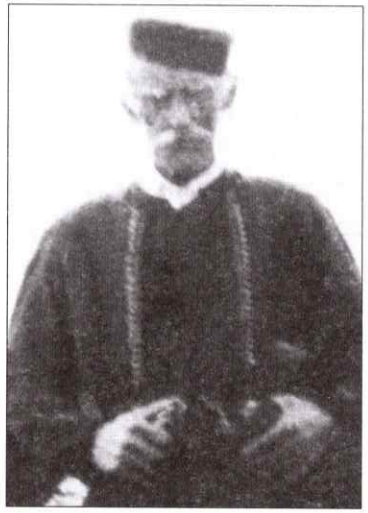

Спасоје Радуловић, Станков отац, са седам рана је живио до јутра тог кобног 8. марта 1942.

Капетан Станко Радуловић

Милосава Радуловић: није јој задрхтала рука

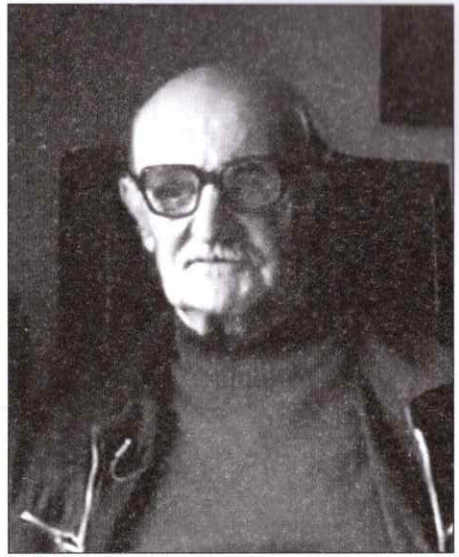

Радомир Радуловић: до краја живота је памтио ту сатанску мартовску ноћ 1942.

Са сахране Радуловића у Заврху неколико мјесеци послије погибије

Породична гробница Радуловића у Заврху

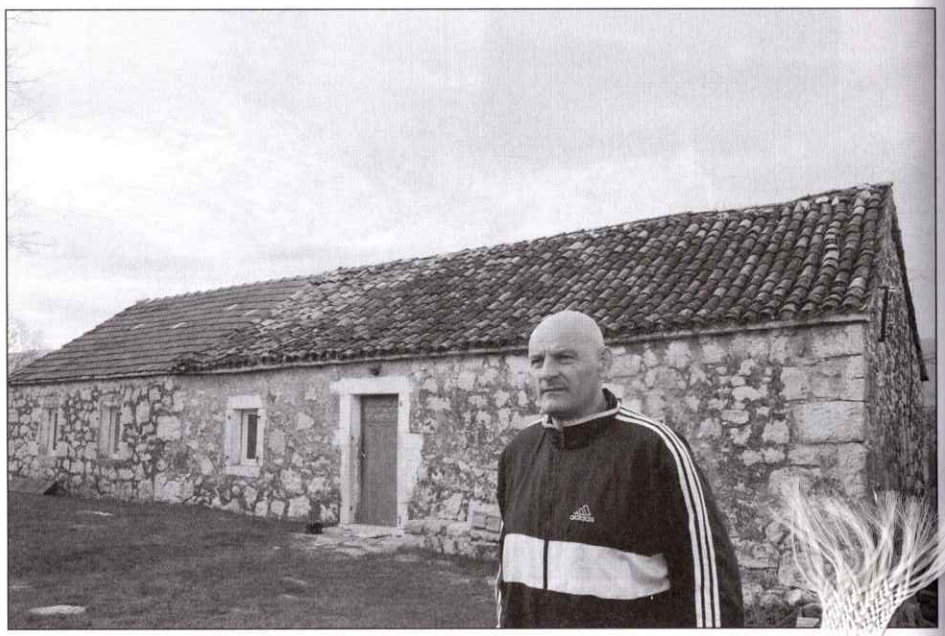

Жељко Радомиров Радуловић испред старе породичне куће у Заврху [illegible]ој се одиграла крвава драма (снимио Б. Симоновић, 2015. годин[illegible]

Пети дио

ИСКОПАЊЕ КИЋА ЈАСЕНОВЦА

ОБИСТИНИО СЕ САН ГРАНЕ КИЋОВЕ

„Све срећне породице личе једна на другу, свака несрећна породица, несрећна је на свој начин."

Ни ова гласовита мисао великог Лава Николајевича Толстоја није прикладна, не може да искаже ни сву срећу ни сву несрећу породице Крста — Кића Радојевића, званог Јасеновац, из ускочког, подсињавинског села Баре Тушинске, јер таквог примјера узлета и среће једне породице, а потом њеног полома и расула до ископања, нема, кажу, не само у дурмиторском крају, него ни много шире и могућ је само у рату.

Кићо је био већ зрео момак када се оженио знатно млађом Граном, од Кујунџића са Превиша изнад Шавника, са којом је изродио шест синова — Момира, Вељка, Павла, Војислава, Рајка и Душана — и кћерке Даринку и Зорку.

Ускоци кажу да таквог букета дјеце није стасавало под Сињавином и Дурмитором — племе се поносило с Кићовим синовима и по љепоти и по другим особинама, које су наслиједили од оца, а момци се грабили за руку његових кћери.

Слога и радишност Радојевића је узимана за примјер, а захваљујући томе постали су и једна од најимућнијих и најмоћнијих породица у Ускоцима: нова кућа и велико,

лијепо имање у Барама Тушинским, ништа мања кућа и још пространије имање на Сињавини — о буљуку оваца и крду говеди и коња да се и не збори...

Од Кићових синова, уочи Другог свјетског рата био је ожењен само Павле, а од кћери је била удата Даринка — за комшију Рада Бијелића са којим је већ имали синове Ивана и Новака.

— Пред сами рат 1941. године — по казивању Тома Бијелића, комшије и пријатеља Радојевића — једног дана се пронијела прича да је полуђела Грана Кићова. Само је једно јутро скочила из кревета и на сав глас почела да кука:

— Кићо, ками нам у дом, ми ћемо се истражити...!

Казала да је нешто снијевала и то протумачила као пропаст породице. Мојој мајци је рекла, а она је то послије често причала, како је неко у сну зазвао де се намоли на прозор и погледа како је лијепо расцвјетао дô испод куће. Она погледала, а оно одиста све у зеленилу и цвијету свакојаких боја. Мало потом јој се опет јавио тај исти глас и рекао јој да погледа како сад изгледа ливада. Она опет на прозор, кад има шта виђети: до жут, ниђе зелене травке, све спржила суша, само на сред ливаде остао један жути, како га ми зовемо „пасји" цвијет. Она то протумачила да ће јој се угасити са мушке, синовске стране и да ће кућа остати на снахи Сенији, жени Павловој...

Грану потом нико више није могао разувјерити да тај њен сан није предсказање стравичне јаве, да се он неће обистинити, односно да су се над њеним и Кићовим, до тада узорним домом у сваком погледу, надвили црни облаци ископања и несреће. Покушала и да се објеси у штали и на тај начин прекрати муке. Од тада су је пратили и пазили да опет не дигне руку на себе, али се једног дана ипак домогла великих, кованих ножица којима

су стрижене овце и зарила их себи у стомак. Издахнула је на мукама, а да јој нико гласа није чуо...

— Недуго по Граниној смрти, у рано прољеће 1941. године — казивао је даље Т. Бијелић — најстарији Кићов син Момир био је мобилисан и заједно са још пуно Дурмитораца упућен на фронт према Скадру. Кад су виђели да је ђаво све понио и да је капитулација неизбјежна, њих неколицина напусте фронт и крену кући. Стигли су неђе до Богетића. Ту су једне ноћи законачили на голој ледини и наложили мало ватре да се угрију и мало осуше. Да ли је неко кренуо за њима у поћеру или су жандари поступили по строгом наређењу Јездимира Дангића да стријељају дезертере, остаће, вјероватно, заувијек тајна, тек неко је из мрака припуцао на њих. Момир Радојевић и браћа Миладин и Лука Ашанин су одмах пали, а Милан Ристић и ако је још ко био с њима, поскакали у мрак и умакли.

Кад је почео устанак 1941. године, остали синови Крста — Кића Радојевића, сви сем најмлађег, још малољетног Душана, били су са устаницима од првог дана. Вељко, јуначина која се није бојала по два ока у глави, био је командир вода у једној партизанској чети Дурмитораца која је 1941. године отишла на ратиште низ Херцеговину и Босну. Стизали до Фазлагића Куле на једној и Фоче на другој страни.

— Послије се причало да су тамо, поред осталог, морали да штите људе и њихову имовину, стоку и друго, од усташа, а претежно су туда, изгледа, били Муслимани. Једне ноћи их усташе некако преваре и изненаде и оћерају велику стоку. Банули сјутри дан из штаба Раде Хамовић и Арсо Јовановић. Ршум: ово је саботажа — хтјели да их крвнички казне због небудности. Одредили да стријељају Јеврема Крсмановића и Радосава Кандића — они двојица, ваљда, те ноћи били на стражи па

Ликвидације

Те ноћи кад је убијен Вељко Радојевић, или који дан касније – свједочи даље Т. Бијелић – партизани су на Боану убили и Мића – Зека Поповића, правника Николу Церовића, професора Вељка Церовића, учитеља Симеуна Параушића, затим Видака Алексића, Бранка Карацића, можда и још неке – побацали их и затрпали у оне врбе поред Тушине, одмах крај Боана, може бити једно километар према Сировцу...

— Не, дозвао те јад, дижи се и бјежи некуд, сад ће те убити! Он ни да чује: ко ће и зашто њега да убије, коме је он шта дужан — окренуо се к зиду и наставио да спава.

Било како је рекао Вељко Зековић: мало потом у собу улетио Радосав Јоцовић са запетим „парабелумом" у руци, за њим још двојица-тројица, скочили на Вељка Радојевића, савладали га и набили му некакву крпу у уста.

Вељка су одатле просто однијели мало од куће, онамо према Сировцу, и ту га убили. Послије, кад су му кости преношене причало се да му је глава била разбијена — изгледа да није радило само ватрено оружје — каже Т. Бијелић.

▫ ▫ ▫

— О убиству Вељка Радојевића се гуткало онако у по гласа — вели даље Т. Бијелић — али нико није јавно смио једну зуцнути. Његова погибија је, поред осталог, за последицу имала и то да су око четрдесет, углавном Бијелића и Грдинића, неколицина Ристића и Ашана и по који из других братстава одмах побјегли у Колашин и прикључили се четницима. Прије тога су упутили поруку Вељковој браћи Павлу и Војиславау, који су били на положајима на Синьавини које су према Колашину

заспали. Богами се ту остали побунили: нема од стријељања ништа, нијесмо ми у борбу кренули да се убијамо између себе нити да чувамо муслиманску стоку! Одбранили они Крсмановића и Кандића али то ипак изазвало пометњу и незадовољство у чети — дотле да су одлучили да се врате кућама, односно на терен Ускока и Дробњака. У том смислу изгледа написали и једно писмо Врховном штабу — тврди Т. Бијелић.

У Штабу, по свему судећи, озбиљно схватили писмо пркосних Ускока. Лично су, кажу, Тито и Сретен Жујовић — Црни долазили да разговарају с њима. Они остали упорни — хоће по сваку цијену да се врате. Тито им ту, наводно, одржао фини политички говор: добро, другови, идите ви сад па ћете поново доћи кад ми оснујемо регуларну војску и формирамо велике јединице...

Да ли је мимо тога некако јављено у Шавник како да их дочекају, то се никад неће сигурно дознати, али је највјероватније тако било, јер на Боану свакако не би смјели поступити како су поступили да није било мига из више команде:

— Вељко Радојевић је тога дана дошао у партизанску команду на Боан — сјећа се даље Т. Бијелић — и ту се, изгледа, нешто препоријечио са неким, пале, како се послије причало, и оштре и увредљиве ријечи. Он одатле увече отишао у кућу Миладина Зековића на конак — он и неки Вељко Зековић. Вељко је послије причао да су били тек легли кад је банула патрола партизанска на врата.

— Вељко, мораш хитно у штаб, зову те — рекао Радојевићу неки Церовић који је био у патроли.

— Мрш отоле, какав штаб у ово доба! — брекнуо он онако бунован и љут и истјерао их из собе.

Зековић схватио каква му опасност прijети и почео да га преклиње да то не чини:

држали партизани. Поруку им однијела старија сестра Даринка. Момачки прегазила намете преко Сињавине, нашла Павла у кући Мида Пајовића, био командир вода, и крijући му додала цедуљицу на којој је писало: „Павле бјежи, Вељко је стријељан". Он присебно сачекао да Даринка крене натраг, а онда изашао као да ће да пије воде, па право код стражара на главици изнад куће, разоружао га и побјегао ка Колашину. За несрећу, на Сињавину, изгледа, мало затим дошао партизански курир са Боана и казао шта се тамо десило — да је стријељан Вељко Радојевић. Партизани онда брзо разабрали шта се десило — да је сестра Даринка казала Павлу шта је било са братом му Вељком и да је он стога побјегао пут Колашина:

— Одмах су послали патролу за Даринком — вели Т. Бијелић — и наредили да је без испита стријељају чим је стигну. Пристигли је брзо и ту јој у пртини, како је и она касније потврдила, у потиљак пуцао Богдан Војиновић. Са њим је, изгледа, био још један и кад је она пала и крв јој залопила из главе, тај рекао:

— Добро је, не пуцај више и не штети метак, видиш да је готова...

Они оду, а она се, несрећница, освијестила у неко доба ноћи и онако рањена и премрзла кренула преко Сињавине — на илинскоме дану и по копнини ту има два и по сата момачкога хода. У зору закуцала на врата. Моја мајка јој отворила. Имала шта видјети — Даринка сва крвава и премрзла, једва жива:

— Шта је то, Даринка, црна кукавице, што си таква? — закукала моја мајка.

— Мене су стријељали на Вратлу — прокаменила она.

Ту била и моја баба Станица, истрчала и она и њих двије је некако увукле и склониле у једну засебну собицу. Мислим да је ту пренoћила двије ноћи и преданила

три дана. Ја сам, колико се сјећам, негдје други дан уграбио да уђем у ту собицу за мајком и никад ми се док сам жив та слика неће избрисати — она, сиротица, лежи на кревету, наслоњена на узглавницу, сва јој глава црна и помодрела, а уста јој некако отишла у једну страну — нијесам је познао — вели Т. Бијелић.

Некако се ипак дознало да је она преживјела, ваљда су и они на Вратлу видјели да је нема на мјесту гдје је стријељана и кад је нијесу нашли ни у наметима и пртинама около, мора да су и они посумњали да је преживјела и можда некако дошла кући...

— Друге или треће ноћи, било се одавно смркло — каже даље Т. Бијелић — банула је патрола партизанска на врата. Ушли Лазар Гашевић, Стеван Зековић и неки Сава Струњаш из Тимара, а пред кућом, изгледа, чекали Диле Јоцовић, Милутин Зековић и Саво Ђуришић, све комшије и тобожњи пријатељи.

Тај Гашевић се био и маскирао, дотле да га ни моја мајка упочетку није познала, иако је одрасла с њим, а уз то изврнуо и говор, навијао по васојевићки:

— Даре — рекао он — ми смо дошли да те водимо у штаб докторима и да нам кажеш ко је то тебе стријељао...

— Не треба мени доктор, нема мени лијека, но ме оставите да душу пуштим међу овом ђецом, немојте ме мрцинити по тим поточинама — прокаменила она, свјесна ко су и шта су наумили...

— А не, не, нијесмо ми такви, није наша борба таква, ми не убијамо невине и нејач — наставио он.

Рекла и моја мајка: не гријешите се, људи, ако за бога знате, видите ли да је њој душа у носу, куд ће вам душа...

Рекао, богами, и Гашевић у једно доба: видите ли, људи, да она не може с мјеста, али онај Тимаранин не дао проговорити:

Освета четничка

По казивању Тома Бијелића, касније, кад је успостављена четничка власт, четници су похватали и у Колашину на смрт осудили дванаесторицу, међу њима и већину тих џелата који су убили Даринку и Вељка. Довели су их онда на Боан гдје су их постријељали Васојевићи јер ниједан Ускок није хтио да пуца у њих. Међу њима је био и Перо Јелић који је у то вријеме био партизански командант мјеста у Боану. Перо се, кажу, одиста мушки и куражно држао на суду и послије кад су их водили на стријељање, стално је клицао: живјела Русија, живјела Црвена армија! Тога дана су, иначе, сем Пера Јелића стријељани и Милорад Ашанин, Миња Бајагић, Лазар Гашевић, Милош и Божо Жижић, Петар Јоцовић, Нећељко Мештер, Мијат Перовић, Војин Тодоровић, Драгиша Церовић и Блажо Шећковић.

— Јесмо ли партизани или нијесмо: наређење — извршење!

Онда је моја мајка и баба мало обукле и опремиле, али она није могла корака крочити него су је зграбили и међусе извукли из куће...

Нијесу је водили далеко — дотукли су је у неком потоку испод куће Церовића...

▫ ▫ ▫

— Ти које су четници касније постријељали на Боану, наравно, нијесу сви стријељани само због Даринке и Вељка Радојевића, а причало се да су и њихова браћа Павле, Војислав и Рајко и сестра им Зорка, који су се послије одметнули и отишли у четнике, за освету брата и сестре, током рата, мимо тога, скинули више од десет глава, иако се њихов отац, несрећни Кићо, томе стално

противио — каже Т. Бијелић, свједочећи о трагедији ове породице.

— Кад се, бог зна како, довукла рањена и премрзла кући, Даринка је, рецимо, испричала да је стријељао Богдан Војиновић, родом од Жабљака. Она га познавала још од прије рата. Знала су то одмах и њена браћа, али и многи други — рђав глас се брзо и на далеко пренесе. Једном кад су четници одржавали некакву конференцију горе неђе у Шаранцима, враг однекуд нанио тога Војиновића и некога Душана Обрадовића. Са њима био и један Никитовић, дијете грешно, било му, мислим, име Павле — не знам је ли имао више од петнаест — шеснаест година. Били кренули некуд на Ружицу, на некакав састанак код Живана Кнежевића — он је послије био генерал.

Да ли су успут код кога свраћали или их је неко видио и препознао, тек Павле Кићов Радојевић, који је био на тој конференцији у Шаранцима, некако је дознао за њих и куд су наумили. Казао и брату Рајку и они двојица отрче и направе им засједу. Похватали светројицу, повезали и довели право код Кића у катун, у Старац на Синьавини. Павле му казао за Богдана: ево ти крвника, овај ти је убио Даринку...

Кићо га, причали су послије, није ни погледао, а Павлу рекао:

— Ово дијете Никитовића пушти нека иде кући, а са том двојицом како ти драго...

Павле га није послушао, побио је свутројицу и бацио их горе у неку јаму — нашли их чобани послије пô године...

▫ ▫ ▫

У прогону и кажњавању оних који су им убили брата Вељка и сестру Даринку, за браћом Павлем, Војиславом и Рајком није заостајала ни сестра им Зорка. Она је,

Чојство Кића Радојевића

Остало је да се памти и како је Крсто – Кићо Радојевић, кад су четници ухватили његове комшије – крвнике Зековиће, Стевана и Милутина, за које се знало и јавно причало да су учествовали у ликвидацији његове кћерке Даринке и сина Вељка, отишао лично код Павла Ђуришића и кумство му ударио да их спаси: јесу они криви, али није то из њихове главе, њима је наређено и мени је крвник онај ко је наредио, а не они и зато те кумим Богом и светим Јованом спаси им главу, то су ми комшије, не дај да се, због мене, на комшијској кући развије црни барјак – моју ђецу нећете вратити хиљаду да их побијете...

Ђуришић му услишио молбу.

међутим, починила и један злочин који јој никада нијесу опростили ни браћа, а поготову не стари и племенити отац Кићо.

По казивању Т. Бијелића, Милан Ристић је био један од најзгоднијих момака, не само у Ускоцима. Делија, а доброта, јединац у дому и оличење свега што младог човјека може красити — „дотле да га човјек за крв и из освете не убије".

— Није их — каже Т. Бијелић — било мнозина у цијелом дурмиторском крају који су њему смјели и могли на „баку" стати — и да скочи, и да потрчи, и да камена с рамена баци — бог га обдарио и снагом и љепотом, и стасом и растом. Он је, причало се, могао да бира ђевојку на четири стране, али нека свевишња сила и ненавака удесила да му се путеви укрсте и смрсе са Зорком Радојевић и свак се чудио шта га је привукло и везало за ову мушкобањасту женску љепоту. Било како било, тек он је њу, изгледа, био вјерио и једне ноћи, негдје прве ратне године, бануо у кућу Кићову са рођаком Војином — исто

био сила момачка — да ту вјеридбу и озваниче. Тамо — Зорке нема, отишла, како се причало, некуд у Пљевља, на пазар, као да јој није било ни стало до просаца.

Поносни момак и велики арџија то доживио као увреду и неку изиграчку и окренуо леђа Зорки — није више хтио ни да чује за њу. Узалуду су му многи зборили: чувај се, Милане, убиће те она манитуља, јер се прочуло да му Зорка пријети. Кажу да су му и сама браћа Зоркина говорила да се пази. Павле га, веле, и отворено наговарао да се некуд склони или да је узме док је бијес прође па послије како хоће, нека је остави, ако не може да живи с њом.

У љето 1943. године, на Преображеније, 19. августа, Милан Ристић, који је од првог дана био у партизанима, крену преко Сињавине некуд пут Жабљака. Био са њим и Љубо Микић. За несрећу, починули поред некакве воде близу катуна Јечишта — зову је Сува локва, а требало им је, веле, не више од сто-двјеста корака да замакну преко неког превоја и ко зна како би онда све било. Тек што су сјели, како је послије причао Љубо Микић, одозго с једнога бријега неко зазвао Милана по имену — моли да га причека. Они погледај — Зорка Радојевић!

— Како је журила да их стигне, сва се заруменила и у зноју. Загрлила Милана, умилно му рекла да има нешто с њим да разговара и одвојила га онако мало у страну. Ни он, а поготову Љубо, не слутили ништа рђаво све док није загрмио пиштољ...

Љубо је послије причао, кад се пренуо и скочио према њима, видио је како Милан држи Зорку за обје руке, али свеједно, она му сручила неколико метака из „нагана" у прси. Кад је Љубо ухватио њу с леђа преко руку, она се и њему истргла, окренула оружје и на њега и брекнула:

— Бјежи, убих и тебе! — и разгулила пут села.

— Натрчала је, сјећам се као да је јуче било, и свратила у нашу кућу — вели Т. Бијелић. — Заискала чашу воде од моје мајке, која је одмах посумњала да је направила некакво велико зло:

— Шта си то урадила, несрећна Зорка? — пита је моја мајка.

— Убила сам Милана, Милево!

— Којега Милана, црнила се, ђе да убијеш онакву делију момачку и кућу му затвориш и ископаш?!

— И мени га је жао, умријећу за њим, али свеједно, кад није мој, неће бити ни друге — ничији без црне земље...

Отац јој Кићо, кажу, кад је чуо шта је учинила, залелекао из гласа и није више хтио ни да је види...

▫ ▫ ▫

По сјећању Т. Бијелића, кад су партизани 1944. године поново успоставили власт у дурмиторском крају, једног дана банула двојица за Душана, најмлађег Кићовог сина. Казали да је почела општа мобилизација и да и он мора у јединицу.

— Не знам је ли имао шеснаест година, а изгледао је као да му је двадесет и пет — развио се и стасао, није заостајао за осталом браћом, а по свему је највише личио оцу — каже Томо Бијелић. — Није било поговора, отишао, мислим у Седму омладинску бригаду, која је држала положаје према Никшићу. Ускоро стигао глас да је погинуо неђе у Рубежима. Нашла га некаква жена и казала. Партизани су ширили причу да је и он, тобож, био кренуо да бјежи у Никшић, у блок код браће, па га убили, а послије се прочуло како се један Ристић хвалио да га је он убио да би осветио рођака Милана...

Било како било, тако је нестао и трећи, најмлађи од шесторице Кићових синова.

Кад су четници, са Павлом Ђуришићем на челу, у јесен 1944. године, кренули да одступају пут Словеније, са њима су пошла и три преостала Кићова сина — Павле, Војислав и Рајко, сестра им Зорка и брат од стрица Жарко Милев. Сви су, изгледа, доспјели до Зиданог Моста, али се свима ту изгубио траг, осим Зорке. Њу су пустили и вратили натраг. Дошла некако на Сињавину код оца Кића, али јој се ојађени старац, по прилици, није порадовао нити дао да му прође — ни тада јој, кажу, није хтио опростити то што је убила Милана Ристића.

— Зорку су одатле повели у Боан у команду. Ту је тада била посадна чета, а главну ријеч је имао Богдан Жижић. Ту је, изгледа, сву ноћ саслушавана у подруму куће Кнежевића, и само она и они који су то чинили знају како јој је било — каже Т. Бијелић.

Зорку Радојевић су сјутрадан, након саслушања и очигледне тортуре којој је цијеле ноћи била изложена у команди у Боану, повели пут Шавника да би јој се тамо тобож судило, односно да би одатле била предата вишим државним органима и спроведена у неки од затвора.

— Спроводила је тројица — вели Томислав — Томо Бијелић. Један Јакић из Добрих Села, неки Вукићевић из Крша Шаранског и Ћетковић из Струга. Њима се, богме, како се послије дуго препричавало, нијесу поносили ни они којима су тако слијепо служили. Нијесу је одвели далеко, убили је на мјесту званом Зуква — као, кренула да бјежи, а она се, причали су они који су је видјели кад су је повели, једва држала на ногама од посљедица „саслушавања" у кући Кнежевића, а не да бјежи. Сва тројица су, веле, испалили по метак у њу, да се не би нагађало и сумњало ко је, и да подијеле то „јунаштво"...

Тако се обистинио онај страшни сан Гране Кићове Радојевић. Кићо остао сам у пустој кући и једина, каква таква утјеха му је до краја живота — а умро је 1968.

у 104. години — била унука, Павлова кћерка Зорка (нажалост и она је у међувремену умрла) и Даринкини синови Иван — Бећо и Новак који су стасали у озбиљне и прибране фамилијарне људе.

Кићо је, за живота, 1952. године, подигао породичну гробницу на имању наспрам куће и на надгробном крсту уклесао имена своје изгубљене дјеце, свих сем кћерке Даринке и супруге Гране, које су сахрањене на другом гробљу.

Због тога што је на споменику уписао имена кћерке Зорке и синова — четника имао је грдних проблема са ондашњом влашћу, али је он остао упоран и споменик, за велико чудо, није срушен — неко је, изгледа, ипак процијенио да се на главу овог племенитог старца сручило превише несреће и да га је гријех додатно кажњавати и мучити. Он је ипак до краја предугог вијека остао ведар, упркос свему што је преживио и никад га нико није чуо да се пожали, а кад би га ко упитао како је, увијек је одговарао:

— Доброо сам, добро сам кад ме ђеца нијесу почела гађати балегама — што ће рећи да га памет још није оставила и да није полудио од велике несреће коју је доживио.

У Ускоцима, августа 2010. године

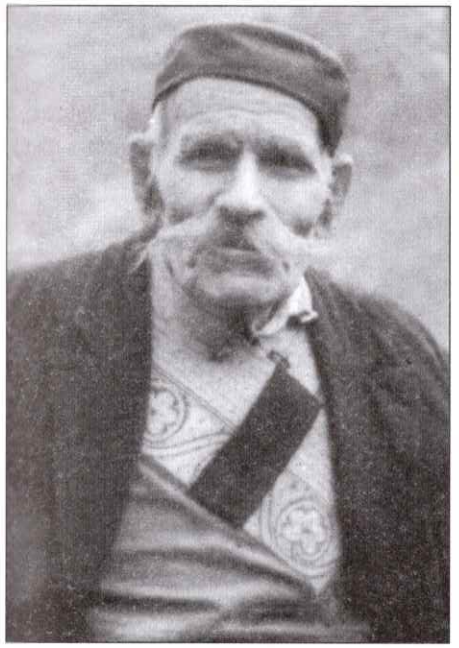

Крсто — Кићо Радојевић — Јасеновац: рат му однио осморо дјеце

Вељко Кићов Радојевић

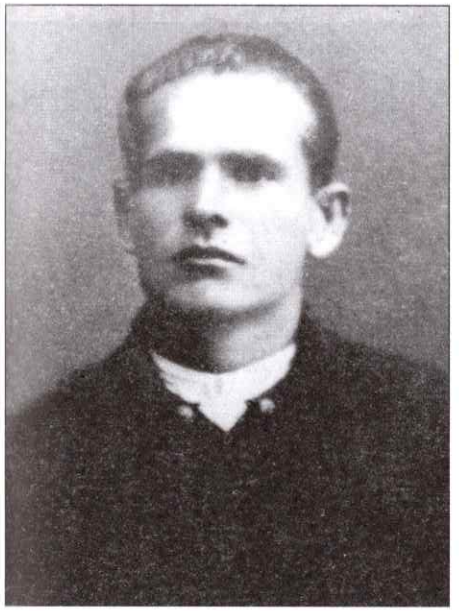

Павле Кићов Радојевић

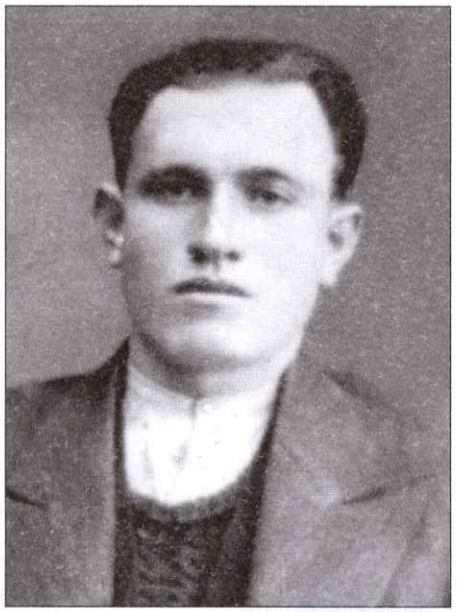

Војислав Кићов Радојевић

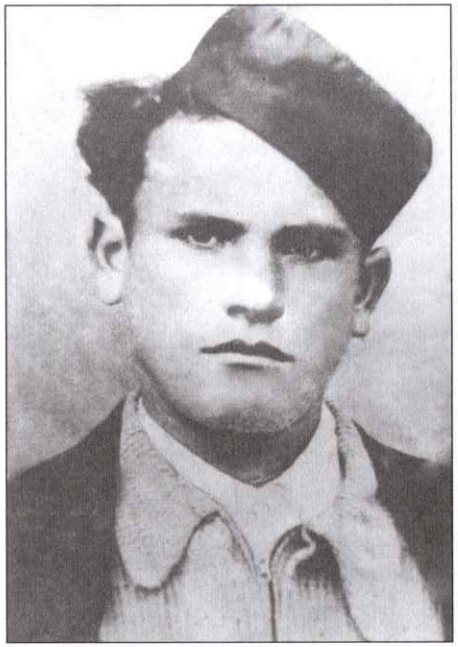

Рајко Кићов Радојевић

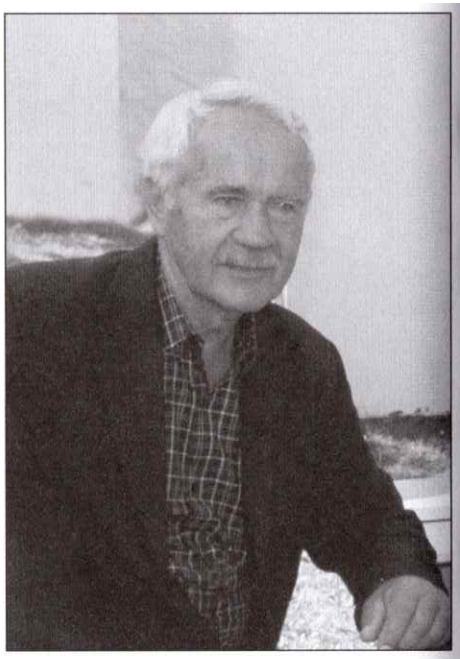

Томислав — Томо Бијелић,
поуздани свједок породичног
полома Радојевића

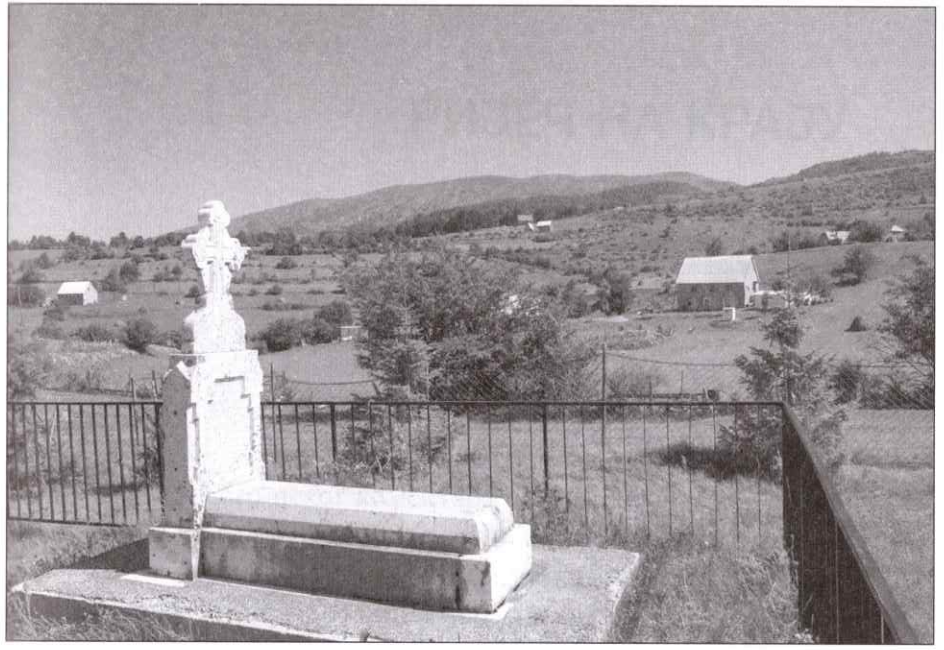

Споменик Радојевића наспрам куће и пустог имања
(снимио Б. Симоновић 2010. године)

Кућа и имање на Барама Тушинским некада великог домаћина Кића Радојевића
(снимио Б. Симоновић, 2010. године)

Уницу Кића Радојевића, Иван и Новак Бијелић, поред споменика
Радојевића наспрам пусте куће и имања

РИЈЕЧ НА КРАЈУ

Умјесто неког коментара или било каквог закључка на крају ове премучне и невеселе сторије, учинила ми се пригодном једна мисао, једна порука и подука Михаила Лалића (наглашава је, иначе, и мр Зора Јестровић у својој књизи *Књижевна судница Михаила Лалића — Аутокритика револуције)*, коју је истакао 1983. године у једном разговору за загребачки недјељник „Данас", а поводом његове драме „Дани мржње":

„И сâма та контрареволуција као и свака у револуцијама богатој историји човјечанства, имала је својих резона и оправдања: одбрана класног интереса и нагомиланих богатстава, позиција, привилегија и луксуза. У таквом сукобу на живот и смрт, гдје су морања с обје стране подигла људе једне на друге, пробудила страсти, мржње, предрасуде, злобе, пизме и глупости — тешко да је ико остао без кривице, али и без оправдања неке врсте..."

Лалић сматра да је југословенска револуција била неминовна — поред осталог, и за успјешно вођење народноослободилачког рата.

„И појаве које су назване лијевим грешкама такође су биле нужне и оправдане су револуцијом — каже славни писац и актер револуције — јер, својствено је револуцијама да се не воде у рукавицама и да се не могу замислити

без жестоких обрачуна. Лијеве су грешке осуђене и обуздане на вријеме, савладане су дисциплином револуционара и превазиђене већ с пролећем 1942, али су се њиховим посљедицама још дуго времена, можда и до данас, користили припадници контрареволуције, да правдају своје злочине и издаје..."

„У историји се није догодио случај да се у оружаној револуцији не примјењује и револуционарно насиље — каже Лалићев саборац, револуционар, генерал Југословенске народне армије и узорни и истинољубиви аналитичар ратних збивања, Милија Станишић. — Суровости и бруталности су у класном оружаном сукобу неизбјежни. То није могло мимоићи ни Црну Гору. Тим прије, ако се има у виду заоштреност класног сукоба у њој, а на другој страни радикализам њених људи у међусобном обрачунавању."

Станишић, међутим, наглашава да се никада не може и не смије заборавити да су, упркос свему, остварени циљеви борбе. „Историјска је стварност — каже он — да су се устанак и рат завршили побједом над окупатором и успостављањем новог друштвеног поретка са високим степеном социјалне правде и солидарности и са огромним развојним потенцијалима за сваког појединца и читаву заједницу."

„Мали злочини чине се из користољубља и навике; велики злочини дела су вере и убеђења — сматра Добрица Ћосић. — Само велики идеалисти чине велике злочине без кајања: идеали их ослобађају гриже савести."

Аутор ове књиге, пак, сматра да изнад и испред свега што се нашло међу њеним корицама стоји та страшна ријеч: рат! И клетва народна: ко га волио, у кући му био!

О АУТОРУ

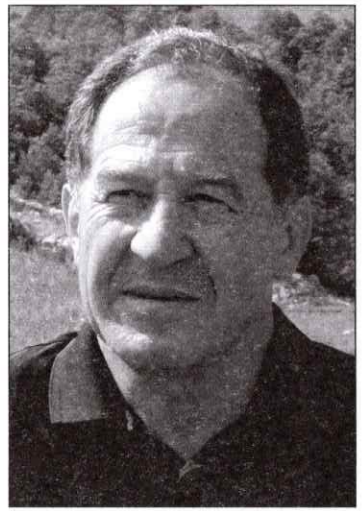

Рођен у селу Осреци — Манастир Морача, 15. октобра1945. године. Завршио Филолошки факултет у Београду, групу за српскохрватски језик и југословенску књижевност. Три године потом радио као професор у гимназији „Слободан Принцип -Сељо" у Сокоцу на Романији, а онда се посветио новинарству — почео у сарајевском *Ослобођењу*, затим у ТНЈУГ-у, *Политици Експрес*, *Илустрованој Политици*, *Политици* и *Франкфуртским Вестима*.

До сада објављене књиге:

— МИЈАТ И МОЈСИЈЕ (1988).

— ДО СМРТИ И НАТРАГ (1988),

— ОГЊЕНА МАРИЈА ЛИВАЊСКА (осам издања од 1991. до 2020),

— НЕДОХОДУ У ПОХОДЕ (1994),

— ЗЕКО МАЛИ (пет издања од 1997. до 2012),

— ЖИВОТ НА СЕДАМ ЖИЦА (1998),

— НИКАД КРАЈА ТАМНИЦАМА (два издања, 2002. и 2018),
— ЗАДУЖБИНА ПАТРИЈАРХА И ВЕЗИРА (2006),
— РИЈЕЧ СКУПЉА ОД ЖИВОТА (2006),
— ТАЈНЕ ОСТРОШКОГ БЛАГА (2008),
— ДУШКО (2010),
— ПЈЕНАВАЦ (2010),
— ОД МЛИНАРА ДО БАРДА (2011),
— ИСКОПАЊЕ КИЋА ЈАСЕНОВЦА (2013),
— КУЧКА ПЕЋИНА (2014),
— ТУЂА ЗЕМЉА КАЛАУЗА НЕМА (два издања, 2015. и 2016),
— ЦЈЕЛАТ СА ОРЕОЛОМ СВЕЦА (2017),
— РАТ И МИР КАПЕТАНА РЕКА (2018),
— ОТМИЦА (2019).
— ЗА ЊИМА ЋЕ ВЈЕКОВИ ХРАМАТИ (2020),
— ТАЈНА ЉУБАВ КРАЉИЦЕ ЈЕЛЕНЕ (два издања, 2021. и 2022),
— Приредио је и зборник 125 ГОДИНА НОВИНАРСТВА И 50 ГОДИНА УДРУЖЕЊА НОВИНАРА ЦРНЕ ГОРЕ (1996. године).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

— Љубо Анђелић: ГРАД НА ТАРИ, издавач Савез бораца НОР-а општине Колашин, Колашин 1960. гопдине

— Наташа Анђелковић: ЈУГОСЛАВИЈА, ТИТО И НАРОДНИ ХЕРОЈИ: МОША ПИЈАДЕ — КАД РЕВОЛУЦИЈА ПОБЕДИ СЛИКАРСТВО, Б Б С, 15. марта 2022. године

— Др Радован Бакић и др Миле Бакић: БАКИЋИ, ВАСОЈЕВИЧКО БРАТСТВО ИЗ ЗАБРЂА, издавач И П В — Цетиње, 2006. године

— Академик др Обрен Благојевић: ПИВА, Стручна књига, Београд, 1996. године.

— Љиљана Булатовић: БИЛА ЈЕДНОМ ЧЕТА ДЈЕВОЈАЧКА, Нова књига, Београд, 1985. године

— Милош К. Војиновић и Тадија Б. Бошковић: КОМУНИСТИЧКИ ЗЛОЧИНИ У ЦРНОЈ ГОРИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1941–1942. ГОДИНЕ, издавачи: Митрополија црногорско — приморска, Књижевна задруга српског народног вијећа и невладина организација „Друштво за истраживање злочина над грађанима Црне Горе у Другом свјетском рату из Колашина, 2017. године

Др Ђуро Вујовић: МОША ПИЈАДЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1941–1942. ГОДИНЕ, „Историјски записи", година XXXI (LI), књига XXXVII, 1974/4

— Др Ђуро Вујовић: ЦРНА ГОРА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ 1941–1945, Историјски институт Црне Горе, Подгорица, 1997. године

— Др мед. сци др Божо Вуковић, УБИСТВО, издавач Љекарска комора Црне Горе, Подгорица, 2005. године

— Др Вукајло — Мишо Глушчевић: МОСТ НА ТАРИ, друго допуњено издање, издавач „Графо Црна Гора", Подгорица, 2008. године

— Саво Грегорић: ПУЦАЈ РАТ ЈЕ ЗАВРШЕН, злим путем братоубилаштва — словеначко крваво пролеће 1945, издавач Удружење „Откријемо истину", Будва, 2009. године

— Др Павле Горановић: ПРОЗА чланова Црногорске академије наука и умјетности, издавач Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 2020. године

— „ДАНАС", загребачки дневник од 27. децембра 1983. године

— Пуковник Драгомир Делибашић: ФЕЉТОН О ПЉЕВАЉСКОЈ БИЦИ, објављен у *Пљеваљским новинама* од 20. новембра 1986. године до 1. августа 1987. године, а поводом четрдесетпете годишњице битке

— А. Ден Долард: ЗЕМЉА ИЗА БОЖЈИХ ЛЕЂА. издавач НВО Црногорски међународни институт за штампу, Никшић, 2020. године

— ДУРМИТОРСКА ПАРТИЗАНСКА РЕПУБЛИКА, зборник радова са научног скупа у Жабљаку 1977. године, издавачи Историјски институт СР Црне Горе и Скупштоне општина Жабљак, Плужине и Шавник, Титоград 1978. гпдине

— Милован Ђилас: ГУБАВАЦ И ДРУГЕ ПРИЧЕ, Народна књига, Београд, 1989. године

— Милован Ђилас: НАЈЛЕПШЕ ПРИПОВЕТКЕ МИЛОВАНА ЂИЛАСА, избор Матије Бећковића, Просвета, Београд, 2003. године

— Милован Ђилас: РАСПАД И РАТ — дневник, 1989–1995, приредио и предговор написао Алекса Ђилас, Вукотић медиа, Београд, марта, 2022. године

— Милован Ђилас: РЕВОЛУЦИОНАРНИ РАТ, Издавачка кућа „Књижевне новине", Београд, 1990. године

— Ђорђије — Ђоша Ђорђијевић: СЕДАМДЕСЕТАК ПИТАЊА ТРАЖЕ ИСТИНИТЕ ОДГОВОРЕ И ОБЈЕКТИВНЕ ОЦЕНЕ ЗА ДОГАЂАЈЕ ИЗ НОР-а У ЦРНОЈ ГОРИ, А НАРОЧИТО У СРЕЗОВИМА АНДРИЈЕВИЦЕ И БЕРАНА (ИВАНГРАДА), Нови Београд, 15. јуна 1989. године

— Душан Ђуровић: ТУГА БИЊЕКТАША, Обод, Цетиње, 2001. гопдине

— Љубо Жарковић: Фељтон поводом реаговања Момчила Цемовића на фељтон Мирка Вујачића „Посљедњи господар Црне Горе" у којем се Цемовић бави трагичном судбином Тадића и Јовице Јововића 1942. године, односно Ђиласовим казивањем о томе, „Побједа" од 30. 1. до 3. 2. 2000. године

— Зборник ВАТРЕ СА КОМОВА — народ Андријевичког среза у НОР-у 1941–1945, издавач Мјесни одбор СУБНОР-а Андријевица, Београд 1978. године

— Зборник НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У ЦРНОЈ ГОРИ 1941–1945 — ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА, Титоград, 1963. године

— Зборник ПОМЕНИК ПОСТРАДАЛИХ У БРАТОУБИЛАЧКОМ РАТУ 1941–1945 У ОНДАШЊЕМ ДАНИЛОВГРАДСКОМ СРЕЗУ, уредник Саво Лакић, издавач „Светигора" — Никшић, 2003. године

— Мр Зора Јестровић: КЊИЖЊВНА СУДНИЦА МИХАИЛА ЛАЛИЋА (Аутокритика револуције), издавач Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица 2019. године

— Батрић Јовановић: КОЛАШИНСКИ КРАЈ У СОЦИЈСЛИСРИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ, НИРО „Књижевне новине", Београд, 1983. године

— Владимир Јовановић: УБИСТВО ПРЕДСЈЕДНИКА ОПШТИНЕ МОЈКОВАЦ: МИСТЕРИЈА ИЗ 1929. ГОДИНЕ, фељтон „Антена М", децембар 2016. године

— Сретен Јаковљевић: СКРИВЕНА ИСТОРИЈА о страдању Срба на простору НДХ 1941–1945, издавач ЦИП „Локал Прес", Београд и Удружење Коњичана Републике Српске Требиње, Београд, 2021. године

— Јован Б. Караџић: ЦРНОГОРСКА ТРАГЕДИЈА, издавач Издавачка куће „Комови" из Андријевице, Подгорица, 2001. године

— Радован Марков Караџић: НА КРСТУ ШАВНИЦИ, издавач аутор, Подгорица, 2007. године

— Др Драгомир М. Кићовић и Милисав С. Секулић: ПУНИША РАЧИЋ (и/или о заблудама и диобама), „Свет књиге", Београд 2017. године

— Проф. др Бранислав Ковачевић: ЂИЛАС, херој-антихерој, искази за историју, издавачи, НЈП „Побједа и Републички центар за културно-умјетничку дјелатност — Титоград, Титоград 1991. године

— КОЛАШИН, монографија, аутори: Батрић Јовановић, др Миљан Радовић, Спасоје Меденица и др Новица Ракочевић,

издавачи Скупштина општине Колашин и НИРО „Књижевне новине", Београд, 1981. године

— КОЛАШИНСКИ ЧЕТНИЧКИ ЗАТВОР 1942–1943 (зборник радова са научног скупа одржаног у Колашину 14. и 15. маја 1984), издавачи Историјски институт С Р Црне Горе, Марксистички центар ЦК СК Црне Горе и Скупштина општине Колашин, Титоград 1987. године

— Миле Кордић: РАСКОЛ, „Стручна књига", Београд, 1991. године

— Косовић Р. Љубомир: СВЈЕДОЧЕЊА, друго издање, издавач „Чигоја штампа", Београд, 2013. гопдине

— Академик Зоран Лакић: ДИЈАЛОГ У ИСТОРИОГРАФИЈИ, „Унирекс", Подгорица 2008. године

— Академик Зоран Лакић: НАРОДНА ВЛАСТ У ЦРНОЈ ГОРИ 1941–1945, „Обод" — Цетиње и „Народна књига" — Београд, 1981. године

— Академик Зоран Лакић: РАЗМЈЕНА РАТНИХ ЗАРОБЉЕНИКА У ЦРНОЈ ГОРИ У ТОКУ Н О Р -а, „Војноисторијски гласник, 1/1967

— Саво Лакић: ПОМЕНИК ПОСТРАДАЛИХ У БРАТОУБИЛАЧКОМ РАТУ 1941–1945 У ОНДАШЊЕМ ДАНИЛОВГРАДСКОМ СРЕЗУ, издавач „Светигора" Никшић, 2003. године

— Михаило Лалић: ДОКЛЕ ГОРА ЗАЗЕЛЕНИ, друго издање, НОЛИТ, Београд, 1983. године

— Михаило Лалић: ОДЛУЧАН ЧОВЈЕК, Рад, Београд 1990. године

— Михаило Лалић: ОПРАШТАЊА НИЈЕ БИЛО (приредио академик Бранко Поповић), „Српска књижевна задруга", Београд. 1994. године

— Михаило Лалић: ПИПАВИ ПОСАО СПИСАТЕЉА, књига новинских разговора са Михаилом Лалићем, приредио академик Радомир Ивановић, Подгорица, 1997. године

— Михаило Лалић: ПРВИ СНИЈЕГ, прича „Славље", НОЛИТ, Београд, 1977. године

— Бранко Латас и Милован Целебџић: ЧЕТНИЧКИ ПОКРЕТ ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА 1941–1945, Београдски издавачко графички завод, Београд 1979. године

— Др Жарко Лековић: БРАТОУБИЛАШТВО НА ПРОСТОРУ СЈЕВЕРНЕ ЦРНЕ ГОРЕ И СТАРЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ 1941–1942, саопштење на Ђоровићевим сусретима, Гацко, 2021. године

— Андрија Лубурић: ДРОБЊАЦИ ПЛЕМЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ — порекло, прошлост и етничка улога у нашем народу, Београд, 1930. године

— Саво Ј. Микић, пилот са Солунског фронта: НЕДОВРШЕНИ МЕМОАРИ, приредио Саво В. Микић, „Стручна књига", Београд, 2000. године

— Милош — Мидо Миликић: РАТНА И РЕВОЛУЦИОНАРНА ПРОШЛОСТ, издавач Општински одбор СУБНОР-а Нојковац, Београд 1983. године

— Милош — Мидо Миликић: РАТНИМ СТАЗАМА МИЛОВАНА ЂИЛАСА, издавач Фондација Милован Ђилас — Мојковац, Подгорица 2009. године

— Никола Миловановић: КОНТРАРЕВОЛУЦИОНАРНИ ПОКРЕТ ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА (књига прва), Издавачка радна организација „Рад", Београд, 1984. године

— Михаило П. Минић: РАСУТЕ КОСТИ (1941–1945), Детроит — Сједињене Државе Америке, о Малој Госпојини 1965. године

— Вуксан Мрдак: ЗАПИСИ ЈЕДНОГ ПАТРИОТЕ, Подгорица 1998. године

— Слободан Нешовић: МОША ПИЈАДЕ И ЊЕГОВО ВРЕМЕ, Београд, 1968. године

— „ОГЛЕДАЛО", лист Народне странке, бр. 15, оде 8. септембра 1995. године

— Владуслав Павићевић: ЧОВЈЕК КОЈИ ЈЕ ВИДИО ДАЉЕ: АЛКСА ПАВИЋЕВИЋ, Подгорица, 1999. године

— Веселин Павлићевић: РАТНИ ДРУГОВИ МИЛОВАНА ЂИЛАСА, издање БОН Подгорица, 2021. године

— Веселин Павлићевић: ДВИЈЕ ЦРТИЦЕ О ТИТУ — одговорност за „лијеве грешке", „Вијести", од 29. 1 и 5. 2. 2022. године

— Др Радоје Пајовић: КОНТРАРЕВОЛУЦИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ, ЧЕТНИЧКИ И ФЕДЕРАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ 1941–1945, „Обод" — Цетиње и Историјски институт — Титоград, 1977. године

— Др Радоје Пајовић: ПАВЛЕ ЂУРИШИЋ КОНТРОВЕРЗНИ ЧЕТНИЧКИ ВОЈВОДА, „Графо Црна Гора", Подгорица, 2005. године

— ПАКАО ИЛИ КОМУНИЗАМ У ЦРНОЈ ГОРИ — свеска 1–8, издање *Гласа Црногорца*, Цетиње 1942 / 43, фототипско

издање Митрополије црногорско-приморске, ИИУ „Светигора", Цетиње 2015. године

— Др Драгутин Паповић: ЛИЈЕВЕ ГРЕШКЕ, ДРУГО ИМЕ ЗА ЗЛОЧИН, фељтон објављен у *Вијестима* од 29. августа до 17. септембра 2005. године

— „ПОГЛЕДИ", Крагујевац, 1990. и 1991. године

— Стеван Поповић: РОВЦА И РОВЧАНИ У ИСТОРИЈИ И ТРАДИЦИЈИ (друго допуњено издање), издавачи ИТП „Коло" — Никшић и ИТП „УНИРЕКС" — Подгорица, Никшић, 1997. године

— Драган Радевић: БРАТОУБИЛАЧКИ РАТ (Црна Гора 1941–1945), издавач Књижевна задруга Српског националног савјета, Подгорица 2015. године

— Вукосав Радовић: ОД СУДИЈЕ ДО ЧИСТАЧА — трагедија двадесетог века, Маитланд (Н. С. Б.) — 1970. године

— Бошко Радоњић: ПОРУШЕНИ ИДЕАЛИ, Интерпресс, Београд, 1995. године

— Радомир Л. Ракочевић: ИЗМЕЂУ ЗАБЛУДА И ИЗДАЈЕ — четништво у мојковачком крају 1941–1945, ауторско издање, Подгорица 2002. године

— Радомир Л. Ракочевић: МОЈКОВАЧКИ КРАЈ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ 1941–1945, ауторско издање, Подгорица 2001. године

— Др Вучета Рецић: ПАСЈЕ ГРОБЉЕ У КОЛАШИНУ, издавач „ЕВРО", Београд, 1999. године

— Др Вучета М. Рецић: ПРИМЈЕРИ НЕЧОЈСТВА У ГРАЂАНСКОМ РАТУ У ЦРНОЈ ГОРИ 1941–1945, Београд, 2006. године

— SEMPRE IUVENTAS 2, Монографија 55 година КИЦ-а, издавач Културно-информативни центар „Будо Томовић", Подгорица, 2022. године

— Ананије Симоновић: ОСРЕЦИ, село у Доњој Морачи, Подгорица 1998. године

— Будо Симоновић: ДО СМРТИ И НАТРАГ, „Стручна књига", Београд, 1988. године

— Будо Симоновић: ИСКОПАЊЕ КИЋА ЈАСЕНОВЦА, *Октоих* — Подгорица и *Штамйар Макарије* — Београд, 2013. године

— Будо Симоновић: ТАЈНЕ ОСТРОШКОГ БЛАГА, издавач „СВЕТИГОРА", Издавачко — информативна установа Митрополије црногорско приморске, Цетиње-Београд, 2008. године

— Лист „*СЈУТРА*" од 14. октобра 1992. године

— Лист „*СРПСКА РЕЧ*", бр. 22 од 24. јуна 1991. године

— Милија Станишић: ДУБИНСКИ СЛОЈЕВИ ТРИНАЕСТОЈУЛСКОГ УСТАНКА У ЦРНОЈ ГОРИ, издавач Историјски институт Црне Горе, Подгорица, 2005. године

— Милија Станишић: СТРАТЕГИЈСКЕ ВЕРТИКАЛЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1941–1945, издавач Институт за савремену историју, Београд, 1999. године

— Милија Станишић: ТОКОВИ РЕВОЛУЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

II (зборник радова), издавач Центар за марксистичко образовање „Никола Ковачевић", Никшић, 1984. године

— Милија Станишић: ТОКОВИ РЕВОЛУЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ III (зборник радова), издавач Центар за марксистичко образовање „Никола Ковачевић", Никшић, 1988. године

— Професор др Божидар Тадић: ПИВСКО СЕЛО СМРИЈЕЧНО, постхумно објављена студија, портал *Монтенегрина*, 28. фебруара 2011. године

— Томаш Ђоровић: ШАВНИК ИЗ ЗАБОРАВА, друго допуњено и измијењено издање, „Свет књиге", Београд, 2009. године

— Мирко Ђуковић: ПУТОВАЊЕ У СЛОБОДУ, Нова Варош, 1979. године

— Бранко Н. Филиповић: МРТВИ НЕ ЗБОРЕ — књигом на књигу, издавач Општински одбор СУБНОР-а Даниловград, 2005. године

— Миле Цицмил: КРВ ПИВЕ (треће допуњено и измијењено издање), издавач аутор, 2015. године

— ЦРНА ГОРА НА СТАРИМ РАЗГЛЕДНИЦАМА, издавач Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2008. године

— ЦРНА ГОРА 1941–1945, „Побједа", Титоград, 1966. године

— Јерej Велибор Џомић: СТРАДАЊЕ СРБСКЕ ЦРКВЕ ОД КОМУНИСТА, књиге 1–3, издање „Светигора", издавачка установа Митрополије црногорско-приморске, Цетиње 2003. године

— Светислав Шестовић: СТОЖЕР И ЗАТАРЈЕ, издавачи ИТП УНИРЕКС Подгорица — Београд, УНИРЕКС ГРУП — Подгорица и УНИРЕКС — Подгорица, Подгорица 2023. године

— Драгољуб Шћекић: АЛБУМ ЦРНОГОРСКИХ ЧЕТНИКА И ЖРТАВА КОМУНИСТИЧКОГ ТЕРОРА, друго издање, издавач „Ступови" Подгорица, 2002. године
— Драгољуб Шћекић: АЛБУМ ЦРНОГОРСКИХ ЧЕТНИКА И ЖРТАВА КОМУНИСТИЧКОГ ТЕРОРА, књига друга, издавач „Ступови" Подгорица, 2002. године

САДРЖАЈ

Проф. др Драшко Дошљак
ЈЕЗИК РАТА 7

Проф. мр Зора Јестровић
ПРВА КЊИГА О „ЛИЈЕВИМ ГРЕШКАМА" ЗАСНОВАНА НА ЛИЈЕВИМ И ДЕСНИМ ТУМАЧЕЊИМА 13

РИЈЕЧ НА ПОЧЕТКУ 31

Први дио

ОВАКО ЈЕ ПОЧЕЛО

ОД ПАРТИЗАНСКЕ ДО ЧЕТНИЧКЕ ЦРНЕ ГОРЕ 37
УЛОГА МОША ПИЈАДЕ 63
МАРУШИЋ, ПАВИЋЕВИЋ, АНЂЕЛИЋ. 81
КАКО ЈЕ УБИЈЕН РАДОВАН ВЛАХОВИЋ 105
„ПАСЈЕ ГРОБЉЕ" 116
ТРАГЕДИЈА ТАДИЋА И ОСТАЛИХ 135
ЗАСЈЕДА У ЛАТИЧНОМ 164
СТРИЧЕВИ И СИНОВЦИ. 177
ГОЛГОТА СЕДАМ МОЈКОВЧАНА 185

ВРИЈЕМЕ БЕЗУМЉА И БЕСУЂА 200
УБИСТВА У РОВЦИМА И МОРАЧИ 222
ЗЛОТВОРСТВА САВА ЈОКСИМОВИЋА 232
ПОСЉЕДЊА „ЛИЈЕВА ГРЕШКА" 245
„ГОРДО ПОСРТАЊЕ" ДУШАНА ЂУРОВИЋА . . . 255

Други дио

ЈАУКОВИЋИ

ОД БОСНЕ ДО ПРИДВОРИЦЕ 277
УБИСТВО МИЛИВОЈА ЈАУКОВИЋА 287
ГОЛГОТА МИЈАТА ЈАУКОВИЋА. 297
МНОГИМА СЕ НЕ ЗНА
НИ ГРОБА НИ МРАМОРА 320
СИНОВИ МИЛОСАВА СТАНИШИНА. 340
ВОЈИН КРСТОВ ЈАУКОВИЋ И ОСТАЛИ. 345
ЛЕГЕНДА О МОСТУ И РУШИТЕЉУ 359

Трећи дио

ЏАКОВИЋИ, ТОМИЋИ, СИМИЋЕВИЋИ...

СИНОВИ СИНАНА ЏАКОВИЋА 373
СПАСИО ИХ БРАНКО ПЕРОВИЋ. 385
ТРАГЕДИЈА ТОМИЋА 394
ПРЕСУДА ПРИЈЕ СУЂЕЊА. 405
НИЈЕ НИ БИЛО ПРАВЕ БОРБЕ 410
СВЕ ЛУПЕЖИ, ШПИЈУНИ И ИЗДАЈНИЦИ 420
СИНАН ЏАКОВИЋ СЕ НИЈЕ ИСТРАЖИО. 427
КРИВИ СУ ЉУДИ А НЕ ВРИЈЕМЕ 441
ТОМИЋИ НИЈЕСУ ЗАБОРАВИЛИ КУМСТВО . . 445

Четврти дио

КРВАВА ВЕЧЕРА У СЕЛУ ЗАВРХ

МИЛОСАВА ЈЕ ПУЦАЛА ПРИБРАНО 451

Пети дио

ИСКОПАЊЕ КИЋА ЈАСЕНОВЦА

ОБИСТИНИО СЕ САН ГРАНЕ КИЋОВЕ. 465

РИЈЕЧ НА КРАЈУ. 483
О АУТОРУ 485
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА 487

БУДО СИМОНОВИЋ

ЛИЈЕВЕ ГРЕШКЕ

Лектор
Проф. СЛАВИЦА ЈОЈИЋ

Припрема за штампу
БОЈАН Р. ПОПОВИЋ
МЕДЕОН — Подгорица

Тираж
1.000 примјерака

Штампа
ГОЛБИ ПРИНТ
Подгорица
2023.

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.16)"1941/1942"
355.426(497.16)"1941/1942"
341.322.5(497.16)"1941/1942"

СИМОНОВИЋ, Будо, 1945–
Лијеве грешке : истине и лажи о сумрачном раздобљу НОБ у Црној Гори од септембра 1941. до маја 1942. године / Будо Симоновић. — Београд : Штампар Макарије, 2023 (Подгорица : ГОЛБИ ПРИНТ). — 239 стр. : илустр. ; 21 cm. — (Библиотека Свједочанства / [Штампар Макарије])

Ауторова слика. — Тираж 1.000. — Стр. 7–12: Језик рата / Драшко Дошљак. — Стр. 13–30: Прва књига о „лијевим грешкама" заснована на лијевим и десним тумачењима / Зора Јестровић. — О аутору: стр. 485–486. — Библиографија: стр. 487–494.

ISBN 978-86-6311-420-3

а) Други светски рат 1939-1945 -- Црна Гора -- 1941-1942 б) Грађански рат -- Црна Гора -- 1941-1942 в) Жртве рата -- Црна Гора -- 1941–1942

COBISS.SR-ID 128151817

CIP — Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-640-10-1 (Јумедиа Монт)
COBISS.CG-ID 27478020

Ако Заратустрина тврдња да пређуштане истине временом постају отровне и није можда увијек и до краја тачна, нема никакве сумње да свака пређутана лаж законито временом постаје отровна истина.

Будо Симоновић

ЈУМЕДИАМОНТ

ISBN 978-9940-640-10-1

9 789940 640101

ISBN 978-86-6311-420-3

9 788663 114203